

[Erdélyi Magyar Adatbank]

FORRÁSOK ÉS STRATÉGIÁK

FORRÁSOK ÉS STRATÉGIÁK

A II. Összehasonlító magyar kisebbségtörténeti szimpózium
előadásai, Székelyudvarhely 1997. augusztus 21-22.

Pro-Print Könyvkiadó,
Csíkszereda, 1999

[Erdélyi Magyar Adatbank]

A kiadvány megjelenését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, valamint a „Magyar kisebbségek története összehasonlító vizsgálata” OTKA program támogatta.

A kötet a Pro-Print Könyvkiadó, a Haáz Rezső Múzeum és a TLA Közép-Európa Intézet közös könyvkiadási programja keretében készült.

Sorozatszerkesztő: *Bárdi Nándor*
Borítóterv: *Biró Gábor*

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale

FORRÁSOK ÉS STRATÉGIÁK. SZIMPÓZIUM (2; 1997; Odorheiu Secuiesc)

Források és stratégiák: a II. összehasonlító magyar kisebbségtörténeti szimpózium előadásai: Székelyudvarhely, 1997. augusztus 21-22. – Csíkszereda [Miercurea Ciuc]; Pro-Print, 1999

456 p.; 20 cm.

Bibliogr.

ISBN 973-9311-47-4

323.1(=511.141)

Kisebbségpolitikai stratégiák

A. Sajti Enikő

Kisebbség és külpolitika

Egy kisebbség szervezkedésének, önmegőrzésének lehetőségeit és korlátait több tényező befolyásolja. Hogy csak néhányat említssek: az adott kisebbség társadalmi struktúrája, polgárosodásának foka, történelmi, szellemi, erkölcsi hagyományai, politikai tagolt-sága, az adott ország kisebbségi politikája, toleranciája, a nemzetiségi kérdés nemzetközi súlya, s nem utolsósorban az anyaország kisebbségtámogató külpolitikai lehetőségei. Előadásomban ez utóbbi szempont vázlatos számbavételére vállalkozom a délvidéki magyarság két világháború közötti története kapcsán.

A szerb és antantcsapatok 1918. novemberi délvidéki bevonulásával, majd az újvidéki Nagy Szláv Nemzetgyűlés november 25-i határozatával a Délvidék elszakítása, elszakadása lényegében befejezett tényé vált. A békeszerződések aláírásáig ugyanakkor a terület államjogi helyzete rendezetlen maradt: a belgrádi katonai egyezmény (1918. november 13.) a Bácska, Bánát polgári közigazgatását a magyar szervek hatáskörébe utalta, az újvidéki Nemzeti Tanács viszont ezzel a feladattal a helyi tartományi kormányt, az úgynevezett Bánát, Bácska, Baranya Nemzeti Igazgatóságot bízta meg.¹ Mint ismeretes, a szerbek által megszállt Pécs, Baranya egy része, Baja és környéke is a Nemzeti Igazgatóság hatáskörébe került. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy az SZHSZ Királyság kikiáltásával (1918. december 1.) Belgrád a sajátjának tekintette az említett részeket, bár külpolitikai okok miatt a Nemzeti Igazgatóságot csak szóban ismerte el, ami Újvidék és Belgrád között számos feszültség forrása lett. Egy kérdésben azonban mind a helyi, mind a központi hatalom egyetértett: gyors ütemben meg kell kezdeni a terület nacionalizálását. A régi magyar és az új jugoszláv hatalmi szervek rövid, de annál viharosabb történelmi

vetelkedőjét a határkérdésnek lényegében a békeszerződés előtt történő eldöntése, valamint a szerb hadsereg jelenléte tette reménytelenül egyenlőtlen küzdelemmé.

A békeszerződés aláírásáig a magyar kormányok politikája arra irányult, hogy ne hagyjanak kétséget a szerbek által megszállt területek hovatartozását illetően. Változatlanul jogot formáltak a közigazgatás, a törvényhozás, az iskoláztatás fenntartására, az adószedésre és a katonai sorozásra, abban a, ma már tudjuk, hiú reményben, hogy Horvátországot leszámítva a déli területek megmenthetők a magyar állam számára. 1919. szeptember végéig a tisztviselőket, tanárokat, jogászokat arra utasították, hogy tagadják meg az új hatalom által megkövetelt engedelmességet, ne tegyék le a hivatali esküt – amire a jugoszláv szervek tömeges elbocsátásokkal, kitoloncolásokkal válaszoltak. A Friedrich-kormány már a Felvidéken és a Délvidéken – Erdéllyel ellentétben – „látszólagos beilleszkedésre” utasította a tisztviselői kart. Ennek döntő oka, mint ismeretes, nem a területről történő lemondás, hanem a környező utódállamokból kitaszítottak, menekültek befogadásával, elhelyezésével kapcsolatos *társadalmi* feszültség volt. A trianoni békeszerződéssel a magyar kormányoknak, valamint a délvidéki magyarságnak szembe kellett néznie azzal a ténnyel, hogy a szerb katonai megszállás, az új délszláv állam addig ideiglenesnek hitt, átmenetinek remélt közigazgatása nemzetközi megerősítést nyert – az adott helyzettel tartósan kell számolni.

A kisebbségvédelmi szerződések vonatkozó *klauzuláira* nem kívánok kitérni, annyi azonban mégis ide kívánkozik, hogy a belgrádi kormányok – egyedül az utódállamok közül – az optálási jog lejártáig (1922-ig) megtiltották a magyarok politikai, kulturális szervezkedését, akik nem gyakorolhatták választási jogukat sem.²

A magyar kormány – tekintettel az ország nemzetközi helyzetére, valamint az SZHSZ Királysággal fennálló rendkívül feszült viszonyra –, egyéb eszközök híján, *titkos* csatornákon keresztül tartotta a 20-as évek első felében a kapcsolatot az ottani magyarokkal.

A belgrádi magyar követségnek kifejezetten megtiltották, hogy közvetlen kapcsolatot tartson fenn a magyarokkal, a konspiratív érintkezésbe azonban bevonták a követség egyes munkatársait. Budapest említett álláspontjának kialakításához az a törekvés is hozzájárult, hogy elhárítsa a délvidéki magyarsággal kapcsolatos hivatalos belgrádi vádakát. Ez röviden így hangzott: az ötszázezres magyarság kollektíve államellenes, irredenta kisebbséget alkot, akik, úgymond, engedelmes végrehajtói Budapest revizionista külpolitikájának.

1921 májusától 1931-1932-ig a Bethlen-kormány a magyarok támogatását, érdekvédelmét – a Felvidékhez, Erdélyhez hasonlóan – egy fedőszervezeten, a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központján, ezen belül is a Szent Gellért társaságon keresztül látta el. Ennek elnöke Herczeg Ferenc, a korszak ünnepezt írója volt. A szervezet megalakítása része volt az ország konszolidációjának, s együtt járt az *irredenta* szervezetek feloszlásával, illetve tevékenységük korlátozásával. Központi apparátusa, a miniszterelnökség 2. ügyosztályán keresztül, közvetlenül Bethlen István miniszterelnöknek volt alárendelve, de fontos szerepet játszott benne Teleki Pál is. A TESZK pénzügyi támogatását – az országgyűlés megkerülésével – csak a kormánynak kellett jóváhagynia. A TESZK 1921/22-es költségvetése az állami költségvetés mintegy 0,4%-át tette ki, 251 millió koronát. Ebből 25 milliót a határon túli titkos katonai szervezetek támogatására használtak fel, amelyek támogatását 1921 nyarától egyébként beszüntették. 16 milliót külföldi propagandára, 48 milliót a Felvidék, 110 milliót Erdély, 37 milliót pedig a Délvidék számára irányoztak elő.³

A Szent Gellért társaság ez utóbbi összegből finanszírozta például a *Julián Egyesület* szlavóniai és boszniai szórványmagyarsága számára fenntartott pécsi internátust, a protestáns és katolikus egyházakat, a magyar iskolákat, a magyar nyelvű sajtót, a kulturális egyesületeket, a gazdaköröket, a zágrábi magyar egyetemistákat, valamint az 1922 őszén megalakult Jugoszláviai Magyar Pártot.

S itt egy pillanatra meg kell állnunk.

Budapest nyilvánvaló különbséget tett a vajdasági magyarok különféle irányzatai között. Kifejezetten rideg volt a *Bácsmegyei Napló* köré tömörülő, Magyarországgal szemben éles társadalomkritikával élő, Belgrád kifejezett jóindulatát, támogatását élvező, Linder Béla nevével fémjelzett októbrista emigrációval, valamint az új államba történő beilleszkedést nyíltan tagadó, önmagát „harcos keresztény magyarnak” nevező irányzattal szemben. Ez utóbbi hívei a Fáth Ferenc apátplébános által alapított újvidéki *Délbácska* című lap körét alkották. A magyar kormányok viszont teljes támogatásukról biztosították a jugoszláv királyság alkotmányos rendjébe beilleszkedni hajlandó, Belgrád hivatalos köreivel konszenzust kereső, ám a magyar kisebbség politikai, kulturális, gazdasági jogaiért kiállni kész, egy konzervatív politikai párt létrehozását igenlő csoportot, amelyet Streliczky Géza, Várady Imre és Deák Leó vezetett. E csoport szorosan kötődött az anyaország hivatalos köreihez, a mindenkori kormányhoz. Több, a jugoszláviai magyarokhoz eljuttatott instrukciójában a magyar külügyminisztérium egyenesen megfenyegette a magyarság vezetőit, hogy azok a személyek és irányzatok, amelyek nem értenek egyet a magyar politikai párt megalakításával, nélkülözni kénytelenek Budapest anyagi és erkölcsi támogatását.⁴

A 20-as évek második felétől, a 30-as évek elejétől, a magyar-jugoszláv politikai párbeszéd megindulásával, majd felerősödésével párhuzamosan – amely szerves része volt a Locarno után kialakult európai helyzetnek – megjelent, majd egyre gyakrabban szerepelt a két kormány közötti tárgyalásokon a magyar kisebbség problémája. Ez azonban ekkor, a magyar fél által javasolt meg nem támadási és döntőbíráskodási szerződés kapcsán inkább eszköz szerepet kapott a tárgyalásokon, s főként Belgrád szándékának kitapogatására szolgált. A jugoszláv kormány ugyan kezdettől fogva elzárkózott a javasolt szerződés kisebbségi kérdéssel történő összekapcsolásától, s mint ismeretes, a magyar-jugoszláv meg nem támadási és döntőbíráskodási egyezmény helyett egy magyar-olasz barátsági

egyezmény született 1927 áprilisában, s a két ország közeledésének a kisantant többi állama csakhamar véget vetett.⁵ A magyar-jugoszláv politikai párbeszédnek kisebbségi vonatkozásban mégis volt némi pozitív hozadéka. A külügyminisztérium a 20-as évek végén már nem tiltotta meg a belgrádi magyar követségnek, hogy kapcsolatokat tartson fenn az ottani magyarság vezetőivel. Forster Pál követ 1928 őszén már egyenesen olyan utasítást kapott, hogy állítsa helyre a magyarság politikai egységét az egymást „túlzó klerikálisnak” (Újvidék), illetve „szabadkőművesnek és zsidónak” (Szabadka, Becskerek) tituláló csoportok között.⁶

A királyi diktatúra 1929. januári proklamálása bizonyos szempontból a magyarság számára is egy korszak végét jelentette: egy olyan korszakét, amikor úgy tűnt, hogy politikai alkukkal, a szláv pártok ellentéteit jól, de inkább rosszul kihasználva, az alkotmány és a parlamentarizmus játékszabályait betartva lehet elérni némi eredményt. A belpolitikai játéktér végletes leszűkülése ugyanakkor felértékelte Magyarország kisebbségpolitikájának jelentőségét. Anál is inkább, mivel a diktatúra megsemmisítette a Jugoszláviai Magyar Párt nehezen elért addigi eredményeit is: nemcsak a három magyar képviselő – Budapest által egyébként élesen bírált – parlamenti politizálásának vetett véget, hanem a tartományi, községi választásokon elért sikereket is semmissé tette.

A rezsimváltás ugyanis a közép- és alsó fokú beosztást betöltő közigazgatási tisztviselők csaknem teljes cseréjét jelentette, feloszlatták a tartománygyűléseket, a városi, községi választott testületeket, a polgármestereket katonai biztosokkal váltották fel. Az egyesülési jog felfüggesztésével nem csupán a politikai pártok, hanem a magyarság szempontjából ennél talán jóval fontosabb kulturális egyesületek munkáját is lehetetlenné tették.

A diktatúra, mint ismeretes, nem kisebbségellenességből fakadt, hanem a szerb-horvát ellentétek megoldásának szándékaként született meg. Kezdetben, paradox módon, a jugoszláviai közvélemény jelentős része, köztük a magyarság vezetői is megkönnyebbüléssel fogadták. Eleinte, a rendszer logikájából fakadóan, az új

hatalom a kisebbségekkel való párbeszédet meg sem kísérelte. Később azonban, az álparlamentarizmus időszakában, az egységes jugoszláv nemzet kialakításának bővületében Belgrád új arcokat keresett politikájához, akiknek elsődrendű feladatuk az lett volna, hogy betereljék a magyarokat a *jugoszlávizmus* zászlaja alá, azaz a Jugoszláv Nemzeti Pártba. Belgrádban nagyon is tisztában voltak azzal, hogy a kényszerű politikai visszavonultságban élő volt magyar párti vezetők (Várady Imre, Deák Leó, Streliczky Dénes és mások) változatlanul élvezik Budapest támogatását, s a Szántó Gábor vezette jugoszláv „hűségmozgalom” Magyarország részéről semmiféle támogatást nem élvez.⁷

A magyarokkal szembeni, már-már feledésbe merülő kollektív államellenesség és *irredentizmus* vádját a marseillesi merénylet időszakában ismét mesterségesen felkorbácsolták, és tömeges kiutasításokra került sor (2700 fő).⁸

A diktatúra lazulásával párhuzamosan, de nem függetlenül a 30-as évek második felében kibontakozó magyar-jugoszláv közeledéstől sem, a jugoszláv kormány hajlandónak mutatkozott az egyébként is csekély eredményeket felmutató vajdasági magyar jugoszláv hűségmozgalmat feláldozni. Amikor Stojadinovic miniszterelnök 1938 júliusában Budapest értésére adta, hogy Szántót a „közéleti szereplés könnyű fajsúlyú” figurájának tartja, és tárgyalásokat kezdeményezett a még mindig tekintéllyel rendelkező Váradyval és társaival, a Zágrábhoz kötődő, Nagy Iván nevével fémjelzett magyar föderalista mozgalmat is szeretne volna leszereelni. Belgrádban attól féltek, hogy a magyar kisebbség ügyét a horvát autonomistákhoz kötő irányzat felerősödése esetén a magyarok is „rögtön maximális nemzetiségi jogokat, majd azután autonómiát követelnének”.⁹

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ebben az időben Jugoszlávia aggodalommal figyelte Csehszlovákia sorsát, Magyarország területgyarapodását. A két ország között 1938 augusztusában megindult tárgyalásokon Jugoszlávia ugyan még mindig kitért egy kisebbségi szerződés, valamint a délvidéki magyarok politikai

pártjának engedélyezése elől, de jószándékát bizonyítandó, ígéretet tett egy magyar szenátori, két „lehetséges” és egy „biztos” magyar képviselői mandátumra.¹⁰ Mivel a jugoszláv kormány Budapest megítélése szerint szűkkeblű volt a mandátumok felajánlásában, és hallani sem akart az MP újraengedélyezéséről, a külügyminisztérium nem korlátozta Nagy Iván zágrábi tevékenységét. Egyébként is úgy vélték, hogy ezt a mozgalmat „minden más szemponttól eltekintve a múltban alkalmazott »két vasat tartani a tűzben« elvre való figyelemmel sem lenne célszerű akadályozni.”¹¹ Ez a „két vasat tartani a tűzben” politikája korántsem volt új elem a magyar kormányok jugoszláv politikájában. Kezdetől fogva, a diplomáciai párbeszéd hol gyengébb, hol erőteljesebb szándéka mellett óvatosan, titokban kapcsolatokat tartottak fenn az ország centralista egységével szemben álló politikai erőkkel, s mint köztudott, köztük a horvát szeparatistákkal is.¹² A magyarság politikai széttagoltsága ugyanakkor soha nem volt ín्यükre.

A délvidéki magyarok sorsát kizárólag Zágráb politikai támogatásához kötő Nagy Iván-féle mozgalom dominánssá válását Budapesten a 30-as évek végén még nem tartották időszerűnek, bár hosszú távon számoltak vele, s ekkor egységtárgyalásokra utasították mind Váradyékat, mind pedig Nagy Ivánt.

A jugoszláv centralista rendszer „dualista” irányba történő elmozdulása jelentősen *fellazította*, bár korántsem szüntette meg azt a több mint két évtizedes belgrádi hatalmi nyomást, amely pillanatnyi politikai érdekek alapján, mintegy adományként adagolta a kisebbségi jogokat. A magyar-jugoszláv barátsági szerződés aláírását megelőző tárgyalásokon, 1940-ben, ha nem is komoly formában, felmerült bizonyos területek (a zentai és topolyai járás) esetleges átadásának, valamint egy lakosságcsereének a gondolata is.¹³ A barátsági szerződés megkötését (1940. december 12.) – a délvidéki területi revízió reményében – a magyar kormány nem kívánta összekötni egy korábban igencsak sürgetett kisebbségi szerződéssel, a szerződés kisebbségekre gyakorolt hatása mégis tagadhatatlan. A szerződés ratifikálása után Teleki miniszterel-

nők, valamint a két külügyminiszter, Bárdossy és Cincar-Marković abban állapodtak meg, hogy a két kormány szakértőiből egy bizottságot hoznak létre, amely a két ország történetében először, áttekinti majd a magyarországi délszlávok és a jugoszláviai magyarok sérelmeit.¹⁴ S bár a felgyorsuló események miatt e bizottság megalakítására már nem kerülhetett sor, Belgrád enélkül is komoly gesztusokat tett a magyarok felé. Az önálló magyar politikai párt működését ugyan továbbra sem engedélyezte, a Radikális Párton belül azonban létrehozhattak egy magyar tagozatot, s teljesült a magyarság régi vágya, megalakult a Magyar Közművelődési Szövetség, végképp eltörölték az iskoláztatás hírhedt névelemzését, ígéretet kaptak a magyarok arányos képviselésére a hivatalokban.¹⁵

Paradox módon az első világháború utáni európai rend felbomlása, a területileg meggyarapodott Magyarország közép-európai súlyának megváltozása, Jugoszlávia külpolitikai veszélyérzetének felerősödése, belső, centralista egységének felbomlása hozta meg a délvidéki magyarok számára a nemzetiségi lét megőrzésének táguló lehetőségét. Ez egyrészt az anyaország kisebbségtámogató politikájának felerősödésében, és Belgrád fokozódó toleranciájában nyilvánult meg. A háború árnyéka és a revízió közeli reménye, majd beteljesülése zárta keretek közé a délvidéki magyarok két világháború közötti történetének ezt az utolsó, rövid korszakát.

Jegyzetek:

1. A belgrádi katonai konvencióra bővebben lásd Ormos Mária: A belgrádi katonai konvencióról. *Történelmi Szemle* 1979. 1. sz. 12-38. o. Uő.: *Padovától Trianonig* 1918-1920. Kossuth Könyvkiadó, 1983. 60-74.
2. Részletesen tárgyalja a kérdést A. Sajti Enikő: A jugoszláviai magyarok politikai szervezkedésének lehetőségei és korlátai (1918-1941) c. tanulmánya. *Regio* 1997. 2. sz. 3-30. o.
3. Magyar Országos Levéltár (MOL) K-437 Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának (TESzK) iratai 1921/22-111 sz.n.; 1922-10-570. A TESzK erdélyi tevékenységét részletesen elemzi *Bárdi Nándor*. A Keleti Akció. *Regio* 1995. 3. sz. 89-134. o.

4. MOL K-64 Küm.res.pol. 1925-16-432. A. Sajti Enikő: A Jugoszláviai Magyar Párt megalakulása és részvétele az 1925-ös választásokon. In *Nemzettudat, jugoszlavizmus, magyarság*. Szeged, 1991. 91-92. o.
5. A magyar-jugoszláv tárgyalásokra lásd Ádám Magda: *A Kisantant és Európa 1920-1929*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 238-147. o.
6. MOL K-64 Küm.res.pol. 1928-16-602.;642.; 654.
7. Arhiv Vojvodine (AV) F 126 Banska uprava Dunavske banovine. Kabinet bana, poverljivi broj 163.;199.; 223/1933.
8. AV F 126 Banska uprava Dunarske banovine. Kabinet bana, poverljivi broj 372.: 367/1934.
Šandor Mesaroš: *Madjari u Vojvodini 1929-1941*. Novi Sad, 1989. 108-109.
9. MOL K-28 ME Kisebbségi o. 1933-R-1100.; AV F 126 Banska uprava Dunavske banovine. Kabinet bana, poverljivi broj 108/1938.
10. MOL K-64 Küm.res.pol. 1938-16-900.
11. MOL K-64 Küm.res.pol. 1939-16-929.
12. Ormos Mária: *Merénylet Marseille-ben*. Budapest, 1984. 50-52. o.; 55-61. o.; 71-85. Bogdan Krizman: *Pavelić i ustaše*. Globus, Zabreb, 1978. 83-107. o.
13. MOL K-64 Küm.res.pol. 1940-16-722.; 754.
14. MOL K-64 Küm.res.pol. 1941-16-85.
15. MOL K-609 VII, 8.4.d. A névelemzést 1920-ban vezették be. Ez azt jelentette, hogy szláv és német eredetű családnevet viselő gyermeket tilos volt magyar tannyelvű iskolába íratni.

Popély Gyula

Keleti Svájc? Csehszlovákia magyarságpolitikája, 1918-1938

A Csehszlovák Köztársaságot a humánus, a demokrácia és a népek önrendelkezési jogának hangzatos jelszavával hozták létre az állam megalkotói. Már a világháború alatt ezeket az elveket hirdették a létrehozandó új államalakulat fő tartópilléreinek, az impériumváltás után pedig nagy súlyt helyeztek rá, hogy azok a mindennapok gyakorlatában is ténylegesen meglévő politikai és erkölcsi posztulátumoknak tűnjenek.

Csehszlovákia vezető politikusai és államférfiai mindjárt az impériumváltást követően több ízben kifejtették, hogy demokratikus berendezésének szánt köztársaságukban messzemenően biztosítani óhajtják valamennyi nemzeti kisebbség jogait. Masaryk, a köztársaság első államfője már a háború alatt felemelte szavát az elközelgő békeidők nemzeti kisebbségeinek érdekében. „Ahhoz, hogy Európa valóban demokratikussá váljék, és hogy a béke csakugyan tartóssá legyen, a nemzetiségi kérdés radikálisabb megoldása szükséges; az adott körülmények között mégis számolni kell avval, hogy még a megújult Európában is lesznek nemzeti kisebbségek és ennél fogva kevert népességű államok is” – fejtette. Az új Európa című, könyv alakban először 1918 tavaszán napvilágot látott tanulmányorozatában a tudós politikus. Masaryk arra is felhívta a figyelmet, hogy mivel a „nemzetiségi viszályok többnyire a nemzeti kisebbségek kérdését jelentik, ezért szerinte „kell, hogy a rekonstrukció alapjául az az elv szolgáljon, hogy a kisebbségek lehetőleg csekélyek legyenek, és hogy polgári jogaik védelemben részesüljenek”. Éppen ezért Masaryk szerint „a határok néprajzi kiigazításának a demokratikus és parlamentáris többségi elv értelmében kell majd történnie”, bár az sem kizárt

– fejtegette az akkor még emigrációban élő politikus –, hogy „az etnográfiai határok megállapítása a háborús mámor elmúltával talán néhány esetben csak ideiglenes és átmeneti jogszabály lesz”.¹

A Masaryk által 1918 tavaszán oly világosan kifejtett elvekkel ellentétben azonban a csehszlovák állam létrehozói mégis mindent elkövettek annak érdekében, hogy a cseh- és szlováklakta területeken túlmenően jelentős idegen etnikumú területekre is kiterjeszthessék hatalmukat, s majd azokat tartósan birtokolva fokozatosan asszimilálják.

A későbbiekben Szlovákiának nevezett észak-magyarországi területek bekebelezését az alakuló és fokozatosan konszolidálódó Csehszlovák Köztársaságba a prágai „forradalmi” Nemzetgyűlés 1918. december 10-én kelt 64/1918. sz. törvénye mondta ki. E törvény 2. paragrafusa értelmében „a volt magyar királyság állami, önkormányzati és egyházi méltóságai, tisztviselői és alkalmazottai ideiglenesen hivatalaikban meghagyatnak eddigi illetményeikkel”, de csakis azzal a feltétellel, „ha a Csehszlovák Köztársaság iránti engedelmességi fogadalmat leteszik, és ha a kormány meghatalmazottja úgy látja, hogy máskülönben is megfelelnek feladatuknak”. A hivatalos nyelvhasználatról a törvény 3. paragrafusa rendelkezett: „Szlovenszkóban a hivataloskodás nyelve a szlovák. A Szlovenszkóban honos más nyelvek használatának jogáról külön rendelet adatik ki.”²

A beígért külön rendelet vagy törvény a nemzeti kisebbségek nyelvhasználati jogáról egy ideig azonban még váratott magára. Valójában maga a konszolidáló államhatalom is bizonytalan volt a kisebbségeknek nyújtandó törvényes jogok mértékét illetően. Szilárd fogódzót majd csak az 1919. szeptember 10-én aláírt saint-germaini nemzetközi szerződés kisebbségvédelmi rendelkezései jelentettek, ezeket ugyanis az államhatalomnak feltétlenül be kellett építenie a saját jogrendjébe.

Amint köztudott, a békekonferencia főhatalmai arra az álláspontra helyezkedtek, hogy – mintegy az önrendelkezési elv tág értelmezésének ellensúlyozásaként – az akaratuk ellenére idegen

államokba bekebelezett „faji, nyelvi és vallási” kisebbségek jogait valamilyen módon nemzetközi védelem alá kell helyezni. Ezzel összhangban Csehszlovákia is arra kényszerült, hogy 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ben aláírja a fennhatósága alá került kisebbségek jogait garantáló szerződést, amely részét képezte a békeszerződésnek.³

Nem vitás, hogy a csehszlovák kormány képviselői a saint-germaini szerződést csak kényszerűségből írták alá. Kramár és Benes már 1919 májusában fanyalogva figyelték a Csehszlovákiával kötendő szerződés körüli előkészületi munkálatokat, s megpróbálták néhány hangzatos félrevezető szólammal elaltatni az Új Államok és Kisebbségek Bizottsága diplomatáinak figyelmét. A Csehszlovák Köztársaság békedelegációjának látszatra nem volt semmilyen ellenvetése a kisebbségi jogok nemzetközi kodifikálása ellen, sőt Benes „többletjogok” beigérésével rálicitált a szerződés szövegének összeállítóira. A május 20-i ülésen például felolvasták Benesnek azt a memorandumát, amelyben kormánya nevében ígéretet tett, hogy Csehszlovákia Svájchoz hasonló, a benne lakó nemzetek teljes egyenjogúságán alapuló államalakulat lesz. A nyelvhasználatban Benes memoranduma nagyvonalúan megígérte, hogy a köztársaságban a helyi közigazgatás nyelve mindenütt azonos lesz a lakosság többségének anyanyelvével.⁴ Benes külügyminiszter a Kisebbségek Bizottságának 1919. május 27-i ülésén is tett néhány megtévesztő hangzatos kijelentést. Kifejtette, hogy „a csehszlovák kormány általános politikája, vezető gondolata az, hogy a köztársaságban a fejlődés mindenben a föderális szervezet felé haladjon”.⁵ Benes igyekezett tehát fejtegetéseivel és kijelentéseivel azt a látszatot kelteni és azt sugallni, mintha Csehszlovákiának idővel szándékában állna átalakulni valamilyen multinacionális föderatív államalakulattá.

Terjedelmi okokból eltekintek a Csehszlovákia által aláírt saint-germaini nemzetközi kisebbségvédelmi szerződés tételes ismertetésétől; az egyes fontosabb cikkelyekre majd a Csehszlovák

Köztársaság Alkotmánylevelének a kisebbségi jogokat tartalmazó paragrafusai bemutatásánál utalok.

Jól tudjuk, hogy minden állam szilárd talpköve alkotmány. A két világháború közötti, első csehszlovák állam belső konszolidációs folyamatai is a köztársaság Alkotmánylevelének kidolgozásával, illetve 1920 februárjában történő parlamenti elfogadásával értek véget. A szóban forgó Alkotmánylevel két alkotmánytörvényből – a 121/1920., valamint a 122/1920. számúból – állt. Ezek a sarkalatos alaptörvények hosszú évekre meghatározták a felvidéki magyarság jogi helyzetét, megszabták politikai, kulturális és nyelvi jogainak kereteit.

A Csehszlovák Köztársaság Alkotmánya modern, demokratikus alapokon nyugvó alaptörvénye kívánt lenni egy önmagát minden téren demokratikusnak nevező államalakulatnak, ennek ellenére mindjárt annak preambulumban a nemzetállam és a nemzeti kizárólagosság eszméje kapott meghatározó szerepet.

„Mi, csehszlovák nemzet [– nyilvánította csakis önmagát alkotmányozó tényezőnek a nemzeti köntösben megjelenő többségi hatalom – P. Gy.] a tökéletes nemzeti egységet megszilárdítani, a köztársaságban igazságos rendet meghonosítani, a csehszlovák hon békés fellendülését biztosítani, ezen állam összes polgárainak általános boldogulását előbbre vinni, s a jövő nézedékek számára a béke áldásait megőrizni akarván, Nemzetgyűlésünkben 1920. Évi február 29-én a Csehszlovák Köztársaság számára Alkotmányt fogadtunk el.”⁶

Bár tény, hogy az idézett preambulumban csak ünnepélyes politikai nyilatkozat jelleggel bírt, és nem számított jogi normának, mégis sokatmondóan fejezte ki az Alkotmánylevel szellemét, illetve a Csehszlovák Köztársaság jogrendjének államnemzeti szempontjából meghatározott koncepcióját. S ha az Alkotmánylevel hivatalosan nem is nyilvánította nemzetállamnak a Csehszlovák Köztársaságot, a preambulumban deklaratív módon kijelentette, ki is számít alkotmányozó tényezőnek ebben az országban. Ez a nyilatkozat-

tás voltaképpen meg is felelt a valóságnak, elvégre az 1918 novemberében kinevezés útján létrehozott, és 1920 áprilisáig működő úgynevezett Forradalmi Nemzetgyűlésen egyetlen nem „csehszlovák” nemzetiségű honatya sem foglalt helyet, annak ellenére, hogy az ország lakosságának akkor még csaknem a felét németek, magyarok, rutének, lengyelek stb. alkották.

Az Alkotmánylevél részét képező 121/1920. sz. Alkotmánytörvény rögzítette egyrészt a Csehszlovák Köztársaságban érvényes általános polgári szabadságjogok alapelveit, másrészt ebbe az alkotmánytörvénybe épültek bele a csakis a kisebbségekre vonatkozó – a csehszlovák állam képviselői által a saint-germaini nemzetközi szerződésben vállalt – kisebbségvédelmi alapelvek. Nyilvánvaló, hogy a mi vizsgálódásunk éppen az utóbb említett kisebbségpolitikai jogszabályokra terjed ki.

A Csehszlovák Köztársaság Alkotmánylevelének részét képező 121/1920. sz. Alkotmánytörvény VI. fejezete „A nemzeti, vallásfelekezeti és faji kisebbségek védelme” címet viselte. E fejezet 128. §-a csaknem teljesen egészében megismételte a csehszlovák kormány által 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ben aláírt nemzetközi kisebbségvédelmi szerződés 7. cikkelyének rendelkezéseit: deklarálta a köztársaság valamennyi állampolgára jogi és törvény előtti, valamint faji, nyelvi és vallási egyenlőségét. A 128. § első bekezdése tétélesen leszögezte, hogy „a Csehszlovák Köztársaság összes állampolgárai, tekintet nélkül a fajra, nyelvre és vallásra, a törvény előtt egyenlőek, s egyazon polgári és politikai jogokat élvezik”. Az idézett paragrafus a továbbiakban kimondta, hogy a nyelvi vagy vallásfelekezeti hovatartozása a köztársaság egyetlen állampolgára számára sem jelenthet hátrányt semmilyen közhivatal, tisztség vagy hivatás gyakorlásában. A harmadik bekezdés az állampolgárok szabad nyelvhasználati jogáról a következőképpen rendelkezett: „A Csehszlovák Köztársaság állampolgárai a kereskedelmi és magánérinkezésben, a vallást érintő ügyekben, a sajtóban vagy nyilvános népgyűléseken az általános törvények keretén belül bármiféle nyelvet használhatnak.”

A saint-germaini nemzetközi kisebbségvédelmi szerződés 7. cikkelye negyedik bekezdésének rendelkezése a „nem cseh nyelvű” (!) csehszlovák állampolgárok számára bíróságok, hivatalok és hatóságok előtt biztosítandó hivatalos nyelvhasználati jogról már nem került be az idézett alkotmánytörvénybe. Ezzel kapcsolatban a törvény 129. § a következőket szögezte le: „A nyelvi jog elveit a Csehszlovák Köztársaságban a jelen Alkotmánylevél részét képező külön törvény állapítja meg”.

Az oktatásügyi és általában a kulturális jogok – a saint-germaini szerződés 8-9. Cikkelyei – az idézett 121/1920. sz. Alkotmánytörvény 130-132. §-ban jelentek meg. A 131. § kissé bürokratikus zavarossággal fogalmazva azt mondta ki, hogy azokban a városokban és járásokban, „amelyekben a csehszlovák nyelvtől eltérő nyelvű csehszlovák állampolgárok jelentékeny hányada van letelepedve”, az állam ezek számára gondoskodni tartozik kielégítő anyanyelvi iskolahálózatról, miközben az így létrehozott iskolákban az államnyelv oktatása is kötelezővé tehető. A 132. § a kisebbségek állami, községi és egyéb költségéből való arányos részesedésének alapelveit szögezte le, majd a 134. § a következő kinyilatkoztatással zárta az idézett alkotmánytörvényt: „Az erőszakos elnemzetlenítés semmiféle alakban megengedve nincsen. Ezen elv be nem tartását a törvény büntetendő cselekménynek nyilváníthatja”⁷.

A Csehszlovák Köztársaság törvényhozása ezzel formálisan eleget is tett a saint-germaini nemzetközi kisebbségvédelmi szerződés I. fejezete 1. cikkelyében vállalt azon kötelezettségének, miszerint e szerződés rendelkezéseit beépíti saját jogrendjébe, s azokat alaptörvényekül elismeri.

A hivatalos nyelvhasználati jog alapelveit – amint arra a 121/1920. sz. Alkotmánytörvény 129. §-ával kapcsolatban már utaltunk – az ugyancsak az Alkotmánylevél részét képező, s szintén 1920. február 29-én elfogadott 122/1920. sz. Alkotmánytörvény szabályozta.

A közismerten csak nyelvtörvényként emlegetett 122/1920. sz. Alkotmánytörvény 1. §-a első mondatának értelmében a Csehszlovák Köztársaság „állam, hivatalos nyelve a csehszlovák nyelv”. Mivel azonban a valóságban ilyen nyelv nem létezett, a törvény 4. §-a magyarázta meg annak helyes értelmezését. Eszerint a cseh országrészekben a hivatali ügyintézés „általában” (zpravidla) cseh nyelven, Szlovákiában pedig „általában” szlovákul folyik.

A nyelvtörvény 2. §-a a kisebbségek hivatalos nyelvhasználati jogáról a következőképpen rendelkezett: „A köztársaságnak azok a bíróságai, hivatalai és hatóságai, amelyeknek a hatásköre olyan bírósági járásra terjed ki, ahol az utolsó népszámlálás szerint legalább 20 százalék azonos, de nem csehszlovák nyelvű állampolgár lakik, mindazokban az ügyekben, amelyeknek elintézése azon az alapon tartozik hozzájuk, hogy hatáskörük erre a járásra kiterjed, kötelesek az ilyen nyelvi kisebbségek tagjaitól ugyanazon nyelvű beadványokat elfogadni, és e beadványok elintézéséről szóló értesítést nemcsak csehszlovák nyelven, hanem a beadvány nyelven is kiadni”. Ugyanez a paragrafus szögezte le azt az elvet is, hogy a legalább 20 százalék arányszámú nemzeti kisebbség megléte esetén az ilyen bírósági járásokban az állami hivatalok, bíróságok és hatóságok hivatalos hirdetményeit a kisebbségi nyelveken is közzé kell tenni, valamint e hivatalokat is kétnyelvű névtáblákkal kell megjelölni.

A nyelvtörvény 3. §-a a különböző önkormányzati szervek, képviselő-testületek, valamint egyéb nyilvános testületek nyelvhasználati gyakorlatával kapcsolatban úgy rendelkezett, hogy azok minden esetben kötelesek elfogadni a hatáskörükbe tartozó ügyek intézésénél a „csehszlovák” nyelv szóbeli vagy írásos használatát. A kisebbségi nyelvek használatának engedélyezése azonban a szóban forgó helység legalább 20 százalékos nemzeti kisebbségi arányának volt a függvénye. Az 5. § a nemzeti kisebbségek számára fenntartott iskolákkal kapcsolatban kimondta, hogy azokban az oktatás az illető kisebbség nyelven folyik. A kisebbségek

kulturális intézményeinek igazgatási nyelve is azonos e kisebbségek nyelvével.⁸

A 122/1920. sz. Alkotmánytörvény kissé figyelmesebb és tüzetesebb megvizsgálásakor mindjárt kiderül, hogy a kisebbségek nyelvi jogainak megfogalmazása nem minden tekintetben volt összhangban a saint-germaini nemzetközi kisebbségvédelmi szerződés betűjével és szellemével. A csehszlovák kormány által 1919. szeptember 10-én aláírt szerződés 7. cikkelyének negyedik bekezdése kötelezte Csehszlovákiát: a „nem cseh nyelvű” állampolgárainak nyújtson „megfelelő könnyítéseket” oly értelemben, hogy azok az állami hatóságokkal és bíróságokkal való szóbeli vagy írásbeli érintkezésben saját nyelvüket használhassák, ezt a jogot azonban nem kötötte semmilyen egyéb feltételhez, sem a kisebbség tagjainak bizonyos százalékarányához, sem valamilyen formában körülhatárolt területi egységhez. A csehszlovák nyelvtörvény tehát a kisebbségvédelmi szerződés tágabb – de mindamellettt túlságosan is általános – rendelkezésével szemben már eleve korlátozó, megszorító jellegű volt, mivel egyrészt a nyelvi jogok megadását viszonylag magas százalékarány eléréséhez kötötte, másrészt azokra a bírósági járásokra korlátozta, amelyekben valamelyik kisebbség csehszlovák állampolgársággal bíró tagjai elérik ezt a százalékarányt.

A 121/1920. és a 122/1920. sz. Alkotmánytörvények megszüntetése után a „forradalmi” Nemzetgyűlés elfogadott még néhány olyan törvényjavaslatot, amelyeknek komoly nemzetiségpolitikai vagy nyelvi jelentősége is volt. Ilyenek voltak többek között az 1920. április 15-én kelt 325/1920. sz. törvényének; az első a Nemzetgyűlés Képviselőházának, a második pedig a Nemzetgyűlés Szenátusának házszabályairól szólt. E törvények részletekbe menően szabályozták a Képviselőház, illetve a Szenátus tagjainak nyelvhasználati jogát szóban és írásban. Mindkét törvényben – ezek szövege csaknem azonos – a 49. § tartalmazta a „tárgyalási nyelv”-vel kapcsolatos tudnivalókat. E paragrafusok első bekezdése kimondta, hogy a kormány, valamint a Képviselőház, illetve a

Szenátus tisztségviselői a „csehszlovák” nyelvet használják tárgyalási és ügyviteli nyelvként. A második bekezdés értelmében a képviselők és a szenátorok „csehszlovák” nyelven szólalnak fel. De „A német, orosz (kisorosz), magyar, valamint lengyel nemzetiségű képviselők (illetve szenátorok), amennyiben nem akarják a csehszlovák nyelvet használni, beszédeiket előadhatják a saját nemzetiségük nyelvén” – szögezték le az idézett törvények 49. §-ának második bekezdései. A továbbiakban e törvényekben szó esett még a nemzeti kisebbségek képviselőinek, illetve szenátorainak írásbeli nyelvhasználati jogáról, az anyanyelven történő fogadalomtételről, a parlamenti gyorsírók, tolmácsok és fordítók munkájáról, a Nemzetgyűlésben a kisebbségek nyelvén elhangzó felszólalások közzétételének módjáról a gyorsírói jelentésekben stb.¹⁰ Tény, hogy a nemzeti kisebbségek képviselői és szenátorai a későbbiek folyamán többnyire érvényesítették is a Nemzetgyűlésben élvezett nyelvhasználati jogukat. Ezt cseh és szlovák képviselő-, illetve szenátortársaik akkor még szinte természetesnek vették, és megtűrték a prágai parlamentben a német, magyar, lengyel és rutén nyelvet.

Az itt bemutatott törvényeken kívül még több különböző jellegű törvény, rendelet és minisztertanácsi határozat szabályozta – vagy egyszerűen csak érintette – a nemzeti kisebbségek politikai, kulturális, oktatásügyi, nyelvhasználati, gazdasági, szociális stb. ügyeit, s így kétségkívül alakította és befolyásolta azok jogállását és mindennapi életét. Ilyen volt például „A városok, községek, települések és utcák elnevezéséről, valamint a községek helységnévtáblákkal való megjelöléséről és a házak számozásáról” szóló, 1920. április 14-én kelt 266/1920. sz. törvény., majd az e törvény végrehajtási utasítását tartalmazó, 1921. augusztus 25-én elfogadott 324/1921. sz. kormányrendelet. Az 1924. január 31-én kelt 27/1924. sz. kormányrendelet a megyei képviselő-testületek nyelvhasználatát volt hivatott rendezni, az 1928. december 29-én kelt 229/1928. sz. kormányrendelet pedig a tartományi képviselőtestületekben szabályozta az anyanyelven történő felszólalás jogát.

Az alkotmány és az egyéb nemzetiségpolitikai jogszabályok azonban a legtöbb esetben nem jelentettek szilárd és egyértelmű védelmet a felvidéki magyarság számára a csehszlovák többségi hatalom elnyomó törekvéseivel szemben. A magyarságnak kezdetől fogva kemény és kitartó harcot kellett vívnia nemzeti és emberi jogaiért. A Szlovákiai Teljhatalmú Minisztérium ugyanis mindjárt a cseh megszállás és a hatalomátvétel után sorozatosan utasította ki a birtokába került felső-magyarországi területekről az új államhatalom számára nemkívánatos, illetve a jövőben ilyenekké válható magyarokat, garmadával szüntette meg, vagy változtatta szlovákká a magyar iskolákat, s általában mindent elkövetett annak érdekében, hogy a volt magyarországi területek minél inkább elveszítsék magyar jellegüket. A hatalom ezen a minisztériumon keresztül még a törvényellenes eszközök alkalmazásától sem riadt vissza, ha a magyarság politikai, kulturális, gazdasági és egyházi életének korlátozása volt a tét.

A felvidéki magyarság nagyon is konkrétan, a saját bőrén tapasztalhatta meg a csehszlovák áldemokrácia vele szemben tanúsított hatalmi túlkapásait. Főleg a városokban került sor látványos magyarellenes megnyilvánulásokra, amelyek érezhetően tovább mérgeítették a már amúgy sem felhőtlen magyar-szlovák viszonyt.

A hatalom részéről megnyilvánuló sorozatos magyarellenes intézkedések, hol teljesen nyíltan, hogy burkoltan alkalmazott diszkrimináció, valamint a társadalmi síkon táplált provokatív hungarofóbia végcéljai a következők voltak: megalázni, megtörni, s végül fokozatosan beolvasztani – esetleg egyéb úton felszámolni – az összmagyarságból kiszakított felvidéki magyar nemzetrészt. S bár afelől senkinek nem lehetett kétsége, hogy ez csak egy hosszabb, több évtizedes folyamat végeredménye lehet, az erre való törekvés ott lappangott a hatalom minden elvárásában és megnyilvánulásában. A kezdetektől fogva alkalmazott közvetlen vagy közvetett magyartalanítási törekvéseknek az állampolgárság jogellenes megtagadása, a népszámlálások tendenciózus lebonyolítása és ennek következtében a hivatalos nyelvhasználati jog

redukálása, a magyarellenes kultúr- és iskolapolitika, valamint a csehszlovák nemzeti terjeszkedés szempontjainak alávetett földreform, illetve a zárt magyar etnikai tömb felhígítása szláv telepesekkel lettek a leginkább alkalmazott és bevált módszerei. Az élet minden területén megnyilvánuló magyarellenes törekvések a felvidéki magyar nemzetrészt tagjait másodrendű állampolgárokká – egy részüket egyenesen hontalanokká – fokozták le saját szülőföldjükön, az önmagát szabadnak és demokratikus berendezkedésűnek hirdető Csehszlovák Köztársaság.

A Csehszlovák Köztársaságban – amint arra már utaltunk – nemzetiségpolitikai jogszabályok és a mindennapok gyakorlata között óriási űr tátongott. Az állami hivatalok például sok helyen kezdettől fogva szabotálták a magyarság hivatalos nyelvhasználati jogát. Egyes hatóságok kimondottan alkotmányellenes és így törvénysértő rendeletekkel léptek fel a magyar nyelv és az azt beszélők ellen, sokszor még a magánélet területén is. Az államhatalom elnéző magatartását, sőt jóindulatú támogatását élvező különböző nacionalista társadalmi szervezetek és egyesületek pedig egyenesen botrányos módon folytatták hadjáratukat a magyar nyelv ellen.

A különböző hatósági, valamint „csak” társadalmi síkon megnyilvánuló magyarellenes, illetve a magyar nyelvet minden vonalon visszaszorítani óhajtó szent nemzeti küzdelemből a szlovák sajtó is tetemesen kivette a maga részét. A kormánypárti vagy ellenzéki, elkötelezett vagy „független” szlovák sajtótermékek egyetlen témában mindenkor közös platformon állottak, és ez harcos magyarellenességük volt. Az intenzitás mértékét tekintve mutatkozott ugyan eltérés a különböző típusú és hovatartozású lapok között, a magyartanítás szükségességét, illetve a magyar nyelv minél hatékonyabb visszaszorításának gondolatát azonban mindegyik magáévá tette. Volt lap, amelyik kimondottan útszéli tónusban uszított, volt, amelyik csak szelíden helyeselt, az üldözött magyarság és magyar szó védelmében azonban soha egyik sem emelte fel a szavát.

Szeretnénk hangsúlyozottan felhívni rá a figyelmet, hogy az akkori szlovák társadalom egészére azért mégsem a harcos és türelmetlen magyarellenesség volt a jellemző, sőt a szlovákság többsége akkor még nem is tartotta ellenségének a vele ősidők óta együttélő magyarságot. A lelkek mérgezése, a gyűlöletszítás azonban programszerűen haladt, mind a magyar nemzeti kisebbség, mind pedig a szlovák többség kárára.

A felkorbácsolt magyarelles közhangulat megnyilvánulásai rövidesen meghozták kézzelfogható – látható és hallható – eredményüket. A vegyes nyelvű és hagyományosan több kultúrájú felvidéki városok arculata, valamint hivatalainak, utcáinak, kávéházainak stb. nyelvi tarkasága már néhány év leforgása alatt a legtöbb esetben egyszínűvé és egynyelvűvé szürkült. Ezekben a városokban az államnyelv a nyilvános fórumokon mindenütt pöffeszkedően dominánssá vált. A magyar nyelv mint szégyellni és rejtegetni való bűnjel, illetve az azt beszélőkre csak bajt hozó veszélyforrás egyelőre a zárt családi közösségekben lelt menedéket.

A csehszlovák propaganda eleitől fogva egészen a köztársaság 1938-1939-ben bekövetkezett első felbomlásáig rendületlenül azt hirdette, hogy a Csehszlovák Köztársaság Európa legdemokratikusabb állama, az ország nemzeti kisebbségei azonban e szólalomnak pontosan az ellenkezőjét tapasztalták. Podkarpatská Rus, azaz Kárpátalja húszéves kemény küzdelem után is csak a felbomlás előtti végkifejlet idején érthette el – akkor is csak puccsszerű proklamálás árán – a békeszerződésben biztosított, valamint az ország alkotmányában is rögzített autonómiáját.

A prágai „csehszlovák” politikai vezetés teljesen érzéketlen volt a köztársaságba bekebelezett magyarság – s valamennyi kisebbség – nemzeti érzése iránt, és gyanakvóan nézte azok minden megnyilvánulását. A csehszlovák kormány 1919. szeptember 10-én aláírta ugyan Saint-Germain-en-Laye-ben a fennhatósága alá került nemzeti kisebbségek jogait garantáló Kisebbségvédelmi szerződést, annak méltányos alkalmazását azonban kezdettől fogva szabotálta, illetve különböző jogi és alaki kibúvókat keresett e

nemzetközi dokumentumban rögzített elvek kijátszására és megkerülésére. Pedig egy nagyvonalú, mintaszerű nemzetiségi politika kialakítása, valamint a Magyarországhoz fűződő viszony békés rendezése – akár határ menti magyar többségű területek önkéntes visszaadása árán is – nagyobb garanciát jelenthetett volna Csehszlovákia fennmaradására, mint a francia támogatás, vagy mint a kisantant-szerződések rendszere.

Nem vitás, hogy az erőszakkal bekebelezett, ellenséges érzületű idegen nemzetrészek a Csehszlovák Köztársaságot nem tekintették hazájuknak, nem érezték, és nem is vállaltak vele közösséget. Akaratuk ellenére kerültek cseh fennhatóság alá, így legfontosabb politikai célkitűzésük csakis a köztársaság államkeretéből való szabadulás lehetett. A prágai kormány szinte állandóan harcban állt az ország nemzeti kisebbségeivel, sőt magával az „államalkotó” szlovákság többségével is. A végkifejlet ilyen körülmények között nem is igen volt meglepő.¹¹

Jegyzetek

1. Masaryk G. Tamás: *Az új Európa*. Kosice 1923, 51-52. o.
2. *Sbirka zákonu a narizeni statu ceslovenského*. Rocnik 1918., 55. old.
3. Popély Gyula: A nemzetközi kisebbségvédelem és a csehszlovák kisebbségvédelmi szerződés. *Regio* 1990. 1. sz., 66-69. o.
4. Erwin Viefhaus: *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz 1919*. Würzburg, 1960., 181-182. o.
5. Baranyai Zoltán: A kisebbségi szerződések létrejötte. I. *Magyar Szemle* 1931. október, 195-197. o.
6. *Sbirka zákonu a narizeni státu ceskoslovenského*. Rocnik, 1920., 255. o.
7. Uo. 255-267. o.
8. Uo. 268-269. o. (A törvények magyar szövegei korabeli hivatalos magyar fordítások.)
9. Popély Gyula: *Ellenszélben*. Pozsony, 1995, 132-136. o.
10. Uo. 141-142. o.
11. Popély Gyula: A kedvenc bukása. *Magyar Szemle*, 1994. március, 309-315. o.

Bárdi Nándor

A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940)

Az erdélyi kérdés kifejezés által lefedett problémaköröket két részre tagolhatjuk: Erdély állami hovatartozásának kérdése (Románia vagy Magyarország része, avagy önálló) és a régió nemzetiségi problémái.

A témára vonatkozó szakirodalom elsősorban a korszak magyar revíziós elképzeléseivel és a transzszilvanizmussal foglalkozik. A nyolcvanas évek második felétől Romsics Ignác több munkájában dolgozta fel Bethlen István, illetve a magyar külpolitika revíziós elképzeléseit és törekvéseit.¹ Pritz Pál a harmincas évek magyar külpolitikáját vizsgálta ugyanebből a szempontból, Zeidler Miklós pedig a Magyar Revíziós Liga programját, történetét mutatta be.² Az erdélyi autonómiatörekvésekkel foglalkozó írások két csoportba sorolhatók, vannak akik a transzszilvanizmust mint eszme- és irodalomtörténeti jelenséget, illetve önazonosságideológiát vizsgálták.³ A szakirodalom másik része a nyolcvanas években született, a Ceaușescu-korszak nemzetiségpolitikájának közvetett kritikájaként.⁴ Balázs Sándor a konkrét tervezeteket hasonlította össze és általánosította az 1989 utáni autonómiaelképzelések elvi megvalósítása érdekében.⁵ A dokumentumok eddigi legátfogóbb vizsgálatát K. Lengyel Zsolt végezte el: a transzszilvanizmust mint az erdélyi politikai szerveződések kiütkeresését és az ezzel kapcsolatos vitákat tárgyalta kitűnő monográfiájában és tanulmányaiban.⁶ Szarka László pedig az első világháború után keletkezett határon túli magyar autonómiaterveket, elképzeléseket tipologizálta.⁷

Az alábbi dolgozat a két világháború közti erdélyi, jórészt magyar rendezési elképzeléseket mint technikákat szeretné bemutatni. Ezért a téma széles körű forrásanyagából csak a tétélesen

kidolgozott közigazgatási, illetve nemzetiségpolitikai tervezeteket ismertetem, így nem foglalkoztam a publicisztikával, a sajtópolémiaikkal, a diplomáciai anyagokkal, a párt- és a választási programokkal, panasziratokkal, politikai paktumokkal. Nem taglalom a korabeli román–magyar viszonyt, az erdélyi nemzetiségi problémákat. Tehát kisebbségvédelmi, közigazgatási megoldásokat gyűjtöttem össze nem pedig a politikai viszonyok elemzésére törekedtem.

Először a különböző rendezési lehetőségeket tipologizálom, majd utalásszerűen a viszonyrendszer résztvevőinek célkitűzéseit és a szász, román, magyar elképzeléseket mutatom be.

I. A megközelítések rendszerezése

Az erdélyi kérdés rendezésére kidolgozott terveket két nagyobb körben lehet elkülöníteni aszerint, hogy azok határváltoztatással vagy anélkül valósíthatók meg.⁸

Az előbbi csoportba a következő megoldások tartoznak: 1. Erdély Magyarországon belül (autonómiájának biztosításával vagy anélkül). 2. Erdély Románián belül (autonómiájának biztosításával vagy anélkül). 3. Önálló erdélyi állam (kantonális közigazgatással vagy anélkül). 4. Erdély területének megosztása Románia és Magyarország között (lakosságcserével vagy anélkül).

A határváltoztatást nem igénylő kezelési módok: 1. Lakosságcsere, kivándoroltatás⁹ 2. Homogenizációs-asszimilációs program.¹⁰ 3. Nemzetiségi törvény. 4. Nemzeti autonómia – a) személyi/kulturális autonómia, b) területi autonómia, c) székely autonómia – biztosítása.

A feldolgozott dokumentumok, célkitűzéseiket tekintve: 1. határváltoztatási elképzelések, 2. Erdély függetlenségére vagy egy másik államon belüli autonómiájára vonatkozó tervek, 3. kisebbségi törvénytervezetek, 4. nemzeti (szász-német, magyar, székely) autonómiatervek.

A dokumentumok keletkezését tekintve három nagyobb korszakot különíthetünk el. I. Az impériumváltás időszakát (1918–1920).

Ebben a periódusban a román–magyar területi/nemzeti aspirációk révén elsősorban határrendezési és decentralizációs tervek születtek. II. 1928–1931 között Romániában a Nemzeti Parasztpárt volt kormányzati pozícióban, és megpróbálkozott az ország közigazgatásának decentralizálásával. Ennek kapcsán helyezte kilátásba Iuliu Maniu miniszterelnök, egy kisebbségi törvény kidolgozását 1930 tavaszára. Ebben a helyzetben a romániai Országos Magyar Párt szakértői különböző vitákat folytattak a kisebbségi szerződésről és konkrét javaslatokat is kidolgoztak a magyar pártvezetők számára. A Nemzeti Parasztpárt képviselői pedig a kormányuk bukása után újból decentralizációs, regionalista elképzeléseikben látták a kiutat. III. A harmincas évek végére megváltozott nemzetközi erőviszonyok, Németország és Olaszország súlyának megnövekedésével az érintett térségben újból előtérbe került a határrevízió programja, amelyet a román kormányzat különböző politikai intézkedésekkel próbált ellensúlyozni.

A tervezetekhez kapcsolódó politikai folyamatok szereplői egyrészt az erdélyi nemzeti közösségek (románok, magyarok, németek), másrészt az ezek révén érdekelt államok (Románia, Magyarország, Németország); az egész kérdés ebben az összefüggésrendszerben a nemzetközi erőviszonyok átalakulásának függvénye.

Erdélyben a XIX. század első felétől két nemzetépítési stratégia létezett egymás mellett. A román–magyar viszony kulcsproblémája a régióban betöltött szerepekért folytatott küzdelem. Mindkét nemzet erdélyi regionális elitje e köré építette ki stratégiáját. 1918 előtt az erdélyi románság nemzeti autonómiáért küzdött, demográfiai fölényét politikailag is érvényesíteni kívánta. Miközben a régió magyarsága gazdasági, politikai és kulturális hatalmát őrizte és azt tovább kívánta erősíteni, az országos modernizációs törekvésekkel összekapcsolva. 1918 után az erdélyi magyarság törekedett a nemzeti különállásra és nemzeti autonómiájának intézményesítésére. Miközben a románság a megszerzett politikai hatalmát kívánta érvényesíteni minden területen. Az első világháború előtt az erdélyi politikai erők offenzívabb politikát követeltek a

kormányzatoktól az erősödő (a modernizációs folyamatokban részt vevő) románsággal szemben. A háború után az erdélyi román politikai elit a politikai–hatalmi rendszer működése és a regionális érdekek tekintetében konfrontálódott a bukaresti kormányzatokkal.

A dolgozat ebben a folyamatban, mint az adott politikai elitek teljesítményét tekinti át a terveket és koncepciókat. Ha leírást a technikák tipologizálása alapján végzem el, kavarodnak az általában összetett elképzelések. A korszakonkénti bemutatást azért vettem el mert abban az esetben az egyes korszakok részletes viszonyrendszerére helyeződne a hangsúly. Végül a mellett döntöttem, hogy nemzeti alapon kísérem végig a terveket, az erdélyi és nem erdélyi nemzetrészek elképzeléseit lehetőség szerint elkülönítve. A most következő száraz leírás a szupremácia igényének és az önrendelkezés akarásának dokumentumait foglalja össze.

II. Az erdélyi szász/német stratégia és koncepciók

Az erdélyi szász törekvéseket a szász és az összromániai, majd 1933-tól az össznémet érdekek szabták meg. 1919 novemberében a nemzeti-területi autonómia megteremtését, 1933-ban pedig a népközösségi eszme alapján belső hivatásrendi szervezet létrehozását tűzték ki célul. A pártpolitika tekintetében 1922–1933 között, egy évet/választást (1927) kivéve, mindvégig a kormányzó pártokkal kötöttek választási paktumokat. 1933-tól a nemzet-szocialista népcsoport-politika határozta meg stratégiájukat. A többi kisebbségekkel való összefogástól – elsősorban a magyaroktól – az említett egyetlen parlamenti választás kivételével elzárkóztak. Ennek háttérében főként az állt, hogy nem kívánták magukra venni a magyarsággal szemben a románság részéről állandósult irredentizmus vádját. Ezt erősítette a szatmári svábok ügye, a Iorga-kormány kisebbségi államtitkárságának megítélése, az Európai Nemzetkisebbségi Kongresszusokon a harmincas években képviselt eltérő álláspont is.¹¹

A németországi kormányok a romániai német kisebbség közös politikai szervezetbe való összefogását szorgalmazták, a magyarokkal való együttműködést Berlinből sem támogatták, egy olyan, a többségi hatalomhoz lojális társadalmilag és gazdaságilag szervezett kisebbség létrejöttében voltak érdekeltek, amelyet jól el lehetett helyezni az épp aktuális Mitteleuropa-tervbe (a harmincas években már mint ötödik hadoszlopot).¹²

Az erdélyi szászok 1919. november 6-án Segesváron tartott népgyűlése megerősítette az 1919. januári 8-i medgyesi nyilatkozatot (amelyben Erdély Romániával való egyesítése mellett kötelezték el magukat) és Nagyrománia más német népcsoportjai (a bukovinai-, a besszarábiai-, a bánági- és a regáti németséggel) közösen vesznek részt az megnagyobbodott ország politikai életében. A gyűlés által elfogadott politikai irányelvek a további szász politizálást a Nagyromániai Németek Szövetségre ruházták. Országos, nem csak a németségre vonatkozó célkitűzésük volt a Gyulafehérvári határozatoknak az egész országra való kiterjesztése (1.), az újonnan csatolt területek eltérő gazdasági érdekeinek elfogadtatása gazdaságpolitikában (10.), külön jogrendjük fenntartása és lényegének tartós megőrzése (12.), modern szociális törvények életbe léptetését (11.). Követeléseik – kifejezetten a németségre vonatkozólag – egy nemzeti autonómia alapelveit fogalmazták meg, amely az 1918 előtti nemzetiségi mozgalom tapasztalatai leszűrésével alakult ki, és később az erdélyi magyar elképzeléseknek is mintául szolgált. Alaptörvényben kérték annak elismerését, hogy a nagyromániai németek politikailag egységes nemzetként szervezhessék meg magukat (2.). Ezen belül honfittársaiknak a német kulturális célok érdekében történő megadóztatását (3.), saját oktatási intézményrendszert (4.) kérték és „egyenlő és titkos választójog szerinti törvényhozó testületeik választását országos nemzetiségi kataszter alapján” (5.) kérték. A kulturális autonómián túl a közigazgatási területek nemzetek szerinti elhatárolását, a megyei és községi önkormányzatiság fenntartását és azon belül a területnek megfelelő nemzetiségi tisztviselő arány

biztosítását kívánták. Ehhez társult az anyanyelv, a nemzeti szimbólumok, a német településnevek hivatalos használatának igénye.¹³

Szintén alapidokumentum *Az erdélyi szászok népi programja*, amelyet a szász népgyűlés 1933. október 1-jén fogadott el Brassóban. A dokumentum első részben az 1919-es irányelveket ismételték meg azzal a különbséggel, hogy ebben a dokumentumban már nem a romániai németek, hanem a világ németjeinek közösségéről beszéltek (1.). Különösen hangsúlyos a közösség egységének (és homogenitásának) fenntartására vonatkozó törekvés. Az 1919-es irányelvek ebben a szövegben mint az állammal szembeni követelések jelentek meg. Az eltelt 15 év tapasztalatai nyomán követelték a magántulajdon sérthetetlenségét (17.), az 1918-óta az állam által okozott társadalmi és gazdasági károk megtérítését (18.), hatékony mezőgazdasági, ipar- és hitel politikát (20-22.) és „a korrupció és törvények figyelmen kívül hagyásának felszámolását, mely az igazságszolgáltatás mélyreható megjavításával és a közigazgatás átpolitizálásának megszüntetésével érhető el” (24.). A program legfontosabb része és igazi újdonsága a belső önszerveződésre vonatkozik (*A népi élet kialakításának irányelvei*). Az anyagi áldozatkészségen túl ekkor már elvárták a néptársak közösségétől, „hogy az szellemi és testi erejének egy részét a népközösség rendelkezésére bocsássa, hogy azt szükség esetén ingyenesen szolgálja ezzel. Az élettér megőrzése és növelése a népközösség egyik alapvető kötelessége”(1-2.). A megvalósítási program kulcskategóriái: családvédelem és népegészségügy, a fiatal németek számára kötelező munkaszolgálat, a közösségi célokra szánt anyagi hozzájárulásnak szász vállalatokra is kiterjesztett kötelezettsége, a hivatásrendi szervezet és „szomszédsági segítség” rendszerének kiépítése, egy gazdasági csúciszerv létrehozása a sajtóorgánumnak pedig „harcolniuk kell a német kultúra szellemi bomlasztása ellen. ... A sajtót a nép vezetésének kell felügyelnie, szükség esetén figyelmeztetnie vagy kirekesztenie.”(12.).¹⁴ Az előbbi két dokumentumban a nemzeti autonómia akarása – mint a 800 éves tapaszt-

talat során kialakult védekezési stratégia – a román egységesítő politika közegében nemzeti összezáródássá vált, összhangban a németországi nemzetiszocializmus programjával.

Az előbbi határozatokon kívül 1926-ban született meg, egyéni kezdeményezésként, Hermann Müller kolozsvári szász ügyvéd tanulmánya *Erdély autonómiája* címmel.¹⁵ A három részből álló tanulmány áttekinti Erdély történetét az első világháborúig, majd a világháború utáni helyzetet ismerteti. Ez utóbbi helyzetképben mindhárom erdélyi nemzetiséget az impériumváltás kárvallottjaként mutatja be. Müller szerint a régió románsága a regátiakkal szemben mellőzöttnek érzi magát, mert az „egységesítés lebonyolítása a feje fölött és érdekeivel ellentétesen ment végbe”,¹⁶ sőt érdekeinek érvényesítésére már a hagyományos erdélyi képviselői intézmények sem állnak rendelkezésére. A dolgozat harmadik fejezetének tárgya Erdély lehetséges jövője. Müller Erdély sorsának jobbrafordulását a gyors és általános rendszerváltástól remélte, amelynek előfeltétele egy az összes nagy pártot összefogó központi kormányzat. Ennek a feladata lenne az ország egységesítésének megoldása kb. 25 év alatt. De addig is biztosítani kell a különböző területek szabadságát. Ez gyakorlatilag a rendkívüli előírások eltörlését, a községek és megyék önkormányzatainak működését jelentené továbbá széleskörű autonómia biztosítását az egyes tartományoknak az átmenet idejére. A történeti Erdélynek és a vele szomszédos volt magyarországi területeknek az átmenet idejére, a bukaresti parlament által kezdeményezendő öngazgatást javasol, saját igazságszolgáltatással, az őshonos nemzetiségek képviselőiből álló országgyűléssel, amely az autonóm terület számára rendeleteket alkotna. Müller állami felügyelet mellett biztosíthatná az oktatás teljes szabadságát. A nyelvhasználat terén a 20%-os lakossági arányszám felett a bíróságokon, a közigazgatásban, az egyházi életben, az oktatásban garantálni akarja a „történelmi múltú nyelvek” egyenjogú használatát. A tartománygyűlések képviselői és a központi hatóságok tisztségviselői alkotnák a közös országgyűlést. S ez a fővárosi és vidéki szakértői

bizottságoknak illetve a kisebbségek képviselőinek bevonásával országgyűlési szakértői bizottságokat hozna létre. Ezt követően, az átmeneti időszakban az államélet újjászervezéséhez, az egységesítéshez szükséges törvényeket – még mielőtt azok javaslatként az országgyűlés elé kerülnének – a tartománygyűlések, az országgyűlés szakértői bizottságai és a minisztériumok véleményeznék. Az egységesítés mechanizmusának további folyamatát és annak hatókörét azonban a szerző nem részletezte.

III. Erdélyi román és romániai keretek, programok, tervek

A következőkben az erdélyi román politikai elit stratégiájának átalakulását, a román kormányzatok erdélyi közigazgatási politikáját ismertetem vázlatosan, végezetül pedig két romániai kisebbségpolitikai álláspontot és ezeken belül mutatom be a különböző elképzeléseket.

1. Az 1918 előtti, magyarországi román nemzeti mozgalom célkitűzései korszakonként változtak: a) 1905-ig alapvetően Erdély autonómiájának visszaállításában gondolkodtak, s ezen belül a román nemzeti egyenjogúság alapján képzelték el a nemzeti problémák kezelését. A politizálás tekintetében a történeti Erdély románságának passzivistá és a magyarországi románok aktivista magatartása merőben eltérő volt. 1905-ben a román nemzeti párt módosította programját és „a román nép államalakító politikai egyéniségének elismerését, etnikai és alkotmányos fejlődésének közjogi intézmények általi biztosítását”¹⁷ határozta el. Elsődleges célként a nemzeti autonómia megteremtését tűzték ki.

b) 1905–1913 között megindult egyfajta kiegyezés a magyar kormányzattal, amelyet Ferenc Ferdinánd trónörökös köre és a bukaresti kormányzat is támogatott. c) A második Balkán-háborút lezáró béke (1913) és az 1918 őszi összeomlás között Erdély állami hovatartozása nagyhatalmi alkuk tárgyává vált. Az erdélyi román politikai mozgalmon belül – miközben formálisan lojálisak maradtak a magyar állam iránt – valójában a Román Királysághoz való csatlakozás eszméje vált uralkodóvá. d) A wilsoni önrendelkezés

elvéről kialakított Károlyi-kormányzatétól eltérő értelmezésükkel alátámasztva, 1918 őszén nyilvánosan is meghirdették az elszakadást. A gyulafehérvári határozatok rögzítésekor a fő kérdés már az volt, hogy államjogilag milyen módon helyezkedjék el Erdély, nemzetiségeivel Nagyrománián belül. e) A gyulafehérvári nagygyűlés után létrejött Kormányzótanács mint erdélyi román hatalmi központ funkciója egyrészt az impériumváltás helyi, közigazgatási lebonyolítása, másrészt a békekonferencia és az antant hatalmak előtt legitimizálta Románia területszerző törekvéseit. f) A Kormányzótanács megszüntetése (1920. április 10.) és a Nemzeti Parasztpárt hatalomra kerülése (1928) között az erdélyi Nemzeti Párt a román politikai életben – részben átvéve az 1918 előtti jobbra moldvai gyökerű Konzervatív Párt szerepét – a közép-európai politikai kultúrát, közigazgatási, kisebbségpolitikai hagyományokat képviselte a liberális kormányzattal szemben. g) 1928–1931 között a Maniu vezette kormányzat nem tudott megbirkózni a liberális párt befolyása alatt álló kormányzati apparátussal, a felhalmozódott gazdasági problémákkal, és csak részleges eredményeket ért el a politikai- és közigazgatási rendszer demokratizálása terén. h) 1931-től a király a politikai elitet/parlamenti pártokat egymás és a Vasgárda mozgalma ellen kijátszva próbálta hatalmát megerősíteni. A liberálisokkal folytatott küzdelemben, a Maniuval szemben előtérbe került Vaida-Voevod próbálta kifogni a szelet a Vasgárda és a jobboldal vitorláiból a numerus valachicus mozgalom kezdeményezésével, de ezáltal az egész politikai élet jobbratulódott. i) Iuliu Maniu az 1937-es választások előtt olyan választási paktumot kötött, amelyben szerepelt a szélsőséges Vasgárda is, remélve, hogy így megakadályozható a királypárti, liberális párti Tătărescu életörése. A királyi diktatúra bevezetése után, 1938 februárjától, Maniu célja, a királyi diktatúra megszüntetése érdekében folytatott harc megkövetelte, hogy – kibékülve a liberális párttal – mindazokat a politikai erőket tömörítse maga körül, amelyek a demokratikusabb államrend helyreállítását követelték. j) A második bécsi döntés után, az alkotmányos királyság

helyett a trianoni határok visszaállítása volt soron. Ugyanakkor „Pro Transilvania” néven egy több pártot képviselő egyesület hoztak létre Maniu vezetése alatt, a második bécsi döntés revíziója érdekében. Maniu és a Nemzeti Parasztpárt elitje a háború éveiben az erdélyi kérdés lakosságcserével történő megoldásához, majd a háború végére – a kollektív bűnösség elvét elfogadva, a magyarsággal szembeni megfélemlítő, megtorló akciókat támogatva – jutottak el az etnikai viszonyok erőszakos megváltoztatásának célkitűzéséig.

Az Erdélyben a XIX. század közepétől folyó román–magyar szupremácia-harcban mindkét regionális elit a nemzetállami eszközökre támaszkodott.¹⁸ A századfordulón megjelenő új, fiatal erdélyi román elit cselekvési lehetőségeit a Bécs–Budapest–Bukarest politikai viszonyrendszer, majd 1918 után az Ókirályság politikai és társadalmi adottságai határozták meg.¹⁹ Nagyrománián belül az ókirályságbeli Liberális Párttal szemben csak úgy tudtak szembeszállni, ha országos párttá válnak, ez meg is történt, amikor 1926-ban egyesültek a besszarábiai Parasztpárttal. De ezáltal meg is szűnt az erdélyi regionális érdekek egyértelmű politikai képviselője. Egy másik ellentmondás abból adódott, hogy ha a pártelit ragaszkodik az 1918 előtt Magyarországon megszokott önkormányzati élethez, az 1868-as nemzetiségi törvényből adódó nyelvhasználati, oktatáspolitikai elképzeléseikhez, Erdélyben nem tudta volna megvalósítani szupremáciáját. Ráadásul el kellett háritania a liberális kormányzat és a bukaresti sajtó vádjait a párt állítólagos nemzetietlenségéről²⁰ és ellensúlyoznia kellett az 1918 előtti román nemzeti mozgalom követeléseire hivatkozó magyar nemzeti autonómia-tervekéseket. A húszas évek alapvető ellentmondása, hogy a románság ugyan megszerezte Erdélyben a politikai és részben a gazdasági hatalmat is, a régió kulturális, társadalmi életében és a gazdaság bizonyos szektoraiban továbbra is a kisebbségek maradtak a dominánsak. Ahhoz, hogy a románság megszerezze a gazdasági és kulturális dominanciát is a központi kormányzat támogatására volt szükség, amely viszont a régió

liberális párti klánok befolyása alatt állt. Az Osztrák–Magyar Monarchiában parlamenti küzdelmekben és az önkormányzatokban, az össznemzeti érdekeket hangoztatása közepette szocializálódott erdélyi román politikai elitnek szembesülnie kellett a Nemzeti Liberális Párttal, amely a banktőke, a nehézipar, a nagybirtok érdekeit képviselte.

Az erdélyi nemzeti szupremáciáért folytatott harcban a harmincas évek közepére megtörték a magyarság gazdasági, foglalkoztatási pozícióit, majd a második bécsi döntés után a dél-erdélyi nemzetiségi viszonyok is radikálisan megváltoztak. A század negyedik-ötödik évtizedére azonban a szabadelvű erdélyi román politikai elit (a Román Nemzeti Párt, majd a Nemzeti Parasztpárt) intézményesült, sajátos stratégiái is elenyésztek.

2. A Román Királyság külpolitikáját 1913-ig a Hármasszövetséghez való hűség határozta meg. Az ország, Balkán háborúkkal megnőtt súlyának megfelelően, illetve az új, politikai szocializációjú elit növekvő befolyása miatt regionális központként új támogatókat keresett. Az első világháború alatt nyilvánvalóvá vált, hogy az antanttal való szövetség jóval nagyobb és fontosabb területekhez juttathatja az országot, mint kitartása a központi hatalmak mellett. 1916-tól, a londoni titkos szerződésnek, az antanttal való megkötése nyomán egyértelművé vált, hogy Románia legfőbb hadicélja Erdély megszerzése.

Románia az 1916. augusztus 17-i titkos szerződésben foglalta össze az antant számára az Osztrák–Magyar Monarchiával szembeni területi igényeit. A Tisza vonalától–Várásrosnamény–Debrecen–Csongrád–Algyő–Tisza vonaláig.²¹ Ez gyakorlatilag meg egyezett a Kultúr Liga (Liga pentru unitatea culturala a românilor) elképzeléseivel, amely valamennyi románok lakta terület egyesítését tűzte ki célul.²²

A romániai politikai elit 1918–1921 között hatékonyan használta ki a nemzetközi erőviszonyok átalakulását, elsősorban az Erdéllyel és Besszarábiával rendelkező birodalmak összeomlását. Mivel Erdélyben és belül volt, mindaddig, míg a revíziós törekvések

nagyhatalmi támogatókra nem találtak, nem kellett Magyarországtól tartania. A román pártok a németektől és a zsidóktól eltérően a magyar kisebbséget „revíziós kisebbségnek” tekintették, s minden megmozdulását – különösen a harmincas években a revízió előkészítésének tekintették. A kormányok erdélyi modernizációs és nacionalizációs tevékenysége, amelyben a nemzetállamot szolgáló centralizáción volt a hangsúly, alapvetően a magyarságot sújtotta.

A következőkben a korabeli Erdély közigazgatási viszonyait tekintem át, mint a többségivé lett erdélyi románság és a kisebbségivé vált erdélyi magyarság politikai feltételrendszerét. A többségi románságon belül Nagyrománia létrejöttét illetően két álláspont létezett. A Liberális Párt által meghatározott ókirályságbeli politikai élet – némileg leegyszerűsítve – a román hadsereg hódításának tulajdonította Erdély megszerzését. Így jogosnak vélte, hogy igazgatási modelljét ide is kiterjessze. Az erdélyi román nemzeti mozgalom képviselői ellenben saját harcuk eredményének tekintették az egyesülést. A régió fejlettségére hivatkozva akarták megőrizni a közigazgatás közép-európai hagyományait.²³

Az erdélyi románság (a Nemzeti Parasztpárt és erdélyi előzménye a Román Nemzeti Párt) álláspontjában is mutatkozott azonban ellentmondás volt. A volt magyarországi román politikusok, értelmiségiek egyszerre szerették volna megőrizni a Magyar Királyságban kialakult közigazgatási modellt, és ezzel együtt elfoglalni a helyi és szakigazgatási pozíciókat. Csakhogy ehhez nem rendelkeztek elegendő szakemberrel, és a városok nemzetiségi viszonyai, a kisebbségek gazdasági és kulturális dominanciája miatt ezt csak a regáti, központosított és a pillanatnyi politikai érdekeknek alárendelt közigazgatási mintákat képviselő bukaresti elit támogatásával tudták megvalósítani. Így alakul ki az a helyzet, hogy Iuliu Maniu és hívei kisebbségi kérdésben gyakorlatilag az 1868-as magyarországi nemzetiségi törvény alapjára helyezkedett a közigazgatásban pedig a világháború előtti (önkormányzati, szakigaz-

gatási, morális) viszonyokat tekintették mértékadónak. Az ezzel kapcsolatos politikai megnyilatkozásaikat tekinti a korabeli publicisztika erdélyi regionalizmusnak.²⁴

Az eredménytelen 1918. november 13–14-i aradi tárgyalások, majd a román csapatoknak a belgrádi szerződés értelmében engedélyezett erdélyi bevonulása után, 1918 november 24-én a Román Nemzeti Tanács (RNT) körlevelében állást foglalt Magyarország románok lakta területeinek Romániához való csatlakozása mellett.²⁵ Az ennek megerősítésére összehívott gyulafehérvári nagygyűlésen kellett döntenie arról, hogy ez milyen formában menjen végbe: Erdély – avagy a nemzetiségek – autonómiájával, vagy anélkül. A RNT-t alkotó szociáldemokraták és nemzeti pártiak között kompromisszum jött létre: a szocdemek lemondtak a köztársaság követeléséről, a nemzeti párti vezetők pedig vállalták az egyesülés lépcsőzetességét, a kivívandó demokratikus rendszer megteremtése érdekében. Vasile Goldis az RNT meghatározó vezetője szerint „Románia teljes autonómiát ad nekünk, addig az ideig, amíg a Román királyság régi területén a demokratikus átalakulás meg nem történik. Romániával közös lesz a hadügy külügy és a pénzügy.”²⁶ Mindezt az osztrák Reichsrathoz hasonló keretek között képzelték el. A nagygyűlés előestéjén ugyancsak Goldis dolgozta ki a határozati javaslat egyik változatát. Eszerint az adott politikai helyzetből és a magyarországi, illetve a romániai eltérő történelmi fejlődésből adódó konfliktusok megelőzése érdekében autonómiát biztosított volna a követelt területeknek. Ennek kereteit és tartalmát pedig a terület lakói (tehát nem csak a románság) által megválasztott alkotmányozó gyűlés határozta volna meg.²⁷ A november 30-i előzetes vita e körül, a III. pontról folyt. Míg a szocialisták ezt az autonomista álláspontot képviselték azzal érvelve, hogy nem akarnak visszalépni egy kevésbé demokratikus intézményrendszerbe, addig a Romániából visszatért emigránsok pl. valamint Vaida-Voevod és Maniu a feltétel nélküli egyesülést támogatták. A kompromisszum eredményeként a határozatban bentmaradtak a szociáldemokraták társadalmi

refomkövetelése, és a II. pont szerint a „nemzetgyűlés az általános választói jog alapján választandó alkotmányozó gyűlés összeüléséig ideiglenes autonómiát tart fenn e területek lakosai számára.”²⁸ Ennek alapján választotta meg a nagygyűlés a nagytanácsot, amely december 2-án egy 15 tagú bizottságra ruházta át jogait. Ez az erdélyi Kormányzótanács (Consiliu Dirigent) 1920. áprilisáig működött, Nagyszebenben, majd Kolozsváron, Iuliu Maniu vezetésével. A román király a gyulafehérvári határozatoknak csak az első pontját (a románok lakta magyarországi területek egyesülését Romániával) iktatta törvénybe (december 24-én). Ugyanakkor a Consiliu Dirigent hatáskörét is szabályozták, a királyi kormány hatáskörébe utalták a kül- és hadügyet, a vasút-, posta-, távirat-, telegráf- és vámügyeket, a bankjegyforgalmat, a kölcsönügyleteket és az állambiztonsági szervek irányítását. Egyben megbízták a kormányt az új választási rendszer és az agrárreform kidolgozásával.

Az új kormányzatban tárca nélküli miniszter képviselte az erdélyi ügyeket. A gyulafehérvári határozatok kisebbségpolitikai szempontból legfontosabb, III/1. pontját bár nem emelték törvényerőre, de így is a legtöbb értelmezési vita ehhez kapcsolódott. „Teljes nemzeti szabadság az együttlakó népek számára. Mindenik népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egyének által. A törvényhozó testületekben és az ország kormányzásában való részvételre minden nép népességének számarányában nyer jogot.”²⁹ Magyar részről ezt az erdélyi kisebbségek mint jogalanyok elismeréseként és ebből kiindulva nemzeti autonómiára tett ígéretként értelmezték. Mindezt Iuliu Maniu többször cáfolta.³⁰

A Consiliu Dirigent – a már említett keretek között – másfél évig kormányozta Erdélyt. Törvényhozó szerv hiányában rendeletekkel irányított. Meghagyták a régi magyar törvényeket, köztük az 1868-as nemzetiségi törvényt, de felfüggesztették a megyei és községi önkormányzatokat és a (rövid időn belül jórészt nemzeti alapon lecserélt) tisztviselőket kinevezett alkalmazottá tették.³¹

Mindezt ideiglenesnek tekintették, arra az időre, míg az erdélyi közigazgatást teljesen a román tisztviselői kar veszi át. Ebben is megmutatkozott a Consiliu Dirigent kettősége. A regionális, önálló hatalmi szervnek az volt a funkciója, hogy még a békeszerződés aláírása és ratifikálása előtt érvényesítse a román nemzeti érdekeket a megszállt kelet-magyarországi területeken, ahol a helyi közigazgatásban, a városi lakosság körében döntő volt a magyar és német polgárság túlsúlya. Ekkor került sor – a román királyra a békeszerződés aláírása előtt – esküt nem tett tisztviselők elbocsátására, a kényszerbérletekre, lakásrekvirálásokra, az ostromállapot bevezetésére, a magyar állami iskolák elvételére. Közben – mint már említettük – az erdélyi román vezetők az Osztrák–Magyar Monarchia közigazgatását és nemzetiségpolitikáját tekintették mértékadónak, a magyar helyett román dominancia megteremtésével.³²

A Consiliu Dirigent megszüntetése (1920. április 10.) után vezértitkárságokat, majd vezérigazgatóságokat szerveztek az erdélyi ügyek kezelésére. Ezek a minisztériumi megbízottakkal együtt úgynevezett Egységesítő Bizottságot képeztek, de ezen kívül Bukarestben még működött a „Csatolt Területek Közigazgatási és Egységesítő Államtitkársága” is. A többközpontú és változó közigazgatási irányítás rendszertelenségén túl külön problémát jelentett az, hogy Erdélyben érvényben maradtak a magyar törvények, amelyeket az ókiráltságban nem ismertek. S a tisztázatlanságot fokozta, hogy az ostromállapotra való hivatkozással a katonai hatóságok révén gyakorlatilag bármilyen helyi ügybe be lehetett avatkozni.³³ Az erdélyi románság nem tudta feltölteni a megüresedett közigazgatási állásokat megfelelő felkészültségű szakemberekkel illetve az Averescu (1921–1922) majd a Brătianu, (1922–1928) kormányzat révén tömegesen érkező, a kormánypártokhoz kötődő, óromániai, alulképzett, a helyi viszonyokat nem ismerő tisztviselők miatt a régió igazgatásának színvonala jelentősen visszaesett. A közigazgatás zavarosságát növelte, hogy számtalan, különböző jogkörű rendelettel (miniszteri, osztályvezetői, prefek-

tusi, szolgabírói, hadtestparancsnoki, csendőrparancsnoki...) próbálták úrrá lenni a helyzeten a polgári és katonai hatóságok. Az erdélyi román politikusok mindezt összehasonlították a régi államkeretben megszokott viszonyokkal és csalódtak az egyesüléshez fűzött reményeikben.³⁴ Nemcsak az országos politikában, de a regionális pozíciókban sem sikerült érvényesíteniük érdekeiket. Ebben a helyzetben az erdélyi románság megőrizte külön pártalkulatát. Az ókirályságbeli Averescu-féle néppárt és a Liberális Párt is csak a kisebbségi pártokkal kötött paktumok vagy választási visszaélések révén tudott Erdélyben a Nemzeti Párttal, majd a Nemzeti Parasztpárttal szemben szavazatokat szerezni. Az ókirályságbeli minták alapján folyó egységesítéssel, pontosabban centralizálással szemben Vaida-Voevod 1922-ben a regionalizmus és a decentralizáció híveként sorolta kívánságait: „1. alkotmányos és demokratikus kormányzat – abszolút monarchia helyett; 2. parlamenti – s nem oligarchikus kormányzat; 3. egység, decentralizáció alapján, azaz ‘regionalizmus’ – és nem erőszakolt centralizáció.”³⁵ Elégedetlenségüket nem csak sajtópolémiákban, parlamenti beszédekben, hanem nyilvános, nagy hatású szimbolikus gesztusokban is kifejezték. A liberális kormányzat törvénytelen eszközei és korrupciója miatt a nemzeti párt tagjai nem jelentek meg a gyulafehérvári királykoronázáson (1922. szeptember) és Avram Iancu születésének százéves évfordulás ünnepségén. Az 1923-as alkotmány vitájában sem vettek részt a parlamentnek az előző évi választási visszaélésekkel létrejött összetétele ellen tiltakozva.

Az 1923-as alkotmány szerint a közigazgatás alapja a vármegye és a község, ezek intézményes működését külön törvényekben szándékoztak szabályozni, amelyek alapjaként, az alaptörvényben a közigazgatási decentralizációt nevezték meg (108.§). Erre azonban a pártpolitikai harcok miatt nem került sor: minden hatalomra került párt saját érdekeinek megfelelően szervezte át a közigazgatást.³⁶

A Liberális Párt által kidolgozott 1925. júniusi, a közigazgatás egységesítéséről szóló törvény megszüntette Erdély közigazgatási különállását, a volt magyar törvények érvényességét, lehetővé tette

a megyehatárok, megyeközpontok politikai célú megváltoztatását, nem biztosította a kisebbségi nyelvek használatát a községi tanácsokban.³⁷ A törvényt a parlamentben betérjesztő kormány-párt az egységesítést a nemzeti történelem betetőzésének tartotta. Vintila Brătianu, a liberális párt egyik vezetője pedig az autonómiát és az önkormányzatiságot csak az ellenséges állammal szemben látta szükségesnek (például a múltban a Monarchia elleni román egység törekvésekkel).³⁸ A nemzeti párt a javaslatról megállapította, hogy „elfogadhatatlan, flagrns ellentétben áll egy modern közigazgatás elveivel, amely a helyi önkormányzat demokratikus eszméin nyugszik”³⁹. A törvény parlamenti vitájában Iuliu Maniu megállapította: „Nem lehet elképzelni, hogy akár Erdély, akár Bukovina vagy Besszarábia lakossága belenyugodjék abba, hogy elvegyék önkormányzatát, amelyhez minden tradíciójuk köti s amelyhez minden kívánságuk teljesítésének lehetősége fűződött. A feladat könnyű: egyfelől a román állam politikai egysége, másfelől decentralizáció, helyi önkormányzat.”⁴⁰ 1925-ben, a közigazgatási törvény elfogadása és Nagyrománia első helyhatósági választása időszakában élénk vita alakult ki az erdélyi regionalizmusról. De arról, hogy milyen módon intézményesüljenek a területi sajátosságok, egyedül Dan Sever – az erdélyi Nemzeti Párt titkára – nyilatkozott: tartományi igazgatóságokat kell felállítani.⁴¹

1926. február 17–20-án tartották meg a helyhatósági választásokat. Erdélyben a romániai Országos Magyar Párt a kormányzó Liberális Párttal indult közös listán (a 49 erdélyi városból 30-ban), és győztek. A magyarok megfelelő önkormányzati képviselőkhöz jutottak a települések és a megyék szintjén, Brătianuék pedig ezzel megakadályozták, hogy a Nemzeti Párt erős helyi hatalmi bázishoz jusson.⁴² (Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az önkormányzatok jelentős része nem alakult meg vagy működésképtelen volt a nemzeti- és pártpolitikai konfliktusok miatt.)

Az 1928. decemberi választásokon győztes Nemzeti Parasztpárt már a következő év tavaszán benyújtotta közigazgatási törvényja-

vaslatát. Az eredeti tervezetben még valóságos tartományi autonómiáról volt szó, de a törvényhozási tanács (Consiliu Superior Administrativ)⁴³ – mivel az 1923-as alkotmány csak megyékről és községekről szól – ezt kiüresítette „megyeszövetségekké”. A törvényhozásnak benyújtott változatban a megye és a kormány közé beiktatott kerület intézménye szerepelt. A megyéket hét „regiuni”-ba sorolták Bukarest, Iași, Craiova, Cernauti, Kisinyov, Temesvár és Kolozsvár központokkal.⁴⁴ A reformot az ellenzék így is elutasította. A liberálisok szerint a tartományi autonómiával a nemzet egységének kialakulását hátráltatnák. Az Országos Magyar Párt legfőbb kifogása a törvényjavaslattal szemben az volt, hogy meg sem említette a kisebbségeket. Miközben Erdélynek a többi területhez viszonyított sajtóságos fejlettségén túl, épp a kisebbségek jelenlétéből adódott.⁴⁵ A törvényben meghirdetett decentralizáció és az előző törvéynél szélesebb helyi önkormányzat azonban nem érvényesülhetett mert a községi, megyei, városi tanácsokat a kormányzat bármikor feloszlathatta és helyükbe időközi bizottságokat nevezhetett ki.⁴⁶ A Nemzeti Parasztpárt bukása után ez utóbbi vált általánossá, különösen a magyarok lakta területeken.⁴⁷ Az önkormányzatok működését tovább korlátozta a kormányzat számára biztosított széles körű ellenőrzési és felügyeleti jog, valamint a tisztviselők kiválasztását meghatározó hatósági megerősítési és kinevezési jog. A kisebbségi kérdésre vonatkozó rendelkezések hiányát Maniu azzal magyarázta, hogy készülöben van egy külön kisebbségi törvény, amely majd rendezi a kérdést. Ez azonban sohasem készült el. A korabeli magyar értelmezés szerint Maniu a tervezet körüli hírverést csak a külföldnek szánta. A kormányzatot ért bukaresti sajtótámadásokat figyelembevéve valószínűleg a román politikai közvéleménynek is fontos szerepe lehetett abban, hogy a Nemzeti Parasztpárt nem állt elő akár egy 1868-as elveket követő tervezettel sem.⁴⁸ Az elsősorban erdélyiekből és besszarábiaiakból álló kormányzat néhány részmegoldáson túl (az ostromállapot, a sajtócenzúra megszüntetése, iskolai államsegélyek folyósítása, az esküt nem tett tisztviselők nyugdíjja-

nak rendezése) nem hozott újat, inkább csak a kisebbségellenes politika enyhülését. (De ez volt a legtöbb amit a két világháború közti romániai kormányzat tett a kisebbségek érdekében.) Az ország súlyos társadalmi (korrupció, a liberális párti oligarchia hegemoniájának továbbélése) és gazdasági (világválság, eladósodott parasztság) problémáit ez a kormányzat sem tudta megszüntetni.⁴⁹

Az 1931 tavaszán hatalomra került Iorga-kormányzat harcot indított mindenféle regionalizmus ellen, és rendszerré tette az választott tanácsok helyett a kormányzat által kinevezett időközi bizottságok létrehozását. Maniu visszavonult, de a Nemzeti Párt újra ellenzékbe került politikusai folytatták a regáli politikával szembeni, elsősorban sérelmi harcukat. Július 5-én Vaida-Voevod nagy beszédet mondott a pártvezetőség előtt, és a régi magyar uralmat – mintegy hivatkozási alapként – összehasonlította a korabeli romániai kormányzattal.⁵⁰

Itt nem volt szó Erdély autonómiájáról, de egy hónappal később megjelent a pártvezetéshez tartozó Romul Boilă kolozsvári jogász-professzor tanulmánya *A megnagyobbodott román állam újjászervezéséről*.⁵¹ Kiindulópontja, hogy az állam alapintézménye nem felel meg a román nemzet életfeltételeinek. Az új alkotmány/alkotmányozás az államigazgatás decentralizálásával oldhatná meg a vallási, kisebbségi kérdést, megállíthatná a közigazgatás színvonalának süllyedését és gyengíthetné az osztályharcot. A decentralizálás révén három igazgatási szint alakulna ki: Felállítanának egy *államtanácsot*, amelyből a miniszterek, azaz a központi kormányzat kerülne ki. A külügy, hadügy, közlekedésügy, posta-, táviró-, távbeszélő-, pénz- és vámügy, államkölcsonök, állambiztonság a tartományi diétákból és az államtanácsból összeálló *országgyűlés* és a központi kormány ellenőrzése alatt állna. A közigazgatás további ügyei a decentralizált szervek: a három létrehozandó *tartományi diéta* (Munténia, Moldva, Erdély) és a tartományi kormányok hatáskörébe tartoznának. Az 1923-as alkotmányban megfogalmazott „egységes nemzeti állam” helyett a tervezet

„egyetlen osztatlan állam”-ról beszél. Központi intézményei a király, az államtanács és a központi kormány, tartományi szervei pedig a tartományi diéta és a tartományi kormány. A tartományi diéta törvényhozó jogkörrel bírna a hatáskörébe tartozó ügyekben, az egyes törvények királyi szentesítése csak a tartományi tárgyalás, szavazás után történhet meg. A diéták létszáma Munténiában és Moldvában 220–220, Erdélyben 180 fő. A tartományi kormány 5 tagú lenne, pénzügy-, földművelési, kereskedelem-iparügyi, igazságügyi, vallás és közoktatásügyi miniszterből állna. A legfontosabb kisebbségekre vonatkozó rendelkezések az állampolgári jogegyenlőségből indulnak ki: a felekezetek egyenjogúsítása az autonómia megadásával, az anyanyelv-használati jogokat tartományonként külön-külön határoznák meg. Az oktatás terén: mindenki szabadon alapíthatna iskolát, az általa meghatározott nyelven, állami felügyelettel. Az állami középiskolák tannyelve az illető vármegye többségi lakosságának anyanyelve lenne, de a román nyelv oktatása kötelező lenne kisebbségi területen is. Az elemi oktatás minden esetben a tanulók anyanyelvén folyna.

Az Országos Magyar Párt hivatalos lapja szerint „az alkotmánytervezet csak elméletben decentralizációs, azonban az elméleti decentralizációról csak félig-meddig akar lelépni a gyakorlati decentralizáció útjára. S itt is a tiszta demokrácia helyett a népek felé helyezett népnek a szupremáciáját helyezi el az elgondolás nyitjául.”⁵² A párt szakértői elemzése jóval differenciáltabb. A gyulafehérvári határozatokat és a kisebbségi szerződésben vállaltakat kéri számon a tervezettől. Az előbbiekből csak az egyházak egyenjogúsítását oldja meg a tervezet. Az 1919-es szerződés 10.§-ának a közsegélyezésre vonatkozó rendelkezésével és a 11.§-ban elismert, a székely és szász közületeket megillető vallási és iskolai autonómiával Boilă munkája nem foglalkozik. A magyar bíráló szerint a tervezet több pontja ellentétes a kisebbségi jogokkal. Ez vonatkozik a jog és az államhatalom eredetére felfogására („minden államhatalom és minden jog az államalkotó román nemzettől ered” (3.§); a tartományi diéta kizárólagos,

hivatalos román nyelvhasználatára (120.§); a választási rendszerre, amely nem engedné számarányuknak megfelelően érvényesülni a kisebbségeket (62. és 106. §-ok); az állampolgárságról szóló VII. fejezet pedig nem rendezné a hontalanok helyzetét.⁵³ Mindezen kritikák lényege, hogy Boilă tervezete nem adta meg a magyar kisebbség által akkor stratégiai célnak tekintett nemzeti autonómia kulturális vagy székyei közületi modelljét.

A tanulmány a Nemzeti Parasztpártból induló, az 1931 szeptemberi *Patriában* kibontakozó regionalista kampány ellenére nem vált a párt hivatalos dokumentumává. A liberális párti és a Iorga-kormányhoz közel álló sajtó mint a román állam egységével szembenálló törekvést mutatta be.⁵⁴ Iuliu Maniu 1932. októberi új kormányalakításakor már fel sem merült a közigazgatás decentralizálása. A következő évben újra hatalomra kerülő liberális kormányzat kiiktatta a helyi önkormányzatokat és a megyék élére kinevezett prefektusok hatáskörét növelte meg.

A román politikai élet egyrészt a gazdasági világválság, másrészt a király, a parlamenti pártok és a Vasgárda között folyó játszma következtében instabillá vált. Az 1932–33-ban indult antirevizionista és a „*numerus valachicus*” mozgalom légkörében már fel sem merült a regionális és nemzetiségi ellentéteknek a közigazgatási decentralizációval való kezelése.

3. A két világháború közti romániai kisebbségpolitika alakulása szempontjából elkülöníthetünk erdélyi román és bukaresti megközelítést. Az előbbi szocializációs élményvilága a magyarországi, a kiegyezés utáni vármegyei, parlamenti, birodalmi szintű nemzetiségi küzdelmekhez kapcsolódott. Az Ókirályság politikusai a századfordulóról a zsidókérdés rendezetlensége miatti nemzetközi nyomásgyakorlás és a sikeres dobrudzsai románosítás tapasztalatait hozták magukkal, saját családi kultúraváltásaikon túl,⁵⁵ amelyek egyaránt azt bizonyították, hogy offenzív állami beavatkozással komoly eredményeket lehet elérni az asszimiláció terén. Egy másik fontos különbség, hogy az erdélyi román elit egy hosszú történelmi folyamat betetőzésének tekintette Nagyrománia létre-

jöttét, ellenben a bukaresti politikát meghatározó I. C. Brătianu úgy tekintett Erdélyre, mint olyan területre, amelyet fegyveres és diplomáciai eszközökkel szereztek meg.⁵⁶

Vintilă Brătianu, a liberális párti álláspont markáns képviselője már a húszas években nyíltan megfogalmazta, hogy „a fiatal román népnek új kultúrárt kell megteremtenie a régi királyságban érvényesülő germán és az ország keletén feltalálható szláv kultúra helyében. A régi kultúrák megszüntetése legjobban úgy valósítható meg, ha elvonjuk alóluk a gazdasági alapot. Így leszegényítjük az illető régi kultúrájú népeket s visszavezetjük kezdetleges életmódokba, süllyedésbe, meghasonlásba és társadalmi züllésbe. Így lesz a magasabb kultúrából rom, amelyen felépülhet aztán az új és egységes román kultúra.”⁵⁷ Ezzel a radikális nemzeti kizárólagosságra törekvéssel szemben 1934-ig létezett egy integratívabb, a dualista Magyarország nemzetiségi politikájához közel álló koncepció is, amelyet Iuliu Maniu, az erdélyi román politika vezetője fejtett ki 1924-ben. Ő az erdélyi románság gazdasági és társadalmi egyenrangúságát, sőt fölényét kívánta, de ezt nem erőszakos módszerekkel, hanem komoly állami támogatással szeretne volna elérni. Mindez kísértetiesen hasonlít a századforduló után Erdélyben kialakult magyar stratégiához, amelyet többek között Bethlen István és az Erdélyi Szövetség dolgozott ki. A legfontosabb lépések Maniu szerint a következők⁵⁸: Az állam és a központi szervek hivatalos nyelve a román legyen. Az állami felsőoktatás – néhány kivételtől eltekintve –, a középfokú képzés, és „ahol román gyerekek laknak” az elemi oktatás románul folyjon. A román tudományt, kultúrát, művészetet az állam minden lehetséges módon támogassa, mintegy helyrehozni a szétszakítottaságból adódó lemaradást. A román egyházak fokozott és kiemelt támogatása szükséges különösen Erdélyben, hogy más egyházakkal szemben versenyképesek lehessenek. „Középosztály hiányában a román nép társadalmi szerkezete, míg az iparosok és kereskedők termelő osztálya nélkül pedig a nemzeti termelés hiányos és beteg. Ezeket tehát az állam hatalmával ki kell teljesíteni és meg kell gyógyítani.

Itt nem arról van szó, hogy a már meglévő gazdasági értékeket szétromboljuk, sőt ezeket az értékeket igenis meg kell őrizni. Itt inkább arról van szó, hogy a román nép soraiból egy új társadalmi és gazdasági erőt kell létrehozni. Ezen igyekezetünket senki sem tekintheti sértőnek, főképp akkor nem, ha figyelembe vesszük, hogy a Kárpátokon túli magyar és részben zsidó városok kevés kivételtől eltekintve eredetileg német vagy szláv városok voltak, amelyek később az állam életének természetes velejárójaként állami erő által elmagyarosodtak.”⁵⁹

A kisebbséget megillető jogokat a következőkben foglalta össze:

1. A szólás-, sajtó-, gyülekezés-, társulás szabadsága fajra, nemre vagy vallásra való tekintet nélkül.
2. A Gyulafehérvári Határozatok alapján a felekezetek autonómiájának és szabad működésének biztosítása. A szabad iskolaalapítás lehetősége. A lelkészeknek állami fizetésben az egyházaknak államsegélyben kell részesülniük. Az utóbbi esetében a felekezethez tartozók száma vagy felekezet tagjainak adóbefizetése alapján alakíthatnának ki az egyházak közti igazságos arányokat.
3. A közoktatásban elvetette az erőszakos románosítást. „Az előbbi elvnek megfelelően, azon községekben és városokban, ahol jelentős számban élnek nem román nyelvű állampolgárok az állami, illetve községi óvodákban és elemi iskolákban az oktatásnak saját nyelven kell történnie. Ezekben az esetekben pontosan meg kell határozni azt a minimális gyerekszámot, amelyek anyanyelvi oktatásáért az állam még felelős. A román nyelv kötelező tantárgyként való bevezetése csak a negyedik osztállyal kezdődhet, mondjuk például akkor, amikor saját nyelvén a diák már tökéletesen tud írni, olvasni és számolni, és ugyanakkor az egyszerűbb élethez szükséges ismereteket is elsajátította. Az ily módon bevezetett román nyelvnek azonban nem szabad összezavarnia az általános tantervet, hanem kizárólag azt a célt kell szolgálnia, hogy a diákok elsajátítsák az állam hivatalos nyelvét.”⁶⁰
4. Az anyanyelv használatát a személyes szabadság természetes velejárójának tekintette. Ahol a lakosság több mint 20%-nak nem a román az anyanyelve ott a közigazga-

tásban és az igazságszolgáltatásban nemzetiség nyelvét „külső hivatalos nyelvként” javasolta alkalmazni. Ezt Maniu szerint legegyszerűbben úgy lehet biztosítani, ha olyan hivatalnokokat neveznek ki akik ismerik az illető kisebbség nyelvét, ha ez nem lehetséges, akkor hivatalos tolmácsot kell biztosítani.

„A faji, nyelvi és vallási kisebbségek politikai jogait minden fenntartás nélkül el kell ismerni. 1. A kisebbségek képviselőtét részarányosan biztosító, az Ókirályságban és Besszarábiában létező egyetemes, egyenlő, titkos választói jogot be kell vezetni a Kárpátokon túli vidékekre és Bukovinába. ... 2. A kisebbségek igazságszolgáltatásban és közigazgatásban való részvétele szintjén, úgy gondolom, hogy valamely faji, nyelvi, vallási kisebbségekhez való tartozás nemhogy nem szabad akadályozó tény legyen bizonyos hivatalok betöltésekor, vagy állami kitüntetések adományozásakor, hanem ellenkezőleg, az államnak igyekeznie kell, hogy a kisebbség soraiból kikerülő hivatalnokokat elsősorban a kisebbségek által lakott vidékeken alkalmazza. ...”⁶¹ A fentiekből egyértelműen látszik, hogy saját nemzetének, társadalmi dominanciájának megteremtését kívánta állami segítséggel. Ugyanakkor az 1868-as nemzetiségi törvény szellemében az egyéni jogegyenlőség alapján kezelhetőnek látta a problémákat. Az általa, nemzetiségi politikusként szorgalmazott különálló nemzeti/politikai közösségben való gondolkodás és ennek a többségi kormányzat általi elfogadásának igénye a húszas évek közepére, eltűnt nézetrendszeréből.

A külpolitikai viszonyok megváltozása, a belső pártpolitikai küzdelmek és a történelmi komplexusok miatt 1933-1934 után az előbb bemutatott integratívabb kisebbségpolitikai felfogás a „numerus valachicus” vita és a kisebbségi kérdést a pártpolitikai vitákból kiemelni akaró OMP javaslat elutasítása után megszűnt.⁶²

1938-ban a külpolitikai helyzet és Csehszlovákia felbomlásának kezdete arra indította a román kormányzatot, hogy a kisebbségi kérdést majdnem húsz év után jogilag rendezze. Azt, hogy ez mennyiben szólt a külföldnek és mennyiben a romániai jogalkal-

mazóknak, talán jól illusztrálja az a tény, hogy a Kisebbségi Statútum két részét tartalmazó minisztertanácsi naplót külföldön ismertették és hivatkoztak rá mint a kisebbségi kérdést rendező dokumentumra, de a romániai cenzúra jó ideig nem engedte azt odahaza ismertetni.⁶³ Lényegében három rendeletről van szó: *a kisebbségi főkormánybiztosság felállítására vonatkozóról*,⁶⁴ ugyanennek a törvénynek *a végrehajtási utasításáról*⁶⁵ és *a kisebbségek kívánságainak elintézésénél a minisztériumok által követendő vezérelvekről szóló minisztertanácsi határozatról*.⁶⁶ Ezek kidolgozásával a román kormányzat feladta azt a – két évtizeden át hangoztatott – álláspontját, hogy a kisebbségi kérdést nem szükséges külön rendezni, mert azt más törvények kielégítően szolgálják. A Kisebbségi Statútum előkészítése során kikérték ugyan magyar közéleti személyiségek (de nem az OMP vezetői) véleményét, de a javaslatokat viszont nemigen vették figyelembe. Az irányelvek szerzője Paclișeanu Zeno, a két világháború közti romániai kisebbségpolitika, kormányváltásoktól függetlenül, meghatározó szakértője, egyben az első főkormánybiztos 1938. augusztus 4-ig, Dragomir Silviu kolozsvári egyetemi tanár kinevezéséig. A kisebbségi főkormánybiztosságot hármas feladatkör ellátására hozták létre: 1. a kisebbségekkel szembeni törvényhozási és közigazgatási intézkedéseket ellenőrzésére 2. ezen intézkedések pontos alkalmazásnak felügyeletére 3. az állami törvénykezés által felvetett kisebbségi problémák tanulmányozása és megoldási javaslatok kidolgozása. A főkormánybiztos ellenőrző és adatgyűjtő szerepén túl, a különböző minisztériumoknak csak a miniszterelnökön keresztül tehetett javaslatokat. A statútum legfontosabb része a minisztériumoknak szánt irányelvek. Az oktatásügy kérdésében: a kisebbségi személyek és egyházak a továbbiakban szabadon alapíthattak magániskolákat, ígéretet ad a 14%-os állami segély folyósítására. Biztosítják az egyes iskolák folyamatban lévő kérését a nyilvánossági jog megszerzésére. A nemzetiségi tanulók iskolai beiratkozása – szemben a korábbi gyakorlattal – kizárólag a szülők, gyámszülők akaratától függ. (Ez a névelemzések megszün-

tesét jelentette.) Engedélyezték a vasárnapi iskolák és ifjúsági egyesületek szabad működését. Egyházügyi kérdésekben: megtiltották a közigazgatási hatóságoknak, hogy az istentisztelet kérdéseibe beleszóljanak. A különböző felekezetek lelkészeinek államsegélyét egységesítették. A nyelvhasználat terén: a községi tanácsokban engedélyezték az anyanyelv hivatalos nyelvként (de a királyi diktatúrában ezek az intézmények nem léteztek), a községi előljáróságokhoz a kisebbség nyelvén írt kérvényt is be lehetett nyújtani (csak hogy mellékelni kellett a hiteles román fordítást is). A magyar helységneveket, a rendelet értelmében újra lehetett használni – de a cenzúra ezt továbbra is tiltotta. A közigazgatásban: a státutum értelmében a kisebbségi községek tisztviselőinek ismerniük kell az illető kisebbség nyelvét, a valóságban, épp ekkor a magyar tisztviselőket folyamatosan a regáli területekre helyezték át. A román iskolában végzett kisebbségieket már nem lehetett román nyelvvizsgára kötelezni, de 1938-ban ilyen alkalmazottak már alig voltak. A hivatalviselésben ugyanekkor az itt deklarált esélyegyenlőséggel szemben állt az alkotmány azon rendelkezése, hogy a hivatali állások betöltésekor a románokat kell előnyben részesíteni. A szövetkezetek és hitelintézetek nemzetiségétől független „egyenlőségét” pedig eleve a Nemzeti Szövetkezeti Központ létrehozásával, az egész mozgalom államosításával valósították meg. Tehát létrejött – 20 év után – egyfajta intézményi és elvi keret a problémák kezelésére, (messze nem a kisebbségek elképzelt tartalommal), de ezt senki nem tekintette tételes jogszabálynak. Magyar(országi) részről alapvető hiányosságnak tekintették, hogy nem „alaptörvény”, hanem minisztertanácsi határozatot fogadtak el, hiányolták a jogi garanciákat és szankciókat az intézkedések betartására vonatkozólag. Intézményes garanciának pedig a magyar kisebbség egyetemes összefoglaló szervének létrehozását tekintették volna, amely ebben a tervzetben szóba sem került.⁶⁷ A Kisebbségi Státutum létrehozása erőtlen kísérlet volt a felhalmozódott nemzetiségi problémák kezelésére. Ekkor azonban már sem a belső kisebbségpolitikai viszonyokat, sem a szovjet és

magyar revíziós szándékok nemzetközi befolyását nem lehetett közömbösíteni.

IV. Erdélyi magyar törekvések az első világháború előtt- és a magyarországi elképzelések a második világháborúig

Az első világháború előtti, az erdélyi magyar szupremácia megőrzéséért folytatott szerveződések (Székely Társaságok Szövetsége, Erdélyi Szövetség) tevékenységét és Bethlen István álláspontjának alakulását Romsics Ignác dolgozta fel.⁶⁸ Ugyancsak ő tárta fel a legrészletesebben az első világháború utáni magyar kormányzatok Erdély-politikáját.⁶⁹ Az erdélyi magyar kisebbség stratégiai útkeresését K. Lengyel Zsolt monográfiájában mutatta be, s jómagam egy régebbi tanulmányomban vázoltam.⁷⁰ Ezért ezekkel részletesebben nem foglalkozom. A kulcsfolyamatoknak a következőket látom:

a) A századfordulótól néhány a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó szakértőben (Beksics Gusztáv, Bartha Miklós, Moldován Gergely, Jancsó Elemér, Barabás Endre) tudatosult, hogy az erdélyi román nemzeti mozgalom a régió belüli szupremáciát a terület Romániához való csatolásával akarja elérni.

b) Ez a tény, összekapcsolódva a századvég modernizációjában lemaradt belső erdélyi, illetve székelyföldi terület gazdasági problémáival és a románság egyre dinamikusabb földbirtokszerzésével, a magyar birtokosállomány meggyengülésével, veszélyeztetettségérzetet teremtett az erdélyi magyar politikai elitben. A kialakult helyzet kezelésére a század első évtizedében komoly terveket dolgoztak ki, amelyek állami beavatkozást feltételeztek és az erdélyi magyarság gazdasági megsegítésében, a magyar településterület székelyföldi népfölösleggel történő megerősítésében látták a kiutat (Beksics Gusztáv mezőségi telepítési terve, Darányi Ignác birtokparcellázási programja és Bethlen István birtokpolitikai koncepciója).

c) A korszakot meghatározó politikus, Tisza István azonban nem pártolta a nemzetiségi tiltakozást kiváltó telepítési és nemzeti

támogatási programot. Szabadelvű értékrendjétől távol állt a nemzetiségi viszonyokba való ilyen mértékű beavatkozás, másrészt – s valószínűleg ez volt a döntő – a Monarchia nagypolitikai érdekeit helyezte előtérbe, és igyekezett az erdélyi román nemzeti mozgalom képviselőivel – ahogy a szászokkal is – kiegyezni, Romániának a Hármasszövetséghez való kapcsolódásának megőrzése érdekében. A nemzeti kérdésben külön pólust képviselő Jászi Oszkár a tízes évek első felében az ország általános demokratizálásában látta a megoldást, elutasította a nemzeti szupremácia őrzésének gondolatát, és egyáltalán nem tartotta a román nemzeti mozgalmat az ország integritása szempontjából veszélyesnek.⁷¹

d) Az erdélyi magyarság részéről kétféle elképzelés körvonalazódott. Egyrészt megjelentek az Erdély különállását, sajátos nemzetiségi viszonyait a terület autochton szervei által kezelhetőnek vélt társadalmi, értelmiségi törekvések. A tízes évek új erdélyi folyóiratai indították el az ezzel kapcsolatos vitákat, amelyből majd a húszas években a transzszilvanizmus mint önazonosság – diskurzus fejlődött ki: *Haladás*, 1911, Kolozsvár; *Kalotaszeg*, szerkesztője Kós Károly, 1912, Sztána; *Erdélyi Figyelő*, 1914, Dés; *Erdélyi Szemle*, 1915, Kolozsvár; *Új Erdély*, szerkesztője Szentimrei Jenő, 1918, Kolozsvár. Náluk politikailag sokkal jelentősebbek voltak a századfordulótól kezdődően létrejövő, az erdélyi magyar szupremáciát védő politikai nyomásgyakorló csoportok. Az 1900-ban alapított Székely Társaság 1902-ben rendezett tusnádi kongresszusán már a Székelyföld valamennyi problémáját megvitaták,⁷² 1904-ben pedig Marosvásárhelyen megalakult a Székely Társaságok Szövetsége, amelynek tiszteletbeli elnökévé 1908-ban Bethlen Istvánt és Jancsó Benedeket választották meg. 1903-ban jött létre az Országos Magyar Szövetség, amely a nemzetiségi törekvések megfigyelése és kezelése érdekében, politikai tanácsadó szerepkörre törekedett. Az intézmény tényleges irányítója Jancsó Benedek volt. Sándor József, az EMKE elnöke 1904-ben ebben a körben tett javaslatot Erdély részleges autonómiájának visszaállítására.⁷³ A szövetség társelnökévé 1912-ben legelismertebb erdélyi

politikussá váló – Bethlen Istvánt választották meg. Ő szorgalmazta egy pártok feletti erdélyi nyomásgyakorló csoport létrehozását. Előbb a Székely Társaságok Szövetségét (1907–1908), majd az erdélyi képviselők marosvásárhelyi választójogi értekezletét (1910) felhasználva majd, ezt követően az agrárius birtokpolitikai tervek melletti erdélyi egységes kiállással (1912–1913) akarta ezt létrehozni. A Munkapárt, az Alkotmánypárt és az Erdélyi Függetlenségi Párt képviselői között azonban a közjogi és gazdaságpolitikai kérdésekben oly nagyok voltak a különbségek, hogy akkor nem tudtak közös platformot kialakítani. Tisza István 1913 végén újra tárgyalásokat kezdett a románság vezetőivel, s ennek az ellenzék részéről történő elutasítása, az Erdély veszélyeztetettségének érzete, az erdélyi magyar szupremáciához való ragaszkodás megteremtette az együttműködés alapjait. Apáthy István és Kemény Árpád kezdeményezésére az erdélyi ellenzéki pártok 1913. december 7-én Kolozsváron megalakították az Erdélyi Szövetséget, amelynek munkatervét a következő év júniusában fogadták el Marosvásárhelyen. A szervezet célja „az egységes magyar állam keretében, a politikai szervezkedés és mozgalomkeltés eszközeivel megoldani azokat az általános politikai, közgazdasági, közigazgatási, közművelődési és társadalompolitikai föladatokat, melyeknek megoldását Erdélynek különleges viszonyai megkövetelik.”⁷⁴ A programtervezet későbbi tételei: 1. Erdély katonai védelmének „kikövetelése”. 2. A választójogi sérelmek orvoslása. 3. Tiltakoztak a román többségű választókerületek kikerekítése, a román képviselők számának kontingentálása (előre megszabása) és az országosnál kisebb lélekszámú román választókerületek ellen. Törekedni akartak arra, hogy az erdélyi választókerületek képviselői mandátumait az erdélyi közélet vezetői szerezzék meg. 4. Szükségesnek tartották a törvényhatósági önkormányzatok biztosítékainak növelését, a magyar befolyás erősítését. 5. A nemzeti-ségi kérdésben a teljes állampolgári egyenlőség alapján állva különjogokat nem fogadtak el. Alapelvük „A nemzetiségből mint ilyenből folyó semmiféle követelések el nem ismerése. Magyaror-

szágon az állami jogoknak egyedi forrása az egységes magyar nemzeti államhoz tartozása lévén az emberi jogok mindenkit egyénileg, emberi volta és nem nemzetisége alapján illetnek meg.”⁷⁵ Épp ezért elutasítottak mindenféle paktumot, nem fogadták el a nemzetiségeket a magyar állam tárgyalófeleként. Az egyéni sérelmek orvoslását azonban, mint írták, ha jogos, teljesíteni kell, akkor is, ha százezrek követelik is ugyanazt. 6. A közigazgatásban olyan légkört szeretnének, amely „Erdély unióját az anyaországgal a lelkekben és az állami intézményekben egyaránt megvalósítja”.⁷⁶ Ennek a kulcsa, hogy a közigazgatás (és az azt megtestesítő közjegyző) ne csak mint követelő, végrehajtó, hanem elsősorban segítőként, támogatóként jelenjen meg a helyi közösség előtt. Ezzel együtt kérték, hogy a tudatos nemzetiségi politikát lehetetlenné tevő pártpolitikát vonják ki a közigazgatásból. 7. A közgazdasági szempontoknál a mezőgazdaság korszerűsítésén kívül a magyar földbirtokállomány csorbítatlan megőrzését tűzték ki célul. Ennek érdekében szükséges „egy erdélyi altruista jellegű földhitelintézet, egy erdélyi nemzeti bank megalkotása, amelynek a földbirtokpolitikával kapcsolatos pénzügyi műveletek lebonyolítása, az ingó és ingatlan jelzáloghitel ügyének szervezése és a hitelügyek tisztességes kielégítése, továbbá a szövetkezés elősegítése lenne a hivatása.”⁷⁷ A szövetség ugyanakkor Erdélyt Magyarország ipari központjává kívánta tenni. Ezt a vámpolitika, a szakoktatás és az infrastruktúra megújítása mellett elsősorban az erdélyi földgáz helyi felhasználásával kívánták elérni. Ettől az iparfejlesztéssel járó életszínvonal-emelkedéstől a nemzetiségi hatékonyabb egyéni integrálását remélték. 8. A közművelődés tekintetében az államnyelv elsajátítását vélték kulcskérdésnek. Feladatként az jelölték meg, hogy a népiskolák negyedik osztályának elvégzése után már minden gyermek szóban és írásban tudja használni az államnyelvet. Amelyik iskola pedig ezen célt nem teljesíti, ne kapjon állami támogatást – illetve ezek helyébe állami népiskolák felállítását javasolták. A papok és tanítók állami segélyét egyénileg utalják ki, ne pedig fölöttes szerveiken keresztül. Ezzel is ellen-

örizhetőbbé akarták tenni a román értelmiséget. Ugyanebben a dokumentumban jelent meg a javaslat az erdélyi állami műegyetem létesítésére. A program részletes ismertetését – a következő, 1917-es tervezettel együtt – azért tartom fontosnak, mert kézenfekvő hasonlóságot mutat Maniu 1924-es programjával és az erdélyi románság 1918 utáni törekvéseivel, illetve összehasonlítási lehetőséget nyújt az impériumváltás utáni, megváltozott pozícióból született erdélyi magyar elképzelésekkel.

A bukaresti szerződésben Románia által vállalt, 1916-os támadás visszaverése után az erdélyi magyar szupremácia megőrzésére törekvő Bethlen István, 1917. március 3-i parlamenti beszédében, egyrészt az erdélyi helyreállítási munkálatokat és hosszabb távú regionális fejlesztést irányító kormányzati intézmény felállítását sürgette, másrészt a Romániával készülő békeszerződésbe kárpótlásként be akart foglaltatni területi igényeket. Az így kapott településekre az akkori határ menti románságot telepítették volna ki, helyükre pedig Moldvából csángókat, valamint a háborús napokban kitűnt katonákat hozattak volna.⁷⁸ E részletesen ki nem munkált terv helyett a békeszerződés (1918. május 7.) csak katonai szempontokból módosította a határt, kis mértékben (5 ezer km²) Magyarország javára, de a megváltozott hadi körülmények között ezt már nem hajtották végre.⁷⁹ A később bevezetendő nemzetiségpolitikai intézkedések Bethlen javaslatán kívül a következőkben ismertetett tervzetben fogalmazódtak meg.

1917 nyarán, amikor az Erdélyért folytatott román–magyar helyzetkedésben az utóbbi volt nyerő pozícióban, a tartalmából és stílusából következtethetően az Erdélyi Szövetség köréhez tartozó ismeretlen szerző által készített a Bethlenénél részletesebb terv *Az erdélyi kérdés-ről*,⁸⁰ a gyökeres és hosszú távú megoldást elsőrendű és halaszthatatlan politikai feladatnak tekinti: „az erdélyi magyarságnak és a vele azonos érdekű, feltétlenül államhű németiségnek etnikai túlsúlyrajuttatásán sarkallik. ... Az erdélyi probléma megoldása nem más mint preventív honvédelem nagy kérdése. Ennek céltudatos és szerves intézésére – ami pedig az

eredményes munka nélkülözhetetlen előfeltétele – okvetlenül külön kormányzati akció és külön erre hivatott kormányzati szerv felállítása szükséges.”⁸¹ A javasolt intézkedések egyik része az erdélyi románságra vonatkozott, amelynek értelmisége magyar állami szempontból megbízhatatlannak bizonyult. A nemzetiségi mozgalom társadalmi, gazdasági, kulturális elkülönüléséről pedig úgy vélte, hogy nem a védekezést szolgálta, hanem a romániai irredenta törekvéseket. Az intézkedések másik része „az erdélyi magyarság faji megerősítésére vonatkozik új magyar elemek betelepítésével”,⁸² a magyar elvándorlás megakadályozásával, a természetes szaporodás és a magyarságba való természetes beolvadás elősegítésével, a magyar nyelvszigetek beolvadás elleni védelmével, az erdélyi románság Romániába történő kivándorlásának tervszerű elősegítésével. A „programszerű követelés” a gazdaságpolitika terén a következőket kívánta: 1. A két ország határán magyar határőrvidék létrehozását. Nagyszabású mezőgazdasági telepítési akció beindítását a székelyföldi tömbmagyar területnek a Mezőségen, Szolnok-Doboka, Szilágy, Kolozs megyéken keresztül az alföldi magyarsággal való összekapcsolása érdekében. Ezért a békekötés utáni két évre állami elővásárlási jogot kért azon birtokokra, amelyeket a háború kitörése óta részvény- vagy közkereseti társaságokon keresztül vásároltak meg, illetve amelyek parcellázással kerülnek eladásra. Birtokpolitikai törvény elfogadását javasolja az előbbieken ismertetett 1914-es program részletezésével, kiegészítve a kivándorolt magyarok hazatelepítésének, az alföldi, dunántúli magyar államilag kötött nagybirtokoknak a románok lakta határszélekre történő áthelyezésének igényével. A magyar városok megerősítése érdekében iparfejlesztést, földgázkincs kihasználása érdekében a bányatörvények módosítását s a vasúti hálózat és a Maros, illetve völgye útjának fejlesztését kérték. Nemzetiségi vonatkozásban: a nemzetiségi alapon álló pénzintézetek alapításának megakadályozását, a már létezők számára pedig szoros felügyeletet követelt a program. Ugyanígy az „ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági egyesületek, szövetkezetek,

valamint közkereseti társaságok és munkásegyletek faji alapon való alapításának törvényes megtiltását és csupán községi, vagy szakmai alapon való engedélyezését.”⁸³ 2. Az oktatásügy és az egyházi élet körében követelték a görög-katolikus és görög-keleti iskolák és a tanítóképzés államosítását, azzal, hogy a gyermekeket anyanyelvükön is meg kell tanítani írni és olvasni. Javasolták: a román középiskolák, a lelkészképzés, a különböző nemzetiségi alapok, társadalmi szervezetek szigorú állami felügyeletét; az erdélyi magyar görög-katolikusok és magyar görög-keletiek kivonását külön magyar egyházközségekbe; az utóbbiak számára külön püspökséget szervezését; a román felekezetekből való áttérések megkönnyítését. A görög-katolikusok és a görög-keletiek számára is a Gergely-féle időszámítás behozatalát. A kötelező állami óvodák létrehozását egész Erdélyben. 3. A közigazgatásban követelték: az erdélyi vármegyék határainak megváltoztatását annak érdekében, hogy a magyarság és a németiség számszerű többségbe kerüljön, a közigazgatás újjászervezését megbízható elemek intézményes biztosításával. A közigazgatásból kizárandó pártpolitikai szempontokon túl azt is kérte a terv szerzője, hogy az „oláh anyanyelvűek bármely állami kinevezés alá eső állásra csakis magyar vidékekre, elsősorban az Alföld és Dunántúlra nevezhetőek ki.”⁸⁴

Az Erdélyi Szövetségbe Apáthyék a választójogi nézeteltérése ellenére mindenképp be akarták vonni Bethlen Istvánt. Kölcsönös kompromisszumok után 1917. szeptember 30-án Bethlen terjesztette elő az Erdélyi Szövetség program módosítását. Az első két pontban a békeszerződéssel foglalkozott, és az idézett parlamenti beszédéhez képest mérsékeltebb volt. Elutasította azonban a Magyarország és Románia közötti a szorosabb közjogi kapcsolat létesítésének ötletét. A harmadik pont a háború utáni erdélyi gazdaságpolitikáról szólt, kiemelten a vasúthálózat fejlesztéséről. Végezetül a spekulatív birtokparcellázás megszüntetését követelte, és keményebb fellépést a betörő román csapatokkal együttműködő erdélyi románokkal szemben. Mások ezeket a javaslatokat egy

erdélyi királyi biztosság létrehozásának szükségességével egészítették ki.⁸⁵

A kormányzati politika az 1916-os betörés után megtorló intézkedéseket hozott a gyanúsnak minősített román nemzetiségű személyek ellen. A Tisza István 1917 májusi lemondását követően, júniusban megalakult új kormány belügyminisztere, Ugron Gábor bejelentette, hogy Erdély újjáépítését az Erdélyi Szövetség 1914-es programja alapján tervezi.⁸⁶ Mezősy Béla földművelési miniszter az ingatlanforgalom állami ellenőrzéséről akart benyújtani törvényjavaslatot.⁸⁷ Apponyi Albert pedig, aki vallás- és közoktatási miniszter volt az Esterházy Móric vezette kormányban, „hozzákezdett a Romániával határos peremterületeken az úgynevezett kulturzóna felállításához, ahol az összes román felekezeti iskolák helyét állami iskolák vennék át, s csupán 15-18 olyan tanintézetet akartak meghagyni a román ortodox egyház birtokában, melyhez régi közművelődési hagyományok fűződtek. Terve szerint 4–5 év leforgása alatt, több mint 80 millió korona beruházással, 1600 elemi iskola és 800 óvoda létesült volna. Miután ez az érintett vidéken az önálló nemzeti szellemű román anyanyelvű oktatás végét jelentette volna, a nagyszebeni érsek elkeseredetten védelmezte iskoláit, részben pedig a végrehajtással megbízott kormánybiztosságnál próbált a felállítandó állami iskolákban a hittan mellett a román nyelv tanításának is helyet szorítani. 1918 júniusával a VKM (Vallás és Közoktatási Minisztérium) megszüntette a zónában 311 román felekezeti iskola 477 tanítójának mindennemű államsegélyét.”⁸⁸ Az Erdélyi Szövetség programjából a harmadik Wekerle kormány (1917. augusztus 20. – 1918. október 30.) az ingatlanforgalmazás korlátozását vezette be. Bürokratikus módon megnehezítették a románság számára a birokvásárlást, minden ingatlaneladáshoz, illetve tartós bérbe adáshoz szükség volt a kolozsvári Ingatlanforgalmi Bizottság engedélyére: egy év alatt mintegy 10 ezer holdra vonatkozóan tagadták meg a vásárlási engedélyt.⁸⁹ 1918 márciusában Ugron Gábort erdélyi királybiztos-

sá nevezték ki; ő az Erdélyi Szövetség, általa felvállalt programját azonban a háborús körülmények között nem tudta megvalósítani.

Az előbb áttekintett tervek, kormányzati lépések később, 1918 utáni Nagyrománia kisebbségpolitikájában köszöntek vissza. Az azokat sérelmező erdélyi magyar politikusok általában arra hivatkoztak, hogy az államegység követelte meg a háború alatti intézkedéseket; ugyanerre hivatkozott a romániai magyarságot irredenta politikai csoportnak tekintő román politikai elit is.

1918 őszére a román–magyar viszonyban fordult a kocka, és ebben a (vákuum)helyzetben új megközelítések váltak szükségessé. Az Erdélyi Szövetség vezetői (Apáthy István, Kemény Árpád, Bethlen István) új javaslatokkal fordultak Károlyi Mihályhoz: 1. A nemzetiségi kérdésben nélkülük ne kötelezze el magát. 2. Az eljövendő béketárgyalásokon nem szabad Magyarország belső egységét feláldozni, vagy az ország megcsönkítését elfogadni.

3. „A horvátokat sorsukra kell bízni.” 4. A föderalizálás helyett a nemzetiségek egyházi, közművelődési, gazdasági önkormányzatát lehetne biztosítani. A felekezeti iskolák számára „szabad rendelkezésre adjuk a Magyarország költségvetésében tanügyi célokra fölvelt összegnek azt a hányadát, amely az ő adózási hányaduknak megfelel.”⁹⁰ 5. Az oktatásügyben: az elemi iskolák a nép anyanyelvén működnének és azon a nyelven tanítanak a magyar nyelvet is. A középfokú oktatásban a nemzetiségek igényeiknek megfelelő számú intézményt létesítenének. 6. A hivatalos nyelvhasználat terén: a nemzetiségek lakta járásokban az önkormányzatokat kétnyelvűvé tennék. A közigazgatásban: a föderalizálás helyett a megyék határainak nemzetiségi szempontú kikerekítése, az önkormányzatok kétnyelvűvé alakítása lenne helyénvaló. Az önkormányzatoknak a néppel érintkező tisztviselőinek tökéletesen kell beszélniük a lakosság nyelvét. Ezt a nemzetiségek által kiküldött bizalmi tanács is ellenőrizhetné. Minden nemzetiség számára külön ügyosztályt vagy államtitkárságot biztosítanak. Maximum odáig mennének el, hogy minden, az ország lakosságának több mint 10%-át adó nemzetiségnek külön minisztere lehetne. Erdély auto-

nómiáját azzal az indoklással utasította el a javaslat, hogy ott a magyarság és a németiség együtt számbelileg majdnem azonos a románsággal, de gazdaságilag és kulturálisan sokszorososan a fölött áll, tehát az önkormányzó Erdélyen belül úgyszólván túlsúlyban lesz. Szerintük Erdély autonómiájának felvetése csak Erdély elszakítását készíti elő. Az előbbieken felsorolt jogokat csak úgy adhatják meg, ha a szomszéd államok lemondanak az irredenta törekvéseikről. Ha pedig, ez megtörténik végképp semmi értelme az erdélyi autonómiának.

Teljesen más nézőpontból közelítette meg a helyzetet a Károlyi-kormány nemzetiségi minisztériumának vezetője, Jászi Oszkár. 1918 tavaszán írt munkája – *A Monarchia jövője – A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok* – egy demokratikusan létrehozott duna-táji államszövetség tervére épül.⁹¹ Az öt „valóságos nemzeti államembrió”, – magyar, német, cseh, lengyel, horvát-szerb – szövetséget alkotna. Az itt élő nemzetiségeket hatékony védelemben kívánta részesíteni. Mindezt egy nagyobb európai integrációs folyamatban helyezte el. A terv a történelmi Magyarország területi épségének megőrzésével számolt. Nem tulajdonított kellő súlyt az anyaországgal is rendelkező nemzetiségek (szerbek, románok) elszakadási törekvéseinek.

Ezt a kérdést azonban Jászi miniszterként 1918 őszén már nem hagyhatta figyelmen kívül. Elsődleges célja ekkor az volt, hogy a békekonferenciáig megteremtse a magyarországi nemzetiségi kérdés kezelésének intézményes alapjait, anélkül, hogy a nemzetiségek és a szomszédos hatalmak az országhatárok kérdését előre eldöntենék. A Román Központi Nemzeti Tanács 1918. november 9-i ultimátumában követelte a budapesti Nemzeti Tanácstól 26 kelet-magyarországi vármegyének a nagyszebeni román nemzeti kormány alá rendelését.⁹² Az ezt követő aradi tárgyalásokon november 13-án Jászi ajánlata a következő volt: 1. A vármegyei keretek mellőzésével, járásokat vagy kisebb egységeket alapul véve, lehetőleg homogén nemzeti blokkokat hoznának létre Kelet-Magyarországon. Ezeknek a nemzetiségi területeknek a kijelölését nem-

zetközi bizottság ellenőrizné. 2. A románság ezekben a kantonokban maga működtetné a közigazgatást és az államhatósági ügyeket, a hadügy és a külügy kivételével. 3. Az erdélyi románság képviselői résztvehetnének a békekonferencián, ahol a végleges határokról döntenek. A kantonális felosztásban magyar impérium alá esne: Háromszék, Brassó, Udvarhely, Nagy- és Kisküküllő megyék, Maros-Torda alsó fele, Torda-Aranyos középső része, Kolozs megye középső része Kolozsvárral, Bánffyhunyaddal, Nagysármásig, a Szamos völgye Désig, Bethlennel. A román nemzeti terület határa „Orsovától indulna ki (Orsova még magyar terület lenne, Fehértemplom és Versec is), Temes- és Arad megyén át vonulna végig Radna és Nagyhalmágy mellett. Gyulánál elkanyarodnék Tenkéig, azután a cséfi járásig. Nagyváradtól Élesdig, Szilágysomlyóig és Zilahig, magában foglalná Szatmár megye erdői járását, aztán, elkanyarodnék Nagybánya és Felsőbánya alatt, Máramarossziget magyar terület maradna, a Visó völgye a határig román lenne.”⁹³ A román területeken belül egyes városok magyar autonómiát kapnának: Petrozsény vidéke, Déva, Vajdahunyad vidéke, Resica, Szászváros vidéke, Lugos vidéke, Beszterce vidéke, Stájerlak vidéke, Belényes vidéke. A magyar területeken belül autonómiát kapna: Alibunár vidéke Torontálban, az avasi járás és a radnóti járás.

Ezzel szemben a román vezetők már csak a Román Királyságon belül tudták elképzelni Erdély autonómiáját. Maniu teljes szuverenitást kért a románság számára, egész Kelet-Magyarországon, és nem provizórikus, hanem végleges megoldást kívánt a béketárgyalások előtt. Ezek után a következő napon Jászi egy újabb 11 pontból álló javaslattal állt elő. A legfontosabb pontok: román impérium mindenütt, ahol román többség van (1.). A román impérium küldöttje helyet foglal a magyar kormányban minden közös érdekű ügy intézésénél (2.). A nemzeti kisebbségeknek kölcsönösen biztosítják az 1868-as nemzetiségi törvényben biztosított védelmet (5.). A provizórikus román impérium a román királyság katonai erejét nem veheti igénybe (7.). A magyar

kormány és a román komité kormánybizottságot szervez az új rend életbeléptetésére (8.). A javaslatokat azonban Aurel Lazar azzal utasította el, hogy ez sem adja meg a román nemzetnek „a végrehajtó hatalmat”. S ebből adódóan a rendet sem garantálhatja a Román Nemzeti Tanács.

Néhány nappal későbből a Somló Bódog, az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács tagja kézírásával került a nemzetiségi minisztérium irattárába az úgynevezett „*Keleti Svájc*” tervezet.⁹⁴ Az a terv Magyarországot XIV. kerületre vagy kantonra osztotta fel. Az I–III. terület a felföldi részekben szerveződött volna. A IV. kerület rutén, magyar és román községekkel Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros vármegyéket foglalta magába, Beregszász vagy Máramarossziget központtal. Az V., dési kerületet Szilágy, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód megyéket és Kolozs északnyugati részét, Dés központtal alkotta. VI. kerülethez Maros-Torda, Csík, Háromszék, Udvarhely, Brassó, Torda-Aranyos és Kolozs vármegyék tartoztak Marosvásárhely vagy Kolozsvár központtal. A VII., nagyszebeni, szász kerületbe sorolták Kis- és Nagyküllő, Fogaras, Szeben, Alsó-Fehér vármegyéket Nagyszeben központtal. A VIII. dévai, román kerülethez tartoztak Hunyad, Krassó-Szörény, Arad keleti része, Bihar déli része, Torda megye gyalui járása, Déva központtal. A IX., németszerb-bunyevác kerületbe Temesvár székhellyel Temes, Torontál, Bács-Bodrog vármegyét osztották be. X. magyar, néhány román községgel kialakított kerülethez Csongrád, Békés megyék, Arad és Bihar megye nyugati, Bács-Bodrog megye északkeleti része került, Szeged központtal. A XI., döntően magyar, román községekkel kialakított kerülethez Szolnok, Hajdú, Szabolcs, Szatmár, és Bihar nagy része tartozott Debrecen székhellyel. Egy-egy kerület élén a kormány által kinevezett főispán állna (akinek a jelölésére vagy a kerület, vagy a kormányzat tenne többes ajánlatot). A kerület hatáskörébe tartozna a közigazgatás, a közegészségügy, a földművelésügy, a népjólét, illetve az országos törvényeken belül az oktatásügy és az igazságszolgáltatás. A kerület hivatalos nyelve a többségi lakosságé, a külső érintkezésben azonban a magyar

nyelv. A közoktatást államosítanák. A népiskolákban anyanyelvű oktatás folyna, 35–40 kisebbségi tanuló esetén a szülők kérésére számukra külön iskolát kellene felállítani. A magyar nyelv oktatása minden elemi iskola 4. osztályában és a középiskolák I. osztályától kötelező volna. Az ipari szakképzés és lehetőleg a tanoncképzés is magyarul folyna. A kerület autonómiával járó költségeit önmaga fedezné.

Ez a koncepció inkább a politikai szándék, nyilatkozatok szintjén létezett, nem volt részletesen kidolgozva. Eljutott a nemzeti autonómiák elfogadásáig, és épp ezért a későbbi kantonizációs tervek alapját képezte, de még nem szerepel benne a nemzetiségek össz- vagy csúcsszervének intézménye, mint a már bemutatott nem egészen egy évvel későbbi szász tervezetben, illetve a kantonizációs koncepció román elutasításával párhuzamosan előtérbe került székely köztársaság elképzelésekben.

1918. november 9-én Budapesten, 13-án pedig Kolozsváron megalakult a Székely Nemzeti Tanács. A fővárosban a szervezet vezetését rövidesen Jancsó Benedek, Sebess Dénes, Ugron Gábor vették át. November 17-én, néhány nappal a belgrádi szerződés aláírása és a sikertelen aradi tárgyalások után nagygyűlést tartottak Budapesten, ahol állást foglaltak Magyarország területi integritása mellett, a nemzetek szabad fejlődését biztosító kantonális szervezet híveiként. Arra az esetre ha a békekonferencia nem fogadná el az integritás megőrzésének elvét, elhatározták az önálló székely köztársaság etnikai alapon történő megszervezését. Követelték azt is, hogy a székelység a békekonferencián külön meghívottként vagy a Magyar Népköztársaság küldöttségében képviselve legyen.⁹⁵ Ezeket a javaslatokat Jászi Oszkár is támogatta. A budapesti nagygyűlés után két nappal Marosvásárhelyen, Bethlen István háttérmunkája nyomán, bizottság alakult a Székely Nemzeti Tanács megszervezése érdekében, november 28-ra nagygyűlést hívtak össze. Az előkészítés során napvilágot látott sajtóhírek szerint az SZNT végső célja a független székely köztársaság létrehozása a wilsoni önrendelkezés alapján. A külön székely

politikai entitás tételezésekor a magyarság más közösségeitől eltérő gondolkodásmódra, mentalitásra, a történeti hagyományokra (székely – magyar különérdekek, az 1848 előtti külön székely natio) hivatkoztak. A köztársaság területe Háromszék, Csík, Udvarhely, Maros-Torda, Torda-Aranyos megyékből valamint Moldva csángók lakta vidékéből és Brassó, Kis- és Nagykovács, Beszterce-Naszód megyék magyarlakta településeiből állna. Összesen 1,3 millió főnyi lakosságából 666 ezer fő magyar, 460 ezer román és 150 ezer szász lett volna. Így a magyaroknak és a szászoknak kétszeres számbeli fölényük lett volna a románsággal szemben. Marosvásárhelyen azonban a székely köztársaság kikiáltása helyett megválasztották az Erdélyrészi Magyar Nemzeti Tanácsot, amelynek feladatául a tanács feladatául az erdélyi magyar területek magyarságának védelmét szabták meg. A nagygyűlés részvevői állást foglaltak amellett, hogy az erdélyi nemzetiségi problémákat a területi integritás fenntartásával oldják meg. Kérték a román betörés ellen megfelelő katonai intézkedések megtételét. A székelység megszervezésére pedig Székelyföldi Nemzeti Tanács létrehozását kezdeményezték.⁹⁶ Mindez azonban a román csapatok néhány nap múlva bekövetkezett bevonulása miatt különösebb következmények nélkül maradt. Regionális hatalmi szerepet a budapesti kormányzat, az Apáthy István vezette kolozsvári Kelet-Magyarországi Főkormánybiztosságnak kívánt adni, de ehhez már nem álltak rendelkezésre megfelelő eszközök.

A belgrádi szerződés alapján az antant nevében megszállt területeken a wilsoni önrendelkezés elvéből kiindulva tovább élt a székely köztársaság létrehozásának eszméje. Paál Árpád tett erre javaslatot december 8-án a székelyudvarhelyi *Székely Közélet*-ben.⁹⁷ December 22-én, amikor a székelyudvarhelyi tisztviselők felvették a kapcsolatot a nagyszebeni román Kormányzótanáccsal, Romul Boilának (a már ismertett decentralizációs terv szerzőjének) felvetették az önálló székely köztársaság eszméjét is; ő ezt elutasította azzal, hogy a gyulafehérvári határozatok idejémmúlttá tették a dolgot. 1919. január 2-án a székelyudvarhelyi tisztviselői érte-

kezleten megállapodás született arról, hogy a fegyverszüneti szerződést és a megszállást elismerve is ki kell kiáltani a független semleges székely államot. Január 9-én Paál Árpád helyettes alispán már úgy tette le az esküt a tisztviselőkkel a Magyar Népköztársaságra, hogy amennyiben Udvarhely megyében megszűnik a magyar államiság, az eskü a székely önkormányzatiságra továbbra is érvényes maradjon.⁹⁸ Másnap a román hatóságok Paált házi őrizetbe vették. Itt írta meg később a megyében illegálisan terjesztett *Emlékirat a semleges független államról* c. dolgozatát.⁹⁹ Ez az írás: válsághelyzetben készült utópikus társadalomszervezési vízió. A köztársasághoz eszerint Brassó, Háromszék, Csík, Udvarhely, Maros-Torda megyék és Torda-Aranyos egy része tartoznának. Gazdasági alapját a köztársasági tulajdonná tett erdők, az állami monopóliumokkal ellátott állattenyésztés és az államosított altalajkincsek képeznék. Az export-import haszon is az államot illetné. A magántulajdonban maradt szántók, földek, rétek, szőlők csak családi szükségletek kielégítésére szolgálnának. Az államigazgatás szervezete a köztársasági elnökből (reprezentáció és főfelügyelet), külügyminiszterből (külügy, pénzügy) belügyminiszterből (közigazgatás, népjólét, oktatás, vallás, törvénykezés, milícia fenntartása), közgazdasági miniszterből (földművelés, iparügy, közlekedés, bányáügy, belkereskedelem) állna. A törvényhozást hatévenente választanák, amely a legfőbb bíróság elnökét is megválasztaná. A terv a székely köztársaságot nemzetközi viszonyok tekintetében Románia és Magyarország között, gazdasági szövetségi rendszerben helyezné el, vámuniókkal. A köztársaság a román–magyar viszony és a „kommunista társadalmi harcok szempontjából” semleges terület lehetne. Ezt a semlegességet Paál szerint a balkáni államoknak, a nagyhatalmaknak, illetve Romániának és Magyarországnak is garantálniuk kellene.

A székely köztársaság eszméje néhány hónap múlva újra felmerült egy a szegedi francia csapatoknak átadott ajánlatban.¹⁰⁰ A nem azonosítható javaslattevő (Géza Cuska de Haro) mintegy 100 ezres székely hadsereget ajánlott fel a Vörös Hadsereg elleni

küzdelemhez egy önálló „Székely Köztársaság” antanttámogatása ellenében. De a francia közvetítő az Erdélyi Régiók Független Köztársaságának kikiáltása szándékát továbbította. Ez nem lehet elírás, mert a „magyar kormányzat alá” veendő megyéket is felsorolták: Csík, Háromszék, Udvarhely, Maros-Torda, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Kolozs, Torda-Aranyos valamint kérték Brassó, Alsó-Fehér, Szolnok-Doboka, Fogaras, Bihar és Szilágy magyarok lakta részét. Tehát itt már elmozdulásról van szó. A javaslattevők feltehetően tudtak a Vix jegyzékről (1919 március 20.) s arról, hogy Magyarország a partiumi területeit is elveszti. Ezért az egész elcsatolandó országrész összmagyarsága számára akartak önálló nemzeti területet kialakítani.

A Székelyföldről, még két említendő dokumentumot találtam az impériumváltás időszakából, e tárgykörből. 1920 májusában a Háromszék és Udvarhely megyei tisztviselők kérdésekkel fordultak a magyarországi kormányzathoz, hogy tisztázódjanak az állam velük kapcsolatos céljai. Abban az esetben, ha államilag lemondanak róluk, „akkor határozottan követeljük a magyar kormány útján a teljes jogokkal felruházott önálló municipiális autonómiát, érteve ezt úgy, hogy csupán a főispán képviselné a román kormányt, – egyebekben, az alispántól kezdve a közigazgatás minden ágában magyar tisztviselők vennék át a szolgálatot, mert csak így biztosítható a székely-magyarság kompakt egysége.”¹⁰¹ A békeszerződés aláírása után 1920 szeptemberében az akkor újságíróként dolgozó Paál Árpád a Székelyföldre utazott, és megszervezte majdnem 40 település azonos szövegű beadványát a román törvényhozáshoz és a Népszövetséghez. Ezekben a békeszerződés 47. §-ára hivatkozva a magyarság és a székelység számára nemzeti önkormányzatot kértek. „A nemzeti önkormányzatnak legyen külön rendelkezési joga a Székelyföld, a brassómegyei magyarok lakta területek és a kisküküllő megyei magyar medencéből illetve Marostorda megye mezősi felső határából kinyúló és Aranyostorda, Kolozs, Szolnok-Doboka, Szilágy megyéken átvonuló összekötő terület, s a Királyhágón túli magyarság földje felett.”¹⁰² Ezen a területen a

közigazgatási, igazságszolgáltatási, oktatási, gazdasági és a „helyvédelmi” hatásköröket és az ezekre vonatkozó törvényhozási jogot igényeltek a magyar önkormányzat számára. Az előbb ismertetett területen kívül élő magyarságról „lajstrom” készítését kérték, hogy azok is tagjai lehessenek a nemzeti autonómiának, s e kataszter alapján adhassák le szavazatukat a nemzeti önkormányzatra és az állami törvényhozásra. A kérés további sorsára vonatkozóan eddig forrásokot nem találtam. Ez a dokumentum célkitűzésében tartalmazza azt a (szászoknál egy évvel azelőtt deklarált) nemzeti autonómia keretét, amelyben az erdélyi magyar (kisebbségi) elit, 1920-ban biztosítva látta volna jövőjét Románián belül.

Visszatérve az 1918 végi fordulponthoz a kantonizálás és a székely köztársaság koncepciók mellett az 1918. december 23-i kolozsvári nagygyűlésen (a gyulafehérvári határozatok ellensúlyozására szervezett demonstráción) az erdélyi nemzetek közös önrendelkezési igénye állt a beszédek a középpontjában;¹⁰³ és a nagyszebeni Kormányzótanáccsal szemben a kolozsvári Kelet-Magyarországi Kormányfőbiztosságnak próbáltak legitimitást adni. Mindez azonban a román csapatok kolozsvári bevonulása miatt sem lehetett eredményes. Eközben a legkülönbözőbb tervek láttak napvilágot Erdélyben. 1919 első napjaiban, már a román katonai cenzúra engedélyével jelent meg Csáky György *Megváltó* c. röpirata, amely azt javasolta: Magyarországon írjanak ki népszavazást arról, hogy a népek önrendelkezési jogának alkalmazási lehetőségei közül a kormány melyiket képviselje a béketárgyalásokon.¹⁰⁴ Négy alternatívát sorolt fel: 1. a nemzeti autonómiák elve (Magyarország közjogi integritásának megszüntetése), 2. nemzetiségi kantonrendszer felállítása (Magyarország nemzeti integritásának megszüntetése), 3. a nemzetiségek elszakadása (Magyarország megszűnése), 4. Magyarország integritásának megőrzése a nemzetiségi jogok megadásával.

A fenti lehetőségek között nem szerepelt a Vasile Goldiș által részlegesnek és időlegesnek nevezett, a Kelet-Magyarországi Kormányfőbiztosság által kényszerűségből sugallt stratégia, az önálló

Erdély létrehozásának alternatívája. Ennek első lépcsőfoka a Magyarországgal szövetséges Erdély elképzelése. Ezt Békési András dolgozta ki *Erdély megmentése. A megvalósítható magyar-román-szász impérium* című röpiratában.¹⁰⁵ Békési az autonóm Erdély és a független erdélyi gubernium visszaállításából indult ki. Az erdélyi nemzetek együttműködése mellett szól gazdasági egymásrataltságuk, néprajzi elhelyezkedésük, az a földrajzi tény, hogy a régiót hegyek választják el Romániától, s nem utolsósorban az a szempont, hogy, ha az erdélyi nemzetiségek egymással viszálykodnak, abban valamennyien tönkremennek. Ezért önálló és független erdélyi népszövetség megalakítását javasolta román-ság által kívánt vármegyékben addig a néprajzi határig, amelyen tényleg a románok laknak. Ez az alakulat nem Romániával egyesülne, hanem lakói alkotmányos szövetséget alkotnának, majd a nemzetek önrendelkezési joga alapján önállóan Magyarországgal szövetségi viszonyt alakíthatnának ki. A terület egyenlő jogú, a nemzetiségi településterületeket elhatároló kantonokból állna. Ahol ezt nem lehet megoldani, ott a nyelvszigetek külön autonómiát kapnának, és a hozzájuk legközelebbi azonos nyelvű kantonhoz tartoznának. A régió közigazgatása élén kormányzó állna, akit 3 évente más-más nemzetiségből választanának. A 9 szakminiszter közül 3–3 tartozna az egyes nemzetiségekhez. A nemzetgyűlésbe általános és titkos választások útján kerülnének a képviselők. A vármegyék élén az ott élők többségi nemzetiségéből választott főispán állna, de az alispánt és a főjegyzőt a kisebbségből választanák meg, finom helyi egyensúlyt teremtve. Magyarországgal közös volna a posta-, a közlekedés-, a hadügy, pénzügy és a külügy. Jövedelme és adója fölött maga Erdély határozna, és Magyarországtól e területeken függetlenül fejlődhetne. Tehát a szövetség döntően gazdasági jellegű volna, hiszen Erdély Magyarország mezőgazdasági termékeire, míg az a régió bányáira, fájára, földgázra szorul. A Károlyi szakértői köréhez tartozó Békési a legnagyobb problémát az erdélyi nemzetek széthúzásában-szétfejlődésében látta, és figyelmeztette az eliteket, hogy ha Romániába

is megérkezik a forradalom, Budapesthez hasonlóan elhanyagolják Erdélyt, illetve az estleges egyesülés balkáni irredentizmust fog teremteni Magyarországon is, csak a békétlenség szításának iránya változna meg.

Az erdélyi nemzetek történelmi összefogását vette alapul önálló erdélyi államiságot javasló Gyárfás Elemér Kis-Küküllő megye volt főispánja, majd a megyei nemzeti tanács elnöke, később a romániai magyar közélet meghatározó politikusa; 1919. március végén készítette el memorandumát *Az erdélyi három nemzet uniójának alapelvei* címmel.¹⁰⁶ A wilsoni elveket és a történelmi Erdély alkotmányát egyeztető terv szerint a régió további békés, demokratikus fejlődése érdekében az ottani magyar, szász, román nemzet „fölbonthatatlan uniót és szövetséget köt egymással”. A Nagyrománia és Magyarország közti érdekharcot Erdélyért, amely szembeállította az erdélyi nemzeti közösségeket, külpolitikai kérdéssé kell tenni. Szintén külpolitikai kérdésnek tekinti, hogy milyen területek tartoznak majdan „Erdélyországhoz”. (Csupán a történelmi Erdély vagy a megszállt keletmagyarországi területek.) Az önálló Erdélyt az Erdélyi Kormányzótanács irányíthatná 10 magyar, 10 román és 4 szász taggal, döntéseiket egyhangúlag vagy – bizonyos döntések esetében – 2/3-os többséggel hoznák meg. A kormányzótanács feladata volna különböző törvényjavaslatok kidolgozása: agrárreform, választójog, a vármegyék nyelvhatár szerinti kiigazítása, a büntetőtörvénykönyv – nemzetiségi szempontú – módosítása. Az Erdélyi Országgyűlést a régi választójog alapján hívnák össze. Mindezt egy 7–10 tagú magyar csoport (püspökök, tekintélyes volt parlamenti képviselők, főispánok) indíthatná meg a Magyar Nemzeti Tanács és a Kormányzótanács között. A memorandumra a Kormányzótanácstól nem érkezett válasz. A következő két évben, amikor a magyarországi kormányzat intenzív tárgyalásokat kezdeményezett a veszteségek csökkentése érdekében, ők döntően Erdély közjogi különállását szerették volna elérni.

1919 májusában Rugonfalvy Kiss István egyetemi tanár dolgozott ki memorandumot egy a szláv fenyegetettséggel szemben

létrehozandó román-magyar perszónálunióról: ebben nem szólt Erdély közjogi különállásáról, de utalt arra, hogy az erdélyi magyarság helyzetének alakulásától függ az együttműködés lehetősége.¹⁰⁷ Ugyanez az elképzelés jelentkezett – és itt már nem egyoldalú emlékirat-készítésről volt szó – az 1919. júniusi bécsi tárgyalásokon a román kormányzat és a magyar emigráció között. A bukaresti fél mindvégig arra törekedett, hogy még a béketárgyalások előtt olyan határokat fogadtasson el a magyar féllel, amely az 1916-os szerződésben kijelöltekre minél inkább emlékeztet, míg a bécsi emigráció, majd a budapesti kormányzat Erdély és a magyar kisebbség közjogi különállásának, védelmének biztosítására törekedett. 1919 augusztusának végén, szeptemberének elején egy lehetséges olasz–román–magyar összefogásról tárgyalva mindkét fél konkrétan is megfogalmazta elképzeléseit. A román követelések egyrészt a számukra is megfelelő kormány alakítására, a szláv- és német orientáció s az irredenta politikáról való lemondásra vonatkoztak. Ezeket a magyar fél el is fogadta. A további követelések problematikusabbak voltak: a Habsburg-restauráció kizárásának kérésére a magyar fél kitérő választ adott, a béketárgyalások előtti megegyezést az eljövendő román-magyar határ ügyébe pedig elutasították. Számunkra azonban most igazából az érdekes, hogy a követelések elfogadása esetében mit ajánlott a magyar félnek Ioan Erdélyi és Constantin Diamandi a román kormányzat nevében. Egyrészt gazdasági együttműködést és segítségnyújtást, másrészt a magyar lakosság számára a jogainak gyakorlását az átengedett területeken. Ez utóbbi alatt értendő: teljes jogegyenlőség, magyar közkutatás minden szinten – beleértve a magyar egyetemet is – a magyar nyelvhasználat biztosítása a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban, vagy területi autonómia a magyar megyéknek vagy a Renner-féle „népkataszter elvének” alkalmazása, valamint a teljes vallásszabadság garantálása. Ezzel szemben Magyarország előterjesztéseinek egy része a fegyverszüneti feltételek visszavonására, a román csapatoknak a demarkációs vonalra történő visszavonására, a háborús jóvátétel-

ról való lemondásra, az államadósság arányos részének átvállalására, a szabad közforgalom biztosítására vonatkoztak; a többi pedig a rekvirálások leállítására, a lefoglalt javak visszaadására, a magyar sérelmek (politikai zaklatások, iskolabezárások, állami nyugdíjasok ügye) orvoslására az elfoglalt területeken. Végezetül a Romániának átengedett területek autonómiáját kérték. Erdély, Románián belüli autonómiája révén (az Osztrák-Magyar Monarchia mintájára) közös maradna az uralkodó személye, a hadsereg (az erdélyi hadtest ezen belül speciális egységet alkotna), a pénz, a jegybank, vámhatóság és képviselő a külkapcsolatokban (Erdély arányos részvételével). Erdély saját – kétkamarás – törvényhozással és kormánnyal rendelkezne. A képviselőházba általános választásokon lehetne bejutni, de a nemzetiségek számára kialakított külön-külön választókerületek működnének. A szenátus a felekezetek, kereskedelmi, ipari, mezőgazdasági kamarák, tudományos intézmények, jogi hatóságok küldötteiből állna össze, nemzetiségtől függetlenül. Mindhárom nyelv hivatalos lesz, a helyi közigazgatásban pedig a különböző (magyar, román, kevert) nemzetiségi területek/kantonok többségi nyelve lesz a használatos. Érdekessége a dokumentumnak, hogy az egyes városokat is külön közigazgatási területeknek tekinti (mint municipium). Mindezeket a terveket azonban szeptember 19-én már el is utasították.¹⁰⁸ Ezt követően 1921-ig további tárgyalásokra is sor került hol olasz, hol francia biztatásra, de akkor már elsősorban Magyarország nemzetközi elszigetelődésének megakadályozása, enyhítése érdekében folytak.¹⁰⁹

Az önálló Erdély elképzelése azonban továbbra is napirenden maradt. A háborút követő béketárgyalásokon Apponyi Albert, a magyar küldöttség vezetője 1920. január 16-i beszédében az etnikai határok mellett érvelt, a vegyes nemzetiségű területek hovatartozása ügyében pedig népszavazást kért.¹¹⁰ A megelőző év végén Bethlen István és Jancsó Benedek által a béketárgyalásokra készített, az erdélyi kérdéssel foglalkozó jegyzék csak a történeti Erdély 15 vármegyéjére (Szilágy, Szatmár megyék egyes részeivel)

dolgozott ki népszavazási és kantonizációs tervet, tehát a megszállt Bihar, Arad, Csanád, Torontál, Temes, Krassó-Szörény megyékre már nem.¹¹¹ Ez utóbbi területeket népszavazás nélkül kívánták Magyarországon belül megtartani. Erdély speciális helyzetét a régió délkeleti részében, a magyar alföld határától messze található székelyföldi magyar tömbben, a nemzetileg kevert területekben, a térség földrajzi egységében és történelmi múltjából adódó sajátos nemzeti önazonosságokban jelölték meg. Az erdélyi román-ság önrendelkezését három féle módon gyakorolhatná: Magyarországgal gazdasági egységben, de teljes nemzeti autonómiával felruházva; unióban az erdélyi magyarokkal és szászokkal, független Erdélyt létrehozva, illetve Romániával állami közösségben. A kisebbségjogi garanciákat nem tartották elegendőnek, mert azokat közigazgatási rendelkezésekkel semmissé lehetett tenni. Az emlékirat szerint minderről népszavazást kellene tartani. Magyar részről az első két megoldás valamelyikének elfogadásában bíztak. Úgy vélték, hogy Erdélyt önállóvá kell tenni, befelé pedig nemzetiségi szempontból semlegesíteni kell. Ezért nyelvi szempontból négy területi/kerület típusba sorolták a régiót: túlnyomóan magyar terület, túlnyomóan román terület, túlnyomóan sváb illetve szász terület, vegyes nyelvű területek. Ez utóbbiakon belül is elkülönítették a román–szász–sváb és a magyar–román vegyes területeket. A különböző területek/kantonok széles körű közigazgatási és kormányzati autonómiát élveznének a tisztviselők választása, állások betöltése, kulturális és egyházi ügyek terén. A vegyes területeken két hivatalos nyelv lenne használatos, és a tisztviselői helyeket a nemzetiségi arányoknak megfelelően töltenék be. A központi kormányzat három nyelvet használna. A képviselőházi választásokat a nemzeti kataszter alapján bonyolítanák le, és a felsőházban a három nemzet egyforma képvisellel bírna. A terv messze volt a békecsinálók politikai szándékaitól, nem is válaszoltak rá így az – az angol és amerikai megértés – ellenére a béketárgyalásokon előterjesztett nagyhatalmi ajánlatokon már nem változtathatott.

Két hónappal később a magyar békeküldöttség a francia diplomáciának adta át újabb (Bethlen István és Csáky Imre által kidolgozott) jegyzékét. Ebben a tervezett határok módosítását kérték: a tömbmagyar területek egybehagyását javasolták a Pozsony-Selmecbánya-Kassa-Munkács-Zilah-Nagyvárad-Arad-Zenta-Zombor-Eszék-Dráva határolta területen. Tehát Kelet-Magyarország vonatkozásában a Partium megtartását kérték, a Bánság hovatartozásáról pedig népszavazás kiírását, míg a történeti Erdély számára autonómiát szerettek volna a román államon belül.¹¹² A francia–magyar tárgyalások azonban újból eredménytelenül végződtek. A trianoni békeszerződés után a román külpolitikának, a kelet-magyarországi részek birtokában, még az előzőeknél is kevesebb érdeke fűződött engedmények megtételéhez.

Ebben a helyzetben, feltehetően 1920 őszén, Jancsó Benedek irányításával, az akkoriban szerveződő Népies Irodalmi Társaság¹¹³ szakértői körében készülhetett a majdnem 100 oldalas összefoglaló *A román állam kiküldöttjei elé a románok részére jutott magyar területek kisebbségi védelme érdekében megoldandó kérdések* címmel.¹¹⁴ A feljegyzés három részből áll. Elsőként az 1918. november 1. után a román állam részéről elkövetett sérelmeket veszi tétélesen számba. A második fejezet a békeszerződések és a kisebbségi szerződés magyarozatát adja, illetve az azok kapcsán felmerült kételyek külön tisztázását és külön kisebbségvédelmi egyezmény létrehozását javasolja. A harmadik rész pedig a békeszerződés részleteinek végrehajtásának elemzéséből kiindulva politikai kérdésekkel foglalkozik. Ez utóbbi fejezetben megfogalmazott elképzeléseket ismertetem alább. A törvényhozásban való részvétel: a választókerületek beosztásánál azok a közigazgatási egységek, amelyek magyar tömböket képeznek külön, önállóan, kezelendők. A magyarságnak arányos képviselőt kell nyernie a román parlamentben. A kormányzati részvétel: az erdélyi és a bukaresti kormányzatban külön osztályok képviselnék a magyarságot, magyar vezetőkkel a belügy, pénzügy, földművelésügy, a közoktatás és a vallásügy terén. A helyi és helyhatósági közigaz-

gatásban való részvétel: a párizsi kisebbségi szerződés és a gyulafehérvári határozatok nyomán tartományi autonómiát kért, kolozsvári központi kormányzattal, amelyhez a belügyi, vallásügyi, közoktatási, igazságügyi, gazdasági kérdések kerülnének. Ezen túl „külön területi, de egységes autonómiájú magyar területek kialakítását” igényelte. Az egyik ilyen terület a Székelyföldet, Tordát, Aranyos, Nagyilonda, Gyulafehérvár és Szamosújvár, Dés területét, a másik pedig Szatmár, Bihar magyarságát foglalná magába. A tartomány közigazgatását a volt magyar közigazgatás mintájára rendezné be a terv (1886. XXI–XXII. tc.). A magyar kisebbség autonómiája területileg lenne elhatárolva. A négy székely vármegeből önálló magyar közigazgatási területet alakítanának (Csík, Udvarhely, Háromszék, Maros-Torda maroszéki kerülete és Torda-Aranyos megye aranyosszéki része). A másik szint a magyar vidékek kialakítása; a magyar többségű járásokat és kisközségeket látnák el megfelelő magyar adminisztrációval (Kis-Küküllő, Torda-Aranyos, Kolozs, Szilágy, Szatmár, Bihar). A harmadik szint a magyar városok köre, amelyeket a városi önkormányzati rendszer alapján igazgatnának a magyarok. Ugyanez a beosztás vonatkozna az igazságszolgáltatásra is. A nyelvhasználat terén a régi magyar közigazgatási szabályokat léptetnék életbe: ha a törvényhatóság 1/5-e kéri, akkor a hivatalos államnyelv mellett a kérelmezők anyanyelvén is lehet a jegyzőkönyveket vezetni. Szintén a háború előtti jogokra hivatkozva javasolja a tervezet a nemzeti alapú társadalmi szervezkedést (Jancsóék pont ennek pandantját kívánták a századforduló után megakadályozni). Tehát „meg kell engedni a magyarságnak, hogy társadalmi, gazdasági, ipari, kereskedelmi, pénzügyi, munkás(társadalmi), földműves(társadalmi) érdekei képviselőit országos bizottságokat alakítson, azt szakosztályokra beosztott hatáskörrel lássa el mindazon kérdésekkel, melyek a magyarság fenti érdekeiben szükségesnek mutatkoznak.”¹¹⁵ A feljegyzés az egyházi és oktatási ügyekben is – némileg idealizálva azokat – az 1918 előtti rendelkezéseket tartotta irányadónak. Az elképzelésben csak az említés szintjén szerepel Erdély közjogi

különállása. A hangsúly már átkerült a magyar kisebbség sérelmeinek orvoslására, illetve a nemzeti alapú területi autonómia megteremtésére. Paál Árpád az úgynevezett Szellemi Front mozgalom irányítójaként kapcsolatban állt Jancsó Elemérrel, tehát nem lehet a véletlen műve, hogy 1920 szeptemberében a már bemutatott kérvényezési akcióban az övéhez hasonló célokat határoztak meg. A tervezet újdonsága, hogy a közigazgatási/területi autonómia mellett megjelent benne az egész magyar társadalmat átfogó vertikális intézményrendszer kiépítésének kezdeményezése is. A kettő együtt képezte a nemzeti elkülönülés mint védekező stratégia intézményi háttérét, a nemzeti autonómiát.

Az első világháborút követően a magyar külpolitikai gondolkodásban egyszerre élt az integrális (a történelmi Magyarország egészére igényt tartó) és a korlátozott revízió elképzelés. Abban azonban egyetértés alakult ki, hogy a nemzetiségi és az önrendelkezési elvet egyaránt alkalmazni kell. Bár a korabeli kormányzatok kitértek a pontos igények megfogalmazása elől, de a felmerülő elképzelések döntően a magyar többségű területek visszacsatolását, a többi terület hovatarozásáról pedig népszavazás kiírását javasolták.

Kormányzati szinten a húszas években Bethlen irányításával folyt a revízió előkészítése, de az elérendő célokat konkrét esetekben – mint pl. a később ismertető Rothermere akció – sem nevezték meg. Bethlen még miniszterelnöksége alatt háttérbeszélésekben (1928) felvetette az 1918–1920-ban kialakított független, de Magyarországgal szoros gazdasági kapcsolatokat ápoló Erdély létrehozásának gondolatát. Ezért „cserébe” lemondott volna az egész erdélyi revízióról.¹¹⁶ A nemzetközi erőviszonyok átalakulásával, 1933 tavaszán R. MacDonald brit miniszterelnök javasolta Mussolininek egy a közép-európai viszonyok rendezését célzó többhatalmi szerződés létrehozásának tervét. Ezért az olasz diplomácia egyre intenzívebben érdeklődött Magyarország konkrét területi igényei iránt. Mussolini kérésére Gömbös 1933 tavaszán három pontban foglalta össze revíziós elgondolásait: fegyverkezési

egyenjogságot kért Magyarországnak; a megfelelő kisebbségjogi garanciák biztosítását a magyar kisebbségeknek; a határok módosítását. A külföldi megfigyelők számára nem volt világos, hogy a budapesti kormányzat ragaszkodik-e a magyarországi propagandában általános, teljes revízióhoz, avagy elfogadná-e a Rothermere által javasolt a nyelvhatárig terjedő revíziót. Ráadásul 1933 végén Bethlen István új – később ismertető – javaslatokkal állt elő angliai előadásában. Ezért 1934 tavaszán a Külügyminisztérium Sajtóosztályának vezetőjét, Mengele Ferencet bízták meg egy konkrét határterv kidolgozásával. Azonban a jugoszláv király és a francia külügyminiszter elleni Marseille-i merénylet után, Magyarország érintettsége miatt, a tervezet nem került szélesebb körű ismertetésre a diplomáciai berkekben. A terv abból indul ki, hogy az 1919-es határokat a nemzeti elven túl imperialisztikus katonai és gazdasági érdekek határozták meg, és a revízióval ezt kell korrigálni. „Az egyenlő elbánás elve itt azt követeli, hogy ahol a néprajzi határ a fenti elvekkkel nem egészen kongruens, mindkét fél biztonsági szempontjai egyformán véteessenek tekintetbe.” Arra törekedtek, hogy az elcsatolt területeket megfelezzék Magyarország és az egyes utódállamok között. „A Romániával szembeni igények lényegében a történeti Erdély határáig terjednek, csupán két helyen van eltérés: Szolnok-Doboka vármegyében a kívánt határvonal eltér egy darabon a történeti Erdély határától, és a Lápos folyó vonalát követi – ezzel az Avas-Kőhát-Gutin-Lápos érchegység teljes kincsét a megnagyobbítani kívánt Magyarországnak adja –, az Aranyos forrásvidékétől kezdve pedig az egykori Hunyad, ill. Krassó-Szörény vármegyét átszelve éri el a Temes forrásvidékét. E megosztás – mely közelít a természetes és egyben történelmi határokhoz – a nyersanyagokat tekintve Magyarországot tekintélyes érc- és szinesérctelepekkel gazdagítja. Romániának viszont szintén számottevő mennyiséget hagy meg ezekből, ráadásul a sótelepek és a szénhidrogénkincs túlnyomó hányadát.”¹¹⁷ A Partium és a Bánság visszacsatolásával (42 ezer km²) jelentős román kisebbség (1,58 millió fő) is Magyarországhoz került volna.

A tervezet nem számolt a Székelyföld visszacsatolásával és a Magyarországhoz kerülő nemzetiségek, illetve a Romániában maradt 960 ezer fős magyarság kisebbségi jogvédelmével sem. A terv a területnagysága és a lakosság lélekszáma terén a környező államokkal egyenrangú hatalommá tette volna Magyarországot. Csökkentette volna a nyersanyaghiányt, és a természetes határok – katonai szempontból – védhetőbbé tették volna az országot.

A két világháború között a magyarországi kormányzaton belül a Külügyminisztérium mellett, a Miniszterelnökség II. osztálya foglalkozott a határon túli magyarok ügyeivel. Az osztályt két évtizeden át Pataky Tibor vezette. 1939 márciusában (az első bécsi döntés után) összefoglalta kisebbségpolitikai elvárásait *Vázlat arról, hogy a román impérium alá került magyarság részére minő jogállás volna biztosítható* című, részletes, cikkelyekre bontott törvényjavaslatában, a Magyar Közösség alapokmányaként készült munkaanyagban. A gyulafehérvári határozatok alapján kiindulva a romániai magyarságot „külön közjogi személyiséggel bíró közösségnek” tekinti. „E közösség tagja minden román állampolgár, aki magát a magyar nemzetiséghez tartozónak vallja.”¹¹⁸ Ezeket (a 21 év fölötti állampolgárokat) a magyar közösség összeírhatja és számontarthatja. A magyarságot összefogó intézmény a Magyar Közösség, amelynek egyrészt az a feladata, hogy biztosítsa a romániai magyarság teljes szabadságát és tényleges egyenlőségét, másrészt biztosítania kell a magyarság kulturális, gazdasági, társadalmi erőforrásainak és intézményeinek fejlődését. A Magyar Közösség összeírásába felvettek Megyei Bizottságokat választanak, s ezek pedig az Egyetemes Képviselőt választják meg, amelynek rajtuk kívül tagja még a magyar egyházak 40 kiküldötte. Ez a testület a Magyar Közösség legfőbb kormányzó, határozó, szabályalkotó és ellenőrző szerve. Az Egyetemes Képviselőt építi ki a Magyar Kultúrigazgatóságot, amelynek feladata a kulturális önkormányzat adminisztratív vezetése lesz. „A Magyar Közösséget teljes autonómia illeti meg a kulturális élet egész területén. Ez az autonómia kiterjed az összes közoktatásügyi és nevelésügyi és

közművelődési feladatok ellátására” (6.). Maga a kultúrautonómia alapokmánya egyrészt a létező sérelmek és problémák kiküszöbölésére vonatkozó intézkedésekből és az erre vonatkozó garanciák tételzéséből állt (ezeket nem részletezem), másrészt olyan modellt írt le, amely a húszas évek elejétől a romániai magyar kisebbségpolitikai szakirodalomban, különböző változatokban mint stratégiai jövőkép jelent meg. Az oktatásügyben a Magyar Közösség lényegében iskolaalapítási joggal bírna, és az állami magyar iskolákat is rendelkezésére bocsátanák. A kulturális autonómia magába foglalná a nemzeti művelődést, az iskolán kívüli képzést, a magyar cserkészetet; testedző testületet, országos egyesületeket, intézményeket hozhatna létre. Az oktatási, közművelődési kérdéseket Pataky igen részletesen, az egész alapokmány 1/3-án keresztül tárgyalta. A kultúrautonómia anyagi háttérét részben a közönség tagjaira kivetett pótdókból fedezné, amely nem haladhatná meg az állami adó felét (16.). A költségvetés másik részét az állam biztosítaná. „Mindazokból az összegekből, amelyeket az állam, tartomány, megye vagy község iskolai, nevelési, mindennemű egyéb kulturális, úgyszintén jótékonyági célra fordít, a Magyar Közösségnek olyan hányadot kell rendelkezésére bocsátani, amekora hányada a magyar nemzetiségű román állampolgároknak az állam, az illető tartomány, megye, vagy község egész lakosságában” (17.). További bevételek: bel- és külföldi adományok, alapítványok, örökségek, a Magyar Kultúrigazgatóság által engedélyezett gyűjtések, az általa szervezett rendezvények bevételei stb. A Magyar Közösség egész működése felett a Közoktatásügyi Minisztérium gyakorolná az ellenőrzést, külön ügyosztályon keresztül, amelyen magyar nemzetiségű tisztviselők dolgoznának. A vallás- és egyházügyi kérdések taglalásakor, a dolgozatomban ismertetendő tervezetek közül egyedül Patakyé foglalkozott a bukovinai és a moldovai magyarokkal. „A Bukovinában és Moldvában élő csángó magyarok kulturális életének anyanyelven leendő ápolása természetszerűleg biztosítottatik” (29.). A kormány közbenjárására „Erdélyből magyar papokkal töltsenek be a csángó parochiák s ezek mellett Erdély-

ben végzett magyar tanítók legyenek alkalmazva” (29.). Azonnali hatállyal missziós papok kezdenék meg tevékenységüket, és magyar írás-olvasás tanfolyamokat szerveznének. A közigazgatás és nyelvhasználat terén (IX–X.) „a magyar nemzetiségű román állampolgárokat megilleti az öngazgatás a helyi igazgatás területén” (41.). Ennek megvalósítása két módszerrel lehetséges: Az 1918 előtti önkormányzati rendszer visszaállításával a magyar többségű falusi és városi községekben, járásokban és törvényhatóságokban; Ha az 1938-as közigazgatási törvény marad érvényben akkor a Székelyföldön, a határvidéki és egyéb magyar többségű városokban és községekben a helyi és az állami igazgatás közegeit (ezek részletes felsorolását adja) a magyar lakosság arányában kell kinevezni. Ezekre (a megnevezett) állásokra az Egyetemes Képviseletnek ajánlási joga lenne, és kinevezés csak az ajánlottak listájáról volna lehetséges. Csík, Udvarhely, Háromszék, Maros és Brassó megyék, valamint a velük határos magyar vidékek egy tartományba osztandók, ugyanez vonatkozna a határ menti magyar területekre is (41.). E két tartományban a hivatalos nyelv a román és a magyar. A magyarság ott ahol aránya 50%-alatt van, de nagyobb mint 20%, a hatóságokkal való érintkezésben használhatja anyanyelvét. Ugyanez vonatkozik az igazságszolgáltatásra is.

Az előbbi dokumentum megszületése után néhány hónappal a Miniszterelnökség (talán épp Pataky Tibor) felkérte Balogh Artúrt, a romániai magyarság vezető kisebbségjogi szakértőjét, hogy a budapesti kormányzat számára dolgozzon ki tervet Erdély Magyarországon belüli autonómiájára.¹¹⁹ Balogh tervében Erdély tartományi önkormányzattal rendelkezne. Ennek a hatásköre kulturális és népjóléti ügyekre terjedne ki. Intézményei: a tartománygyűlés, a tartományi helytartóság, a magyar kormányban egy tárca nélküli miniszter képviselné az erdélyi érdekeket. A tartománygyűlés tanácskozási nyelve a magyar volna, de a nemzetiségek anyanyelvükön is felszólalhatnak. A tartománygyűlés a maga köréből képviselőket küldene a parlamentbe. A közigazgatási határokat a nyelvhatárokhoz igazítanák, és a tisztviselők egy-egy adott egység

többségi nemzetiségéből kerülnének ki. A szerző külön foglalkozott a magyar hegemoniát biztosító technikákkal. Ezek egyike a választókerületek magyar szempontból célszerű kijelölése, egy másik lehetőség, hogy a tartománygyűlés tagjainak egy részét az államfő nevezze ki, harmadik megoldás pedig az, hogy a fontos kérdésekben – éppúgy mint a régi erdélyi országgyűlésben – nemzetiségenként kellene szavazni, és ez biztosíthatná a vétó jogát. Az előbbieken ismertetett két tervezet modellértékűen illusztrálja, hogy a kisebbségi kérdésben birtokon belül és birtokon kívül mennyire másként érzékelik a szükséges kezelési módokat.

A nem kormányzati szférában a revíziós elképzelések konkretizálása, az addig általánosan elfogadott integer Magyarország követelése után Lord Rothermere angol sajtómágnásnak az 1927. június 21-i *Daily Mail*ban megjelent cikke nyomán indult meg. E cikk egy következő háború elkerülésének zálogát abban látta, ha a békeszerződéseket felülvizsgálva módosítják Magyarország határait. Az ott mellékelt térképvázlat alapján, Rothermere a határ menti területek visszacsatolását javasolta. E szerint Csehszlovákiából 1 millió, Romániából 600 ezer és Jugoszláviából 400 ezer magyar került volna vissza Magyarországhoz. A tervtől azonban az angol, és a magyar kormány egyaránt elhatárolta magát.

A Rothermere akciót követően a Magyar Revíziós Liga is közzétette elképzeléseit propagandaanyagaiban. Az adatközlésből kiolvasható „maximális terv” a határmenti magyarlakta vidékekkel, Muravidékkel, Bácska és Bánság egyes területeivel, Kárpátaljával, Kelet-Szlovákiával és a korridorral Magyarországhoz kapcsolódó Székelyfölddel számolt. A „minimális terv” csak a határmenti magyarlakta régiókra vonatkozott. Míg egy köztes terv a javított Rothermere vonallal számolt.¹²⁰

A korszak nem kormányzati, a revízióval kapcsolatos álláspontját foglalta össze – lényegében a Magyar Revíziós Liga koncepcióját részletezve – egy magyarbarát angol szenátor számára Kuncz Ödön, a Pázmány Péter Tudományegyetem dékánja 1934-ben.¹²¹ A nemzetiség- és az önrendelkezés elve alapján a határ menti zárt

tömegben lakó magyarságot népszavazás nélkül vissza kellene csatolni Magyarországhoz. Ezzel 1,5 millió magyar térhetne vissza 61 ezer szlovákkal, ugyanennyi románnal és 121 ezer szerb-horvátal együtt. A további 2 millió magyar visszatérésére országokra szabott terveket ismertet. Románia tekintetében: I. a Szatmárnémeti–Nagyvárad közti határ menti, több mint 80%-os magyarlakta sávon kívül a Szatmár megyével határos magyar többségű területeket, Nagyszalonta környékét. Arad megyének az országhatár mentén lévő magyar többségű településeit is népszavazás nélkül csatolná vissza. Így 413.104 (81,2%) magyar és 61.784 (12,2%) román kerülne vissza. II. E sávot a másik tömbterülettel, a Székelyfölddel – kiegészítve Szászrégen illetve és Brassó környékével – (500 ezer magyar, 91%-os többségben) III. egy „enklávéval”/korridorral (Kolozsváron keresztül észak-nyugatra a Szilágyságig) kötné össze (299.155 fő; 43,8 magyar és 366.404 fő; 53,6% román). Az I–III területekkel összesen 1.240.387 magyar (67,9%); 506.607 román (27,8%); 31.494 német (1,7%) került volna Magyarországhoz. A Bánság, Nagyszeben, Kővár, Beszterce nem román többségű területeinek hovatartozásáról népszavazás dönthetne. Ha ezek a területek is visszakerülnének Magyarországhoz akkor az így nyert lakosság 52,6%-a volna magyar, 29,9%-a román és 13,6% német. E terv megvalósulása esetén kb. félmillió magyar maradt volna Romániában. De ennél komolyabb probléma, hogy az elképzelés nem számol a Romániánál hagyandó észak-erdélyi, illetve a Nagyvárad-Temesvár-Nagyszeben-Kolozsvár közti terület katonai, közlekedési, gazdasági életképtelenségével. Épp a nehézségek miatt komoly megfontolásra ajánlja a szerző Bethlen 1933-as elképzelését az önálló Erdélyről.

Bethlen István – már nem mint kormányfő – 1933 őszén négy előadást tartott Angliában a trianoni szerződés revíziója témakörében. Ezek egyike, amelyet a Királyi Külügyi Társaságban mondott el, kifejezetten az erdélyi kérdéstről szólt. A történeti és statisztikai áttekintés után négy megoldási lehetőséget vett számba. I. A terület megosztását annyiban fogadta el, hogy a határ mentén lakó

több mint 700 ezres magyarságot a „jóvátétel első lépéseként” vissza kell csatolni Magyarországhoz. De ez a megoldás a történeti Erdélyben gazdasági és technikai okokból már nehezen megvalósítható, mert a Székelyföldet leszámítva vegyes nemzetiségű községekről van szó, ahol ráadásul a városok többsége magyar, a falvaké román. II. A terület megosztását lakosságcsereével Erdély városi és gazdasági fejlettsége miatt vetette el. III. A határok kisebbségi jogok kiépítésével történő eltüntetése elvet a kisantant politikusok részéről figyelemelterelésnek tartotta hiszen a nemzetközi kisebbségvédelemnek semmiféle szankciója nincs. A Népszövetség hitegetésével szemben szerinte az lett volna az igazi garancia, „ha minden állam, amely idegen nemzetiségeket kebelezz be a béke megkötésekor, kénytelen lett volna a saját fajához tartozók hasonló számát meghagyni szomszédja fennhatósága alatt.”¹²² IV. „Erdély újból valamilyen formában önállóvá válna, nem lenne se Romániáé, sem Magyarországé vagy ha úgy akarjuk, mind a kettőnek közös gyermeke lenne.

Erdély területén pedig az ott lakó három nemzet, t.i. a román, a magyar és a szász testvériesen osztozkodna az állami hatalomban, a saját népe által lakott területen pedig helyi nemzeti önkormányzattal bírna.”¹²³ Az önálló államiság lehetőségét Svájc és Erdély történelmi példájával támasztotta alá. Ez az elképzelés az első világháborút követő alternatívakeresés során kialakított önálló Erdély koncepciót helyezte politikailag újra előtérbe, részleteinek kidolgozása nélkül. Románia nem csak ezt a koncepciót, de mindenféle erdélyi regionalizmust elutasított, kormányzati szinten irredentizmussal vádolt ebben az időszakban. Nem is számukra, hanem az angol és a nemzetközi közvélemény tesztelésére szolgált az előadókörút. Évekkel később, a második bécsi döntés előtt néhány hónappal a háború után várható békefeltételekről készített emlékiratában Bethlen a nyugati hatalmak közeli győzelméből és egy lehetséges közép-európai föderációból indult ki. A délnémet-osztrák-cseh-magyar kapcsolatrendszerrel szemben egyértelműen a lengyel-magyar-román szövetség eszméje mellett

foglalt állást. Ennek az összefogásnak azonban útjában állt az erdélyi kérdés, amelyben „területi kompromisszum, amelyben minkét fél megnyugodhatna, teljesen elképzelhetetlen.”¹²⁴ A megoldást Erdély mint román-magyar kondomínium megteremtésében látta. „A román megoldás abból állana, hogy az összes magyar, valamint az összes románság egy föderatív államalakulat keretébe jutna, amelynek három tagja lenné, nevezetesen Magyarország a Királyhágóig, Erdély plusz Krassószörény megye és Temes megye keleti részei: a regátbeli Románia, Besszarábia és Déldobruzdza nélkül, illetve Romániából az, amit Oroszország meghagyna. Magyarország mai keleti határa és a Királyhágó közt lakó románság nagy részét ki kellene cserélni, a bukovinai magyarság, a moldvai csángók, és főleg Bukarestben és más nagyobb városokban élő székely és Erdélyből származó magyarsággal és az Alföldről kellene még magyar áttelepítés révén a réseket kitölteni”.¹²⁵

Az e korszakbeli magyar revíziós törekvések statisztikai, szakmai érvrendszerének kidolgozásában Teleki Pálnak és az általa létrehozott Államtudományi Intézetnek volt kulcsszerepe. Paradox módon Teleki aki fontos tényező a bécsi döntések szakmai, diplomáciai meghozatalánál, alapvetően a történeti Magyarország, a Kárpát-medence egységének híve volt főképpen történeti és földrajzi megfontolások alapján. A tisztán etnikai határok szerint meghúzott határok helyett a történeti és a gazdaságföldrajzi szempontokkal kombinált, egy-egy régió életképességét biztosító beosztás híve volt. 1921-ben – nem közvetlenül revíziós tervként – a problémák kárpát-medencei megoldására javasolta a történeti Magyarország új közigazgatási határainak beosztását az előbb említett szempontoknak megfelelően.¹²⁶ A húsz nagytáji egység/régió közül tíz jutott a volt kelet-magyarországi területekre. (Bihar: 47% magyar, 47% román; Bácska: 36% német, 31% román, 24,5% magyar, 20,5% szerb; Bánát: 30% román, 27% német, 20,1% szerb, 16,8 magyar; Krassói és Hunyadi hegység: 83% román; Maros-völgy: 72% román, 20% magyar; Számos-völgy: 62% román,

35% magyar; Szilágy: 70% román, 27% magyar; Mezőség: 58% román, 38% magyar, Szász terület I-II.: 53% román, 20,5% német, 13% magyar; Székely terület: 76% magyar.) Az etnikai arányokat (1910-es adatok) áttekintve érthető, hogy miért nem alkalmazták ezt a típusú megközelítést a magyar kisebbség védelmében, vagy a magyar szupremácia visszaállítására érdekében.

Az első bécsi döntés után, az Államtudományi Intézet munkatársai több anyagban, különböző terjedelemben összefoglalták Erdély nemzetiségi viszonyait. A lehetséges megoldások közül kizárták a kisebbségvédelmi jogszabályok alkalmazását, a határrevíziót, a népcserét. „Két megoldás maradt tehát: a/ Korridor, mely a nagyobbára magyar területeket a vegyes övezetek egy részének inglobálásával Magyarországhoz visszacsatolja b/ az önálló Erdély feltámasztása s azon belül egy olyan alkotmány életrehívása, mely – Erdély történelmi tradícióinak megfelelően – a három fő nemzetiségnek (magyar, román, német) saját településterületeiknek nemzeti szuverenitást ad.”¹²⁷ A korridoros tervben a Partiumot Aradig és a Bihari hegység nyugati lejtőivel együtt csatolnák vissza. A Székelyföldet a Királyhágón és a Szamos völgyén keresztül lehetne Magyarországról megközelíteni. Északon csak Máramarost nem foglalná magába. Délnyugaton a Bánság, délen Hunyad, Alsó-Fehér, Nagy Küküllő, Szeben, Fogaras és részben Brassó megye maradna Romániánál. Ezzel Erdélyből 51.090 km²-et kapott volna Magyarország és 52.003 km²-et Románia. A visszakerült részen a magyarok és románok aránya 49,3%:44,6%, a Romániánál maradt területen 11,2%:64,5% lenne. Az összefoglaló készítője megállapította, hogy miközben etnikai alapon ez lehetne a legjobb megoldás, államigazgatási, védelmi, gazdasági szempontból, a természetes életszükségletek kielégítése szempontjából rengeteg akadállyal járna. Épp ezért inkább az önálló Erdély létrehozását javasolta. Ebben az esetben is a történelmi Erdélyben gondolkodtak: az Alföld szegélyét és a határhegység nyugati lejtőit Magyarországhoz csatolták volna. A belső berendezkedés kulcsa „az egyes nemzetiségeknek a bírt területbe gyökerező szuvereni-

tása”.¹²⁸ Az egyes nemzetiségek településterületeiken szuverenitással bírnának – a székelyek és szászok a XIX. századig élvezett jogaihoz hasonlóan – nemzeti, kulturális és gazdálkodási szempontból. Erdély közös ügyeiben a nemzeti szuverenitások egyenlőséget élveznének. Az „aránylag tiszta nemzetiségi területeken kívül valószínűleg ki kell alakítani Erdélyben egy vagy több vegyes nemzetiségű területet a tipikusan kevert nemzetiségű vidékeken. Ezek keretében a nemzetiségek együttélését a közigazgatás két- vagy háromnyelvűségével, a bíróságok és egyéb hatóságok, valamint közintézmények nemzetiségi kúriákra való osztásával lehetne rendezni. A kulturális kérdéseket a személyi katasztereken alapuló kultúraautonómiák ügykörébe lehetne utalni.”¹²⁹ Az egyes területek működésének összehangolása az általános politikai, gazdasági, pénzügyi, katonai, külügyi és egyéb kérdésekben egy központi kormányzat feladata volna. Ebben a tervben egyszerre van jelen a területi revízió és az önálló, kantonális államberendezkedés, keresztezve a kulturális autonómiával.

A harmincas évek végén azonban nem a revízió érvrendszere, diplomáciai előkészítése avagy a külföldi közvélemény, hanem a világpolitikai változások határozták meg a trianoni határok korrekcióját: az első bécsi döntés és Kárpátalja visszaszerzése Csehszlovákia felbomlásához, a második bécsi döntés a Szovjetunió besszarábiai területi igényeihez és az aktuális német-orosz kapcsolatokhoz, a délvidéki területek visszaszerzése pedig Németország balkáni előrenyomulásának köszönhető. Ebben a helyzetben a turnu-severini tárgyalásokon a magyar küldöttség nem az integer revízióból indult ki, hanem mintegy 69 ezer km²-es területi igényből. Bár Teleki – Bethlenhez hasonlóan – Erdély oszthatatlansága mellett állt ki korábban, most kénytelen volt elfogadni a nagypolitikai realitásokat.¹³⁰

Az Államtudományi Intézetben több változatot készítettek Erdély megosztásáról.¹³¹

I. Földrajzi szempontból az 1918. november 13-i belgrádi megállapodás Kelet-Magyarországra vonatkozó vonalát követte

volna. Ez Aradtól a Maros vonalán – Kolozsvár és Marosvásárhely között a Mezőségeken keresztül – a borgói hágóig vezetett volna. II. Gazdasági, foglalkoztatási szempontok miatt Krassó-Szörény, Temes, Hunyad megyék román lakta része és a Szászföld került volna Romániához. III. Az etnikai elv alapján gyakorlatilag a Torda környéki kiszögellést leszámítva a második bécsi döntés határával azonos vonalat dolgoztak ki. IV. Az önálló Erdély modelljét Arad és Bihar megye 12 km²-nyi területének Magyarországhoz, Temes és Krassó-Szörény megyéből pedig 15 ezer km²-t Romániához csatolásával dolgozták ki, az egész területet hat illetve nyolc kantonra osztva.

V. A romániai magyar kisebbség körében kidolgozott elképzelések

Grandpierre Emil, a húszas évek első felének meghatározó erdélyi magyar politikusa szerint az évtized elején két eltérő kisebbségpolitikai cél fogalmazódott meg a romániai magyar kisebbségi elit körében. A problémák Erdély autonómiáján belül történő megoldásának elképzelése, és a külön magyar nemzeti autonómia programja.¹³² A kettő természetesen nem zárta ki egymást – ez látható az előbbieken bemutatott tervekből is – és a korabeli politikai diskurzus a transzszilvanizizmusról folyt, de magyar részről ennek ellenére a trianoni békeszerződés aláírása után nemzeti autonómiatervek készültek. Ezek rendelkezései, javaslatai egyrészt a korabeli kisebbségi problémák, sérelmek kezelésére, másrészt, hogy azok ne termelődhessenek újjá, az intézményes garanciák modelljének létrehozására vonatkoztak. Típusaikat tekintve a húszas évek első felében a területi autonómia elképzelések, majd a kulturális autonómia modellje került előtérbe. A húszas évek tervei még a romániai összmagyarságra vonatkoztak, majd az évtized végétől a párizsi kisebbségvédelmi szerződés 11. §-a előírta székely közületi kulturális autonómia problematikájára összpontosítottak.

A már ismertetett 1920 szeptemberi, székelyföldi, településenkénti kérvényezési akció célkitűzésesei jelentek meg a Kós Kár-

oly-Zágoni István-Paál Árpád írta *Kiáltó szó* címen ismerté politikai (program) röpiratban is.¹³³ Zágoni írta ugyanide *A magyarság útja* című dolgozatot, amelynek kiindulópontja az, hogy az erdélyi nemzeteknek meg kell szervezniük önmagukat. Ez persze elsősorban a magyarságra vonatkozott, mert a nemzeti elkülönülés intézményesültsége a szászoknál és a románoknál az impériumváltás előtti kisebbségi helyzetből adódóan jóval előrehaladottabb volt, mint a magyarság esetében, amely jobbra csak társadalmi egyesületekkel rendelkezett. Zágoni elképzelése szerint „a magyar nemzeti élet” irányítója a demokratikusan megválasztott, kolozsvári székhelyű magyar nemzetgyűlés lehetne. E nemzeti autonómiának mindazok tagjai volnának akik magukat magyarnak vallják, és önrendelkezési jogukkal, élve feliratkoznak a nemzeti kataszterbe. (A zsidóság akár egyénileg, akár testületileg is csatlakozhatna ehhez az intézményhez.) A nyilvántartás segítségével a nemzetgyűlés adót vehetne ki kulturális és nemzeti célok érdekében. A nem vegyes nemzetiségű településeken Zágoni területi autonómia bevezetését tartotta kívánatosnak. Ezen települések közigazgatása a magyar nemzetgyűlés alá tartozna. A nyelvhasználat tekintetében – Kossuth 1859-es álláspontjára hivatkozva – a szerző a közigazgatásban a többségi nyelv használatát javasolta, a kisebbségeknek a hatóságok előtt, az igazságszolgáltatásban biztosítaná az anyanyelvhasználat jogát. A kormányzattal való érintkezésben mindkét részről két nyelven küldenék meg egymásnak dokumentumaikat. A törvényeket valamennyi nyelven publikálnák. A nemzeti vagyont a terv nem határolta le a magyarság gazdasági eszközeire, hanem két általános erdélyi probléma megoldására tett javaslatot: a Magyarországgal való szabad határforgalom megnyitására és a régió vasútforgalmának helyreállítására. Az autonómia kulcskérdésnek tekintette, hogy az oktatás a nemzeti autonómia belügye legyen. Az állam ne működtessen magyar iskolákat. Ez a nemzeti autonómia feladata. Az oktatási intézmények fenntartásáról az állami, erre beállított költségvetés arányos részének az önkormányzat számára átadott összegéből gondoskod-

nának. A katonaságot szintén az autonómia hatáskörébe rendelné Zágoni, népi milícia formájában, önkormányzati finanszírozással. A rendőrséget szintén az önkormányzat alá rendelné, sőt azt egyes vidéken az önkormányzatok közösen szerveznék meg, a nemzetiségi arányszámokat is betartva. A tervezet egyetlen direkt aktuális intézkedése a siguranca (a korabeli romániai politikai rendőrség) megszüntetése lett volna. Zágoni nem mondja ki, de a szövegből kiérződik, hogy valójában egy nemzeti autonómiák alapján megszervezett erdélyi berendezkedésben gondolkodott.

Az előbbieket politikai megvalósítására tett javaslatot ugyanazon röpiratban Paál Árpád, *A politikai aktivitás rendszere* című tanulmányában. Ennek lényege, hogy a magyar nemzeti autonómia megtestesítője a Magyar Nemzeti Szövetség lesz. Ez az intézmény azonban csak mint politikai szervezet jöhetett létre, és épp nemzeti önkormányzati célkitűzései miatt nem engedélyezték a működését.¹³⁴ A Magyar Szövetség 1921-es szervezeti szabályzattervezete célként „főként az önkormányzat, az önrendelkezési jog és a decentralizáció irányában egységes etnikai kisebbségi keretben való megtartása, vezetése és fejlesztését¹³⁵ nevezte meg. Önmeghatározása: „Románia egész magyar, székely, csángó magyarsága, mint egységes és azonos nemzet, szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavával, egy egységes és teljes politikai szervezetben, általános és egyetemes magyar nemzeti pártban vagy klubban egyesül.”¹³⁶ Alapintézményei pedig a községi szervezet és a rendszeres nagygyűlések volnának. Az egy évvel későbbi ugyanilyen tárgyú tervezet (amikor már különböző magyar pártalakulatok jöttek létre és a román pártoknak is voltak magyar politikusaik) az önkormányzatiság szempontjából sokkal visszafogottabb volt. „Cél: Románia magyarságának, mint egységes nemzeti kisebbségnek képvisellete, kulturális, gazdasági, szociális és politikai érdekeinek biztosítása.”¹³⁷ A községi szervezetek helyett a megyei választmányoknak nőtt meg a súlyuk, a nagygyűléseket felváltó „Magyar Szövetségi Napok”-nak pedig csökkent. A pártpolitikai szempontok is fontosabbakká váltak, mert a Magyar Szövetség

vezetésére egy központi vezérlő bizottság létrehozását javasolták, amelybe a két párt által választott tagok és a Magyar Szövetség vezető tisztségviselői kerülhettek volna be. Erre azonban a pártok 1922. decemberi egyesülése miatt nem került sor. A létrejött romániai Országos Magyar Párt programja azonban egyértelműen leszögezte a nemzeti autonómia igényét. „A magyar anyanyelvű román állampolgárokból alakult nemzeti kisebbség, mint közjogi alany elismerése a gyulafehérvári határozatokban lefektetve lévén és a nemzetközi békeszerződésekben biztosítatván, ezek alapján követeljük a nemzeti kisebbségek közjogi alanyiségének az alkotmányban való elismerését és az elismerés szükségképpen következményeként a nemzeti autonómiát. Ugyancsak az alkotmányban biztosítani kívánjuk a romániai összes nemzeti kisebbségek autonómiáját, mely szerint mindenik nemzet önmagát saját nyelvén, saját fiai által kormányozza, saját közigazgatással és igazságszolgáltatással.”¹³⁸

A Magyar Szövetség időszakában Zágoni István részletesebben is kidolgozta már ismertetett tervét, de annak csak töredéke maradt fenn.¹³⁹ Szintén 1921–22-ben készülhetett a Magyar Szövetség égisze alatt egy ismeretlen szerző átfogó javaslata *A magyar autonómia vázlat*a címmel.¹⁴⁰ A tervezet indoklásában két érv kiemelten fontos. Az egyik az, hogy a magyarság igényei nem szeparációs törekvések. Ezt a szerző azzal támasztotta alá, hogy a magyarság politikai programjába nem Erdély autonómiáját, hanem a nemzeti autonómiát vette fel. Az előbbi cél aktualitása csak akkor jön el „amikor a nemzeti autonómiák működése konkrét bizonyítékot fog szolgáltatni atekintetben, hogy céljuk nem az állam egységének megbontása, hanem épp ennek megerősítése.” (4.) A másik a jogfolytonosság fenntartásának igénye azzal, hogy a fejlettebb (erdélyi) közigazgatási rendszert kellene egész Romániára nézve általánossá tenni, nem pedig a centralizációt kiterjeszteni az autonómiák rovására. A Magyar Szövetség autonómia-törekvésének négy fő területét nevezte meg: egyház, közoktatás, közigazgatás, igazságszolgáltatás. Az egyházi autonómia a protes-

táns egyházakban a presbiteri rendszer folytán megvalósul, a katolikus egyház esetében pedig az erdélyi fejlődés speciális intézményeként megteremtődött Római Katolikus Status intézményében testesül meg. Mindezt a különböző szerződések sokszorosán biztosították – ha ezek érvényesülnek, a problémák kezelhetők. A tervezet a közoktatási autonómiát az egyházi autonómia részének tekinti, de hivatkozik a kisebbségi szerződés garantálta szabad iskolaalapítási jogára is. Legrészletesebben a közigazgatási autonómiával foglalkozik a szerző. Ennek alapfeltétele: 1. az autonómia körében törvény/rendeletalkotás joga; 2. a tisztviselők választásának joga; 3. a statútumuk/rendelkezések végrehajtásának és a tisztviselők tevékenységének ellenőrzési joga, a fegyelmi bíraskodással együtt. A közigazgatási autonómia területének meg kell egyeznie a nemzetiségi településterülettel. Erre nézve az egyik megoldási mód, hogy az aktuális közigazgatási beosztás szerint az (1918 előtti) autonómiát visszaállítanák, a tisztviselőket a lakosság nemzetiségi aránya szerint létrejött képviselőtestületek, törvényhatóságok választanák meg, a nemzeti arányszámok szerint. A másik – a szerző által részletesen kidolgozott és középpontba állított – modellben az autonóm terület meghatározásakor három típust különítenének el: 1. Az összefüggő egységes nyelvű nagyobb területeket, amiből kettő is van: a) Maros, Csík, Udvarhely, Háromszék megyék, Brassó, Kis- és Nagy-Küküllő megyék Székelyföldhöz csatlakozó területei, a Maros-völgyén, Aranyosgyéresen át Aranyosszékkal, Kolozsvárral, Kalotaszeggel összekapcsolva, b) Ugocsa, Szatmár, Szilágy, Bihar, Arad és Csanád megyék határszéli területei, a városokkal együtt. 2. Kisebb nyelvszigeteket. 3. Beékelte egyes községeket. A tervezet közigazgatási modelljének sajátossága, hogy a nem belügyi közigazgatás kinevezett tisztviselőire is a nemzeti kisebbség központi képviselője tehet javaslatot és ezek tevékenységét a képviselőtestületek és törvényhatóságok ellenőrizhetik. Egy speciális intézményt is megemlíttet a dokumentum: a közigazgatási kérdésekben legfelső fokon döntő bíróság, a nemzetiségi területről érkező ügyekben az autonóm terület képví-

seleti szervének meghallgatásával kinevezett tagokból álló osztálya bíraskodna. (Ez előrevetíti Jakabffy Elemér 1930-as tervezetének Kisebbségi Bíróság intézményét.) Az igazságügyi beosztás a köz-igazgatási beosztáshoz alkalmazkodna, és a nyelvhasználati kérdésekben is az ott érvényes kettős hivatalos nyelvhasználatot fogadná el. Az országgyűlési képviselő szabályozására a szerző két lehetőséget lát. Az egyik szerint a tömbmagyar területeken kellene választási kerületeket kialakítani, s esetleg a közvetlenül nem oda tartozó településeket is össze lehetne vonni egy-egy nemzetiségi választókerületbe. A másik lehetőség az volna, ha eleve meghatároznák, hogy a lakosság arányában hány kisebbségi képviselő juthat az országgyűlésbe. Az egész autonómia központi szerve a „magyar nemzeti kisebbségi tanács” volna. Feladata a kormánnyal való kapcsolattartás és a belső ellenőrzés. Tagjai: „a Felekezeti Tanács¹⁴¹ kiküldöttei, a Magyar Szövetség képviselői, a magyar igazgatási területek és városok küldöttei és a kormány bizalmi embere.”¹⁴²

A tervben nincs szó a kataszteri összeírásról, a magyar önkormányzat belső működési rendjéről. A Magyar Szövetség szervezeti kereteinek kialakítására vonatkozó 1921 és 1922-es tervekhez hasonlóan itt is látható, hogy Zágoni javaslatához képest a belső demokratizmus itt már nem téma.

Az OMP parlamenti nyilatkozatokban, memorandumokban, a román pártokkal kötött választási paktummegállapodásokban fogalmazta meg a magyar kisebbség problémáit és azok kezelésére vonatkozó elképzeléseit. Az 1923-as alkotmány parlamenti elfogadása után a párt elnöksége nemzetiségi törvénytervezetet dolgozott ki. Valójában két dokumentumról van szó. Az egyik átfogó alapelveket ad (*A romániai Országos Magyar Párt memoranduma a kisebbségek helyzetének rendezéséről*), a második pedig konkrét törvényjavaslat (*Törvénytervezet a nemzetiségek egyenjogúsága tárgyában*). Az OMP tervezete a helyzet rendezését alapvetően a nemzeti egyenjogúságban, a jogegyenlőség intézményes biztosításában látta. A memorandum és a törvénytervezet egyaránt dön-

tően a korabeli kisebbségi sérelmekre reagál. A jogegyenlőség biztosítását létrehozóik részben a nemzeti hovatartozás szabad megválasztásában látták. Kinyilvánították továbbá, hogy a kisebbségi nemzetnek az államhoz és a többségi nemzethez való viszonyát szabályozó törvény életbeléptetése az állampolgári egyenlőségből következik. Ennek – mivel nem hozható az alkotmány paragrafusaival ellentétes a kisebbségre nézve hátrányos törvény – egyedül a kisebbségi nyelvek hivatalos használatát kell szabályoznia. Ezen belül kezdeményezték, hogy az országosan 3%-os vagy a parlamentben 10 fős frakcióval rendelkező nemzetiség képviselői anyanyelvükön is felszólalhassanak a parlamentben, külön kisebbségi minisztériumot hozzanak létre, a kisebbségi területeken a többség nyelvén folyjon a közigazgatás. A kisebbségi oktatásügyben az állami, társulati, felekezet iskolák egyenlőségét. Szükségesnek ítélték meg: felekezetek egyenjogúságát, a sajtó- és gyülekezési szabadságot, a nemzetiségi területek esélyegyenlőségét a gazdaságfejlesztésben, a telepítések leállítását, a nemzetiségi területen saját körükből kikerülő közigazgatást, választójogi reformot az arányos politikai képviselet megteremtése érdekében. Ebből a felsorolásból is jól látszik, hogy döntően a kialakult kisebbségpolitikai viszonyok korrekciójára törekedtek; egyre kevesebb volt az esély arra, hogy kollektív jogalanyiségukat a többségi kormányzat elismerje és a nemzeti autonómiát intézményesítse.

A politikai vezetők román pártokkal kötött sikertelen paktumkísérletei¹⁴³ ellen tiltakozó Reform csoport¹⁴⁴ egy része 1927-ben Kós Károly vezetésével kivált az OMP-ből és újra megalakította a Magyar Néppártot. Ez a politikai alakulat 1927 augusztusában pályázatot írt ki az alkotmányt kiegészítő kisebbségi törvény kidolgozására. Erre a pályázatra készítette el Tornyai Gyula csákovai ügyvéd *A Népkisebbségi Törvény tervezete* című munkáját.¹⁴⁵ A Hermann Müller, Lévy Béla, Dózsa Endre, Torma Miklós által lektorált szöveget Deutsek Géza (később szociáldemokrata politikus) dolgozta át és ő írt hozzá utószót. A XI. fejezetből álló munka egy teljes kisebbségi törvény, amely az OMP kisebbségi

törvénytervezeténél általánosabb kisebbségvédelmi elveket fogalmaz meg. Szemben azzal újra alkalmazná a nemzeti kataszter technikáját, de már nem beszél a többségi magyar területeknek egy magyar autonóm testület alá vonásáról. A nemzeti kisebbségeket nemzetegységeknek nevezi. Ezek a következők: magyar, szász és német, ukrán, bolgár, török (1.§). „Nemzeti, kulturális és jóléti szükségletek kielégítésére az illető kisebbséghez tartozó összes román állampolgárok autonóm közületet alkotnak, melynek közjogi karaktere van. A nemzeti kisebbséghez tartozást igazolja a nemzeti kataszterbe való felvétel, melyet minden nagykorú férfi és nő kérhet.” (2.§) Az autonóm közület irányítója a főtanács, amelyet az adott kisebbség választ meg. Az önkormányzat anyagi hátterét a következő forrásokból biztosítaná: 1. a tagokra kivetett járulékok, 2. állami, megyei, községi hozzájárulások, 3. önkéntes adományok, 4. ajándékozások, 5. hagyatékok, 6. alapítványok, 7. gyűjtések, 8. saját vagyonokból és vállalatokból befolyó jövedelmek, 9. örökli a hozzátartozó és megszűnő jogi személyek vagyonát. Tornyai önkormányzati modelljének része, hogy a kisebbség különböző kulturális, gazdasági, politikai egyesületei szindikátusba tömörülhetnek. (17.§) Tehát a kisebbség a kataszteri szervezeten és politikai intézményein túl a társadalmi-gazdasági életben is vertikálisan megszervezheti önmagát. Az oktatásügyben azonban csak addig ment el, hogy „a nemzeti kisebbségek általában, valamint nemzeti kisebbséghez tartozó egyének, társulatok, felekezetek, egyházközségek, városok, saját költségükön minden fokú és fajú iskolát létesíthetnek...” (43.§). Tehát nem írja elő a kisebbségi autonóm közület elsőbbségét az iskolafenntartásban. A kisebbségi önkormányzat szervezetét, hatáskörét Tornyai nem dolgozta ki. A kisebbségi törvényt, mint a párizsi kisebbségi szerződés szövegéből átvett és szellemében írt rendelkezések összesítését az alaptörvény szintjére kívánta emelni (68. §). A nemzeti kataszter és az önkormányzat elvével a szerző azért sem tudott mit kezdeni, mert a minta- és hivatkozásként használt nemzetközi szerződés sem differenciálta azokat.

A következő években a különböző szakértők épp ezt járták körül a párizsi kisebbségi szerződés 9. és 11. §-át értelmezve. A Tusa Gábor, Papp József, Molnár Dénes, Buza László, Balogh Artúr és Mikó Imre folytatta értelmezési viták¹⁴⁶ mellett három olyan részletes tervezetet is kidolgoztak, amelyek a végigkísért rendezési modellalkotás legszínvonalasabb teljesítményeinek tekinthetők. Mindhárom tervezet az OMP felkérésére készülhetett.

A Maniu-kormány, mint már említettük, ígéretet tett kisebbségi törvény kidolgozására. Ez azonban nem készült el. Ugyanakkor Jakabffy Elemér, a magyar kisebbség szerkesztője 1930-ban elkészítette kisebbségi törvénytervezetét, amelyet zárt körben, az OMP vezetői, szakértői között vitára bocsátott.¹⁴⁷ Ezt az anyagot azonban nem publikálta. Egy évtizeddel később, amikor Tătărescu miniszterelnök ígérte meg a kisebbségi kérdés törvényi szabályozását, Jakabffy szerette volna munkáját (*Tervezet a „kisebbségi törvény” javaslatához*) publikálni lapjában, de a revízióra készülő magyar kormányzat ezt már nem tartotta időszerűnek. Ezért a lap már kinyomtatott, a tervezetet közlő példányai helyett új szám készült és az került terjesztésre.¹⁴⁸

A tervezet központi kategóriája az országos kisebbségi nemzet. Ilyenek a „romániai etnikai kisebbséget képező népek: magyar, német, ukrán, bolgár, orosz és szerb”, valamint azon más etnikai kisebbségek, amelyekből legalább 10.000-en ezt kérik (1. §). Jogállásuk tartalma: „Az országos kisebbségi nemzetek oktatási, más közművelődési és jótékonyági ügyeiket, közigazgatásukat és jogszolgáltatásukat saját nyelvükön a jelen törvény rendelkezései szerint intézik, illetve ezekre befolyhatnak; a törvényhozásban számarányuknak megfelelően kapnak képviselőket és joguk van megfelelő képviselőre a központi kormányzatban is.” (4. §) A népszámlálás során mindenki, aki valamelyik kisebbségbe sorolta magát, erről igazolást kap, és ez alapján névjegyzék és kisebbségi választói jegyzék készül. Az előbbi nyilvános kiigazítása után adja a Nemzeti Katasztert. (6. §) E kataszter választójoggal bíró tagjai választják meg a 60 tagú Nemzeti Tanácsot, amely a kisebbséget a kormány

előtt képviseli. Feladatai (19. §): 1. Kiépíti saját szervezetét. 2. Kijelöl öt egyént, akik közül a kormány kisebbségi alminisztert (államtitkárt) nevez ki. Jelölteket ad a Kisebbségi Bírósághoz és más közigazgatási szervekhez. 3. Javaslatokat terjeszt a kormány elé. 4. Vádat emelhet a kisebbségekkel szemben bizonyos ügyekben törvénytelenül eljárókkal szemben. 5. Előterjesztést készít a közigazgatási kerületek kisebbségi szempontú kikerekítésére. 6. Felhívja a kormány figyelmét a kisebbségek jogegyenlőségét, sajátos érdekeit sértő gyakorlatra. Az oktatásügy tekintetében Jakabffy bevezette az Országos kisebbségi nemzeti iskolák fogalmát, amelyek felügyelőszervei az Országos Kisebbségi Nemzeti Tanácsok. A OKNT kizárólagosan szabályozza ezekben az oktatás rendjét, a tanterveket és 20 tanköteles után kötelezően a létrehozásukat. A közigazgatás terén bevezeti a hivatalos társnyelv fogalmát, amely azokra a területekre vonatkozik, ahol a kisebbség a lakosság több mint 50%-át alkotja; itt a hivatalos államnyelv mellett mindenütt használható a kisebbség nyelve. A közigazgatás és az igazságszolgáltatás képviselői ezeken a területeken a kisebbségi ügyfelekkel, belső ügyekben kizárólag a hivatalos társnyelven érintkezhetnek. (47. §) Ezen területeken csak olyan tisztviselők és bírók volnának alkalmazhatók, akik ismerik a kisebbségi társnyelvet. (45. §) Ahol a lakosság több mint 20%-a kisebbségi, ott a hivatalos kisegítő nyelv fogalmát vezeti be, amely a kisebbség számára a hatóságokkal való érintkezésben az anyanyelv használatát teszi lehetővé, ha kell, a hivatalok biztosította tolmácsolás, fordítás segítségével. (47. §) Teljesen új intézményként vezeti be a tervezet a Kisebbségügyi Bíróságot. A kisebbségi törvény körüli jogviták miatt és a Nemzeti Tanács megválasztásának felügyeletére tartja szükségesnek Jakabffy e szakbíróság létrehozását. Összetétele: kisebbségi nemzetenként egy-egy bírót neveznek ki, de a legkisebb közösség számára is minimum két bírót alkalmaznának, hogy külön-külön tanácsokat tudjanak felállítani. A bíróságnak ugyanannyi többségi, mint amennyi kisebbségi tagja volna. Egy-egy tanácsban az elnökön kívül egy kisebbségi és egy többségi szavazóbíró, a

kormány és az érintett Nemzeti Tanács képviselője kapna helyet. Az egész bíróság a választott bíróságokhoz hasonlóan működhetne. Jakabffy itt nem részletezhető tervének külön sajátossága, hogy a Nemzeti Tanács és a kormányzat viszonyát rendkívül precízen szabályozza. A válaszadás, engedélyezés ügyintézésének idejét meghatározza, annak elhúzódtását az engedélyek automatikus életbeléptetésével, fellebbezési lehetőségekkel akadályozta. A tervezetből teljes mértékben hiányzik a székely kulturális autonómia, a külön területi autonómiát az iskolakérdés kiemelésével és nyelvhasználati szabályokkal oldotta meg. A közigazgatási „kikerítéseket” is ennek érdekében javasolta.

Merőben más helyzetben és más alapokról készült Paál Árpád tervezete 1931-ben: *Törvény a székely közületek közművelődési önkormányzatáról a Párizsban 1919 december 19-én kötött nemzetközi szerződés 11. cikke alapján*. A Nemzeti Parasztpárt-i kormányzást követő Nicolae Iorga miniszterelnök többször megígérte a kisebbségi kérdés rendezését. Az OMP vezetői, érzékelve a romló kisebbségpolitikai környezetet, próbáltak biztos kapaszkodókat keresni követeléseiknek. S ekkor már az egyházak is feladták a székely kulturális autonómiával szembeni ellenkezésüket, hisz hosszú ideig attól féltek, hogy a közületi iskola elveszi a magyar egyházi iskolákat. Persze ez a nyilvánosság előtt úgy jelent meg, hogy nem lehet a székelységet a romániai összmagyarságról leválasztani, mert ez az utóbbi végzetes meggyengüléséhez vezetne.

Paál központi fogalma a székely közület: „azon állampolgárok szervezett összessége, akik a Székelyföldön és az azzal közvetlenül összefüggő szomszéd területeken állandó lakosok, magukat magyar anyanyelvűnek vallják és szervezetük alapjaként magukat közös összeírásba foglaltatják”.¹⁴⁹ Az intézmény rendeltetése, hogy tagjainak egyházi és iskolai ügyeit az állam felügyelete alatt helyi önkormányzattal maga intézze. Területe: a történelmi Székelyföldnek azon községei és városai, ahol 50%-nál nagyobb a magyar őslakosság aránya. Szervezését külön bizottságok összeiratkozás-

sal végeznék el. A székely község mint intézményrendszer három szintből áll: 1. A székely község helységeiből, amely szomszédsági-utcarész-utcai-községi-városi egységekből áll, ahonnan öt évente 1000 fő után 10-10 képviselőt választanak, és ezek alkotják a kerületi helységegyűlést. Ezen a szinten bizonyos helyi ügyekben rendelkezhetnek el szavazásokat.

2. A székely községi vidék egy-egy vidék vagy több helység egyházi és iskolai kéréseit teljesíti, népművelési és népjóléti ügyeit intézi. Tagjai helységenként 2 vagy 4 képviselő. A kerületek lehetséges székhelyei: Csíkszentmárton, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós, Barót, Kézdivásárhely, Kovászna, Sepsiszentgyörgy, Marosvásárhely, Szászrégen, Nyárádszereda, Oklánd, Parajd, Székelykeresztúr, Székelyudvarhely. Feladatkörébe tartozik a középiskolák fenntartása, a tanfelügyelet, a gazdasági pályaválasztás orientálása, inasotthonok létesítése és a közbirtokosság felügyelete.

3. A székely községi központ az önkormányzat legfelső, irányító szerve. A székely községi vidékek tanácsai választják meg a székely község nagytanácsát, majd ez 30 tagú központi vezetőséget választ magából. A terv kulcsfogalma az otthonterület: a székely község fizikai kiterjesztése. Lényegét tekintve ez az önkormányzat tagjainak közös vagyoni érdekeltséget jelenti. A következők tartoznak hozzá: 1. a község érdekeltségébe tartozó egyházi és iskolai ingatlanok és jogaik, 2. a községi közbirtokosság ingatlanai, 3. a helységenként összeírtak a község területén lévő ingatlanai, 4. a helységben illetékes politikai közösség (az állami közigazgatás szerinti község) belső és külső határainak arányos része. Ennek az otthonterületnek a megvédése érdekében a község tagjai kisegítik egymást, elővásárlási joggal rendelkeznek, a közbirtokok kötelesek segíteni az iskolákat, a föld alatti természeti erők a népközösség örök használati jogában vannak. Az önkormányzat anyagi alapjait két forrásból fedeznék. Egyrészt a község egyéni és testületi tagjainak adójuk 1/4-ét vissza kell kapniuk. Másrészt a község tagjainak adójából a közművelődési ügyekkel kapcsolatos kiadásokra jutó hányad visszakérülne a község pénztárába. Mind-

ezekért cserébe az oktatás és az egyház fenntartásán túl a közsület vállalná, hogy az államhoz vagy a politikai (a területileg illetékes) községhez a közsület segélyért nem fordulna. A közsületnek az államhoz való viszonyát az határozná meg, hogy az önkormányzat nem kérhetne segínyt az államtól, de az állam se vehetné igénybe az otthonterületet a kerület érdekeltségén kívüli egyházi és oktatási intézmények létrehozására. Az állam megőrizné a székely közsület feletti felügyeleti jogát, az iskolákat állami tanfelügyelő ellenőrizné. A közsület hivatalos nyelve magyar volna, míg kifelé románul képviselné magát. A székely közsület az egyházi önkormányzatot nem érintené. Az állam addigi segélyező, felügyelő szerepét a közsület venné át.

Az iskolafenntartás az óvodától a főiskoláig teljesen a székely közsület körébe kerülne át. S ehhez járul a részletes iskoláztatási program, amely a székelyföldi mezőgazdasági szakképzésnek és az ipari-műszaki képzésnek juttat fontos szerepet. Paál terve egy komoly szegregációs program. Hangsúlyos új elem az állami költségvetéstől és a politikai községektől (állami közigazgatási egységek) teljes elkülönülés. Az 1919. januári terve etatista szellemiségéből a közbirtokok kötelező iskolai megadóztatása maradt meg.

A székely közsületi autonómia az OMP politikai céljai között 1933-ban került a középpontba. A párt marosvásárhelyi nagygyűlésén, jórészt Paál kezdeményezésére, határozatot fogadtak el a párizsi kisebbségi szerződés megvalósítása, a székely közsületi autonómia létrehozása érdekében. De egyben azt is kívánták, hogy azt iskolai és egyházi ügyekben az egész romániai magyarságra kiterjesszék.¹⁵⁰ Ezt a koncepciót elfogadva készítette el Pál Gábor csíkszeredai ügyvéd–parlamentari képviselő, a korszak legrészletesebb, és elsősorban az oktatásügyi kérdések szabályozását adó tervezetét (*Törvényjavaslat a „Szövetséges és Társult-Főhatalmak” valamint Románia között 1919 évi december 9-én Párizsban kötött kisebbségi szerződés II. cikkében biztosított kulturális önkormányzat életbeléptetéséről*).¹⁵¹ Pál a régi székek magukat magyarnak valló

lakóiból szervezné meg a Magyar Kultúrszövetséget. Erre az önkormányzatra ruházná át az adott terület magyar lakosságának oktatási és közművelődési igényei kielégítésének feladatát (3.). A törvény elfogadása után 3 éven belül ezt az önkormányzatot a romániai magyarság egészére kiterjesztenék. A tagság létrehozása itt is kataszterrel történne, de ez már nem csak a Székelyföldre terjedne ki. Az intézmény megszervezésére az OMP elnöke jelölne ki bizottságot, s ez szervezné meg a kataszter alapján az önkormányzati választásokat. Ennek eredményeként létrejön a 21 tagú Magyar Kultúrtaács, amely Magyar Kultúrigazgatóságot (a Magyar Kultúrszövetség adminisztratív, végrehajtó intézménye) szervez. A kultúrigazgatóság pedig megyénként tanfelügyelőségeket és iskolaszékeket hoz létre. Az egész önkormányzat kulcsa a Magyar Kultúrtaács, amely többek között irányítja az oktatási munkát, előterjesztéseket tesz a közoktatási miniszternek valamint a közoktatási minisztérium és egyéb szervek évi költségvetéséből az önkormányzatoknak járó hányad kiutalását és felhasználását intézi.

Az ismertetett romániai magyar tervek visszhangjáról azért nem beszélhetünk, mert ezeket általában nem is publikálták, illetve nem jutottak el az ezekről folytatandó politikai vitákig sem. Ezeket a terveket a kisebbségi szakértők-politikusok jövőképteremtési kísérleteinek tekintem. Mégpedig olyan technikák kidolgozásáról van szó, amelyre a politikai hatalom nem tartott igényt.

A modellek ismertetése mellett el kellene végezni – egységes szempontrendszer alapján – az indoklások, alapintézmények működésének és feladatainak, oktatás, közigazgatás, nyelvhasználat, az államhoz való viszonyuk, működési költségeik stb. terén egy összehasonlító vizsgálatot is. Ez azonban már egy másik tanulmány témája lesz.

Jegyzetek:

1. Romsics Ignác: Bethlen koncepciója a független vagy autonóm Erdélyről. In *Magyarságkutatás Évkönyve* 1987. 49–64. o.; Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei, 1918–1938. *Valóság* 1993. 6. sz. 61–82. A brit külpolitika és a „magyar kérdés”, 1914–1946. *Századok* 1996. 2. sz. 273–337. o., *Bethlen István. Politikai életrajz.* Magyarságkutató Intézet, Bp., 1991.
2. Pritz Pál: Revíziós törekvések a magyar külpolitikában 1920–1935. *Magyar Tudomány* 1979. 4. sz. 272–279. o., Zeidler Miklós: A Magyar revíziós Liga. Trianontól Rothermere-ig. *Századok* 1997. 2. sz. 303–352. o.
3. Nagy György: A kezdeti Transzilvanizmusról. *Korunk* 1973. 11. sz. 1652–1658. o.; Uő: Gondolat és funkció. *Korunk* 1977. 3. sz. 250–254. o., Fábíán Ernő: Azonosság és kultúra. In *A tudatosság fokozatai.* Kriterion, Bukarest, 1982, 43–77. o., Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok.* Kriterion, Bukarest, 1992.
4. Lipcsey Ildikó: Erdélyi autonómiák. Bp., 1990., Pomogáts Béla: *A transzszilvanizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája.* Akadémiai, Bp., 1983, Uő: Válasz a történelemre. *Alföld* 1986. 7. sz. 66–75. o.
5. Balázs Sándor: Az autonómia gondolata a húszas-harmincas években. *A Hét* 1992. január 9., 5. o.; január 23., 8. o.; január 30., 9. o.; február 2., 4. o.; február 13., 9. o.; február 27., 8. o.; március 12., 8. o.
6. K. Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiss.* Ungarisches Institut, München, 1993, „Keleti Svájc” és Erdély 1918–1919. *Regio* 1992. 1. sz. 77–89. o., Az autonóm Erdély távlata a modern taranszilvanizmus korai időszakában 1918–1928. kézirat, TLA Közép-Európa Intézet Könyvtára (továbbiakban TLA KEI Kv.) K–936/1. 23 o., Az elnapolt alternatíva. Paál Árpád és az erdélyi magyar autonómia 1919/1920. *Korunk* 1991. 10. sz. 1265–1269. o., Transszilvanizmus és regionalizmus a húszas évek Erdélyében. Különbségek és hasonlóságok. *Korunk* 1993. 6. sz. 59–64. o.
7. Csoportosítása: 1. föderációs tervek (1918–1920-as impériumváltás időszakából); 2. kulturális és oktatási önkormányzati elképzelések; 3. a sajátos történeti hagyományokkal rendelkező köztisztviselők autonómiájából kiinduló elképzelések; 4. nemzeti alapon szervezett közigazgatási és területi autonómiakoncepciók. Szarka László: Autonómia elképzelések a kisebbségi magyar pártok két világháború közötti politikájában. In Valuch Tibor (szerk.) *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Osiris–1956-os Intézet, Bp., 1995, 251–254. o.
8. A korabeli szakirodalom összefoglalója: Rónai András: A nemzetiségi kérdés területi megoldásai. *Magyar Szemle* 1937. november 201–209. o., Uő: A nemzetiségi kérdés nem-területi megoldásai. *Magyar Szemle* 1938. augusztus 303–312. o.

9. Wesselényi terve: a szász és a székely népességet ki kellene telepíteni az Alföldre a várható nemzeti konfliktusok megelőzése érdekében. Miskolczi Ambrus: Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésben. *Századok* 1979. 5. sz. 851–884. o.
10. Vintila Brătianu gazdasági programja: 1926. október 80-i beszédében összefoglalva, *Universul* 1926. november 3., *Viitorul* 1926. november 2. A liberális álláspontot ismerteti Sextil Puscariu a *România Noua* 1931 szeptemberi cikksorozatában. Vaida-Voevod numerus valachicus mozgalma: az etnikai arányszám bevezetésének követelése az oktatásban és a magán és közélet minden területén. A numerus valachicus. *Magyar Kisebbség* 1935. 5. sz. 135–137. o., a Ceaușescu-korszak szisztematizációs programja.
11. Paál Árpád: Magyar–német ellentétek a népegységi mozgalmakban. *Magyar Kisebbség* 1933. 15–16. sz. 437–453. o., 17. sz. 482–491. o.
12. Tilkovszky Lóránt: Erdély nemzetiségei és a weimari Németország diplomáciája. *Századok* 1983. 5. sz. 1098–1102. o.
13. *Qullen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1191–1975*. Köln/Wien, 1975, 268–271. p.
14. Harald Roth: *Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919–1933*. Böhlau, Köln/Weimar/Wien, 1994, 234–240. p.
15. Müller Hermann: *Das autonome Siebenbürgen*. Studien aus der politischen Vergangenheit des Siebenbürger Landes und Anregungen zu seiner Ausgestaltung im Rahmen des rum nischen Staates. Druck Drotieff, Hermannstadt, 1926, 32 o. A munkát Pásztor Sára fordította magyarra. TLA KEI Kv. K–1140 sz.
16. Uo.
17. A Román Nemzeti Párt 1905. évi választási programja. Kemény G. Gábor (szerk.) *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. IV. köt. Tankönyvkiadó, Bp., 534–536. o. Idézi és kommentálja Szász Zoltán: Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918) In Szász Zoltán (szerk.) *Erdély története*. II. köt. Akadémiai, Bp., 1988, 1673–1674. o.
18. Legplasztikusabban C. A. Macartney angol elemző fogalmazta meg ezt a szupremácia problémát: „Mi hát Erdély utóbbi tizenöt évének mérlege? Mint láttuk, ezeknek az éveknek a története nagyrészt egyszerű szerepcseréből állt. 1914-ben Erdélyt magyarok uralták a magyarok érdekében, a románok nélkül és nagyrészt ellenükre, míg a szászok egyfajta középpozíciót foglaltak el. Ma románok uralják a románok érdekében, a magyarok ellen, a németek még mindig középső, kulturálisan jobb, társadalmilag és gazdaságilag rosszabb helyzetével. Ahol korábban magyarok bírták a politikai hatalmat, ott ma a románok birtokolják. Régebben magyar és néhány német hivatalnok volt, román egy sem, hamarosan románok lesznek, néhány német, magyar egy sem. Államilag

támogatott magyar oktatás, küszködő román és német iskolák helyett most államilag támogatott román oktatás van, míg a magyarok (és ismét a németek) küzdelemre kényszerülnek, hogy iskoláikat fenntartsák. Ahol korábban a magyar ipar és mezőgazdaság kapott könnyen hitelt, most románok kapják, és így tovább.” *Hungary and her Successors. The Treaty of Trianon and its Consequences 1919–1937*. Oxford Univ. Press, London-New York-Toronto, 1937, 348. o. Az erdélyi román értelmiség magyarsághoz való viszonyát tekintette át Biró Sándor: Az erdélyi román értelmiség eszmevilága a XIX. században. In Deér József–Gáldi László (szerk.) *Románok és magyarok*. II. köt. Atheneum, Bp., 1944, 126–176. o. (Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1944)

19. A magyar szakirodalom egyik vitakérdése, hogy az erdélyi román politikusok mikortól hívei a Romániához való csatlakozásnak? A román nemzetiségi mozgalomnak volt-e az irredentizmuson kívül más célkitűzése? Számomra az az álláspont a legelfogadhatóbb, hogy az egyesülést egy hosszabb folyamat végeredményeként képelték el, a német és az olasz egység létrejöttét történeti modellként elfogadva. Románia külpolitikai súlyának növekedésével ez az egységelképzelés is egyre inkább központi szerepet kaphatott gondolkodásukban.
20. Erre bőséges példát hoz a *Magyar Kisebbség* „Románok rólunk” rovata.
21. „A határvonala Prutnál kezdődik, Oroszország és Románia jelenlegi határánál, egy Novoszulicához közeli pontnál, s követi a folyót Galícia határáig, a Prut és a Ceremos találkozásáig. Innen Galícia és Magyarország között folytatódik, az 1655-ös magaslati pontig. Továbbhalad a Tisza és a Visó folyók közötti választóvonalon, hogy Trebusa (Fejérpatak) falunál eljusson a Tiszáig, feljebb attól a helytől, ahol egyesül a Visóval. Ettől a ponttól leereszkedik a Tisza partjára, 4 km-rel lejjebb attól a helytől ahol a Szamossal találkozik, Vásárosnamény községet Romániának hagyva. Ezután dél-délnyugati irányba folytatódik, egy Debrecentől 6 km-re levő pontig. Ettől a ponttól eléri a Köröst, 3 km-rel lejjebb attól a helytől, ahol a két mellékfolyója (ága) találkozik, ezután egyesül a Tiszával, Algyő magasságában, Szegedtől északra, elhaladva Orosháza és Békéssámszon községektől nyugatra, ahol 3 km-re egy kis kanyarulatot tesz. Algyőtől a határvonal a Tisza vonalát követi a Dunába ömlésig, végül a Duna vonalán halad Románia jelenlegi határáig.” Közli: Sztáray Zoltán: Románia szerződése az antanthatalmakkal. *Új Látóhatár* 1980. 1. sz. 79. o. Ue. idézi Raffay Ernő: *A vajdaságtól a birodalomig*. JATE, Szeged, 1989, 135–136. o.
22. A társadalmi szervezet programja és kritikája: Moldován Gergely: Nyílt levelek a bukaresti román Kultúr Liga elnökéhez. In *A románság*. I. köt. Nagybecskerek, 1895, 256–370. o.

23. Az erdélyi román regionalizmussal kapcsolatos román nyelvű dokumentáció: Erdélyi román regionalista törekvések, fénymásolat-gyűjtemény TLA KEI Kv. K–1170.
24. A két közigazgatási modell korabeli összehasonlítását adja: Guilelmu Sorban: *Administrația Ardealul* é. h. n. Az erdélyi románság regionalizmusát figyelő magyarországi szakértők elsősorban a hangzatos kijelentések gyűjtötték. Magyar Országos Levéltár (MOL) Erdélyi Sajtógyűjteményében K 610. Jó példa erre a II. világháború kitörése után indult béke-előkészítő propaganda munka egyik összeállítására: Hogyan ítélték meg maguk az erdélyi románok a „nagyromán” uralmat. MOL K 67–37. 8. cs., 8 f.; Ezen alapul egy a kilencvenes években készült összefoglaló: Enyedi Sándor: „Autonómiát követelünk Erdély számára.”, kézirat, 9 o., TLA KEI Kv. K–1371.; A korabeli irodalomban aktuális összefoglalókat adtak: Jancsó Benedek: A Román Nemzeti Parasztpárt és az erdélyi kisebbségek. *Magyar Szemle* 1928. június, 140–144. o., Szász Zsombor: *Erdély Romániában*. Grill, Budapest, 1928, 306–320. o., Uő: Az erdélyi románság regionalista törekvései. *Magyar Szemle* 1931 december, 348–359. o., Uő: Az erdélyi román egionalista mozgalmak hullámai. *Magyar Szemle* 1932 január, 61–69. o.; A téma korszerű feldolgozását és jó irodalmat ad: Zsolt K. Lengyel: Auf der Suche nach dem Kompromiss. i. m. 351–360. o.
25. Szász Zoltán: Az erdélyi román polgárság szerepéről 1918 őszén. *Századok* 1972. 2. sz. 328.
26. *Aradi Hírlap* 1918. november 25. Idézi Erdély története, i. m.
27. Goldis határozat tervezetét közli Sever Stoica: *Iuliu Maniu*. Cluj 1934.
28. A gyulafehérvári határozatok. In Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. ETI, Kolozsvár, 1944, 208–209. o.
29. Uo.
30. Legegyértelműbben az 1929-es közigazgatási törvényjavaslat parlamenti vitájában szólt erről. A vitát közli: Közigazgatási reform és a Magyar Párt. *Magyar Kisebbség* 1929. 15–16. sz. 564–574. o.
31. A korabeli közigazgatási viszonyok áttekintését adja, magyar szempontból Szász Zsombor: Erdély Román közigazgatása. *Magyar Szemle* 1929. október, 160–166. o.
32. *Patria* 1920 április 14.; A Consiliu Dirigent tevékenységének korabeli összefoglalását adja Romul Boilă, In *Transilvania, Banatul, Crisana, Maramuresul, 1918–1928*. București, 1929, I. 89–101. p.
33. Részletesen Nagy Lajos i. m. 88–95. o.
34. Iuliu Maniu nyilatkozata 1923-ból: „ Mikor a bukaresti kormányok úgy bánnak az új tartományokkal, amint bánnak, bünt követnek el. Erdélyben és Bánátban semmi tekintettel sincsenek a nép szellemi, kulturális és gazdasági szükségleteire, ipart és kereskedelmet könyörtelenül megfojtanak. Az új tartományok intellektuális és termelő elemeit szegénységbe

- döntik s ennek következtében veszendőbe megy éppen azoknak évtizedes fáradtsága, kik a nemzeti eszme tiszta és bátor harcosai voltak s azoknak hasznára szolgál, kik mindig a kormányok megfizetett szolgálatában álltak...” Idézi Szász Zsombor: *Az erdélyi románság...* i. m. 352.
35. A *Patriából* idézi Szász Zsombor uo.
36. Szász Zsombor szerint az esetben is az ókirályságbeli hagyományok továbbéléséről van szó. A román politikai élet új útjai. *Magyar Szemle* 1931 július, 288–296. o.
37. A törvényt ismerteti Nagy Lajos i. m. 177–179. o.
38. „Hangsúlyoznunk kell, hogy nem szabad „autonómiát” és „decentralizációt” összezavarni. Autonómia az állam és helyi szervezetei közötti harcok idejének maradványai, nemzeti kormányzat és általános választói jog korszakában önkormányzatnak helye nem lehet.... Ezt annál is inkább ki kell, hogy fejezze az alkotmány, mert a harcok, amelyeket a románság a csatolt tartományokban az elnyomó kormányzatok ellen vívott, olyan küzdelmek emlékét őrzik, amelyeket olyan államok ellen harcolt, amelyek ellenségeik voltak.” Desbat. Deput. 1924–25. 3167. p. Idézi Szász Zsombor: *Erdély román közigazgatása* i. m. 163. o.
39. *Patria* 1925 március 12.
40. Desbat. Deput. 1924–25. 3728. p. Idézi Szász Zsombor: *Erdély román közigazgatása* i. m. 164. o.
41. In jurul regionalismului. *Patria* 1925 február 22.
42. Bárdi Nándor: A romániai magyar kisebbség politikai stratégiái a két világháború között. *Regio* 1996. 3. sz. 32–67. o.
43. „76. §. Törvényhozási tanács létesítetik azzal a feladattal, hogy tanácsadással legyen segítségül a törvények megalkotásánál és összeegyeztetésénél, akár a végrehajtó hatalom, akár az országgyűlés kezdeményezze azokat, valamint, a törvények alkalmazására vonatkozó általános szabályzatok elkészítésénél. A törvényhozási tanács meghallgatása kötelező minden törvényjavaslatnál, kivéve azokat, amelyek a költségvetési hitelekre vonatkoznak...” Románia alkotmánya 1923. Nagy Lajos i. m. 241. o.
44. Ismerteti Nagy Lajos i. m. 179–180. o. A törvény magyar nyelvű szövege, Paál Árpád fordításában 1929-ben megjelent Kolozsváron.
45. Bethlen György: A parlamenti csoport emlékirata a közigazgatási törvénytervezet kapcsán. *Magyar Kisebbség* 1929. június 1. 407–412. o.
46. Lege pentru organizarea administrațiunii locale 351 §.
47. Fritz László: A Iorga-kormány „interimár-bizottságai” és a magyar nemzetkisebbség. *Magyar Kisebbség* 1932. 3–4. sz. 75–83. o.
48. Szász Zsombor: A magyarok Erdélyben. A Maniu kormány kisebbségi politikája (1928–1930). *Magyar Szemle* 1934. február 179–180.; A Maniu kormány programjában a kisebbségi kérdés megoldását ígerte. *MOL K* 63–235. cs. 1929–27/4. 98–115. f.
49. Mikó Imre: *Huszonkét év*. Studium, Budapest, 1941, 87–92. o.

50. *Patria* 1931. július 6.
51. A munka eredeti címe: *Studiu asupra reorganizării statului român întregit*. Cuprinde un anteproect de constituie cu o scurt expunere de motive. Tipografia National Soş. Anonim, Cluj, 1931. 62. A tanulmányból részleteket fordított Kolozsvári Béla, Romul Boil: Tanulmány a területileg kiegészült román állam újjászervezéséről. *Kelet-Európai Figyelő* „E” sorozat: Háttéranyagok 1991. 1. sz. 36–68. Az egész tanulmányt lefordította Pató Attila. E fordítás kézírata a TLA KEI Kv K–1217/1/.
52. *Keleti Újság* 1931. szeptember 17.
53. Fritz László: Boila professzor román alkotmánytervezete. *Magyar Kisebbség* 1931. 22. sz. 801–814. o.; 23. sz. 831–838. o.
54. *Natiunea* 1931. szeptember 30., *Universul* 1931 szeptember 18. Szász Zsombor: Az erdélyi román regionalista mozgalmak hullámai i. m.
55. Borsi-Kálmán Béla: A román nemzettudat fejlődése a Kárpátokon innen és túl egy nemzedék készülődésének tükrében. In *Együtt vagy külön utakon*. Magvető, Bp., 1984, 15–78. o., Bitay Árpád: Nyelv-és névtörténeti tanulságok. *Magyar Kisebbség* 1926. 15–16. sz. 557–580. o.
56. Ismerteti az álláspontot: Sextil Puscariu a *România Noua* 1931 szeptemberi cikksorozatában.
57. 1926. október 30-án Turnu Severinben tartott beszéde. Közölte a *Viitorul* 1926. november 2.; *Adevărul* 1926. november 2.; *Universul* 1926. november 3.
58. Iuliu Maniu: *Problema minorităţilor*. Cultura Nationala, Bucureşti, 1924, 21 p. Iuliu Maniu: A kisebbségi kérdés. Papp Z. Attila fordítása. In L. Balogh Béni (szerk.) *Kötődések Erdélyhez*. Alfadat, Tatabánya, 1999. 169–188. o.
59. Uo. 178–179. o.
60. Uo. 182. o.
61. Uo. 183–184. o.
62. Bárdi Nándor: Pártpolitika és kisebbségpolitika. A romániai Országos Magyar Párt javaslata és annak visszhangja 1934–35-ben. *Magyar Kisebbség* 1998. 3–4. sz. 128–135. o.
63. Mikó Imre: A román kisebbségi státútum. *Hitel* 1938. 3. sz. 177–192. o., Uő.: Románia Kisebbségi státútuma. *Kisebbségvédelem* 1933. 4–5. sz.
64. *Monitorul Oficial* 1938. május 4-i. 101. sz.
65. *Monitorul Oficial* 1938. augusztus 4. 178. sz.
66. Uo.
67. A Külügyminisztérium számára készült magyar szakértői vélemény: MOL K 63–1938–27/4. 57–64. f.
68. Romsics Ignác: Bethlen koncepciója... i. m.
69. Uő: Olaszország és a román–magyar megegyezés... i. m.

70. K. Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiss... i. m., Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai startégiái a két világháború között. Regio 1997. 2. sz. 32–67. o.*
71. Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp., 1912. 509. o.* Vö. Richly Gábor–Ablonczy Balázs: *Jászi Oszkár. In Romsics Ignác (szerk.) Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Osiris, Bp., 1998, 134–155. o.*
72. Buday Barna (szerk.) *A Székely Kongresszus Bp., 1902, 460 o.*
73. Pomogáts Béla: *Válasz a történelemre... i. m. 69. o.*
74. *Az Erdélyi Szövetségnek 1914. június 7-én Marosvásárhelyt megállapított Szervezete, Munkaterve és Megválasztott Vezető Tanácsa. Lyceum, Kolozsvár, 1917, 23 o.*
75. Uo. 13. o.
76. Uo. 14. o.
77. Uo. 17. o.
78. *Képviselőházi Napló 1917. március 3. Részletesen feldolgozta: Romsics Ignác: Bethlen István... i.m. 61–63. o.*
79. Nagybacsoni Nagy Vilmos: *A Románia ellenei hadjárata 1916–1917. III. köt., Bp., é. n. 120–124. o.*
80. Országos Széchényi Könyvtár (OSZK könyvjelzetként) 111. 352
81. Uo. 1–2. o.
82. Uo. 2. o.
83. Uo. 4. o.
84. Uo. 5. o.
85. Romsics Ignác: *Bethlen István... i. m. 65–66. o.*
86. Uo. 64. o.
87. Uo. 64. o.
88. *Erdély története III. köt. 1698. o.*
89. Uo. valamint Romsics Ignác: *Bethlen István... i. m. 66. o.*
90. *Károlyi Mihály levelezése I. köt. 1905–1920. Szerk. Litván György, Bp., 1978, 245. o.*
91. Richly Gábor–Ablonczy Balázs... i. m.
92. *Világ 1918. november 14. 2. o.*
93. Uo. 3. o.
94. *A Jászi-féle Nemzetiségi minisztérium „Keleti Svájc” tervzetének fennmaradt vázlata. Közölte: Szarka László: Duna-táji dilemmák. Ister, Bp., 1998, 281–284. o.*
95. *Székely Egyesület/Székely Nemzeti Tanács 1918.11.17-i budapesti nagygyűlésének határozatai, MOL K 40–1918–XVIII–308. 3 f.*
96. Romsics Ignác: *Bethlen István... i. m. 73–75. o.*
97. Bárdi Nándor: *Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1921. Aetas 1993. 3. sz. 76–120.*

98. Uo. 92–93. o. valamint Paál Árpád: Visszaemlékezés 1918 őszére. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, Paál Árpád kéziratgyűjteménye (HRM PÁK) Ms 7651/337. Uő. Fogság naplók, uo. 7651/331.
99. HRM PÁK Ms 7651/153.
100. Archives de la Guerre, Paris. 20 N 513. Dossier Szeged. Nr. 188. Ismertette: Romsics Ignác: Bethlen koncepciója... i. m. 51. o.
101. Udvarhely vármegye Intézöbizottságának megegyezései határozata (1920.05.26.) HRM PÁH Ms 7651/184. 1 f.
102. Kérés Románia törvényhozásához és a Nemzetek Szövetségéhez. (1920.09.08.) HRM PÁH Ms 7651/190. 1 f.
103. *Aradi Hírlap* 1918. december 24., *Népszava* 1918. december 24., Feldolgozta: Raffay Ernő: Erdély 1918–1919-ben. Magvető, Bp., 1987, 181–183. o.
104. Csáky György: *Megváltás*. Schenk, Budapest-Kolozsvár 1919 23 o.
105. Lantos Könyvkereskedés, Bp., 1919, 13 o.
106. Gyárfás Elemér: *Erdélyi problémák 1903–1923*. Erdélyi Irodalmi Társaság, Kolozsvár, 1923, 143–153. o.
107. Rugonfalvy Dr. Kiss István memoranduma a román miniszterelnökhöz a román-magyar perszonálunió ügyében (1919.05.) Veszprém Megyei Levéltár, Kratochwill Károly hagyatéka. Feldolgozta: Romsics Ignác: Bethlen koncepciója... i. m. 51. o.
108. Román-magyar tárgyalások dokumentumai 1919 második feléből. MOL K 64–1918–1920–vegyes–8/1919. Feldolgozta Romsics Ignác: Olaszország és a román-magyar megegyezés... i. m. 68–71. o.
109. Uo. 75–76. o.
110. A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről. I. köt., Külügyminisztérium, Bp., 1920. 276–281. o.
111. U. o. 117–133. o.
112. Bethlen-Csáky békédelegációs terv a francia-magyar béketárgyalásokra (1920.03.20.) Közölte: *Papers and Documents Relating to the Forreing Relation of Hungary*. Ed. by Francis Deák, Dezső Ujváry, Vol. I., Bp., 1939. 897-898. o.
113. Bárdi Nándor: A Keleti Akció. In Diószegi László (szerk.) *Magyarságkutatás 1995–96*. TLA, Bp., 1996, 143–190. o.
114. MOL K 26 1920–XXXIX–9967.
115. Uo. 72. f.
116. Romsics Ignác: Bethlen István... i. m. 182. o., Zeidler Miklós: Gömbös Gyula In Romsics Ignác (szerk.): *Trianon...* i. m. 71–72. o.
117. Zeidler Miklós: Gömbös Gyula... i. m. 81. o.
118. MOL K 764–4. d. 35 f.
119. MOL K 764–3. d. a dokumentum kiegészítései: MOL K 764–6. d. –3. MOL K 764–7. d. –5. 26 p.

120. *Statistical Data of the Homogeneous Hungarian and German Enclaves in the Succession States.* Magyar Revíziós Liga, Bp., 1927, Zeidler Miklós: A Magyar Revíziós Liga... i. m. 322. o.
121. Kuncz Ödön: *A trianoni békeszerződés revíziójának szükségessége. Emlékirat Sir Robert Gower angol képviselőhöz.* Egyetemi Nyomda, Bp., 1934, 17 o.
122. Bethlen István angliai előadásai. Bp., 1934.
123. Uo. 86–87. o.
124. Bethlen emlékirat a várható békefeltételekről. In Juhász Gyula (szerk.): *Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1938–1940.* Akadémiai, Bp., 1962, 759. o.
125. Uo. 755. o.
126. Teleki Pál: *Európáról és Magyarországról.* Atheneum, Bp., 1934., Teleki Pál revízióval kapcsolatos nézeteit feldolgozta: Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Romsics Ignác (szerk.): *Trianon...* i. m. 12–30. o.
127. Erdély nemzetiségi viszonyai MOL K–63–1939–27/4. 46. f.
128. Uo.
129. Uo. 50. f.
130. Teleki még a második közvetlenül a második bécsi döntés előtt is erdélyi kistájakban gondolkodott. 16 egységet különített el és ezzel is azt bizonyította, hogy nem lehet Erdélyt megosztani. Rónai András: *Térképezett történelem.* Magvető, Bp., 1989, 224–225. o., A bécsi döntés körüli diplomáciai háttér munkáról: Hory András: *Bukaresttől Varsóig.* Gondolat, Budapest, 1987, 309–347. o.
131. Rónai András: *Térképezett történelem...* i. m. 226–237. o.
132. Grandpierre Emil: Az erdélyi magyarság politikai küzdelmei az egységes magyar párt megalakulásáig. *Magyar Szemle* 1928. október 130–136. o.
133. A három szerző három tanulmány címe egymás után következik az eredeti kiadás címlapján. Így rögzül a Kiáltó szó közös címként. Kolozsvár 1921, 6–35. o., az általam ismertetett elképzelés: 33–35. o.
134. Mester Miklós: A Magyar Szövetség története. TLA KEI Kv K–2871. 25 f.
135. HRM PÁK Ms 7651/193. 1. f.
136. Uo.
137. A Magyar Szövetség szervezeti szabályzatának tervezete. 1922. május 2. TLA KEI Kv. K-2861. 1. f.
138. A Magyar Párt programja. Kolozsvár, 1922. december 28., nyomtatvány, TLA KEI Kv. K-2860.
139. Zágonis István: A nemzeti autonómiák kiépítésének szükségességéről. HRM PÁK Ms 7651/778. 2. f.
140. TLA KEI Kv. K-2859.
141. A magyar egyházak képviselőiből elsősorban oktatási kérdések egyeztetésére létrehozott, rendszeresen ülésező bizottság 1922–1948 között. A húszas évek közepétől egyben az OMP oktatási bizottságaként is

- működött. Jegyzőkönyvi iratanyaga az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában külön fondban található.
142. A magyar autonómia vázlat, i. m. 12. f.
143. Dokumentumait közli és az ezekkel kapcsolatos vitákat áttekinti Gyárfás Elemér: Az első kísérlet. *Magyar Kisebbség* 1937. 3. sz. 77–99. o., 5–6. sz. 157–158. o.
144. Az OMP felső demokratizálását sürgető mozgalomról áttekintést ad Mikó Imre: *Huszonkét év*. Stúdium, Budapest, 1941, 66–69. o.
145. Erdélyi Magyar Néppárt, Kolozsvár, 1928, 31 o.
146. 27. Tusa Gábor: *Megalkotható-e a romániai Magyar Nemzeti Szövetség?* Kolozsvár, 1928. 26 o., Uő: *A székely vallási és tanügyi autonómia*. Kolozsvár, Minerva, 1930, 24 o., Kozmosz: A székelység tanügyi önkormányzatához. *Magyar Kisebbség* 1927. 7. sz. 259–261. o., 8.sz. 293–295. o., Papp József: Az erdélyi székelyek vallási és tanügyi önkormányzata. *Magyar Kisebbség* 1931. 8., 9., 10. sz.. Molnár Dénes: A székely autonóm iskolák kérdéséhez. *Magyar Kisebbség* 1931. 13. sz. 479–484. o., Balogh Arthur: A székely vallási és iskolai önkormányzat. *Erdélyi Múzeum* 1931. 10–12. sz. 340–354. o., Mikó Imre: A székely közületi kulturális önkormányzat. *Magyar Kisebbség* 1934. 13. sz. 365–378. o., 15–16. sz. 441–464. o.
147. Jakabffy Elemér: Törvényjavaslat az etnikai kisebbségekről. HRM PÁK Ms 7651/754.
148. Jakabffy Elemér: Lugostól Hátszegig. Emlékirat, kéziratként, TLA KEI Kv. K–1486. 92–93. o.
149. Kolozsvár, 1941. november 14., korrektura példány, OSZK 204441., 1. o.
150. A Magyar Párt marosvásárhelyi nagygyűlésének meghozott határozata a kulturális autonómia tárgyában. *Magyar Kisebbség* 1933. 14. sz. 435–436. o.
151. MOL K 764–5. d. 76–175. f. ua. töredékesen megtalálható Páll Gábor neve alatt a Kolozsvári Állami Levéltárban: fond Partidul Maghiar.

Tóth Sándor

A transzszilvanizmus színeváltozásáról

Sokáig nyomát sem találjuk az irodalomban annak, hogy az 1918 után jelentkező transzszilvanizmusnak netán története is lenne, melynek során maga is változott. Tudomásom szerint a differenciálatlanság szemléletével először Nagy György szakított, a korai évek transzszilvanizmusáról szóló tanulmányával, a *Korunk* 1973-as évfolyamában. Húsz évvel később (1993-ban) Lengyel K. Zsolt könyvének ugyanez a kiemelt periódus volt a tárgya. Ez lehet az előzménye annak, hogy újabban a későbbi periódust az *Erdélyi Helikonnal* kötik össze: helikoni transzszilvanizmus, de kevés nyoma van annak, hogy ez az elkülönítés tüzetesebb összevetésen alapulna.

Aki vállalkozna erre, összevetvén például a *Zord Idő* (1919–1921) a *Napkelet* (1920–1922) és a *Kiáltó Szó* (1921) transzszilvanizmusát azzal a transzszilvanizmussal, amely az *Erdélyi Helikont* jellemzi, az jellegzetes közös jegyek megléte mellett lényegbe vágó különbségeket is tapasztalna. Legfőképpen azt, hogy kezdetben domináló politikai tartalma és dinamizmusa idővel nagyon megfogyatkozik, érdeklődése az irodalom felé fordul, uralkodóvá válik irodalompolitikai-esztétikai irányultsága. Szinte kínálkozik a két korszak jelzősítése: politikai transzszilvanizmus – irodalmi transzszilvanizmus. A kettő, s főként a korábbiból a későbbibe való átmenet behatóbb vizsgálata pedig arról győz meg, hogy nem egyszerű evolutív folyamat vezetett a korábbitól a későbbi formához, hanem bizonyos lényeges vonalon mutáció történt. Továbbá arra is bőven kínálkozik adat, hogy ezt a változást nem a transzszilvanizmus belső logikája határozta meg, hanem külső kényszerítő tényezők és feltételek.

Ugyanis ama korai transzszilvanizmus, politikai tartalma és programja szerint, a magyar októbrizmus erdélyi hagyományokkal dúsított változata volt. Szentimrei Jenő tíz évvel később abban látja a lényegét, hogy az a transzszilvanizmus a Kosuth–Mocsáry–Jászi-féle kantonális autonómia eszméje volt, s mint ilyen szerves része az Európa Egyesült Államok haladó gondolatának.¹ Ebben a transzszilvanizmusban az anyaországtól elszakított erdélyi magyar értelmiségi fedezte fel – a létét fenyegető, centralizált, többségi államnacionalizmussal szemben – a jobb, a demokratikus alternatívát. Ez a transzszilvanizmus ugyanakkor kezdettől fogva vörös posztó volt az ellenforradalmi alapon restaurálódó úri Magyarország, annak jobboldali konzervatív-nacionalista kormányzata és jelentős intézményekkel rendelkező erdélyi hívei szemében. Ezek számára tűrhetetlen volt, hogy a fennhatóságuk alól kikerült kisebbségi magyarság, közelebből Erdély igen nagy tekintélynek örvendő, reprezentatív szellemi elitje létkérdései hiteles válaszát azoknál találja meg (Jászi Oszkár, Károlyi Mihály, a *Húszadik Század* és a *Nyugat* szelleme a magyar október személyiségei), akiknek a megbélyegzése, nemzetrontóként való pellengérré állítása a fehérterror révén hatalomra került jobboldali kurzus legitimálásának a feltétele volt. A magyarországi jobboldal és szélsőjobboldal, valamint erdélyi hívei éppen ezért destrukciónak, nemzetárulásnak kiáltották ki a transzszilvanizmust. Amikor pedig a *Zord Idő* tanulmányírója (Trianon budapesti ratifikálása után) a romániai magyarság lehetséges politikai szövetségeseit a többi nemzeti kisebbségben, valamint a szociáldemokrata és a szocialista pártokban jelölte meg, mert csak e pártok programja volt mentes a kisebbségeket fenyegető nacionalizmustól, akkor a magyar hatóságok kitiltották a lapot Magyarországról (1920. december).

E korai transzszilvanizmus annak a Budapestről sugalmazott passzív rezisztenciának a gyakorlati kritikája volt, melyet, miután tarthatatlanná vált, egy ugyancsak az anyaország fővárosából sugalmazott (és az Országos Magyar Párt által majd húsz éven át

gyakorolt) steril sérelmi politika váltott fel. Ezzel szemben Kós Károlyék transzszilvanizmusa (*Kiáltó Szó* 1921) konstruktív, aktív politikai programot és politikai ideológiát kínált a Romániához csatolt területeken élő magyarságnak, sőt – az autonómia, a békés, demokratikus együttműködés jegyében valamennyi Erdélyben együtt élő népnek.

Abból a transzszilvanizmusból, amelyet az Erdélyi Helikonból ismerhetünk meg, ez a közvetlen, egyértelmű politikum már hiányzik. Ez a helikoni már egy depolitizált, az irodalom- és művelődéspolitikára korlátozódó transzszilvanizmus. Képviselői, zászlóvivői között találunk új neveket is, de a derékhad a régiékből kerül ki, ugyanakkor a húszas évek úttörői közül számosan hiányoznak már.

A történet, az átalakulás folyamatának, útjának a leírása, nagy mennyiségű adat összegyűjtése és feldolgozása alapján, vastkos kötetet töltene meg. Itt csak az alaphelyzet, a motivációk és az eredmény jelzésére futja. Annak előrebocsátásával, hogy korántsem belső fejlődési folyamatról van szó, hogy a külső ingerforrás: Budapest.

Az alaphelyzet. A transzilvanisták mindig is tudták, hogy a kisebbségi magyarság fennmaradásáért folytatott küzdelmében, nem lehet meg anyaországa s kormányzatának támogatása nélkül. Idővel azt is tudomásul kellett hogy vegyék: a magyar kormány olyan, amilyen, ahhoz valahogyan igazodni kell. Valami ehhez hasonló történt Budapesten is: a politika hangadói, irányítói felfogták: a transzszilvanistákat nem áll módjukban az erdélyi magyarság előtt lejáratni, az ottani közéletből kiszorítani. Ebben a helyzetben a modus vivendi csak a kompromisszum lehetett, és a két oldal erre alkalmas része ezt a kompromisszumot meg is kötötte.

E kompromisszumnak írott dokumentuma nem ismeretes. Valószínű, hogy ilyesmi nem is volt. Létezése, meglehetősen hatékony érvényesülése azonban a korabeli sajtóból jól rekonstruálható. A sok áldozattal járó, fájdalmas folyamatról és eredményé-

ról meggyőző sorok olvashatók a korai transzszilvanizmus egyik alapító atyja, a legendás-tragikus Osvát Kálmán tollából.²

A kompromisszum a maga módján valóban kétoldali engedmény volt. Engedett a kurzus: nem azt mondta már, hogy aki nincs vele, az ellene van. Nem kapitulációt, feltétlen csatlakozást, liberalizmusuk feladását követelte a transzszilvanizmus híveitől, tudomásul vette a Helikon elvi liberalizmusát, belső pluralizmusát, befogadó nyitottságát. Mindennek a gyakorlása elvben szuverén joga maradt a Helikon közösségének és intézményeinek. Egyetlen, de nagyon határozott kikötéssel: a budapesti hatalommal való modus vivendi ára az volt, hogy bal felé ne legyen nyitás. Az *Erdélyi Helikon* abban az egyben legyen szolidáris a magyarországi kormányzattal, hogy bojkottálja a magyar bal oldalt, közösítse ki az erdélyi magyar szellemi életből. Ez volt az ára annak, hogy a helikoni írók közösségében és intézményeiben egyébként, tehát minden más vonatkozásban, érvényesülhessen az a patinás szabadelvűség, amely kifelé nyitottságot jelentett (kivéve: bal felé), befelé pedig igazi pluralizmust. (Ez a pluralizmus idővel olyan differenciálódásban is megnyilvánult, hogy egyesek lelkesen vettek részt a baloldali kiközösítésben, mások viszont csak háborgó, rossz lelkiismerettel. Idővel egyesek már kacérkodtak autoriter jobboldali, sőt szélsőjobboldali eszmékkel is, mások liberalizmusuk jegyében, egyrészt elvi alapon elhatárolódtak ettől, másrészt a tolerancia és pluralizmus szellemében elfogadták embertársaik ilyen irányú opcióját. És voltak olyanok is – például Benedek Elek székely fiai: Kacsó, Szentimrei, Tamási –, akik eléggé gyakran ki-kirúgtak a hámból, bal felé húztak. Ez jó alkalom volt a szélsőjobb szellemű pesti *Új Nemzedék*nek, hogy ne csak őket szidja, de ócsárolja az egész helikoni liberál-bolsevik szellemet.³

A helikoni transzszilvanizmus jeles képviselői, Kós, Kuncz, Tamási és társaik rangos eredeti művekkel gazdagították irodalmunkat. Nem azért, amiről a Helikon-apologetika önigazoló formulái szóltak, hogy tudniillik az erdélyi gondolat hamar túllépett kezdeti korlátain, megtisztult a politikum hordalékától, s a szellem

magasabb szféráiban önmaga gazdagságát kifejlesztve, igazi esztétikai igényt és mércét állított a transzszilván alkotók elé. A nagyszerű teljesítmények titka sokkal inkább az volt, hogy íróik istenáldotta tehetségek voltak. A depolitizált transzszilvanizmust viszont, ahogy már ez herélteknél lenni szokott, ideológiai hájlerakódások kezdték deformálni.

A korai transzszilvanizmus politikai ideológiaként indult: a kisebbségi sorba jutott erdélyi magyarság élni akarását kívánta erősíteni. Helikoni szakaszában a transzszilvanizmus, ama pesti védő által korlátok közé szorítva, az erdélyi magyar irodalom ideológiájává szűkült. Mint ilyen, szabadelvűségének szellemében, elvben a korlátlan írói-alkotói szabadságot deklarálta, miközben egy olyan kiadói politikát (az Erdélyi Szépművés Céhét) kellett hogy igazoljon, amely elzárkózott a valóságot feltáró, társadalomkritikát gyakorló művek, következésképpen egész sor akkor felfutó műfaj (tényirodalom, szociográfia) kiadása elől. Ez viszont ama deklarált írói szabadság igencsak feltűnő gyakorlati korlátozása volt. Ez a helyzet a már említett alku következménye volt: e műfajok politizáló műfajok, nem is tudnának másfélék lenni, a művek pedig valamilyen módon mind baloldali töltetűek voltak. Ez az ellentmondás összekuszálta az irodalom rendjét. A transzszilván műhelyekből származó irodalomkritika, -publicisztika mindenféle sorompók megindoklásába, kínos helyzetek kimagyarázásába bonyolódott, amikor az erdélyi magyar értelmiséginek távlatra, jövőképre lett volna szüksége. E téren viszont csak a régi kopott, a valóságtól elszakadt, hitelüket vesztett formulák maradtak. Érthető, hogy – nem kívülről, hanem a falakon belül –, egyre határozottabb hangon jelentkezett az elégedetlenség, a kritika. Előbb még csak az igazságtalan kiadói gyakorlat ellen, később már maga a transzszilvanizmus került a kritikai bonckés alá. 1937 ősze és 1938 tavasza között két fiatal helikoni író három nagy tanulmányban kérte számon – suaviter in modo, fortiter in – eszményeit az eszmén. Gyökerekig hatoló kritikájuk summája az volt, hogy az erdélyi gondolat, a transzszilvanizmus azért bizonyult

hatástalannak, bukott meg az élet próbáján, mert nem a valóság talaján állott, ábrándkergetés, önbecsapás volt. A transzszilvanizmus mítoszokból, vagyis valóságnak hitt fikciókból épült.⁴

Szemlélének igazuk volt abban, hogy a mítosz igazságnak vélt fikció, abban is, hogy a transzszilvanizmus eszmetára jócskán tartalmaz mítosznak minősülő konstrukciókat is. Szigorú ítéletük mégis igazságtalan. Az erdélyi gondolat kudarcait, a korai transzszilvanizmus bukását nem a mítoszai okozták, hanem annál keményebb valóságos tényezők, a mind Budapest, mind Bukarest felől egyidejűleg fellépő államhatalmi imperatívusz. Egyáltalán: egy-egy ilyen ideológia sikere vagy kudarca nem azon múlik, hogy tartalmaz-e mítoszokat, hanem, hogy kedvez-e számára a történelem széljárása vagy sem.

Egyébként is kedvező történelmi feltételek mellett a mítoszok a közösségformálásban, a közösség meghitté, otthonossá formálásában tölthetnek be kedvező szerepet. Mint például a megálmodott cseh (morva?) őstörténet Lybusa királynőjének mítosznak bizonyult története, a modern cseh nemzet összekovácsolásában a múlt században. Aztán jött Masaryk, későbbi államalapító elnök, és bebizonyította, hogy az egész romantikus cseh thalykálmánok kitalációja volt. Ezt a korabeli cseh közvélemény felháborodással fogadta, vagy egy fél évig háborgott fölötte, de aztán úgy lépett túl a Lybusa-mítoszon, mintha sose lett volna. Előtte azonban, amíg elhitték, valóban közösségépítő szerepet töltött be. Hasonló eset a dáko-román kontinuitás mítosza is. Azon is túl fog lépni egyszer – felnőtté válásával – a román társadalom. A románságot nem ez a mítosz formálta nemzetté. Ahhoz sokkal fontosabb kedvező történelmi feltételek kellettek. Az azonban történelmi tény marad, hogy ez a mítosz Inochentie Micu-Klein óta a román nemzettudat egyik alakítója volt. Az erdélyi gondolatnak nem kedveztek a történelem széljárásai. Két közvetlenül ellenérdekelt, oligarchikus hatalomnak, a magyarnak és a románnak a kettős keresztűzében elhamvadt a transzszilvanizmus eredeti értelme, az Erdélyben együttélő népek autonómiagondolata. Sajnálhatjuk.

Szemlérék transzszilvanizmus-kritikájának legkeményebb pontja, legfájóbb panasza az volt, hogy „ama bizonyos erdélyi gondolat”, amelyet felismerői, első apostolai Erdély együttélő népei közös ügyének szántak, valójában magyar beltenyészet maradt, értelmiségiek vesszőparipája, képzeletbeli menekülése a mostoha jelenből. Hogy még a szász kollégák érdeklődése is meglehetősen hűvös maradt (a harmincas években pedig már a Herrenvolk fölényével léptek túl rajta). Az erdélyi zsidóság között vészesen szaporodott azok száma, akik már mindent gyanakvással fogadtak, ami nem zsidó, a transzszilvanizmust is. Saját emancipációjukat máshonnan várták. Az erdélyi román értelmiség pedig, a maga nemzetállami páholyából, már a korai évektől (de nem kezdettől!) a magyarok transzszilvanizmusát egyenesen a legyőzött ellenség szárnalmas kísérletének tartotta vereségének lealkudására. E megállapításokat szükségtelen is volt hivatkoztatásokkal hitelesíteni. A korabeli olvasó ismerhetett számos olyan szöveget – mondjuk Meschendörfertől az *Új Kelet* Giszkalay Jánosán át Lucian Blagáig –, melyek mindezt messzemenőn példázták.

Szentimrei viszont arról ír, hogy nemcsak az impériumváltozás előtt, hanem az azt követő években is az erdélyi román értelmiség jelentős csoportjai figyeltek Jászira, és érdeklődtek a transzszilvanizmus iránt.⁵ Valóban hiba lenne bedőlni a hivatalos román történetírás visszavetítő módszerének, mely azt sugallja, hogy az erdélyi és magyarországi románság mindenkor egyetlen vágya és törekvése volt Bukarest főhatósága alá tartozni. Azt is túlzás volna feltételezni, hogy a Gyulafehérvári Határozatok autonómiapontjai úgy kerültek a dokumentumba, hogy minden mellette szavazó tudatos-cinikus porhintésből szavazott igennel. Inkább az történhetett, hogy miközben a bennfentesek egy – meglehet, igen népes – csoportja az autonómiagondolatot már eleve csak időleges kulisszának szánta, mások, talán sokan – így Vasile Goldis csoportja, meg a két szociáldemokrata, Ion Fueraş és Iosif Jumanca – nagyon is komolyan gondolták. És ne feledkezzünk meg a Magyarországi Szociáldemokrata Párt román szekciójának

országos vezetőségének másik két tisztségviselőjéről, Avramescu Gheorghéról és Ștengar-Demian Sava-ról. Ők ketten a szociáldemokrata párt román szekciója képviselőjeként a december 22-i kolozsvári (ellen)nemzetgyűlésen egyenesen „tiltakoztak a gyulafehérvári határozatok ellen és egy svájci mintájú erdélyi független köztársaság mellett” foglaltak állást.⁶

Cseppfolyós idők voltak azok Padova és Trianon (1918 november és 1920. június, illetve novembere) között. A korabeli források, például a sajtó tanúsága szerint az erdélyi (partiumi, bánági) románság hangadó (nem csupán statisztika szerepet betöltő) része maga is ebben a periódusban képlékeny, formálódó, mérlegelő, semmiképp sem homogén csoport volt. Szó sem volt ebben az időben a csatolt területeken arról az egyesülési eufóriáról, amelyről azóta a romániai tankönyvek szólnak. Ellenkezőleg, az átcsatolt területek románjainak java részét csakhamar heves Regát-ellenesség öntötte el. Megjelentek ugyanis a meghódított tartományokban a Kárpátokon túli „ejtőernyősök”, elfoglalván a helyiek elől a jobb főnöki posztokat. Nyomukban egyéb szerencsevadászok jöttek, gyors meggazdagodást remélve a frissen szerzett gyarmaton. S ezek mind hozták magukkal az Erdélyben akkor még nem ismert balkáni szellemet: a korruptságot, műveletlenséget, megtévezve a győztes, a gyarmatosító arroganciájával. A helyi román értelmiség és középosztály idegenkedése nagyon gyorsan felháborodásba csapott át. Ez volt az a másfél-két évig tartó történelmi pillanat, amikor reális feltételei voltak még annak, hogy az erdélyi románság számára Erdély autonómiája vonzó és kiküzdhető célkitűzéssé tudatosulhasson, s hogy e küzdelemhez partnernek a nem román transzszilvánokat elfogadják. Persze a békeszerződésben biztosított államhatárok keretei között. Ez keresztülhúzta volna a Bukarest által erőltetett központosító, felülről lefelé épülő autoritárius állammodellt. Helyét a történelmi régiók egyféle föderációja foglalta volna el.

Ezt, a román transzszilvanizmus lehetőségét, és vele bármiféle transzszilvanizmus lehetőségét hamarosan meghiusította a már

említett két (egymásra is fenekedő) államnacionalizmus, a magyar és román ösztüze. Bukarest az új tartományok románságának Regát-ellenes indulatát viszonylag könnyen és gyorsan le tudta szerelni. Ehhez hatásos adminisztratív eszközök is rendelkezésére álltak. Az igazán hatásos érvet azonban a magyarországi irredenta sajtó szállította Bukarestnek. Szinte elég volt e sajtó leleggurultabb szövegeit lefordítani, és közreadni a román lapokban. Megtanulhatta belőle az átszatolt területek románja, hogy a nyakára hághat még a magyar csendőr, a szolgabíró és a földesúr. És e fenyegetés árnyékában azt a gyanút is könnyű volt felébreszteni benne, hogy valójában minden magyar az úri Magyarország ügynöke, azok is, akik megtévesztésből most Jásziról meg a transzszilvanizmusról beszélnek. A képlet igencsak leegyszerűsödött. Az átszatolt területek románja hitelt adott annak a bukaresti propagandának, hogy őt csak a román királyi hadsereg (az, amelyik nemrég járta meg Budapestet) védheti meg attól a magyar világtól, amelytől nemrég szabadult meg, és amelyet nem kíván vissza.

Ezzel a „magyar veszéllyel” szemben a regáti szellemmel való megbékélés még a finnyásabb erdélyi román számára is az elfogadható kisebbik rossz volt. A nyakára küldött regáti főnök bántotta az önérzetét. Hát még ha azt a főnökséget korábban önmagának nézte ki. Azért a berendezkedő új közigazgatás (igazságszolgáltatás, vasút, posta, stb.) keretében még sok állást meg lehetett pályázni, olyat amely, annak aki elnyeri, ha az lojális a kenyéradója iránt és eléggé ügyes a maga hasznára: a meggazdagodás lehetőségét ígéri. Az erdélyi román diplomás tehát (ők voltak a hangadók a románság soraiban) elfoglalta az állami állást, ami neki jutott és igyekezett idomulni az újonnan jöttek szokásaihoz (ez fontos feltétele volt annak, hogy főnökei befogadják, támogatásák). Hamarosan épült is az új ház, nemegyszer kacsalábon forgó kis palota, az új tisztviselőtelepen (Șirul hoților – tolvajtelep), és amikor abba beköltözhetett, akkorra már nagyjából regatívá asszimilálódott.

Ezzel – az erdélyi románság, annak hangadó része fokozatosan, de gyors regatívá asszimilálódásával – szűnt meg a transzszilván gondolat térhódításának lehetősége a politikailag aktív erdélyi románok között. E kategórián belül, a Szemlér-kritika idején (1937–38) az erdélyi – a szellemükben még nem regáti – románok már kisebbségben voltak.

Így lett az Erdély együttélő népei közös ügyének szánt korai, politikai transzszilvanizmusából a Helikon amaz „erdélyi gondolata” (Kuncz), e formájában valóban: az erdélyi magyar beltenyészet, értelmiségiek vesszőparipája, képzeletbeli menekülése a mostoha jelenből.

Pedig – hogy a nyomaték kedvéért ezzel az ismétléssel zárjam – a korai transzszilvanizmusnak lett volna jó alternatívája. Kudarcat pedig mostoha külső feltételek okozták, nem pedig az, hogy magában ötvözött mítoszjellegű tartalmakat is.

Jegyzetek

1. *Erdélyi Helikon* 1929. 1. sz.
2. *Erdélyi Lexikon*. Nagyvárad, 1927, 176–179. o.
3. Tamási Áron: Azok a baloldali erdélyi titánok. In *Tiszta beszéd*. Kriterion, Buk., 1981, 67–72. o., 415–416. o.
4. Szemlér Ferenc: Jelszó és mítosz. *Erdélyi Helikon* 1937 október.; Szenczei László: A transzszilvanizmus és az erdélyi fiatal írói nemzedék problémája. *Korunk* 1938. 1. sz.; Szemlér Ferenc: Táj és sors. *Korunk* 1938. 4. sz. A második és harmadik tanulmány közlése elől az *Erdélyi Helikon* elzárkózott.
5. *Erdélyi Helikon* 1927. 1. sz.
6. Mikó Imre: *Huszonkét év*. Bp., 1941, 12. o.

Szarka László

A magyar kisebbségekkel kapcsolatos elképzelések és a magyar békepolitika (1945-1947)

Kertész István Magyar békeillúziók 1945-47 címmel megjelent visszaemlékezésében a következőképpen érzékeltette a magyar kormányra és békedelegációra nehezedő kérdés súlyát és vigasztalan megoldhatatlanságát: „Kétségbeesett leveleket kaptunk a Csehszlovákiában és Romániában élő magyaroktól. Íróik azt hitték, hogy jövőjük jobbra fordulása a konferencián tanúsított határozott kiállásunktól és ügyünk megfelelő képviselőjétől függ. Borzasztó érzés volt tudni, hogy milyen keveset tehetünk értük. Ha a legyőzött országok előadhatták is ügyeiket Párizsban, a győztes nagyhatalmak támogatása nélkül minden javaslatuk pusztába kiáltó szó maradt.”¹

Az alábbiakban a magyar kisebbségek békeszerződéssel összefüggő szövevényes kérdéskörének két eddig talán kevésbé vizsgált, ugyanakkor fölöttébb fontos motívumával, összetevőjével kívánok röviden foglalkozni:

1. Milyen szerepet játszott a magyar béke-előkészületekben az a tény, hogy a három nagy magyar kisebbségi közösség, az erdélyi, a szlovákiai, illetve a vajdasági magyarság egymástól élesen különböző helyzetben-pozícióban élte át a magyar fegyverszünet és a párizsi békeszerződés aláírása közötti zaklatott-hányatott periódust?

S ezzel összefüggésben fontos leszögezni, hogy a magyar békeszerződés előkészítésében meghatározó, sőt valójában kizárólagos szerepet játszó nagyhatalmak, vagyis a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok kormányai és békedelegációi már a világháború éveiben is nyomon követték Magyarországot és szomszédai kapcsolatának, s azon belül a határ- és a kisebbségi

kérdéseknek az alakulását. Érdeemes tehát felvetni azt a kérdést is, milyen mértékben befolyásolta a nagyhatalmak és Magyarország béke-előkészítő munkálatait a csehszlovákiai magyaroknak a világháború után az elnöki dekrétumok és más – egyértelműen az etnikai tisztogatást elősegíteni hivatott – intézkedések következtében kialakult jogfosztott helyzete. Vagy mennyiben befolyásolta a szovjetek és a nyugati szövetségesek magatartását az a tény, hogy a romániai Magyar Népi Szövetség kommunista vezetése mindenfajta ellenvéleményt elhallgattatva olyan döntést hozott, hogy – nem tudván útjába állni, a várt előnyök reményében megpróbált elébe menni a Szovjetunió kelet-közép-európai hatalmi túlsúlyát kialakító döntéseknek – a Románián belüli megoldás mellett kötelezte el magát. S vajon mit tudtak, tudtak-e egyáltalán valamit a korabeli hivatalos Magyarország, valamint az érdekelt nagyhatalmak képviselői a tito-i Jugoszlávia párizsi békekonferencián tanúsított kétarcú visszafogottságának valódi okairól, a legalább 15-20 ezer magyar áldozatot követelő 1944-45. évi vajdasági jugoszláv atrocitásokról és a féktelen megtorlásokkal elnémított vajdasági magyarság helyzetéről? S mindezekkel összefüggésben felróható-e a korabeli magyar kormányoknak és pártoknak a kisebbségi magyar érdekek feladása, akár csak abban az értelemben is, ahogyan azt negyedszázaddal korábban Kós Károly a Kiáltó szóban a trianoni békeszerződést Budapestnek Erdélyről való lemondásaként értékelte.

3. S végül néhány bekezdés erejéig szeretnék kitérni a magyar béke delegáció által a békekonferencián kisebbségi kódex címmel beterveztett dokumentum tartalmi vonatkozásaira, illetve egy némely korabeli kelet-közép-európai összefüggéseire is.

1. Az elmúlt tíz-húsz évben a hazai és magyar történetírás a lassan hozzáférhetővé vált levéltári forrásokhoz képest kétségkívül sokat tett annak érdekében, hogy a szomszéd országok magyar kisebbségeit a második világháborút követő években ért megpróbáltatásokról körültekintő képet alkosson: A kortársak emlékiratai, a fontos tényfeltáró történeti publicisztikai munkák mellett

Balogh Sándor, Fülöp Mihály, Gyarmati György, Janics Kálmán, Mészáros Sándor, Molnár Imre, Tóth László, Vadkerty Katalin, Vincze Gábor, de hogy két szomszéd nemzetbelit is említsek Karel Kaplan és Stefan Sutaj, s rajtuk kívül sok más hazai és szomszédországi kolléga jóvoltából a kötelező kollektív amnézia hosszú periódusát maga mögött tudhatja a szakma a magyar kisebbségek 1945 utáni történetére vonatkozóan is.²

A magyar kisebbségeket mindhárom országban ért atrocitások lehetőségekhez képest pontos történeti rekonstrukcióján túl ma már viszonylag hiteles képet tudunk alkotni azokról csehszlovákiai, romániai és jugoszláviai belpolitikai folyamatokról is, amelyek a szóban forgó három ország magyar kisebbségi közösségei történetének háború utáni alakulásában meghatározónak bizonyultak.

Az atrocitásokat egyébiránt a magyar béke-előkészítés rendkívüli szorgalmú szakértő közreműködői olyan szorgalommal és lelkiismeretességgel gyűjtötték össze, hogy az adott nehéz viszonyok közt gyakran részletesebb és pontosabb adatokkal rendelkeztek, mint a kérdéssel 40-50 év távlatából foglalkozó egyik-másik szaktanulmány szerzői. Ezért is érdekes, hogy a vajdasági magyar kisebbség elleni 1944-45. évi megtorló akciók több ezres veszteséglistái miként kerülhették el a miniszterelnökség és a külügyminisztérium figyelmét. Annál is inkább, mert Mindszenty József esztergomi hercegprímás, a magyar katolikus egyház feje 1946. július 17-én másolatban megküldte annak a délvidéki magyarellenes megtorlásokról készült autentikus beszámolónak a másolatát, amelyet hozzá egy újvidéki táborból megszökött magyar személyhíradása alapján, egy háromtagú, délvidéki származású magyar küldöttség juttatott el. Ez a beszámoló a kétségkívül drámai helyzetet végletesen felnagyítva a magyarellenes jugoszláv bosszúhadjárat 50-60 ezer magyar áldozatáról szólt. A magyar kormány azonban belátva, hogy a fegyverszüneti szerződés rendelkezései alapján és a háború befejezése után kialakult helyzet következményeként legfeljebb Romániával és talán az ismét Csehszlovákia részévé vált Szlovákiával szemben próbálkozhat fellépni bírálólag,

illetve a két világháború közötti határok Magyarország javára történő részleges korrekciója érdekében. Jugoszláviával szemben a budapesti kormánynak semmilyen eszköz sem állt rendelkezésére, ami természetesen egyáltalán nem menti a korabeli magyar diplomácia tájékoztatlanságát és hallgatását a délvidéki magyarüldözések esetében. Teljességgel indokolt volt az idézett korabeli vajdasági magyar beszámolóban is hangot kapott felháborodás, amely a magyar kormány tájékoztatlanságával, vagy éppen tudatos diplomáciai manőverezéseivel sem menthető budapesti kormányzati magatartás váltott ki.

A Jugoszláviával és az ott élő magyarsággal kapcsolatos magyar kormányzati magatartást alapvetően három szempont befolyásolta: az észak-bácskai hideg napok emléke, amelynek a szerbek által való megtorlásáról a magyar kormány a hozzá szórványosan eljutó hírek alapján nem volt képes reális képet alkotni, másodsorban Tito Magyarországgal szemben Benesnél kezdettől fogva visszafogottabb magatartása is szerepet játszott, s harmadsorban az önkéntesség elve alapján megkötött lakosságcsere-egyezmény – még az eredetileg Jugoszláviával szemben is elképzelhetőnek tartott területi kompenzációk nélkül is – elfogadhatóbb megoldásnak látszott, mint a Prága és Pozsony által szorgalmazott egyoldalú transzfer és az ezt kikényszeríteni hivatott tömeges belső széttelepítés, deportálás.

A magyar kormány kezdettől fogva beadványok egész sorát intézte a nagyhatalmak kormányaihoz és a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz a csehszlovákiai és romániai magyar kisebbségeket ért sérelmek orvoslása érdekében. 1945. július 2-án a Szovjetunió kormányához intézett hivatalos magyar jegyzék Moszkvát arra kérte, hogy hasonlóképpen, mint korábban, „a jövőben is nyomatékosan járjon közbe a szomszédállamok kormányainál az ott élő magyar őslakosság üldözésének megakadályozására.” Az észak-erdélyi, s helyi vonatkozásban a dél-szlovákiai magyarelles atrocitások megfékezésében szerepet vállaló szovjetek segítségét kérve a magyar jegyzék az etnikai alapon való

üldözéseket összeegyeztethetetlennek mondta Lenin és Sztálin nemzetiségi politikájának, a szocializmusnak és a tiszta demokráciának az elveivel.

A legélesebben Prága eljárása ellen emelt hangot a magyar kormány, mert „a legszélsőségesebb fasiszta módszerekkel versenyző csehszlovákiai magyarüldözés” nem csupán Budapest számára volt elfogadhatatlan, hanem az említett jegyzék megfogalmazása szerint „a dunai népek baráti együttműködését” is veszélyeztetik. Az idézett magyar jegyzék egyszersmind felhívta a szovjet kormány figyelmét arra a történelmi párhuzamra, miszerint amiként az 1918. őszi magyar demokratikus kísérletet a szomszédok magyarellenes magatartása semmisítette meg, úgy a magyar kisebbségek elleni szélsőséges magatartás szintén az új magyar demokrácia ellen irányul.

A nagyhatalmak magyar kisebbségekre vonatkozó második világháború utáni álláspontjának előzményeit az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kelet-közép-európai béke-előkészítő szakértői tevékenységének publikált dokumentumai alapján ma már hitelt érdemlően lehet rekonstruálni.⁴

A magyar kormány az 1946. február 27-én megkötött lakosságcsere-egyezménnyel kivételes szükséghelyzetben erős szovjet nyomás és páratlanul durva csehszlovák zsarolás alatt egy minden tekintetben előnytelen megállapodásra kényszerült. Hosszabb távon azonban ez az egyezmény biztosíthatta az egész kisebbség felszámolására törekvő tervek megghiúsításának eszközét: hiszen a csehországi kitelepítések leállítását, a lakosságcsere-elképzelés járhatatlanságának beigazolódását, a reszlovakizációra kényszerített, de ennek fejében otthon maradó és abszolút többségükben magyarnak megmaradó szlovákiai magyarok passzív ellenállását jórészt ez az egyezmény tette lehetővé.

Akárcsak a 200 ezer magyar egyoldalú kiutasításának kötelezettségét előíró paragrafusnak, a kétoldalú tárgyalások kötelezettségét előíró cikkellyel való kiváltását a békeszerződés végső szövegében azzal is összefüggésbe hozható, hogy a nyugati nagy-

hatalmak is bizonyos értelemben precedensként értékelték a Gyöngyösi és Clementis által aláírt egyezményt.

Mennyivel másként alakultak a dolgok Romániában. Az észak-erdélyi szovjet katonai közigazgatás 1945 március 8-ai megszüntetését és a Szovjetunió által támogatott Groza-kormány megalakulását követően a romániai magyarság körében a baloldali szocialista-kommunista irányítás alatt álló Magyar Népi Szövetség rövid fél esztendő alatt eljutott arra az álláspontra, hogy a Románián belüli megoldás mellett visszavonhatatlanul elkötelezve magát, gyakorlatilag módot sem adott a magyar kormánynak a romániai magyar politikai képvisellel való egyeztetésre, együttműködésre a béke-előkészítés stratégiai-taktikai megfontolásainak kialakításában.

1945. november 17-én a Magyar Népi Szövetség Központi Intéző Bizottságának Marosvásárhelyi értekezletén nem minden előzmény nélkül elfogadott határozat teljes egyértelműséggel elhatárolta magát az erdélyi kérdés a határmódosítást is eszközként felhasználó alternatívájától. A „román haladó demokráciával” való szoros együttműködésben, Románia újjáépítésében, a kisebbség jogegyenlőségénél megvalósításában és „a mindkét oldali reakció ellen” vívott harcban jelölte meg az Erdélyben élő két nép kibékülésének és együttműködésének legfontosabb feltételeit. S ezek alapján a határozat leszögezte: „Tudatában vagyunk annak, hogy az erdélyi nemzetiségi kérdés nem határkérdés, hanem a demokrácia megerősödésének, a nemzeti jogegyenlőség tényleges megvalósításának, a határok feloldásának kérdése. Nem helyeselhetünk semmiféle olyan törekvést, akár magyar, akár román részről (oh ez a kétfrontos harc! – Sz. L.), amely a bécsi döntéshez hasonló módszerrel, a nemzetközi reakció szolgálatában, Erdélyből újra háborús tüzfészket teremtene.”

Hiába értékelték reálisan a magyar kormánytényezők, béke-előkészítésbe bevont szakértők és az Erdélybe kijutó diplomáciai missziók szinte egybehangzóan a Groza-féle magyar kisebbségpolitikát mint a román békecéloknak feltétlenül alárendelt, törékeny

és Magyarországgal való előzetes megegyezést messze elkerülő kétszínű magatartást. A Fülöp Mihály által részletesen megírt Sebestyén-misszió dokumentumai vagy éppenséggel a magyar béke delegáció tragikus sorsú erdélyi szakértőjének Demeter Bélának a feljegyzései, Katona Szabó István „A nagy remények kora” címmel megjelent emlékirata s megannyi más utóbbi években hozzáférhetővé vált forrás alapján az a kép kerekedik ki, hogy Groza-kormány és személy szerint ő maga is a román külpolitikai célok érdekében használta fel az Ekésfront szövetségeseként mindinkább balra hózó Népi Szövetséget. Azt a Népi Szövetséget, amelynek vezetői, Kurkó Gyárfás éppenúgy mint Balogh Edgár vagy a lángolóan kommunista Bányai László egyre jobban belelovalták magukat a Románián belüli internacionalista megoldásba, amelyhez minden külső garancia feleslegesnek, sőt gyanúsnak tűnhetett.

Ha a Népi Szövetség vezetői által képviselt irányvonalat sok-sok erdélyi és magyarországi kortársi megfigyelő meggondolatlanak, könnyelműnek sőt behódolónak tekintette, talán érdemes felsorolni azokat az érveket, amelyeket maguk mentésére ők maguk az adott szituációban felhoztak. Egy 1946. február 27-i keletkezésű beszámoló tanúsága szerint Kurkó Gyárfás és Bányai László a Népi Szövetség határokkal kapcsolatos állásfoglalásait nem tekintették a békeszerződés területi rendezésére vonatkozó előzetes kötelezettségvállalásának, ugyanakkor Bányai László annak a véleményének adott hangot, hogy „a Népi Szövetségnek reálpolitikát kell folytatnia, alkalmazkodnia kell az adott helyzethez, ha helyesen akarja ellátni a magyarság érdekvédelmét. Ugyanígy alkalmazkodni természetesen a Népi Szövetség egy esetleges határváltoztatás folytán megteremtendő helyzethez is.” Kurkó Gyárfás szerint a határkorrekciók nagyobb méretű alkalmazása már csak azért sem igazán jöhet számításba, mert a bécsi döntés teremtette területi megosztottság az igazi erdélyiek számára nem jelenthet tartós és valóságos megoldást.

Bányai ennél nyomósabb érveléssel védte meg a Szövetség elkötelezett politikáját: minthogy Kelet-Európában a Szovjetunió szerepe lesz a meghatározó, és Moszkva pedig „népi demokráciákat akar ezen a területen teremteni, és nyilván az a nép fogja elnyerni a leginkább a Szovjetunió támogatását és megbecsülését, és ezáltal a legkedvezőbb helyzetet is, amely a legjobban alkalmazkodik a Szovjetunió ezen elgondolásához...” Bányai szerint a kialakult geopolitikai helyzet nyomán nem igen lehetett volna más következtetést levonni, mint hogy „az erdélyi magyarságnak is ebbe az irányvonalba kell beállnia, ha boldogulni akar.” Az erdélyi határkérdés felszínén tartását a Szövetség második embere az angolszász hatalmak politikai és diplomáciai játékaként értékelte, s szerinte a nyugatiaknak valójában ugyanaz volt a tervük vele, mint Németországnak a bécsi döntések idején, azaz hogy a két ellenérdekelt országot megpróbálják sakkban tartani a határkérdés nyitva tartásával. A diplomáciatörténész ma már némileg persze másként rekonstruálja a korabeli Erdély-kérdés képletét, annyiban azonban a minden idegszálával a nyugati imperializmus ellen küzdő Bányai Lászlónak mégiscsak igaza lehetett, hogy Hitler megosztó-politikája egy rövid időre kétségkívül megkísértette az egyik érdekelt nagyhatalmat, mégpedig a Népi Szövetség vezetői szerint is a legérdekeltetebbet, vagyis a Szovjetuniót.

Kérdés, s alighanem sokkal inkább költői mint valóságos kérdés, hogy a Népi Szövetséggel szemben legkarakterisztikusabban Márton Áron püspök által megfogalmazott alternatíva mennyiben tudta volna az adott helyzetben a magyar béke-előkészítés során kitűzött célokat jobban szolgálni. Nékám Sándor miniszteri tanácsos, a bukaresti magyar misszió vezetője 1946 áprilisában és májusában két ízben felkereste a püspököt, hogy közvetítésével a Népi Szövetséghez nem tartozó konzervatív erdélyi magyar politikusok véleményéről informálódjék. A Vincze Gábor által közreadott május 5-ei jelentés Márton Áronnak négy vezető erdélyi magyar közéleti személyiséggel (Vásárhelyi János református püspökkel, Korparich Ede, az erdélyi Hangya Szövetkezet elnöké-

vel, Lakatos István szociáldemokrata vezetővel, valamint az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület elnökével Szász Pállal) folytatott eszmecsereje alapján elfogadott nyilatkozatot rögzíti. Ennek első pontja értelmében „Az erdélyi magyarság „elvárja a magyar kormánytól, hogy mindent elkövessen a tekintetben, hogy az erdélyi magyarság a béketárgyalásokon Erdély kérdésében meghallgatásra találjon”, éppen úgy mint ahogy ezzel a jogával az erdélyi románok nyilvánvalóan élhetnek.

A nyilatkozat szerzői szerint sem az erdélyi magyaroknak, sem Magyarországnak nincs joga „Erdély tekintetében, amely a magyarság összességének is létfontosságú kérdése, önkéntes felajánlással területi lemondásba belemenni.” Az erdélyi magyarság követeli magának a saját államhoz való jogot. Mégpedig azért, mert nem bíznak a román államban, hogy a magyarság jogait biztosítani akarná vagy arra képes lenne.

A nyilatkozat záró részei a realitások felé közelítve az optimális területi rendezés elmaradása esetén azt kérték Magyarországtól, hogy „amennyiben az erdélyi magyarság számottevő tömegei mégis kívül maradnának Magyarország határain” a tömegek népi, kulturális, gazdasági jogainak biztosítása érdekében „a győztes nagyhatalmak hatékonyan és intézményes módon biztosítsák”. A nyilatkozat elutasít mindenfajta áttelepítési kezdeményezést, s azt kéri, hogy az erdélyi magyarság számára a helyben maradást feltételeit kell biztosítani ahhoz, hogy tömeges elvándorlás ne vegye kezdetét, ami „számunkra Erdély végleges elvesztését jelentené.” A jelentéstevő szerint ez a nyilatkozat fejezte ki az erdélyi magyar többség véleményét, legmélyebb meggyőződését.

Ismeretes, hogy az úgynevezett lakosságcsere-egyezményre vonatkozóan más-más okból kifolyólag, de mindkét érdekelt fél közös jegyzőkönyvben rögzítette, hogy a lakosságcsere „nem oldja meg a csehszlovákiai magyarság problémáit, az továbbra is megoldásra vár,” s mindkét kormánynak jogában van a kérdést a békeértekezlet elé vinni. Valójában ez az 1946. február 10-i prágai jegyzőkönyvi megállapítás is azt tükrözi, hogy a szlovákiai magyar-

ság kérdésében a két ország egymástól fényévnyi távolságban lévő elképzelései miatt nem tudott megállapodni, s mind a ketten a békekonferenciától remélték a kielégítő megoldást. Ezért is fontos, hogy a lakosságcsere-kérdésének ezt az aspektusát is bevonjuk vizsgálatunkba.

Az alábbiakban a lakosságcsere korabeli nemzetközi és nagyhatalmi megítélésének két kérdésével szeretnék foglalkozni. Miért nem tudta a csehszlovák diplomácia elérni a csehszlovákiai magyar kisebbség teljes felszámolására vonatkozó terveihez a nyugati nagyhatalmak támogatását? S ezzel összefüggésben: mennyiben befolyásolta az amerikai, angol, ausztrál küldöttség következetesen elutasító magatartása a párizsi békekonferencián, illetve a magyar békeszerződésbe beiktatott bilaterális tárgyalás kötelme Csehszlovákia fokozatos meghátrálását a szlovákiai magyarság mindenáron való eltüntetését célul kitűző terveihez képest? Azaz valójában minek is köszönhette a szlovákiai magyar nemzeti közösség 1946 ősztől kezdve azt, hogy végül is szülőföldjén maradhatott és túlélte a feje fölött kimondott halálos ítéletet?

A másik kérdéskör, amit röviden csupán érinteni szeretnék: mennyiben igazolták Gyöngyösi János külügyminiszternek, a Nagy Ferenc-kormánynak a csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény megkötésére vonatkozó döntését, annak helyességét a párizsi békekonferencia szlovákiai magyarok sorsáról szóló vitái és döntései?

Mindenekelőtt abból a sokszor, de talán mégsem elégszer hangoztatott alapvető tényből kell kiindulnunk, hogy a szlovákiai magyar népcsoport – ellentétben a magyarországi szlovák közösséggel – nem önszántából, és nem szülőföldjét elhagyva, hanem a 20. század két világháborúját lezáró békeszerződések következtében jött létre, illetve vált másodszor is kisebbségi közösséggé. A versailles-i kert trianon-palotájában 1920. június 4-én, illetve a Párizsban 1947. február 10-én aláírt két békeszerződés következtében a Duna bal- és az Ipoly jobb partján, valamint a Bodroghözben, Ung-vidéken élő magyarság olyan – történeti léptékkal mérten

viszonylag rövid idő óta létező – kisebbségi csoportot alkot, amelynek kialakulása és létezése szorosan összefügg Magyarország északi határainak nemzetközi jogi kijelölésével és rögzítésével.

A csehszlovákiai, illetve a szlovákiai magyar nemzeti kisebbség tehát olyan határmenti kisebbség, amelynek településterületét a szlovák magyar országhatár és nyelvhatár foglalja össze, igaz ma már négy földrajzilag elkülönülő régió formájában. Ennek megfelelően a Duna völgyének valamennyi 20. századi határmódosítása alapvetően meghatározta ennek a magyar közösségnek a létfeltételeit, hovatartozását és közjogi státuszát.

Minden magunk mentségeként felhozott történeti babonával, történelmi kuriózzal ellentétben, a győztes nagyhatalmak képviselőinek általában hiteles és pontos nemzetiségi adatsorok, térképek, történelmi-földrajzi elemzések álltak rendelkezésükre. Amerikaiak, franciák és angolok a politikai döntéseket előkészítő szakértői szinten meglepően tisztában voltak a Kárpát-medence etnikai viszonyaival, s nem tudatlanságból, hanem érdekeiket szem előtt és azokat az etnikai igazságosság szempontjánál többre tartva döntöttek úgy, ahogyan döntöttek.

A második világháborút követő békeszerződések amerikai és angol előkészületeinek nemrégiben közreadott szakértői anyagai azt bizonyítják, hogy mind London, mind pedig Washington tisztán látta a szlovák-magyar viszony további alakulása szempontjából kardinális jelentőségű határ- és kisebbségi kérdés lényegi összetartozását.

Mielőtt azonban az amerikai és angol magatartás motívumait, okait röviden felvázolnánk, pár szóval érintenünk kell a párizsi békeszerződés szlovákiai magyarságra vonatkozó döntésének előzményeit. Valamennyi győztes nagyhatalom abból indult ki, hogy Csehszlovákia esetében a müncheni szerződést megelőző területi-közjogi állapotok a mérvadóak.

Az 1938. szeptember 30-ai müncheni szerződésben a magyar többségű szlovákiai területek hovatartozásának kérdését a két érdekelt fél megállapodásának körébe utalták. Minthogy azonban

a vitatott városok (Pozsony, Nyitra, Kassa, Ungvár) hovatartozásáról az 1938. októberi komáromi tárgyalásokon a cseh-szlovák és a magyar küldöttség nem jutott közös nevezőre, a négy nagyhatalom megbízásából Olaszország és Németország külügyminiszterei az első bécsi döntésben rögzítették az úgynevezett belvederi határvonalat.

A komáromi tárgyalásokat követő diplomáciai tárgyalások dokumentumai azt bizonyítják, hogy október 23-án 700 vitatott km² kivételével maguk a szlovákok is beleegyeztek a magyar részről követelt területek visszaadásába, amit a magyar fél tárgyalási alapként elfogadott.

A müncheni szerződés és a bécsi döntés összehasonlításában ezt a tényt, a magyar területi követelések nagyobbik részének a második Cseh-Szlovák Köztársaság nevében tárgyaló Tiso vezette küldöttség által is elismert jogosultságát, feltétlenül figyelembe kell venni ahhoz, hogy az amerikai és angol békeelőkészületek szlovákiai magyarokra vonatkozó elképzeléseit reálisan értékeljük. A csehszlovák-német, illetve a csehszlovák-magyar határ eltérő jellege, a müncheni szerződés és a bécsi döntés tartalmi különbségei azonban legfeljebb szakértői szinten játszhattak szerepet.

Annál komolyabban esett latba a nyugati kormányoknál a német-, illetve a magyarkérdés kezdettől fogva kimutatható eltérő kezelése. Magyarország, amely fölött a befolyást a híres-nevezetes Sztálin-Churchill-féle jaltai százalékos megállapodás szerint 50-50 százalékban a Szovjetunió és a Nyugat lett volna gyakorolni, 1946 folyamán a térség többi országában felgyorsult szovjetizálódás hatására, jelentős mértékben felértékelődött. A magyar kisebbségek kérdését szintén kezdettől fogva egészen eltérően értékelték az amerikai, angol diplomata: tisztában voltak azzal, hogy a bécsi döntések előkészítésében mind a csehszlovákiai, mind pedig az erdélyi magyar kisebbségnek igen csekély szerepe volt.

Az amerikai szakértői testület négy javaslatot dolgozott ki, s ezek közül az 1939. évi határvonalak meghagyását nem ajánlotta, s a C-variánsként szereplő tervet tekintette a legkövetkezetesebb-

nek. Eszerint nem csupán a Csallóközt hanem a vele érintkező magyar többségű mátyusföldi, Garam-menti és gömöri vidékek is Magyarországnál maradtak volna. A szóban forgó területen az 1930-as csehszlovákiai népszámlálások szerint 310 ezer magyar mellett 59 ezer volt a szlovák nemzetiségűek száma. Az amerikai terv azután mindehhez hozzáfűzi: „A nagyjából azonos lélekszámú maradék kisebbséget aztán ki lehetne cserélni, s ezzel eliminálva lenne bármely későbbi irredentizmus etnikai alapja.” (Romsics Ignác: Amerikai béketervek, 198-199.)

Az amerikai béke-előkészületek csehszlovák-magyar határra vonatkozó elképzeléseit egy 1944 szeptember 1-jei titkos feljegyzés a következőképpen summázta: „A Duna-menti régió békéje és stabilitása érdekében meg kellene fontolni Magyarország etnikai igényeit a Csallóköz és a Kisalföld térségében. Jóindulattal kellene néznünk ezeknek az igényeknek és Kárpátalja határainak bármiféle rendezését, amit Csehszlovákia és Magyarország szabad és közvetlen tárgyalások útján vagy bármi más békés úton ér el.” Az Egyesült Államok a béke-előkészületek szakaszában támogatott volna minden olyan megoldást, amely a Csehszlovákiával közös magyar határ esetében a megegyezés alapján a trianoni határok revízióját eredményezte volna, mert amint azt egy másik amerikai külügyi dokumentum bizonyítja, az amerikaiak nem tekintették a München előtti határokat megváltoztathatatlannak, mi több úgy látták, „szükség van bizonyos változásokra a stabil rendezés érdekében.” Az amerikaiak által támogatott megoldási javaslat pedig azt eredményezte volna, hogy a határok kiigazítása révén „Magyarországhoz kerülnének bizonyos, túlnyomó többségben magyarlakta területek”. (Romsics Ignác: Amerikai béketervek, 243-245.)

Többé-kevésbé hasonló elképzelést dolgoztak ki a közép-európai béke-előkészületek során a brit szakértők is, azzal a különbséggel, hogy ők elsősorban a Csallóköz Magyarországnak való visszaadását, s ennek fejében Csehszlovákia bizonyos gömöri, zempléni területekkel való kompenzálását, majd pedig az újonnan meghúzott határvonal mentén önkéntes népcserét javasoltak.

Ezeknek az amerikai és brit szakértői terveknek az az érdekességük, hogy filozófiájuk jórészt megegyezik a magyar béke-előkészületek Révay Istvánnak, Vájlok Sándornak, s természetesen Kertész Istvánnak az irányításával elkészített csereterület-javaslatának alapelveivel.

Ez az alternatív magyar javaslat, amelyet nyilvánvalóan a közvetlen csehszlovák-magyar tárgyalások során lehetett volna érdemben használni a következő csereterületeket jelölve ki. Magyarország a területi kompenzációk keretében igény tartott volna a Csallóközre és a Párkány-Ipolyság közti Duna-Ipoly-szögre, valamint a közel 90 százalékban magyar dél-gömöri és az ugyancsak majdnem szintiszta magyar bodrogi régióra. Ennek fejében Magyarország felkínálta volna a csehszlovákok által követelt teljes pozsonyi hídfőt, sőt javasolta bizonyos Pozsonnyal szemben lévő osztrák területek bevonását is. Ezen kívül Aggtelek vidéke, valamint Abauj és Zemplén két járásnak 22 községe szerepelt a kompenzációként felkínált területek között. Ilyen módon Magyarországhoz került volna 4 ezer km² és 300 ezer lakos, Csehszlovákiához pedig 65 km² és 46 ezer lakos.

Ennek a kompenzációs tervnek az esélyét tovább növelte, hogy Jan Masaryk csehszlovák külügyminiszter 1946 folyamán több ízben is tudatta nyugati politikusokkal, diplomáttal, újságírókkal, hogy a szlovákiai magyar kérdés végleges megoldása érdekében hajlandó lenne területi engedményeket is tenni, bizonyos kompenzációk fejében. Hogy ez az elképzeléséhez még a békekonferencia csehszlovák-magyar vitájának napjaiban is ragaszkodott, azt a csehszlovák békedelegáció 1946. szeptember 19-i zárt üléséről készült jegyzőkönyv bizonyítja.

Eszerint Masaryk Horáková képviselőnő azon kérdésére, hogy mit kell tenni, ha az amerikaiak megvétőzzák a 200 ezer szlovákiai magyar egyoldalú kitelepítését, Masaryk a Csallóköz átengedésének lehetőségét vetette fel. A csehszlovák külpolitika azonban ekkor már egyre erőteljesebben szovjet befolyás és ellenőrzés alatt állott, és ezt az orientációt Vladimír Clementis Masarykkal szem-

ben is folyamatosan sikerre vitte. A békekonferencia plenáris ülésein azonban maga Masaryk is igen harcias felszólalásokban követelte Csehszlovákia számára a transzfer jogát.

Az 1946. július 29-én a párizsi Luxemburg-palotában megnyitott békekonferencián az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia, Kína és Franciaország, valamint további 16 szövetséges és társult ország képviselői öt vesztes ország békeszerződésének véglegesítését tüzték ki célul. Az olasz, román, bolgár, finn és magyar békeszerződés alapkérdéseit a nagyhatalmak külügyminisztereinek tárgyalásain már a párizsi konferencia előtt tisztázták.

A magyar békeszerződés legfontosabb kérdései közül a békekonferencián a bécsi döntések érvénytelenítésével, az erdélyi határszakasz esetleges korrekciójával, a jóvátétel nagyságának megállapításával, valamint két speciális csehszlovák módosító javaslattal, nevezetesen a pozsonyi hídfő öt községére, valamint kétszázezer csehszlovákiai magyarnak a lakosságcsere-egyezmény keretén felüli, egyoldalú magyarországi áttelepítésére vonatkozó igénybejelentéssel foglalkoztak a legbehatóbban.

A csehszlovák transzfer-indítványról a békekonferencia magyar politikai-területi bizottságában 1946. szeptember 16-tól október 3-ig tartott a vita. Masaryk külügyminiszter a történeti tények igen laza értelmezésével, nemzeti demagógiával jellemezhető nyitó beszédében abból indult ki, hogy az adott helyzetben „nincs remény a csehszlovák-magyar barátságra vagy a Duna menti békére, ha a szlovákiai magyarok áttelepítését meg nem oldják.” „Higgyenek nekünk folytatta Masaryk –, amikor azt mondjuk, hogy nemcsak Csehszlovákia, hanem a magyar kisebbség és maga Magyarország, de ugyanígy Közép-Európa békéje érdekét szolgálja, hogy e kisebbség problémáját egyszer s mindenkorra az általunk javasolt módon megoldjuk.”

A csehszlovák magatartást a lengyel, jugoszláv, ukrán delegáció is támogatta. A legszélsőségesebb demagógia eszközeihez alighanem mégis Visinszkij szovjet külügyminiszter-helyettes nyúlt, amikor szeptember 20-ai felszólalásában a szovjet belső telepíté-

sek, a lengyel-ukrán lakosságcsere tapasztalatait mint pozitív példákat idézte meg és jelezte, hogy a Szovjetunió boldogan befogadja valamennyi külföldön élő egykori állampolgárát. „Szükségünk van ezekre az emberekre, mert a mieink, nemzetünk részei, nemzetünk egészének alkotóelemei. A magyar kormánynak nyilvánvalóan más a nézete. Felajánlják neki 200 ezer ember visszatérését, de a magyar kormány válasza: nem akarjuk őket, nincs szükségünk rájuk, terhesek lesznek számunkra. Ez ugyanaz, mintha egy sokgyermekes családanyaga a szomszédokba tuszkolná gyermekeit.” Visinszkij szerint a csehszlovák álláspont helyes, és a szovjet kormány támogatja azt a megoldást, hogy „az adott ország szabaduljon meg a magát egy másik ország nemzetéhez tartozónak valló lakosaitól és hogy azok rendezkedjenek be oda-haza, a hazájukban.”

Ez a fajta magatartás az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és több más nyugati ország számára teljességgel elfogadhatatlan volt. Bedel-Smith tábornok, amerikai fődelegátus már szeptember 16-án igen kritikusan értékelte Masaryk felszólalását és a transzfer-javaslatot. Jelezte, hogy az amerikai delegáció meg fogja vétózni az egyoldalú transzfer javaslatát és csakis kölcsönös megállapodás alapján tudja elképzelni a szlovákiai magyarság kérdésének rendezését: Számunkra a transzfer koncepciója több mint kellemetlen, elfogadhatatlan: nem adhatjuk beleegyezésünket egy olyan teóriához, amely igen nagy számú népesség kényszer-áttelepítésére törekszik Csehszlovákiából Magyarországra, amit mind a magyar kormány kívánsága, mind a magyar nép akarata ellenére akarnának végrehajtani.” Az amerikai küldöttség nevében a tábornok azt is hangsúlyozta, hogy a pozsonyi hídfőt feltétlenül egy átfogó megállapodás részeként kell kezelni. Végül nyomatékosan felhívta a magyar bizottság delegátusainak figyelmét arra, hogy „az államhatárok megváltoztatása és a lakosság áttelepítése szorosan összefügg, mivel közvetlen hatással van az illető állam életlehetőségeire és boldogulására.”

Ez utóbbi kitétel és a békekonferencia háttértárgyalásainak számtalan dokumentuma azt mutatja, hogy az amerikai delegáció az angolokkal együtt nem adta fel véglegesen a határkiigazítással egybekötött korlátozott és önkéntes népcserre eredeti koncepcióját. (Fülöp Mihály idézi könyvében hogy Bevin angol külügyminiszter Byrnes amerikai külügyminiszterhez június 7-i levelében a csehszlovák-magyar határ módosításának lehetőségét már nem tekintette lehetségesnek.) Az egyre nyilvánvalóbb szovjet-csehszlovák összjáték, a csehszlovákiai kommunista párt választási győzelme és a szovjetek most már a formákra is alig adó kelet-európai berendezkedése viszont egyre inkább ingerültté és harciassá tette az amerikai, angol delegációkat.

Az egyoldalú transzfer ügyét a magyar békeszerződésben az új-zélandi delegáció által előterjesztett kompromisszumos javaslat elfogadásával elnapolták. Eszerint Magyarország kötelezte magát új tárgyalások folytatására Csehszlovákiával abból a célból, hogy „rendezzék azoknak a Csehszlovákiában lakóhellyel bíró magyar etnikai eredetű lakosoknak az ügyét, akiket a lakosságcsere tárgyában 1946. február 27-én kelt egyezmény rendelkezései értelmében nem fognak Magyarországra áttelepíteni... „Abban az esetben, ha a jelen szerződés életbelépésétől számított hat hónapon belül nem jön létre megegyezés, Csehszlovákiának jogában lesz ezt a kérdést a Külügyminiszterek tanácsa elé terjeszteni és végleges megoldás elérése érdekében a tanács segítségét kérni.”

Összegezzük a párizsi békekonferencia csehszlovákiai magyarság további sorsáról döntő úgynevezett transzfer-vitát. Minden fenntartásuk ellenére a nyugati államok is elismerték Csehszlovákia jogát arra, hogy területén a kisebbségi kérdés végleges elintézésével tiszta szláv nemzetállamot hozzon létre. (E tekintetben különösen Steinhard prágai amerikai nagykövet bizonyult igen aktívnak. Jórészt Schoenfeld budapesti amerikai nagykövet erőteljes fellépésének köszönhető, hogy az Egyesült Államok a párizsi békekonferencia előtti periódusban nem járult hozzá olyan háromhatalmi ultimátum kidolgozásához, amely a magyar kisebbségnek

csehszlovák fél által követelt és a Szovjetunió által már 1946 júniusában elfogadott és támogatott egyoldalú kitelepítését kényszerítette volna rá Magyarországra.) A csehszlovák igény erőteljes szovjet támogatásával szemben az amerikaiak – jórészt a kelet-közép-európai németek tömeges telepítése során tapasztalt embertelenségek hatására – a népcsoportoknak szülőhelyük elhagyására kényszerítését a maguk részéről többé nem kívánták támogatni.

A csehszlovák külpolitika a párizsi békeszerződés aláírása után felismerte, hogy az éppen beinduló lakosságcserével párhuzamosan nem lenne túlzottan szerencsés a békeszerződésben előírt kétoldalú tárgyalások során egy másfajta megoldás alapjait kidolgozni. Ráadásul a Jan Masaryk külügyminiszter vezette prágai diplomácia növekvő aggodalommal regisztrálta, hogy a nyugati hatalmak egyre inkább hajlanak a területi megoldásokkal kombinált népegyezésre alternatívájára felé, amelyet viszont Kárpátalja Szovjetunióknak történt leadása, a nyomasztóan megoldatlan (és éppen a dél-szlovákiai magyarok agrárterületek kitelepítések utáni felszabadulásával kezelni remélt) agrárkérdés miatt mind Prágában, mind pedig Pozsonyban teljes mértékben kizártak tartottak.

Így vált a „népet földdel együtt” elv fontos preventív politikai ellenszerré. Hiszen bármily csekély realitása is volt az egyoldalú transzfer követelésével szemben a magyar diplomácia ellenkövetelésének, az amerikai, angol támogatás megtette a maga hatását.

Amennyiben a békekonferencián a lakosságcserével, illetve az annak folytatásaként elképzelt egyoldalú transzfer igényével foglalkozó amerikai, angol megnyilatkozásokat figyelmezőbben elemezzük, bizonyos értelemben pontosítani lehet az amerikai-angol állásponttal kapcsolatos korábbi értékeléseket. Mind Byrnes, amerikai mind pedig Bevin angol külügyminiszter, de a csehszlovák módosító javaslattal foglalkozó albizottság más amerikai, ausztrál, új-zélandi és angol delegátusai is annak hangoztatásával javasolták a kérdést kétoldalú csehszlovák-magyar tárgyalásokon megoldani,

hogy a magyar delegáció által szorgalmazott „népet földdel” elvet támogatták és jelezték, a kitelepítést, illetve a határkérdést egymástól nem elválasztható problémának tekintik.

A szlovákiai magyarság szülőföldjén való megmaradásáról az amerikai, angol, ausztrál és új-zélandi delegációk elutasító magatartása, illetve végső soron az amerikai vétó döntött, azaz megakadályozta, hogy a Jan Masaryk és Vladimír Clementis vezette csehszlovák békedelegáció legfontosabb követeléseként előterjesztett úgynevezett transzferjavaslat bekerüljön a magyar békeszerződésbe, ami azt jelentette volna, hogy az 1946. február 27-i lakosságcsere-egyezmény keretén felül további 200 ezer szlovákiai magyart telepíttek volna egyoldalúan Magyarországra.

Mert hiszen a Szovjetunió, mint a térséget rögtön a világháború befejezését követően saját befolyási övezeteként kezelő győztes nagyhatalom, nem egyszerűen csak támogatta a Benesék és Gottwaldék által szláv nemzetállamként elképzelt Csehszlovákia kisebbségtelenítését, hanem mindent elkövetett annak érdekében, hogy Magyarországot is rákényszerítse a kitelepítendő szlovákiai magyarok befogadására.

Ami pedig a lakosságcsere-egyezmény korabeli külpolitikai, nagyhatalmi megítélésére vonatkozó kérdést illeti, a fentiekben vázoltak alapján is érzékelhető talán, hogy az 1946. február 27-i egyezmény nélkül a párizsi békekonferencián a magyar békedelegáció sokkal nehezebb helyzetben, valószínűleg sokkal kisebb sikerrel szállhatott volna szembe a kisebbségektől megszabadulni akaró csehszlovák nemzetállami ambíciókkal. Amint azt a magyar országgyűlés külügyi költségvetési vitájában 1947. március 20-án Padányi Gulyás Béla kisgazdapárti politikus találóan megfogalmazta: „...ha annak idején ezt a sokat támadott csehszlovákiai lakosságcsere-szerződést előzőleg a magyar kormányzat nem kötötte volna meg, bajosan lett volna meg a védekezése a magyar delegációnak azzal szemben, hogy a magyarság erőszakos kitelepítése kötelező erővel bekerüljön a magyar békeszerződésbe.”

Peéry Rezső a pozsonyi magyarok üldözése elől Magyarországra menekült köziró 1947 tavaszán a kikényszerített lakosságcsere-egyezménnyel szembeni magyar ellenérzések okait a következőképpen summázta: a csehszlovák szándék mögött nem kisebb fenyegetés kísértett fel, „mint egy közel háromnegyed milliós magyarul beszélő, igen magas anyagi és szellemi fokon álló embercsoport oktalan pusztulása, történelmi becsű városaival és virágzó falvaival, civilizációjával, hagyományaival, képességeivel és vitalitásával együtt a legkomorabb költői jóslatok szellemében.” A kortárs Peéry azonban képes volt felismerni a világháború utáni, elszigetelt Magyarország fiatal és törékeny demokráciájának jelentős külpolitikai sikerét, amely szerinte abban rejlett, hogy a világháború befejezése óta eltelt két esztendő alatt „a diktátumok vezényszavai helyett a konferenciás terem hagyományos diplomáciai tárgyalómodorát sikerült elfogadtatnia partnerével, mely láthatóan ráunt merő győzelmi presztízstől irányított magatartásának eddigi termékenységére.”

A csehszlovákiai magyarság teljes felszámolását tehát végső soron a lakosságcsere-egyezménnyel elkezdett magyar diplomáciai védekezés, valamint az emberi jogokra, demokratikus értékekre hivatkozó érveléssel a csehszlovák etnikai tisztogatás folytatását megakasztó magyar külpolitika párizsi békekonferencián elért részsikere, illetve az ahhoz döntő mértékben hozzájáruló amerikai, angol, ausztrál diplomáciai támogatása akadályozta meg.

Paradox módon tehát a lakosságcsere-egyezmény keretében, a deportálások idején erőszakkal szülőföldjük elhagyására kényszerített szlovákiai magyarok jelentették a többiek, a csallóközi, mátyusföldi, palócföldi, bodroghközi magyarság többsége számára az otthonmaradás zálogát, de legalábbis egyik legfontosabb diplomáciai hivatkozási alapját.

A szlovákiai magyarság a teljes jogfosztottság kegyetlen éveiben közel járt a megsemmisüléshez. Szene és Gúta, Érsekújvár és Léva, Ipolyság és Rozsnyó, Nagykapos és Királyhalmec vidékének magyarságát a nyugati demokráciáknak a párizsi békekonferenci-

ákon tanúsított elvi magatartása nélkül a prágai kommunista hatalomátvételig hátralévő egy esztendőben alighanem megfelezte volna a cseh és szlovák polgári és kommunista politikusok „népfrontos” sovinizmusa.

A Szlovákiából kiutasított és elmenekült demokrata magyarok tanácsának a párizsi békekonferencia elnökéhez intézett 1946. augusztus 19-i távirata így összegezte a felszámolásra ítélt közösség megmaradásának esélyeit: „tiltakozunk a szlovákiai magyarság kollektív felelősségre vonása ellen és ünnepélyesen elvetjük az erőszakos és embertelen módszerekkel kikényszerített népcseré elvét. A tartós béke érdekében felemeljük szavunkat a Nemzetek Szövetsége által garantált teljes kisebbségi jogvédelem és az Atlanti Charta szellemében biztosított emberi jogok mellett. Ellenkező esetben egyetlen igazságos megoldásnak a magyar területeknek a demokratikus Magyarországhoz való visszacsatolását tekintjük, mert a népességhez föld is tartozik.” A Kárpát-medencei magyar kisebbségi közösségek fennmaradása számára a Trianon óta eltelt hetvenhét esztendőben valójában csupán ez a két lehetőség maradt: jó lenne remélni, hogy a szomszéd nemzetek demokráciái mielőbb felismernék a harmadik reális alternatíva szükségességét: s lehetővé tennék, hogy szülőföldjükön a magyar közösségek sorsukat saját maguk igazgathassák és a kulturális, helyi, regionális autonómiák rendszerével a magyar kisebbségek is teljes jogú közösségekké válhassanak.

Romsics Ignác, az amerikai béke-előkészületek forrásainak közreadója az amerikai elképzelésekkel kapcsolatosan a következőképpen vélekedett: „A Magyarországnak nyújtott külpolitikai támogatás elsősorban Erdély kérdésében, Romániával és a Szovjetunióval szemben mutatkozott meg, s a háború alatti béke-előkészítés elveire rációfolva Csehszlovákiával és Jugoszláviával szemben csak jóval kisebb mértékben érvényesült. A csehszlovák-magyar és a jugoszláv-magyar határ etnikai elvű, Magyarországra javára történő módosítása utoljára 1945 júliusában, Potsdamban szerepelt az amerikai külpolitika célkitűzései között.” A későbbiek

során a szövetségesek egyetértettek abban, hogy „Magyarországgal a határ általában az 1938. évi határvonal lesz, s vitázni ezután már csak Erdélyről, illetve a román-magyar határról vitáztak. (Romsics; i. m. 47.) (Ennek okát a korábban a határváltoztatások eshetőségét maguktól felvető csehszlovák politikusok egyre merevebb magatartásában, illetve a szlovákiai magyarok kitelepítésére irányuló prágai-pozsonyi erőfeszítésekben, és az ezek leszerelésével megelégedő amerikai-angol álláspontban jelöli meg több szerző is.)

Paradox módon a magyar béke-előkészítő munkálatokban mind Romániával, mind pedig Csehszlovákiával és Jugoszláviával kapcsolatosan jó ideig a határok etnikai kiigazításának hamis reményének, illúziójának a konkretizálása, érvekkel, adatokkal gazdagon dokumentált politikai megfogalmazása játszott fő szerepet. Pedig a magyar békecélok szinte valamennyi alapidokumentumában teljes egyöntetűség volt a tekintetben, hogy „az adott viszonyok között nekünk területi igények megfogalmazásánál és előterjesztésénél a legnagyobb óvatossággal kell eljárunk. Nehéz diplomáciai helyzetünkben ezt a magatartást diktálja a politikai józan-ság, annak ellenére, hogy a magyar nemzetnek kb. 1/3-a a trianoni határokon kívül él és hogy a trianoni határok nem szerencsés voltát az elmúlt évtizedekben tárgyilagos külföldiek ismételten megállapították.”

Összegzésként azt mondhatjuk tehát, hogy a magyar kisebbségek világháború utáni fejlődésében kibontakozott minden korábbinál erőteljesebb szétfejlődési tendenciák nagy mértékben rontották a magyar kormány és béke delegáció esélyét valamilyen a szomszédokkal szembeni egyeztetett kisebbségvédelmi stratégia kialakítására. Nem véletlen, hogy igen korán felmerült a békekonferencia elé terjesztendő kisebbségi kódex egyfajta alternatívájaként, kiegészítéseként a kétoldalú kisebbségvédelmi szerződések felvetésének, előkészítésének gondolata is.

A csehszlovákiai magyarság felszámolását megakadályozó, egyébiránt kétségkívül hibáktól sem mentes magyar kormányzati magatartás, az adott körülmények között maximálisnak tekinthető

eredményt hozott. Hiába próbálta Visinszkij szovjet fődelegátus Hitleréhez hasonlítható cinizmussal Magyarországot a világban szétszórt gyermekeit örömmel befogadó anya kötelességére rábírní, mint ahogy Csehszlovákia vezető cseh és szlovák polgári és kommunista politikusai (Edvard Benes, Klement Gottwald, illetve Gustáv Husák és Vladimír Clementis) katonai eszközöket is fontolgató mindenre elszántsága sem tudott célhoz érni azzal a magyar alapfelfogással szemben, hogy a felvidéki magyarság semmiféle kollektív bűnben nem marasztalható el, számára a Csallóköztől Bodroghöz terjedő kompakt magyar terület jelenti szülőhazáját, amelynek elhagyásához Magyarország önként semmiképpen sem járulhatott hozzá. Csak a legdurvább zsarolások és a kisebbség egzisztenciális érdekeinek figyelembe vétele alapján.

Talán a fentiek alapján is érdemes felvetni azt a kérdést, miért kerültek a határkorrekciók minden ezzel ellentétes megfontolás ellenére a magyar békecélok tengelyébe. A határkérdések előtérbe tolása magyar részről mennyiben volt csupán diplomáciai előremenekülés, s mennyiben volt minden reménytelensége ellenére megkerülhetetlen feladat. Végső soron „a néppel együtt földet elv” felvetése csehszlovák esetben hozzájárult a szlovákiai magyarság teljes felszámolását célzó csehszlovák tervek megakadályozásához. A romániai határváltozásokkal kapcsolatos magyar remények esélyét pedig éppúgy nem javították, mint ahogy nem is rontották a különböző nagyhatalmi és magyarországi területi kombinációk.

Irodalom

Bán D. András (szerk.): *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Közép-Európáról 1942-1943.* Budapest 1996.

Cierna-Lantayová, Dagmar: *Podoby cesko-slovensko-madarského vzťahu 1938-1949.* (Vychodiská, problémy a medzinárodné súvislosti) Veda, Bratislava 1992.

Dalibor M. Krno: *A békéről tárgyaltunk Magyarországgal.* Budapest 1992.

D. M. Krno: *Paríž 1946.* Poverenictvo informácií. Bratislava 1947.

- Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek tanácsa és a magyar békeszerződés* (1947). Budapest 1994.
- Uő.: A kisebbségi kódex. *Külpolitika* 1989. 2. sz. 102-145. o.
- Uő.: A nagyhatalmak vitái Közép- és Délkelet-Európáról 1945 őszén. *Párttörténeti Közlemények* 1988. 45-76. o.
- Uő.: A Sebestyén-misszió. *Világtörténet* 1988. 2. sz. 79-112. o.
- Peéry Rezső: *Gondolatok a tehervagonban avagy Védőbeszéd a szlovákiai magyarok perében*. Cikkek, esszék, tanulmányok, levelek 1945-1948. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony 1993.
- Romsics Ignác: *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942-44. Typovent – Gödöllő 1993.
- Vida István: Az amerikai diplomácia és a csehszlovákiai magyar kisebbség (1945-1947) *Jelenkor* 1985. 12. sz. 1114-1125. o.

Jegyzetek:

1. Kértész István: *Magyar békeillúziók 1945-47*. Budapest 1995. 307. o.
2. Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945-1950*. Budapest 1988. – Cseres Tibor: *Vérbosszú Bácskában*. Budapest 1991. – Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek tanácsa és a magyar békeszerződés* (1947). Budapest 1994. – Janics Kálmán: *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945-1948*. Bern 1979. – Karel Kaplan: *Csehszlovákia igazi arca 1945-1948*. Pozsony 1993. – Matuska Márton: *A megtorlás napjai. Ahogy az emlékezet megőrizte*. Újvidék 1991. – Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945-1948 között*. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései. Kecskemét 1999. – Tóth László (szerk.): *„Hívebb emlékezésül...”* Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság éveiből 1945-1948. Pozsony 1995. – Vadkerty Katalin *A reszlovakizáció Pozsony* 1993. – Uő.: *A deportálások*. A szlovákiai magyarok csehországi kényszerközmunkája 1945-1948 között. Pozsony 1996.
3. „Nem tudjuk, hogy azok, akik a jugoszláviai magyarság kielégítő helyzetéről, szabad életéről írnak, tudják-e az alábbi tényeket? 1944 őszétől kezdve, amikor a partizánhadsereg bevonult a Délvidékre, állandóan és szüntelenül üldözik az ottani magyarságot. Körülbelül 50-60 ezer embert végeztek ki csak azért, mert magyarok voltak. Semmi más bűnük nem volt ezeknek a szerencsétleneknek. Ezreket utasítottak ki a jugoszlávok az országból és vagy minden nélkül, egy szál ruhában, vagy 20 kg-os csomaggal dobták át magyar területre. (...) És mit hallanak, mint azt, hogy Magyarország nagyon meg van elégedve a sorsukkal, nem is kívánja, hogy az elszakított

magyarság visszatérjen. A miniszterelnök úr legutóbbi nyilatkozata után sok magyar ember könnyes szemmel hallgatta a rádió híradásait a Jugoszlávia által megszállt területen. Kérdezzük ezek után, hányféle igazság van a földön? Ha Csehszlovákia részéről bizonyos magatartás elítélendő és ebből mi magyarok bizonyos jogokat formálunk magunknak, akkor Jugoszláviának ugyanilyen magatartása miért váltja ki némely emberből azt a meggyőződést, hogy a „demokratikus” Jugoszlávia jól bánik az ottani magyarsággal. És ha Csehszlovákiával szemben a magyarság üldöztetése miatt területi igényekkel léphetünk fel, miért nem léphetünk fel ugyanúgy Jugoszláviával szemben is?”

Mindszenty József külügyminiszterhez intézett levelét és az annak mellékletét alkotó másolatot teljes szöveggel közli Matuska Márton: i. m. 365-370. o.

4. Bán D. András (szerk.): *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Közép-Európáról 1942-1943.* Budapest 1996. – Romsics Ignác (szerk.): *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942-1944.* Gödöllő 1992.

Molnár Imre

A magyar anyanyelvű egyházak helyzete Csehszlovákiában

Az első világháborút lezáró békeszerződés következtében a Csehszlovák Köztársaságba került magyarság egyházainak új körülmények között kellett megtalálniuk életlehetőségeiket. Szükségesnek mutatkozott az újonnan szervezett egyházkormányzat kialakítása és az egyházi élet kereteinek működőképes megreformálása. Ez két okból is bonyolult folyamatot jelentett:

1. az említett egyházak máról holnapra váltak kisebbségi egyházakká, nem saját döntésük vagy választásuk alapján, hanem kényszerből, akaratuk ellenére történő határmegvonás útján kerültek kisebbségi helyzetbe. Felekezeti közösségeik már évszázadokkal a határmegvonás előtt fennálltak, és működtek egy adott egyházi struktúrába beágyazódva;

2. ezek a korábbi struktúrák a határmegvonással szétestek, és az új helyzetbe került egyházközösségeknek új, számukra ismeretlen hatalmi-politikai közegben kellett megtalálniuk beilleszkedési és új strukturális elrendeződési lehetőségeiket. A csehszlovák társadalmi és egyházi viszonyokhoz történő kényszerű alkalmazkodás miatt a korábbi struktúrákhoz való érzelmi és értelmi kötődés háttérbe szorult, másodlagos jellegűvé vált.

Az ily módon Szküllá és Kharübdisz közé került kisebbségi egyházaknak mint intézményeknek egyszerre kellett felvállalniuk a rájuk bízott lelki szükségleteinek (tehát nemzeti érzéseinek is) a kielégítését és az evangéliumi „nincs zsidó, sem görög [...] mindnyájan egyek vagytok” elv hirdetését.

A két világháború közötti szlovákiai katolikus és református egyház életében rögtön feltűnik egy, még a magyarországi anyaegyházéhoz viszonyítva is szabadabb szemlélet. Ez elsősorban az

adott problémára való *rugalmas reagálás* készségét, a *kevesebb kötöttséget* s az ezzel együttjáró széles körű (európai horizont felé mutató) *szellemi nyitottságot*, valamint az *intenzív közösségi életet* jelentette, amely a kisebbségi értékrenden belül, mélyrehatóbb, átfogóbb formában volt jelen. A gyakorlatban mindez a *kommunikáció sokféleségében*, a *párbeszédre való készségben*, az *előítéletek könnyebb leküzdési képességében*, valamint a *közömbösség kiküszöbölésével* egy nagyobb kohéziójú *társadalmi aktivitásban* nyilvánult meg. Ugyanakkor magával hozta az egyre szorosabb *összetartozás* és *szolidaritás tudatát* is, ami részben az egyének nagyobb biztonságérzetének kialakulásával, részben pedig a kockázatvállalás nagyobb bátorságával is együttjárt.

A szlovákiai kisebbségi egyházak életében az is megfigyelhető, hogy gyakran váltak a különböző gyökerű és otthonú emberek és eszmék találkozóhelyévé, a rég feledésbe merült cseh–magyar egyházi kapcsolatok felelevenítőjévé, a különböző világnézetű csoportosulások (Sarló, Prohászka Kör) találkozóhelyévé stb. S mindezt úgy voltak képesek felvállalni, hogy közben sajátos hagyományaikhoz, kultúrájukhoz, anyanemzetükhöz is ragaszkodni tudtak. A kisebbségi sors szorítása a két világháború között, úgy tűnik, inkább nemesítette, mintsem torzította a kisebbségbe került egyházi közösségek szándékait, célkitűzéseit. Csomár Zoltán a református egyház két világháború közötti időszakát áttekintő visszaemlékezésében ezt írta: „Isten a rosszból is tud jót előhozni. [...] A húszéves megpróbáltatással is növelte egyházunk, népünk ellenállóképességét és a kisebbségi sorssal értékesebbé, összetartóbbakká tett bennünket, úgy, hogy a szellemi határzár ellenére is megmaradtunk református keresztyéneknek és megingathatatlan magyaroknak a szó legvalóságosabb értelmében. Ez a hősi korszak közelebb hozott minket népünkhöz. Vezető és vezetett jobban megértette egymást a nagy összefogás érdekében [...] sok próbát kiállott református egyházunknak az utókor számára tanulságos, lelkesítő és felemelő példái, bátor helytállása és erőfeszítésének sok jelei, megörökítésre méltó történelmi mozza-

natai új reménységgel, felemelő erővel, hittel és bizakodással tölthetnek el bennünket.”

Az összetartozás tudata, egymás megértésének a fentiekben sorolt példái olyan erőforrást jelentettek a kisebbség számára, amely lehetővé tette a megpróbáltatásokon való felülemelkedést is. Haizl Kálmán katolikus lelkész a keresztény eszmék hatását a nemzeti hovatartozás-tudatra így foglalta össze a két világháború közötti időszak tanulságait összefoglaló könyvében: „Amikor magyarságunkért küzdöttünk, keresztény hitünkért is küzdöttünk, és viszont amikor keresztény hitünk védelmére keltünk, egyszerűen magyarságunkat is védelmeztük. Munkánkban és küzdelmeinkben minden erősségünket Istenbe vetett tántoríthatatlan hitünkben és magyar népünk józansága-, komolysága- s idegen jármot nem tűrő makacs kitartásában találtuk meg.” (Haizl: Egyháztörténeti emlékek a cseh megszállás korából.)

A trianoni döntés előtt a történelmi Magyarország területéből a Csehszlovák Köztársasághoz csatolt részek az 1910-es népszámlálás szerint 1 070 000 magyar élt. Ez a szám az 1930-as népszámlálás adatainak megfelelően 720 ezerre esett vissza. A Szlovákia területén élő népesség, tradicionális vallásosságának köszönhetően, néhány ezer főt leszámítva, szinte teljes egészében valamely egyház tagjának vallotta magát. A cseh országrész területén sokkal nagyobb szerepe volt a szekularizációnak és a két háború közötti időszakban itt több mint 700 ezren (az ország lakosságának 7,2%-a) felekezeten kívülinek vallották magukat. Szlovákia felekezeti összetételében meghatározó volt a római és görög katolikusok aránya (77.4%) mellett az evangélikus (12.8%), református (4.8%) és az izraelita (4.5%) felekezet jelenléte. Csehországban a katolikus egyház mellett a Csehszlovák Köztársaság megalakulásával egyidőben létrehívott huszita hagyományokra alapozó nemzeti egyház, a csehszlovák egyház volt a második legjelentősebb egyházi tömörülés. A Szlovákia és Kárpátalja területén élő magyarság felekezet szerinti megoszlása a következő volt (a százalékos adatok azt mutatják, hogy az adott felekezeten belül

milyen arányt képviseltek a magyar hívők az össz-szlovákiai népességhez viszonyítva):

	1910	%	1930	%
római katolikus	629 220	(30,2)	454 912	(18,3)
református	212 192	(95,5)	197 484	(90,2)
görög katolikus	67 941	(11,5)	27 194	(4,7)
evangélikus	53 150	(13,4)	21 032	(5,1)
izraelita	107 719	(47,2)	16 807	(6,5)

Az 1930-as népszámlálás alapján tehát a magyarság 21,4 %-a vallotta magát reformátusnak, 3,4 %-a evangélikusnak. Alig valamivel nagyobb volt ennél a görög katolikusok részaránya, míg az izraelita felekezetűek részaránya a korábbi (1921-es) népszámláláshoz viszonyítva 3,4%-ról, 1,6 %-ra esett vissza. A többi 70 %-ot a katolikusok képezték.

A Csehszlovákiához csatolt terület létszámban és kiterjedésben is legnagyobb egyházában, a katolikus egyházban 305 olyan plébánia működött, mely nyelvileg részben vagy egészen magyar volt. A 200 színmagyar plébániából 125 a nagyszombati adminisztratúrához, 34 a rozsnyói püspökséghez, 22 a szatmári egyházmegye csehszlovák területéhez tartozott. A kassai egyházmegye csehszlovákiai részén 15 színmagyar és 35 nyelvileg vegyes plébánia volt. A nyitrai egyházmegyében 6 színmagyar és 9 vegyes nyelvű plébánia működött, a besztercebányai egyházmegyében pedig 2 vegyes nyelvű plébániáról tudunk a két világháború közötti időszakban.

A történelmi Felvidék második legnépesebb lélekszámú egyháza a református egyház volt. 1918 után itt 3 református egyházkerület működött: a dunáninneri, tiszáninneri és a kárpátaljai. Közülük a dunáninneri 80 lelkészi állással rendelkezett, a tiszáninneri 128-al, a Kárpátaljai 79-el. E három egyházkerület alkotta a hivatalosan is megalakuló Csehszlovákiai Református Egyetemes

Egyházat, melynek összesen 449 magyar nyelvű, 12 vegyes nyelvű és 31 szlovák nyelvű gyülekezete volt a két háború között.

A Csehszlovákiához került evangélikus egyházat az állami fennhatóság osztotta nyugati-és keleti egyházkerületre. A 320 evangélikus felföldi gyülekezetből 45 volt a német és 15 a magyar nyelvű gyülekezetek száma.

A katolikus egyház az első világháború után

A történelmi Felvidékre (Szlovákia mai részére) bevonuló cseh légiócsapatok, az eltérő vallási hagyományok és nemzeti hovatartozás által felerősített, kölcsönösen meglévő előítéletek miatt, potencionális ellenségként kezelték a katolikus egyházat.

A szlovák papság ezután önhatalmúlag, püspöki előjárói engedély nélkül számos gyűlést tartott, amelyeken lényegében kinyilvánították az egyház egyfajta adminisztratív szakadását. Az új cseh kormányzat a helyzetet jó taktikai érzékkel azonnal felhasználta a helyi, többnyire magyar érzelmű püspökök elleni támadásra, akik a tarthatatlan helyzet miatt székhelyük elhagyására kényszerültek. Azokat papokat, akiket saját szempontjaik alapján megbízhatatlannak és az új rendbe való beilleszkedésre alkalmatlanoknak tartottak, nemegyszer látványosan meghurcolták. Ezzel a katolikus egyház tekintélyét is megpróbálták aláásni. Megkezdték a magyar tannyelvű egyházi iskolák kisajátítását.

Számos diplomáciai és egyházi bonyodalommal járt az egyházmegyei határok politikai határokhoz való igazítása is. Az esztergomi hercegprímás a politikai fejlemények következtében fokozatosan elszigetelődött kormányzóságának Szlovákiába került fennhatóságától. Egyházmegyéjének 1 600 000 hívőjéből a többség, azaz 915 006 került az új állam keretei között cseh fennhatóság alá. Az esztergomin kívül az egrői és a kalocsai érsekségnek terjedt ki a joghatósága a Felvidék (Szlovénia) területére. A Vatikán és a csehszlovák kormány megegyezése azonban hosszan elnyúló, kilátástalan tárgyalássorozat függvényévé vált.

A megegyezés első lépéseként 1922. május 29-én került sor, az anyagi kérdések rendezése nélkül, a nagyszombati apostoli kormányzóság létrehozására, melynek adminisztrátorául Pavel Jantausch nyitraludányi szlovák plébánost nevezte ki a vatikáni küldöttség. (Haiczl: Egyháztörténeti...)

A Csehszlovákiában maradt magyar papság és a rájuk bízott magyar hívők ügye azonban megoldatlan maradt.

1937 szeptemberében XI. Pius pápa az új egyházmegyei határokat az államhatárokhoz igazította, s ennek fejében Prága a zárolt egyházi birtokok jövedelméből bizonyos összeget átutalt a magyar hercegprímásnak, Serédi Jusztiniánnak.

Nyomban a megegyezés után a szlovákiai magyar papság a dél-szlovákiai katolikus hívők részére magyar jellegű püspökség alapítását kérelmezte, majd amikor e kérelme nem talált meghallgatásra, magyar vikariátus felállítását szorgalmazta. Ezt ott látta jónak, ahol legalább 15 magyar jellegű plébánián 35 000 magyar nemzetiségű hívő él. (Salacz: A magyar...)

Az elhúzódó tárgyalások menetét 1938. november 2-án az első bécsi döntés szakította meg, mely Szlovákia magyarlakta területeinek legnagyobb részét ismét Magyarországhoz csatolta vissza.

Ezt megelőzően azonban a szlovákiai magyar papság, sérelmeinek orvoslása céljából, azon túl, hogy szinte évenként fordult memorandumaival a csehszlovák kormányhoz és az egyházi felettes hatósághoz, jogainak hathatósabb védelme és főleg a katolikus iskolák bezárásának veszélye miatt, az iskolaszékek kiküldöttjeinek bevonásával, *Katolikus Nagybizottságot* hozott létre, és követelte:

- új magyar püspökség létesítését,
- a magyar katolikus gimnáziumok helyreállítását,
- magyar katolikus férfi tanítóképző intézet felállítását,
- a magyar papok csehszlovák állampolgárként való elismertetését. (A memorandumok szövegei szerint a már kiutasítottakon kívül mintegy 150 papról volt szó – M.I.)

- az „aránylagos képviselőket” az egyházzhathatóságai és egyéb hivatalokban, a papnevelő intézetekben, valamint az előléptetések-nél, kiténtetések-nél, kanonoki kinevezéseknél,

- egy magyar papnevelő intézet felállítást, magyar előljárók-
kal,

- a magyar plébániák élére „magyar nemzetiségű és érzésű” papokat,

- és azt, hogy „az istentiszteletek nyelvhasználata tekintetében kérjük és kívánjuk, hogy egyedül a hívek akarata szolgáljon irányadóul”.

A magyar nemzetiségű egyházi személyek által pontokba szedett követelések indoklásaként szerepelt még, hogy „nincs kifogásunk az ellen, sőt örvendünk annak, hogy a szétszórtan élő tótajkú híveknek különös gondját viselik, de viszont megkívánjuk, hogy ugyanúgy gondoskodjanak a szétszórtan vagy kisebbségben élő magyar hívekről is”. Mondani sem kell, hogy a beadványok nem sok eredményt hoztak a magyar ajkú katolikusok számára. Különösen mellőzte az azokban szereplő kérdések megoldását az immár hivatalossá nyilvánított szlovák egyházi főhatóság. Nem csoda, hogy a memorandum szövegéből az egyházi fennhatóság elleni keserű kifakadás sem hiányzik: „a keresztény erkölcsstanba ütközőnek tartjuk ama törekvést, hogy a ... magyarokat nemzeti-
ségüktől erőszakkal megfosszák... Ez az eljárás annál nagyobb súlyú elbírálás alá eshetik, ha az egyházi hatóság részéről történik meg”.

A memorandum szerzői „az állapotok megvizsgálására apostoli Vizitátor” kirendelését is kérték a Szentszék részéről.

A számos jeles tulajdonságú, keresztény szemléletű ifjúsági nevelő hatására dinamikusan terjeszkedő szlovenszkói keresztény magyar ifjúsági mozgalom 1925-re már szinte az egész felvidéki magyar diáktársadalmat átfogta. Ekkor alakultak meg a Magyar Akadémikusok Keresztény Körei (MAKK). A prágai MAKK alapítóhelye lett az egyetemisták Szent György Körének, mely később a Sarló elnevezésű, szociális ihletettségu mozgalom kiindulópont-

jává vált. Ugyanakkor itt alakult meg Rády Elemér vezetésével a katolikus egyetemisták és főiskolások azon szervezete, a Prohászka Kör, amely megkezdte az Új Elet folyóirat kiadását. Ez 1932-től tíz évfolyamot ért meg Szlovákiában, s az alapító Rády Eleméren és Pfeiffer Miklóson kívül olyan munkatársai voltak, mint Sinkó Ferenc, András Károly, Mécs László, Salkaházi (Schalkház) Sára, Janics Kálmán, Révay István, Vájlok Sándor vagy Erdélyből Márton Áron és Venczel József, Magyarországról pedig Sík Sándor, Rónay György, Németh László, Veres Péter, Bálint Sándor és mások.

1933-tól működött a Szlovenszkői Katolikus Ifjúsági Egyesület (SZKIE), a fiatal szerzetes- és világi papok a Magyar Egyházirodalmi Iskola tagjaiként keresték a kapcsolatot a világi fiatalok köreivel. A katolikus írók érdekvédelmi körként megalakult és sikeresen működött a Szent Ágoston Irodalmi Egyesület, Mécs László elnökségével pedig a Szent Pál Irodalmi Egyesület, amely mintegy nyolcvan katolikus íróat fogott össze a Felvidéken. A Prohászka Körök tanító és tanári szakosztálya tevékenyen részt vett a kisebbségi magyar katolikus tanítók lapjának, a Világosság-nak a kiadásában. Az egykori prohászkságok aktív tagjai voltak a Szlovenszkői Magyar Kultúregyesületnek, a Hanza Szövetkezetnek, de tevékenykedtek a Caritas vagy az Actio Catholica elnevezésű katolikus szervezetek köreiben is.

A Csehszlovákiában élő fiatal magyar katolikus értelmiségiek tevékenységét a két világháború között gyakorta érte az a vád (az otthoni konzervatív körök és Magyarország irányából is), hogy működési területükön háttérbe szorul a „kizárólagos magyar nemzeti gondolat”. Az eltelt évek távlatából valóban tényként kezelhető az a megállapítás, hogy az egyesületek összejöveteliei, lelkigyakorlatai, táborozásai, kongresszusai szélesebb társadalmi látószöveget képviseltek, mint amennyivel „a magyar nemzeti gondolat kizárólagosságának” képviselői megelégedtek volna. Az aktuális társadalmi, szociális, politikai, világnézeti viták mellett tevékenységüket gyakorlati irányba is kiterjesztették. Falukutatás-

ban, néprajzgyűjtésben éppúgy részt vettek, mint a rászorulók támogatása érdekében végzett jótékonyági akciók megszervezésében. Tevékenységük a szlovákiai magyar fiatalok széles köreiben egyre ismertebbé vált. Mozgalmuk még szélesebb elterjedését az 1938-as visszacsatolás szakította félbe. Ekkor a Prohászka Köröknek 400 főiskolás, egyetemista és mintegy 100 diplomás tagja volt. A Szlovenszkói Katolikus Ifjúsági Egyesület tagjainak száma pedig elérte a 20 000-et.

Azt, hogy ez az ifjúsági mozgalom mennyire szilárd erkölcsi alapokon állt, leginkább az a tény bizonyítja, hogy az 1930-as évek második felében egyre jobban megerősödő és egyre agresszívebbé váló szélsőjobboldali nacionalizmus szinte érintetlenül hagyta a szlovákiai magyar fiatalok sorait.

Kedvezőtlen helyzetbe került a Csehszlovák államkeretbe szakadt református egyház is. Eltérően a katolikusok helyzetétől, esetükben nem nevezhető számottevőnek az a szlovák anyanyelvű református réteg, melyet szembe lehetett volna fordítani a magyar nyelvű reformátusokkal. Ha az állam részéről előfordult ilyen próbálkozás, a szlovák nyelvű református hívők nyíltan hangoztatták hűségüket az egységes református egyházhoz, amely a trianoni döntés után 289 egyházközségből alakult ki Csehszlovákiában. Ezek az egyházközségek kezdetben nem kívántak elszakadni magyarországi egyházkerületüktől. De ez az állapot csak addig tartott, amíg az új hatalom számukra is törvényes felsőbbsségé vált. A kötelező hűségeskü letételét is csak eddig tudták késleltetni.

A nehézségeket fokozta, hogy az egyház lényegében püspök nélkül maradt, hisz a tiszáninneri egyházkerület püspöke, Révész Kálmán 1919 őszén Kassáról Miskolcra tette át székhelyét. Az államhatalom válaszlépésként visszatartotta az egyháznak járó állami segílyt, így az egyházközségek teljesen támogatás nélkül maradtak.

Az egyházkerületek képviselői a két világháború közötti időben ugyancsak számos esetben fordultak memorandumba foglalt panaszaiikkal a Csehszlovák Köztársaság elnökéhez és kormányához. A kezdetektől fogva követeltek:

- nyelv- és vallásgyakorlási jogokat,
- iskolai autonómiát (beleértve a lelkész- és tanítóképzést, valamint a teológiai akadémia létrehozásának jogát),
- zsinatpresbiteri egyházkormányzatot,
- állami segílyt, valamint azt a jogot, hogy Szlovákia miniszteriumában református ügyosztályt hozhassanak létre.

A kormány a benyújtott követeléseket legtöbbször válasz nélkül hagyta, vagy épp ellenkövetelésekben fogalmazta meg elvárásait. Ezek leghangsúlyozottabb része a következő volt:

- az egyház végleges önállósodása a magyarországi egyházkezületektől,
- a lelkészi hűségeskü letétele az állam irányába,
- külön református egyházmege kialakítása a szlováknyelvű református hívek számára.

1921-ben alakult meg a dunáninnyi egyházkerület Komáromban. Megszűnéséig Balog Elemér és Sörös Béla működött püspökéént. Kassán ugyanebben az évben alakult meg a tiszáninnyi egyházkerület, melynek első püspökéül Pálóczi Czinke Istvánt választották. A hatóság részérol őt ért gyakori zaklatások miatt azonban lemondott székérol, és utána Péter Mihály, Idrányi Barna és Magda Sándor töltötte be az egyházkerület püspöki tisztségét. 1923-ban megalakult a kárpátaljai egyházkerület is, amely püspöké Bertók Béla lelkipásztort választotta.

Ugyanebben az évben a lévai törvényhozó zsinat kimondta a 10 egyházmegeéből álló Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház megalakulását. Ez a zsinat alkotta meg az új egyházi törvényeket is, melyek gyakorlatilag a régi hagyományok új viszonyokhoz való alkalmazásán alapultak. Az új egyház azonban még működésének számos pontján kötődött a magyarországi református egyházhoz. Ez volt az egyik oka annak, hogy az első csehszlovák állam az új törvények jóváhagyását és ezzel a Csehszlovákiai Egyetemes Református Egyház hivatalos elismerését különböző ürügyeket és kifogásokat hangoztatva sosem tette meg. A szlovákiai református egyház a magyarországitól véglegesen

1928-ban szakadt el. A kassai konventen ennek értelmében átalakított egyházi törvényeket az állam csak részben fogadta el, és saját újabb követeléseit terjesztette elő. Ez a presbiteri alkotmány megcsonkítását, az egyházi és iskolai autonómia megnyirbálását, az állami segélyek kérdésének további függőben maradását és az állampolgársági ügyek tartós rendezetlenségét eredményezte az egyházon belül. Nem csoda, ha az egyház szervezeti élete továbbra is az 1904-ből származó, a magyar állam és a református egyház közötti jogviszonyrendezés alapján zajlott, ami persze a hatóságok szemében újabb szálkát jelentett.

A rendezetlen állapot az állandó támadások kereszttüzeiben élő református egyház belső életét nagyban megnehezítette. Az állam a református egyház támogatását az 1926-os kongruatörvény alapján végezte. Ez a törvény a lelkeszi fizetést gyakorlatilag a fizikai segédmunkát végzőkkel egy szintre helyezte. Szinte állandóan csökkentették az egyházat megillető közigazgatási segélyt is. Ez az egyházak nagymértékű elszegényedését eredményezte. Az 1928-as kassai konvent 45, még mindig hontalan lelkesz számára kérte az állampolgárság rendezését. A csehszlovák államvezetés nemegyszer tudtára adta a református egyház vezetőinek, hogy „a viszony rendezésének legfőbb akadálya az erős magyar nemzeti tudat” s az egyház vezető képviselőinek magatartása. A Pozsonyban megjelenő *Reggel* című kormánylap 1926. január 26-i számában a megegyezés ügyében azt tanácsolta a református egyház vezetőinek, hogy „jól tenné a református egyház, ha hátat fordítana a Csehszlovákiában élő magyar kisebbségnek.” Szilassy Béla egyházgondnok viszont arról beszélt az 1937. évi komáromi konventen, „hogya Isten a mi egyházunkat a Csehszlovákiában élő magyarságba állította, akkor annak kötelességévé tette a magyarság szolgálatát, minden konzekvenciájával együtt. Ez azt jelenti, hogy az egyháznak és különösen az egyházi adminisztrációnak mindent abból a szempontból kell vizsgálnia, hogy az a magyarság előnyére vagy hátrányára van-e...”

A református iskoláknak ugyancsak állandó támadások közepe kellett működniük. A tanítókat fizetésmegvonással rendszabályozták. A tanítás feltételévé tették a szlovák nyelvvizsgát és a csehszlovák állampolgárságot. A Losoncon és Rimaszombatban működő protestáns gimnáziumot az állam bezáratta, így a református egyház középiskola nélkül maradt.

Ennek ellenére már a kassai konvent elhatározta 1924-ben, hogy ha kell, saját erőből is megnyitja saját lelkészképző főiskoláját. A hívek, a magyarországi és egyéb külföldi egyházak adakozása eredményeként így jött létre 1925-ben a Losonci Teológiai Főiskola, mely első évfolyamát 22 hallgatóval kezdte. 1934-ben, ugyancsak közadakozásból, Pozsonyban diákinternátust és menzát, 1937-ben pedig Komáromban egy rövid ideig működtetett magyar református tanítóképzőt létesítettek.

A két háború közötti szlovákiai református egyház belső életének jelentős megújulási mozgalma volt a „Kiskoszmályi Mozgalom”, melyet Nehézy Károly kisújfalusi lelkipásztor vezetésével indítottak el. A mozgalomnak elsősorban lelki és szociális célkitűzései voltak. A társadalmi célok megvalósítására hozták létre a „Református Összefogás” nevű mozgalmat, melynek alapítója Sörös Béla református püspök volt. A szlovákiai magyar református egyház legfontosabb egyházi és közéleti orgánuma a *Református Egyház és Iskola* címmel megjelenő, saját kiadású lap volt.

Az 1938-as bécsi döntés után a három felvidéki egyházkerület közgyűlése 1939-ben kimondta saját megszűnését, és ezzel visszatért a korábbi, anyaországi egyházkerületek irányítása alá.

Az ágostai hitvallású evangélikus egyház mintegy 400 000 hívővel került a csehszlovák fennhatóság alá. A hívők között a magyarság kisebbségben, mintegy 50 000-es létszámban volt jelen. Ellentétben a református egyházzal, az evangélikus egyházat az állami hatóság szláv, illetve szlovák egyházként könyvelte el. Ezt a döntést erősítették az államhűségüket már kezdetben deklaráló lutheránus lelkészek, akik a többségét képezték az egyház papjainak.

A második világháború alatt

Az első bécsi döntés után és a második világháború ideje alatt a szlovák államban maradt magyar kisebbség zömében katolikus hitű népesség volt. A Csehszlovákiai Református Egyetemes Egyház, néhány szórvány kivételével visszakerült az anyaországhoz. A visszamaradt gyülekezetek nagyrészt szlovák gyülekezetek voltak, pozsonyi székhellyel viszont a szlovák állam fennhatósága alatt maradt egy erős magyar nyelvű gyülekezet is.

A katolikus magyar népesség Pozsonyon és környékén kívül a Zoboralján és keleten, Nagymihály körzetében élt nagyobb tömbökben.

A második világháború alatt a szlovák államban uralkodó szélsőséges politikai áramlatok erősen megtépázták a mintegy 100 000-es magyar népesség korábbi katolikus intézményrendszerét. A korábban működő szerveződések legtöbbször egyszerűen betiltották, vagy működésének megindulását nem engedélyezték. Ennek ellenére, az ilyen viszonyok között élő szlovákiai magyarságról elmondható, hogy vezetői bátor, keresztény-humanista magatartásának példájára megőrizte politikai józanságát, higgadságát. Ebben épp a keresztény eszmékhez való hűsége, a keresztény szellemiség megőrzése és ápolása segített neki a legtöbbet.

A magyar egyház helyzete a második világháború után

A Csehszlovákiában élő magyar kisebbség egyházi életének második világháború utáni sorsát a közismert kelet-európai események mellett leginkább a Csehszlovákiában élő magyarságot sújtó kollektív jogfosztottság, a „hontalanság éveinek” időszaka határozta meg.

Az 1948-as fordulat után a magyar egyházak elleni elszlovákosító törekvés alább hagyott. A szocialista rend győzelmével pedig az egyházak már nem a nemzeti hovatartozás, hanem a „marxista-leninista ateizmus” alapján váltak a kommunista pártpolitika támadásának célpontjává.

Becslésen alapuló 1970-es adatok szerint a szlovákiai magyarság felekezeti megoszlása a második világháború utáni években a következőképp alakult Szlovákiában:

	Hívők összlétszáma	magyar hívők száma
Katolikusok:	4 139 000	440 000
Reformátusok:	160 000	130 000
Evangélikusok:	510 000	5000

Az 1945 után kiadott egyházi sematizmusok alapján jelenleg Szlovákiában a magyar plébániák számát 300 körülire, a működő papok számát pedig 200 körülire becsülik.

A Csehszlovákiában élő magyar nemzetiségű hívőket egyaránt sújtotta mindaz, ami az egyházak elleni harccal járt együtt, tehát a „megfigyelésnek, elszigetelésnek, megfélemlítésnek, kompromittálásnak, laicizálásnak és a közéletből való kiiktatásnak” a fenyegető veszélye. 1948 februárjától, a kommunista párt hatalomátvételétől kezdve az új államrendszer első számú közellenségéül a katolikus egyházat és a háta mögött álló „reakciós Vatikánt” kiáltotta ki. Hivatalban lévő állami és pártvezetők nyilatkozatai szerint az egyházat „vagy megsemmisíteni vagy Rómától elszakítva más formában átalakítani szükséges.” Az új egyházpolitika azonban legfeljebb csak radikális eszközeit tekintve nevezhető újnak, hisz a katolikus egyházzal és Rómával való szembenállás formájában látenszen jelen volt az első Csehszlovák Közöttársaság állami ideológiájában is. A radikális eszközökkel egyrészt az egyházak korábbi háttérbázisának (iskolák, sajtó, könyvkiadás, egyesületek, mozgalmak stb.) megsemmisítését végezték el, másrészt olyan gyorsan végrehajtható átnevelést irányoztak elő, mely a „papokat átvezeti az ellenséges oldalról a népi demokrácia oldalára”, a hívőket viszont hozzásegíti a helyes marxista világnézet felismeréséhez. E folyamat levezényelésére állami támogatással létrehozták a „Katolická akcia” (Katolikus akció) nevű laicizáló mozgalmat. Az akció deklarált céljai között ott találjuk:

- Cirill- és Metód-kultusz elmélyítésének szorgalmazását (mert ez a nyugati hagyománnyal szemben keletről jött hagyományt jelent);

- a latin és egyéb szertartási nyelv helyett a cseh és szlovák nyelv általános bevezetésének feladatát;

- a Vatikán mint „államunk legfőbb ellensége” reakciós merkedéseinek leleplezését.

Csehszlovákia gyakorlatilag megszakította diplomáciai kapcsolatát a Vatikánnal. Prága érsekét internálták, a püspököket és más egyházi elöljárókat koncepciós perek sorozatában hosszú börtönökre ítélték. Felszámolták a szerzetesrendeket, és a szabadlábbon maradt papok működését államilag szigorúan ellenőrzött keretek között tartották.

Mivel a hierarchia „átvezetése a népi demokrácia oldalára” erőszak útján sem sikerült, a „Katolická akcia” nevű propagandahadjárat az alsópapság körében végzett munkájával elérte azt, hogy néhány pap (többségük tagja volt a kommunista pártnak is) szembefordult az egyházi vezetés „makacs” magatartásával, és megalakította az Országos Béketanácsot, amely elindította a katolikus papságot évtizedekre megosztó Katolikus Békepapi Mozgalmat. Ezek a körülmények teljesen lehetetlenné tették az önálló irányítást a korábbi időkben is nélkülözni kényszerülő szlovákiai magyar katolikus egyház két háború között kibontakozó, nemzeti kisebbségvédő, társadalomépítő hagyományainak folytatását.

A katolikus papok szinte teljes mértékben kiszolgáltatottjai voltak az 1949-ben alapított Státny ústav cirkevný (Állami Egyházügyi Hivatal) rendelkezéseinek. Az állami hivatal járási titkárai valóságos felügyeletet gyakoroltak az adott járások papsága fölött.

Ennek tudható be, hogy a csehszlovákiai magyar katolikus hívek korábbi virágzó magyar nyelvű szellemi termékeik helyett évtizedeken keresztül be kellett hogy érjék egy korszerűtlen kiskatekizmussal és egy kis példányszámban megjelentetett énekeskönyvvel. Más magyar nyelvű sajtó- vagy kiadói termék 1948

óta nem létezett. Magyarországi egyházi kiadványok (főleg könyvek) behozatala az országba tilos volt. A magyarországi egyházi sajtó termékeit ugyan meg lehetett rendelni, ám ezt a gyakorlatban különböző módon elszabotálták a hivatalos állami hatóságok.

A szlovákiai magyar teológusok képzése és felszentelése 1949-től 1989-ig a pozsonyi Cirill és Metód Teológiai Főiskolán történt, szlovák nyelven. Itt évente 4-5 magyar hallgatót szenteltek pappá, akik ötéves tanulmányi idejük alatt számos esetben voltak kénytelenek elszenvedni szlovák kollégáik intoleráns magatartását.

Közismert, hogy azon kevés tények egyike, melyben egyetértés mutatkozott az egyház és az államhatalom hivatalos képviselői között, a Cirill-Metód-kultusz és a Nagymorva Birodalom-elmélet terjesztése volt, melynek értelmében Szlovákia és a szlovákok a Nagymorva Birodalom magyarok általi megsemmisítése óta a magyarok ezeréves elnyomása alatt sínylődött. Ez az első Csehszlovák Közöttársaság óta megszakítás nélkül hangoztatott és lényegét tekintve konstruált kontinuitáselmélet ideológiai alapot szolgáltatott a magyarokkal szembeni mindenkori elutasító magatartásra Csehszlovákiában.

A rendszerváltás óta eltelt időszakban, bár az egyházi élet szabadabbá vált, a magyar katolikus népesség gondjai továbbra is megoldatlanok maradtak. A szlovákiai magyar katolikusok saját érdekeik védelmében ugyan ismét felemelhetik szavukat, szabadon szervezhetik mozgalmukat, a magyar katolikus érdekek védelmében létrejött alapítványait, és pártokba, társadalmi szervezetekbe tömörülhetnek (1993-ban például magalakult a szlovákiai magyar Pax Romana egyesülete), de a lényegi kérdések most is tabunak számítanak. Farkas László nagymegyeri plébános erről így nyilatkozott a függetlenné vált szlovákiai magyar sajtóban: „Romániában mintegy kétmillió magyar él. Ezek egyharmada katolikus, akik négy egyházmegyében élnek (...) Gyulafehérváron van magyar papképző szeminárium és hittudományi főiskola. Hasonlítsuk ezt össze a mi helyzetünkkel Szlovákiában! Nálunk hivatalosan is közel félmillió a magyar katolikusok száma (...) Nem

vagyunk tehát sokkal kevesebben, mint az erdélyi magyar katolikusok. Ennek ellenére nekünk nincs magyar püspökünk, nincs egyházmegyénk, nincs magyar papképzés, nem küldhetünk magyar kispapokat Magyarországra tanulni. Nincs katolikus lapunk, falinaptárt is csak ebben az évben kaptunk először. Pedig az ország (Szlovákia M.I.) négy egyházmegyéjében mintegy félmillió magyar katolikus él. Ha a romániai helyzetet vesszük alapul, akkor nekünk legalább két egyházmegyére lenne szükségünk, természetesen püspökökkel az élén, és egy közös magyar papnevelő intézetre.” A plébános úr logikusnak hangzó érveit azzal egészíthetjük ki, hogy 1990-től a nagyszombati egyházmegye jóváhagyásával megjelenik a *Remény* című katolikus hetilap, aktív, fiatal lelkipásztorok pedig évente katolikus kalendáriumot is megjelentetnek magyar nyelven. Kérdés viszont, hogy a szlovákiai magyar katolikus egyház jelenlegi elgyöngült állapotában vajon képes lesz-e arra, hogy a fentiekben jelzett logikus és jogos igényeinek érvényt szerezzen.

A szlovákiai magyar református egyház

A szlovákiai magyar református egyház ügyeinek második világháború utáni irányítását a szlovák állam fennállása idején alakult Csehszlovákiai Egyetemes Református Egyház Szervező Bizottsága vette kézbe. Az új hatalom bizalmát élvező bizottság, a lelkipásztoroknak szétküldött első körlevelében, ultimátumszerűen bejelentette az egyházmegyék újjáalakítását, melyek közé 3 szlovák egyházmegyét is beiktatott. Ezzel automatikusan megszüntette az egyházmegyék magyar kötődését és a két világháború között érvényben lévő, magyar nyelvű egyházmegyékkel kapcsolatos egyházi álláspontot.

Az egyház korábban jól működő egyesületeit, mozgalmait feloszlatták, vagyonukat kisajátították. A lakosságcsere alkalmából 17 lelkipásztort telepítettek ki gyülekezetével vagy annak nagyobb részével együtt. Kitelepítésre rendszerint azok a gyülekezetek kerültek, amelyek egységesen elutasították a reszlovakizáció lehe-

tőségét. A reszlovakizáló községekben viszont betiltották a magyar nyelvű istentiszteletet és minden magyar nyelvű egyházi tevékenységet, mely ezekben az időkben az egyetlen mentsvára volt a magyar nyelvűség megnyilvánulásának.

A felvidéki magyar református hívek létszáma a lakosságcsere következtében egyharmadával esett vissza. Ha ide számítjuk az elcsatolt kárpátaljai reformátusokat is, akkor a létszámesökkenés a hívők létszámának felét teszi ki.

Az egyházügyi hivatal megalakulása után ugyanolyan önkényesen avatkozott be a református egyház életébe, mint a katolikuséba. A református egyház szlovák vezetőiből létrehívott szervező bizottság a következő „bátorító” körlevéllel fordult az egyház lelképásztoraihoz:

„...szükséges valami módon kiegyeznetek azzal a ténnyel, hogy itt a Csehszlovák Köztársaság van, hogy az demokratikus szláv állam lesz, mely meg akarja oldani a magyar kérdést:

1. azok reszlovakizálásával, akiknek szlovák ősei vannak; 2. Magyarországgal történő lakosságcserevel, államközi egyezmény alapján; 3. azon magyarok Magyarországra való kitelepítésével, akik vétkeztek a csehszlovák állam és a szlovák nemzet ellen; 4. a megbízhatatlanok esetleges belföldi széttelepítésével és 5. azon lehetőség megadásával, hogy elszlovákosodhassanak azoknak az utódai is, akik maguk még magyarok akarnak maradni (nem lesz kisebbségi jog)[sic].

Ezért minden magyar, aki Csehszlovákiában marad, vegye tudomásul, hogy a kormányprogram szerint le kell mondania a magyar államiság érzéséről, tudva azt, hogy a következő nemzedékben elvész a magyar nemzet számára, és a szlovák nemzetet fogja erősíteni. Igyekeznie kell Csehszlovákia jó és hűséges polgárává válni, meg kell látnia benne hazáját, mely minden polgárának védelmezője kíván lenni, megadva nekik mindazt, amit egy rendezett és haladó szláv állam a mai, háború utáni viszonyok között megadhat... tudnunk kell, hogy egyházunk szlovákokból, reszlovakizáló magyarokból, és olyan magyarokból tevődik össze, akik

azt akarják, hogy gyermekeik szlovákokként nőjjenek fel, de ők maguk még öntudatos és hűséges fiai és leányai akarnak maradni magyar nemzetüknek... Biztosítunk benneteket, hogy amint arra eljön az alkalmas idő, igyekezni fogunk, hogy az egyház hivatalos sajtószerve legalább az átmeneti 10-15 évben két nyelven jelenhessen meg. Ez természetesen az állami hivataloktól függ, de reméljük, hogy a reszlovakizáció érdekében lesz arra lehetőség, hogy a nyomtatott szlovák szót megérthessék, és így szlovákul is megtanulhassanak azok, akik nem tudnak szlovákul...” A református egyház berkeiben is megkezdte tevékenységét a „békemozgalom”, bár hozzá kell tenni, hogy a református egyházat érő támadások és inzultusok közel sem voltak olyan méretűek, mint ahogy ezt a katolikus egyház esetében láttuk. Ez részben a református egyház híveinek kisebb létszámával magyarázható, vagyis azzal, hogy tömegbefolyásával nem tudott vetélytársa, illetve alternatívája lenni a hivatalos kommunista ideológiának. Ellenség volt tehát, de nem az elsőrangú ellenségnek megfelelő kezelésmódban részesült.

1951-től kezdve a cseh testvéregyház prágai teológiai főiskolája helyet biztosított a szlovákiai református egyház magyar teológushallgatóinak is. Évente 4-5 hallgató került ide, akik számára külön tanszéket és magyar nyelvű előadókat is biztosítottak. A tanítás nyelve a cseh volt, csupán néhány tárgyat adtak elő magyar nyelven. Ettől az évtől kezdve *Kálvinista Szemle* címmel magyarul is megjelenhetett az egyház hivatalos lapja, a *Kalvinské Hlasy*. A lap hosszú időn keresztül havonta egyszer 4 oldal terjedelemben jelent meg. Az 1950-es években megszüntették a jeles hagyományokra visszatekintő egyházi belmissziós tevékenységet, azzal az indoklással, hogy ennek megtartása „akadályozza a mezőgazdasági munkák végzését”. Új egyházmegyei területi felosztást hajtottak végre, és egyúttal megszüntették a régi egyházmegyéek történelmi elnevezéseit, arra hivatkozva, hogy ezek „feudális csökevények”. (A szlovák evangélikus egyház hasonló hagyományos elnevezései viszont megmaradtak – M.I.) Ennek értelmében a Szlovákiai

Református Keresztyén Egyház a mai Szlovákia területén hét egyházmegyéből áll (pozsonyi, dél-nyitrai, észak-nyitrai, besztercebányai, nyugat-kassai, kelet-kassai, eperjesi), 202 anyaegyház és 105 leányegyház gyülekezetében 155 lelkipásztor végez szolgálatot.

Varga Imrét püspöki székében Horváth Zsigmond követte, őt pedig az 1987-ben megválasztott pozsonyi esperes, Mikó Jenő, akit napjainkban Erdélyi Géza tiszteletes váltott fel.

A fentieknél is nehezebb helyzetbe került a második világháború után a szlovákiai evangélikus egyház mintegy 5000 főt kitevő magyar ajkú hívőközössége, amelynek Kékkő környéki gyülekezei a magyarüldözés és reszlovakizáció időszakában, megunva az újabb megpróbáltatásokat, memorandumban kérték a hatóságoktól, hogy településeiket csatolják újra Magyarországhoz. A magyar evangélikusok anyanyelven történő vallásgyakorlását az is korlátozta, hogy magyar lelkészek képzését és működését körükben nem engedélyezték. Népesebb magyar nyelvű evangélikus gyülekezetek ennek ellenére jelenleg is működnek Losoncon, Rimaszombatban, Kassán, Rozsnyón, Komáromban, Százdón, Naszvadon. A magyar ajkú evangélikus közösség saját egyházi intézményrendszerrel nem rendelkezik.

Az 1945 óta napjainkig tartó időszak számos megpróbáltatást hozott a Csehszlovákiába, illetőleg Szlovákiába került magyar népcsoport és annak egyházai számára. A megpróbáltatások átvészelésének nem kevés erkölcsi példát adó egyik fejezeteként viszont érdemes kiemelnünk azt a képességet, amely a különböző vallási felekezetek összefogását, szolidaritását eredményezte egy-egy település határain belül és kívül egyaránt. A jogfosztottság éveiben például sok faluban épp a különböző felekezetűek összefogása miatt nem tudták a magyar iskola helyett megindítani a szlovák iskolát, mert a szlovák nemzetiségű csendőr és komisszár gyermekein kívül jól megszervezett akció után sem akadt jelentkező a szlovák iskolába. De példaadónak tarthatjuk azt a szolidaritást is, amellyel a legutóbbi időkben a szlovákiai magyar református hívek részt vesznek a szlovákiai magyar katolikusok magyar

püspököt kérő és követelő imatálalkozóin. Az elmúlt negyven év által kitermelt fenti magatartás ösztönző erejű erkölcsi példájára mindenképp szükségük van és lesz a megmaradásukért küzdő szlovákiai magyar egyházaknak.

Irodalom:

- Bárczay Gyula: A kisebbségi egyházak feladatai és lehetőségei az új világ felépítésében. In *Nemzeti kisebbség – kisebbségi egyház*. Bern, 1973.
- Csomár Zoltán: *A csehszlovák államkeretbe kényszerült Magyar Református Keresztény Egyház húszéves története*. Ungvár, 1940. 52 o.
- Haiczl Kálmán: *Egyháztörténeti emlékek a cseh megszállás korából*. Esztergom, 1940. 16. o.
- Gyurgyík László: A csehszlovákiai magyarság felekezeti megoszlásának alakulása 1921 és 1991 között. *Új Forrás*, 1996. 6. sz.

Vincze Gábor

**Nemzeti kisebbségtől a
„magyar nemzetiségű románok”-ig
(Negyvenöt év romániai magyarságpolitikájának vázlata)**

A romániai magyar kisebbség második világháború utáni helyzetével foglalkozó, az utóbbi két évtizedben készült magyarországi szaktanulmányok száma meglehetősen csekély, ráadásul a nyolcvanas-kilencvenes években készült munkák egy része csak a megírásának idején éppen aktuális eseményeket ismerteti, vagy csupán egy rövidebb korszakot fog át, más része pedig csak egy-egy rész-problémára (oktatásügy, az egyházak helyzete stb.) koncentrálnak.

Az alábbiakban nem a magyar kisebbség általános helyzetének alakulásával kívánunk foglalkozni (ezért nem térünk ki például a magyar társadalom demográfiai változásaira sem), hanem megpróbáljuk – ha csak vázlatosan is¹ – bemutatni, hogy a román „kiugrást” követő közel fél évszázadban hogyan kezelték a bukaresti politikusok a „magyarkérdést”, miként változott a magyar kisebbséggel kapcsolatos politika, a politikai gyakorlat, röviden a magyarságpolitika. Talán szokatlannak tűnhet, hogy nem általánosítva, kisebbség-/nemzetiségpolitikával foglalkozunk, mint azt számos korábbi szerző tette.² Az eddigi kutatásaink nyomán azonban úgy látjuk, hogy az 1940 előtt még számottevő nemzeti kisebbségek közül – melyek, ne feledjük: igen különböztek egymástól többek között a létszámukban,³ asszimilációs, valamint kívándorlási „hajlandóságukban”, vagy abban, hogy Bukarestnek milyen volt anyaországukkal a kapcsolata – az orosz és ukrán, a német, bolgár valamint a zsidó kisebbség „kérdése” a második világháború után – a román nemzetállami sovinizmus szemszögéből nézve – „megoldódott”. Besszarábia és Észak-Bukovina elcsatolásával az ukrán és orosz kisebbség, Dél-Dobruzsza Bulgáriának történő

átadásával pedig a bolgárok túlnyomó része elkerült Romániától. A zsidóság a gazdasági életben 1940 előtt betöltött domináns szerepét elveszítette, népi állományát a Holocaust megzúzta, a túlélők létszámát pedig a kivándorlás folyamatosan apasztotta. Az 1944 őszén önként, vagy kényszer hatására eltávozott észak-erdélyi szászok nagy többsége sohasem tért vissza szülőföldjére, a dél-erdélyi németek nagy részét pedig a Szovjetunióba deportálták, gazdasági javaiktól és állampolgári jogaiktól évekre megfosztották. A velük kapcsolatos politika egészen más problémákat vet fel 1945 után, vagy a hetvenes évektől, mint a magyarok esetében. Mindent összevetve a „homogén nemzetállam” megvalósításának útjában a második világháborút követően már csak a több mint másfél milliós, erős identitástudattal és 1948-ig széleskörű gazdasági, oktatási-kulturális és politikai intézményrendszerrel rendelkező nemzeti kisebbség, az erdélyi magyarság állt, amelyet – mint utólag kiderült –, sem gyorsan asszimilálni, sem „kiárúsítani” nem lehetett. Mindemellert az a véleményünk, hogy mindaz az intézkedéssorozat, politikai gyakorlat, amelyet hivatalosan „marxista-leninista”, vagy „szocialista” nemzetiségpolitikaként emlegettek, az esetek többségében magyarságpolitikát takar. (Ennek igazolásához csak két példát említünk: az 1945-ös nemzetiségi státútumot nem a „németkérdés” rendezése miatt adták ki, hiszen azt akkor éppen a Szovjetunióba történő deportálásokkal – legalábbis pillanatnyilag – „rendezték”; a Nemzetiségi Dolgozók Tanácsát sem az elégedetlenkedő német értelmiség, hanem a „forrongó” magyar értelmiség lecsillapítása miatt hozták létre 1968-ban.)⁴

A fenti okok miatt szerintünk 1945-től sokkal inkább „magyar-kérdésről” és ezzel összefüggésben magyarságpolitikáról beszélhetünk, semmint általánosítva kisebbségi kérdésről, kisebbségpolitikáról.

1. A tábornok-kormányok magyarságpolitikája

Az 1944. augusztus 23-i bukaresti palotaforradalom nyomán kormányra került történelmi pártoknak az erdélyi magyarsággal

szembeni politikáját kezdetben az jellemezte, hogy egyfelől megpróbálták – a lehető legtöbb magyart, elüldözve – a béketárgyalások megkezdéséig „magyartalanítani” Erdélyt,⁵ másfelől pedig a „minden magyar fasiszta”-jelszavát hangoztatva, kollektív háborús bűnösként kezelve a magyar kisebbséget, a teljes jogfosztás állapotába igyekeztek taszítani.

A kollektív jogfosztás egyik első lépésének tekinthetjük Aurel Aldea belügyminiszter 1944. szeptember 12-i rendeletét, miszerint el kell bocsátani az összes magyar és német nemzetiségű tisztviselőt. Egy héttel később a csendőrség országos főfelügyelője adta parancsba, hogy a magyar és német állampolgárok rádióin és fegyverén kívül a magyar és német nemzetiségű román állampolgárokat is el kell kobozni.

Az észak-erdélyi magyarság jogfosztását, vagyonából történő kiforgatását részben a *restitutio in integrum* elvének alkalmazásával érték el. A *restitutio in integrum* – többek között – azt jelentette, hogy az 1944 szeptember-októberében ismét román fennhatóság alá kerülő területeken egyfelől helyreáll az 1940 augusztusi „jogállapot”, valamint ismét román kézbe kerülnek mindazok a javak, intézmények, melyek a második bécsi döntés után magyar tulajdonba jutottak. Az észak-erdélyi magyarság széleskörű, tudatos pauperizációjának, gazdasági intézményrendszerétől történő megfosztása „leghatékonyabb” eszközének végül az 1945. február 10-én megjelent úgynevezett CASBI-törvény bizonyult, ennek végrehajtására azonban már csak a „kisebbségbarát”-nak tartott Petru Groza miniszterelnökké történő kinevezését követően került sor.

Mivel a román jobboldali politikusok – Beneš-sel ellentétben – nem szerezték meg Moszkva támogatását a magyarság kollektív kitelepítéséhez, kénytelenek voltak „kisipari” módszereket alkalmazni. Az eddigi kutatások alapján⁶ valószínűsíthető, hogy a különböző brutális gyilkosságokkal, nyilvános kivégzésekkel, rendszeres atrocitásokkal, a tömeges internálásokkal Bukarest el szeretne volna érni, hogy a szörnyű hírek hatására az elmenekült erdélyi magyarság ne merjen hazatérni szülőföldjére, illetve minél

többen elmeneküljenek hazulról azok közül, akik még otthonaikban maradtak. Meg kell jegyezzük, hogy '44 őszén – '45 elején nem a Maniu-gárdák, egyéb félkatonai alakulatok, valamint a román csendőrség, hadsereg által meggyilkolt magyarok száma volt igazán magas (ez az eddigi kutatások szerint nem érte el a kétszázat), hanem a különböző internáló és munkatáborokba, (hogy csak a legismertebbeket említsük: Tîrgu Jiu, Brassó, Földvár) hurcoltaké, illetve ott elpusztultaké. Hogy mennyien haltak meg az embertelen bánásmód következtében a mintegy 50–60 ezer elhurcolt magyarból, pontosan máig sem tudjuk, számuk azonban a legóvatosabb becslések szerint is több ezerre tehető.

A csendőrség, és a voluntárok másfélhónapos „rendteremtő” akciói végeredményben visszafelé sültel el, ugyanis az atrocitások kiváló ürügyet kínáltak a szovjet vezetés számára ahhoz, hogy november közepén kiutasítsa Észak-Erdélyből az oda visszatért román államapparátust, és a terület hovatartozásának „lebegtetésével” a belpolitikai erőviszonyokat a maguk javára próbálja meg befolyásolni. (Bukarest zsarolásának egyik módja volt az is, hogy a megszálló szovjet katonai parancsnokok nyíltan támogatták az észak-erdélyi autonómista törekvéseket.)

Kirakatpolitika 1944 végén

A gyilkosságok híre az antifasiszta szövetségesekig is eljutott, és ez már kínos volt Bukarest számára, annál is inkább, hiszen gondolni kellett arra, hogy a világháború lezárását követően megkezdődnek a béketárgyalások, ahol a súlyos kisebbségi feszültségekkel terhes belpolitikai helyzet ronthatja Románia esélyeit.⁷ Ezért sürgősen olyan intézkedéseket kellett hozni, amelyekkel a remények szerint javítani lehetett az ország külső megítélésén. A november 10-i minisztertanácsi ülésen elhatározták, hogy felállítanak egy kisebbségügyi minisztériumot, és három nappal később már meg is jelent a *Hivatalos Közlönyben* az új minisztérium létrehozásáról szóló dekrétum. (Közben november 12-én Vinogradov vezérezredes a romániai Szövetséges (Szovjet) Ellenőrző Bizottság

vezetője elrendelte a román adminisztráció Észak-Erdélyből történő visszavonását.) A minisztérium vezetője – egyelőre még konkrét hatáskör nélkül, miniszteri rangban – Gheorghe Vlădescu-Răcoasa baloldali szociológus lett, aki igen hamar, mintegy fél hónap alatt (!) elkészíttetett egy kisebbségi státútumtervezetet. A bukaresti *România Liberă* által december elején közzétett törvénytervezetet – bár alapvető tételes jogi változást jelentett a két világháború közti helyzethez képest – az észak-erdélyi magyar politikusok, publicisták részéről számos kritika érte: az egyik legfőbb kifogás az volt ellene, hogy a törvény készítői tudomást sem vettek a '44 ősze óta folyamatosan működő Kolozsvári Magyar Egyetemről, és csupán magyar (és német) tanszékek felállítását tették volna lehetővé a kolozsvári román egyetemen. Szerintünk azonban a státútumnak nem is ez volt a legfőbb hibája, hanem az, hogy a legtöbb előírása a gyakorlatban nem érvényesült. Ezen nem csodálkozhatunk, ha tudjuk: egyfelől I. Mihály király két hónapnyi hezitálás után csak abból a taktikai megfontolásból írta alá a státútumot, hogy az esetleg érvként szolgálhat a készülő béketárgyalásokon – „aztán majd meglátjuk”. (Vagyis erről a jogszabályról is elmondható: nem azért született, hogy egy problémát megoldjanak vele, hanem azért, hogy legyen...) Másfelől az Antonescu-rezsimtől örökölt sovinizta közigazgatási alkalmazottak arra hivatkozva tagadhatták meg a státútum egyes rendelkezéseinek gyakorlatba történő ültetését, hogy az egész jogszabály ellentétes az 1923-as alkotmány szellemiségével.

2. A baloldali Groza-kormány „demokratikus nemzetiségpolitikája”

A jobboldali pártokat képviselő Sănătescu- és Rădescu-kormányok kirakat-politikája kevésnek bizonyult ahhoz, hogy visszakapják Észak-Erdélyt. Sztálinnak esze ágában sem volt épp a jobboldali pártoknak visszaadni ezt a területet – bármilyen „kisebbségbarát” politikát folytattak volna. A generalisszimusz ahhoz a feltételhez kötötte a román adminisztráció visszatérésének engedélyezését, hogy egy „valóban demokratikus” (tehát baloldali, Moszkva-barát)

kormány szavatolja a nemzetiségek jogegyenlőségét. 1945 március 6-án I. Mihály király kénytelen volt kinevezni a Petru Groza-vezette, kommunista dominanciájú kormánykoalíciót cserébe azért, hogy ismét visszatérhessen a román közigazgatás Észak-Erdélybe.

A romániai magyar sajtó⁸ és a magyarországi média által előszeretettel „magyarbarátként” emlegetett kormány magyarságpolitikája azonban igen ellentmondásosnak tekinthető, ugyanis – több pozitív intézkedése ellenére – számos példa azt mutatja, hogy bizonyos fokig tovább élt a korábbi korszak magyarellenes politikai gyakorlata. Emiatt igen nagy különbség figyelhető meg a Groza által hirdetett elvek, a magyar kisebbség képviselőinek tett számos kijelentése, ígérete és a politikai gyakorlata között. Ezen diszkrpanciának több oka van, ezúttal azonban csak a leglényegesebbre térünk ki. Egyrészt valószínűsíthető, hogy Groza valóban őszinte jóindulattal viseltetett a magyarság iránt (és ami ugyancsak nem lényegtelen: jól ismerte nyelvünket, kultúránkat). „Magyarbarát” kijelentéseit, intézkedéseit azonban nem lehet csupán ezekre a szubjektív tényezőkre visszavezetni. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy Groza tisztában volt egyrészt azzal, hogy amíg folynak a béketárgyalások, olyan magyarságpolitikát kell folytatnia, amely meggyőzi a magyar területi követeléseket támogató angolszász politikusokat arról, hogy Romániában határváltoztatás nélkül is rendezni tudják a „magyarkérdést”.⁹ (A bukaresti Magyar Politikai Misszió egyik jól értesült román informátora is úgy látta 1946 elején, hogy: „*a Groza-kormány által inaugurált egyenjogúsítási politika a legfontosabb érve a román békeelőkészítő tevékenységnek.*”)¹⁰ Ezért – tekintettel a nagyhatalmak „figyelő tekintetére” – muszáj volt a magyar kisebbség követelései egy részét teljesíteni.

Groza tehát tisztában volt a külső elvárásokkal. Csakhogy azt is látta, hogy az általa hirdetett „demokratikus”, („magyarbarát”) nemzetiségpolitikát nem csak a román társadalom nagyobbik – a kommunista kormánykoalícióval szembenálló – része, de még az RKP és RSzDP tagságának, sőt, pártapparátusának egy része is

elutasítja.¹¹ Több forrásból tudjuk, hogy például a CASBI-kérdésben még az RKP legfelső vezetése is ellenezte Groza „engedékeny” politikáját. Ugyancsak merevebb volt az RKP vezetése a magyar egyetem kérdésében is.

Ezen okokból a miniszterelnök sem tehetett mást, mint lavírozni igyekezett a magyar kisebbség követelése, elvárásai és a többségi sovinizmus „tűrőképessége” közt; utóbbinak tett engedményei pedig arról győztek meg számos erdélyi magyart, hogy bizony alig van különbség a történelmi pártok és a baloldal közt a magyar kisebbséggel szembeni politikában, sőt, mintha valamilyen folytonosság is megfigyelhető lenne.

Kontinuitás a jobboldali pártok magyarságpolitikájával

Az előző, jobboldali kormányok politikájával való kontinuitást mutatja egyfelől, hogy 1945. március 6. után a törvényalkotás során, és a politikai gyakorlatban továbbra is alkalmazták a *restitutio in integrumot*. Lássunk néhány példát: az 1945. május 29-én megjelent 406. sz. törvény elrendelte, hogy mindazok az iskolák, amelyek 1940. augusztus 30. után elmenekültek Észak-Erdélyből, térjenek vissza korábbi székhelyeikre. (Ennek következtében nem csak a volt Ferenc József Tudományegyetem összes épületét kellett visszaadni a románoknak, hanem mindazokat az 1920 és 1940 közt erőszakkal elkobzott iskolaépületeket is, amelyekben az impériumváltásig, majd a bécsi döntés után magyar oktatás folyt.) Ugyancsak a *restitutio in integrum* továbbélését mutatja az észak-erdélyi közigazgatás és a magyar többségű városok rohamos románosítása is. A „romanizálás” kétféleképpen történt: egyfelől a románok tömeges betelepítésével, másfelől pedig a magyar lakosság egy részének – valamilyen mondvacsinált ürüggyel történő – kitelepítésével.¹²

Egyfajta folyamatosságot jelentett az előző korszakkal az is, hogy amint visszatért Észak-Erdélybe a román csendőrség, ismét elkezdődtek – bár az 1944 őszihez képest kisebb intenzitással – a magyarelles atrocitások. (Elsősorban a vegyes lakosságú Mező-

ség falvaiban folyt – a tétlen csendőrség szeme láttára – a magyar lakosság terrorizálása, amelynek következtében néhol akkora lett az elkeseredés, hogy a helyi magyarság a kivándorlás gondolatát fontolgatta.)

Bár a magyarok kollektív kitelepítésének „fasiszta tervét” a Groza-kormány elítélte, az a törekvés, hogy a magyar-román területvitával kapcsolatos nagyhatalmi döntés idejére mennél kevesebb magyar maradjon Erdély területén, – burkoltan, de ugyancsak tovább élt. Erdély magyartalanítását két módon is megpróbálták elérni: egyrészt a román határőrizeti szervek igyekeztek megakadályozni, az Erdélyből elmenekültek lakóhelyükre történő visszatérését, másrészt a helyi hatóságok különféle indokokkal szerettek volna minél több magyart kiutasítani az ország területéről.¹³ Lucrețiu Pătrășcanu kommunista igazságügyminiszter a nyilvánosság előtt több ízben kijelentette, hogy azt a három-négy-százezer erdélyi magyar, aki az 1945. április 4-én megjelent 261. sz. állampolgársági törvény rendelkezéseinek értelmében nem jogosult a román állampolgárságra, ki fogja utasítani az országból. (A hivatkozott jogszabály többek közt sem annak a legalább százezer erdélyi magyarnak nem ismerte el a román állampolgárságát, amelyek már 1940 előtt sem juthattak ahhoz hozzá, sem azoknak az észak-erdélyi magyaroknak, akik 1940 és 1944 közt magyar állampolgárságért optáltak.) Nem Pătrășcanun múlt, hogy tervét nem tudta végrehajtani. (Az állampolgársági kérdést véglegesen csak a párizsi békeszerződés aláírása után, 1948 júliusában rendezték.)

A magyar társadalom tudatos elszegényítése, gazdasági javaitól történő megfosztása ugyancsak a Groza-kormány nevéhez köthető. Anélkül, hogy a részletekbe belemennénk, csupán három problémakört említünk: a) az 1945. március 23-i román földreform-törvényt (mely esetében – némileg leegyszerűsítve – az történt, hogy ahol csak lehetett ismét csak a magyaroktól vettek el földet és jórészt románokat részesítettek a földjuttatásból); b) a CASBI-törvény 1945. április 5-i végrehajtási utasítását, (amely következtében

burkoltan nacionalizálták az összes magyarországi érdekeltségű erdélyi ipari, kereskedelmi stb. vállalatot, pénzügyet, és az észak-erdélyi illetőségű magyar vállalatok nagy részét, valamint – a „vélelmezett ellenség” kategóriájának fölállításával – több tízezer észak-erdélyi magánszemély vagyont lefoglalták); c) a magyar szövetkezetek 1945 utáni ellehetetlenített helyzetét.¹⁴

Mindezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy háromnegyed évvel Groza hatalomra kerülése után Demeter Béla erdélyi újságíró, (aki 1945 közepén bekapcsolódott a budapesti békeelőkészítő munkálatokba) azt tapasztalta, hogy az erdélyi magyarok „*a leglényegesebb kérdésekben nem látnak különbséget az elmúlt 22, illetve 27 év reakciós kormányainak, s a felszabadulás óta létesült, demokratikus jelszavakat zászlójukra tűző román kormányok nemzetiségi politikája között.*”¹⁵

Groza ellentmondásos „magyarbarát” politikája

Ami a másik oldalt illeti, a Groza-propaganda (és a román békeelőkészítés) talán legfőbb „ütőkártyája” a kolozsvári magyar egyetem fölállítása volt. Csakhogy a magyar egyetem (általában a romániai magyar oktatásügy) 1945 utáni sorsa akár a Groza-kormány ellentmondásos magyarságpolitikájának szimbóluma is lehetne, ugyanis itt figyelhető meg talán a legtisztábban, hogy mennyire külső elvárások következménye az, hogy létrejöhett 1945–48 között egy – jogilag sohasem szentesített – magyar oktatási autonómia és ezzel egy időben egy széles körű magyar iskolai hálózat, valamint a különböző nehézségek ellenére megszerveződhetett egy színvonalas felsőoktatási intézmény.¹⁶

A magyar kisebbség érdekképviselőjét felvállaló Magyar Népi Szövetség kétségkívül a legnagyobb eredményeket a magyar oktatás- és művelődésügy területén tudta felmutatni. Csakhogy ezeknek a sikereknek két „szépséghibájuk” is volt: egyfelől a pénzügyi kormányzat az első másfél évben egyszerűen nem volt hajlandó finanszírozni a magyar oktatási és művelődési intézményeket, ezért hosszú hónapokon keresztül csak a magyar társadalom

közadakozásából tudták fenntartani azokat. (Ezt a kérdést csak a választások közeledtével orvosolták.) Másfelől pedig megfigyelhető egy olyan tendencia, hogy a magyar kisebbség számára kedvező intézkedések legtöbb esetben – alacsonyabb szintű jogszabályok voltak (miniszteri rendeletek, utasítások), amelyek szemben álltak egy magasabb rendű jogforrással, (az érvényben lévő, és még a két háború között a parlament által szentesített törvénnyel, vagy az alkotmánnyal). Erre hivatkozva az államapparátust uraló sovinszta tisztviselők ahol csak tudták, igyekeztek a magyarság számára kedvező rendelkezések végrehajtását „elszabotálni”. Ennek következtében minden az ideiglenesség látszatát keltette, és sokakban meggyökeresedett az a vélemény, hogy a nagy nehezen kiharcolt eredmények, „pünkösdi sikerek” lesznek. Az 1947–48-as fejlemények ezeket a pesszimistákat igazolták.

Végezetül ki kell térnünk Petru Groza magyarságpolitikájának kirakatintézményére is. A – még Sănătescu idején fölállított – kisebbségügyi minisztériumot (*Ministerul Naționalităților Minoritare*) Petru Groza miniszterelnökké történő kinevezése után néhány héttel államtitkárságra (subsecretariatul de stat – amit a magyar sajtó következetesen „alminisztériumnak” fordított) „fokozták le”. Az államtitkárság vezetője Gh. Vlădescu-Răcoasa maradt – államtitkári rangban. Az államtitkárság neve is megváltozott, mert egy törvényrendelet törölte a *kisebbség* kifejezés hivatalos használatát és helyette a továbbiakban a *nemzetiség* kifejezést használták.

Ez a névváltozás ismét csak a Groza-féle „magyarbarát/kisebbségbarát” politika propagandisztikus lépésének tekinthető: ezzel is azt próbálták elhíttetni, hogy immáron vége az alárendeltséget kifejező kisebbségi státusnak, most már az országban élő nemzeti kisebbségek a többségi román nemzet egyenrangú társai.¹⁷ A félreértések elkerülése végett azonban megjegyezzük: nem arról van szó, mintha Groza ráerőltette volna a „nemzetiség” fogalmának használatát a magyar közvéleményre. A magyar értelmiség valóban lealázonak, az egyenlőtlenség nyilvánvaló jelének tartotta a „nemzeti kisebbség” fogalmát, annak használatát. Egy részük

abban reménykedett (azzal áltatta magát?), hogy az („együttélő”) „nemzetiség” kifejezés használatának hivatalossá tétele jelzésértékű: a kormány komolyan meg akarja teremteni a többségi és kisebbségi nemzet közt a valódi jogegyenlőséget.¹⁸ Éppen ezért keltett megdöbbenést, amikor az ötvenes évek elején Bukarestben ismét visszatérnek a „nemzeti kisebbség” fogalmának használatára.

A kisebbségügyi/nemzetiségügyi minisztérium államtitkárság rangjára történő „lefokozása” mindazonáltal a lényegen mit sem változtatott: az „alminisztérium” továbbra is a döntési centrumon kívül¹⁹ maradt: a magyar, vagy a többi nemzeti kisebbséggel kapcsolatos lényegesebb döntéseket továbbra is személyesen Groza, és/vagy Gh. Gheorghiu-Dej, valamint Vasile Luca/Luka László hozták meg.²⁰

Végezetül érdemes megemlíteni, hogy az MNSZ formálisan ugyan nem volt tagja a kormánynak, abban mégis képviseltette magát, mivel három székely megye (Háromszék, Udvarhely, Csík) élén magyar prefektusok (kormány megbízottak) álltak (valamint több megyének az alprefektusa magyar volt), emellett pedig 1945-ben magyar tanácsost neveztek ki a nemzetiségi államtitkárságra (Czikó Nándort) és a propaganda minisztériumba (Méliusz Józsefet), majd 1946 októberében, másfél hónappal a parlamenti választások előtt pedig kinevezték Felszeghy Ödönt a nemzetnevelési minisztérium vezértitkárává. Mindezek azonban szerintünk nem többek ügyes gesztusnál, hiszen sem Czikó, sem Méliusz nem volt döntési pozícióban, és az sem Felszeghy múlt, hogy az 1948-as „oktatási reformig” fennmaradt a tanügyi kvázi-autonómia.

A „magyarbarát politika” megváltozása

A Groza-kormány magyarságpolitikájának megváltozása három okra vezethető vissza.

Egyfelől az RKP – a durva választási csalások és terror miatt – gyakorlatilag megnyerte az 1946 novemberi parlamenti választásokat, emiatt pedig nem volt akkora szükség a magyar kisebbség, illetve érdekképviseleti szervezete, az MNSZ addig nyújtott támo-

gatására, hiszen a jobboldali „történelmi” pártok gyakorlatilag kiszorultak a politikai porondról. Másfelől a párizsi békeszerződés 1947. február 10-i aláírásával megszűnt az a külső kényszer, amely arra készítette 1945-46-ban a bukaresti politikai vezetést, hogy különböző engedményeket (amelyeket később „privilegiumoknak” minősítenek) adjanak a magyar kisebbség számára. Végül, de nem utolsó sorban a választások után a politikai döntéshozatal centruma – bár Groza egészen 1952-ig hivatalában marad – a miniszterelnöktől az RKP Politikai Bizottságához került át. Az átmeneti korszak kettős hatalma már a múlté. Véget ért az az „aranykorszak”, amikor – a magyarsággal szembeni jóindulatát többször kimutató – Grozával még lehetett a hivatalában alkudozni, engedményeket kicsikarni. Az elkövetkező években – az „osztályharc fokozódása” közepette – a különböző alkuk helyett párthatározatok, „irányelvek”, egyéb párdokumentumok – vagy olyan titkos, sokszor szóbeli utasítások, amelyek szöges ellentétben állnak az éppen érvényben lévő párthatározatokkal, jogszabályokkal – szabták meg a magyar kisebbség sorsát. (Nem feledkezhetünk el azonban arról, hogy a totalitárius rendszerekben „a párdokumentumoknak »kettős olvasata« lehetséges: egy felszíni nyilvános«, és egy mögöttes, »belső« értelmezésük. Végeredményben ez a kettősség teszi lehetővé, hogy viszonylag hosszabb időszakot vizsgálva, a párdokumentumokban deklarált nemzetiségpolitikai célkitűzésekből ugyanaz az irányzat rajzolódjon ki, amit a romániai nemzetiségpolitika gyakorlata mutat.”)²¹

A változás első jele Vasile Luca/Luka Lászlónak (ő ekkor az RKP PB tagja, a szűkebb vezetőségben a „magyar ügyek” felelőse) a kolozsvári *Igazság* 1947. május 22-i számában megjelent „irányadó” írása (*A romániai magyarság útja*) volt, amely többek közt a magyar kisebbség körében megindítandó belső tisztogatásokra szólította fel az MNSZ vezetőségét. Ennek hatására mind az MNSZ-ben, mind a kulturális, oktatási stb. intézményekben széles körű tisztogatások kezdődtek, amely oda vezetett, hogy 1949-ben, ill. 1952-ben letartóztatták Balogh Edgárt, Kurkó Gyárfást,

Méliusz Józsefet, dr. Csögör Lajost, valamint Jordáky Lajost és Demeter Jánost, akik addig a kommunista párt megbízható híveinek számítottak.

A politikai tisztogatásokkal párhuzamosan sor került az önálló magyar gazdasági intézményrendszer felszámolására, amely folyamat a magyar szövetkezetek 1947 nyári beolvasztásával kezdődött és folytatódott az 1948. június 11-i államosításokkal.²² A gazdasági intézményrendszer szétzúzásának az lett a következménye, hogy a magyar kisebbség a központi hatalomnak még inkább a kiszolgáltatottjává vált. 1948-ban (az augusztus 3-i „tanügyi reformmal”) elkezdődött a magyar nyelvű oktatás kereteinek fokozatos szűkítése, majd 1948–50 közt felszámolták a magyar kulturális egyesületeket, társaságokat is. (Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy az egyesületek betiltása, az egyházak elleni repressziók stb. látszólag egyformán sújtották mind a többségi románságot, mind a magyar és a többi nemzeti kisebbséget, csakhogy a nemzettudat megőrzésében, ápolásában fontos szerepet betöltő közművelődési egyesületek megszüntetése, az egyházaknak a templomaik falai közé szorítása a kisebbséget érintette súlyosabban, hiszen a többségi nemzet identitástudatának ápolását a különböző állami intézmények is elősegítették.)

Mindezek mellett lankadatlanul folyt tovább a még magyar többségű városok elrománosítása is: egy 1947. május 9-i rendelettel megszigorították a letelepedést a nagyobb erdélyi városokban, ami azt jelentette, hogy a többségi nemzethez tartozók különféle ürügyekkel megkapták a lakhatási engedélyt, míg a magyarok (vagy a németek) nem. (A lakóhely szabad megválasztásának korlátozása ekkor vette kezdetét és 1989-ig fenn is maradt.) 1948–49-ben aztán ismét csak felmelegítették a városi lakosság egy része kitelepítésének korábbi gyakorlatát: most az „osztályellenesség” kitelepítése folyt, csakhogy a „kizsákmányoló osztályok” tagjainak döntő része az észak-erdélyi városokban (részben Dél-Erdélyben is) magyar (helyenként még zsidó és német) származású volt.²³

A „határok légiesítése” helyett leereszkedik a vasfüggöny

Ugyancsak a magyarságpolitika megváltozásának egyik föltűnő jele volt – különösen azok számára, akik még emlékeztek arra, hogy Groza 1945–46 során rendszeresen kilátásba helyezte a magyar-román határ „légiesítését” – az, hogy 1947-től rendkívüli módon megnehezedett az anyaországgal történő kapcsolattartás. A határátkelést még a magyar–román határvita lezárása előtt megszigorították: Teohari Georgescu kommunista belügyminiszter 1945 júniusában visszaállította az útlevélkényszert a magyar-román határon is. Ettől kezdve az útlevélkiadást egyre inkább megnehezítették. Októbertől már külön kiutazási vízumra is szükség volt az eltávozáshoz, 1946 januárjában pedig – bár a Külügyminiszterek Tanácsában még nem hozták meg a végső döntést a magyar-román határ kérdéséről – a trianoni magyar-román határon 1940 előtt működő határátkelőhelyek egy részét bezárták.

A békeszerződés aláírása után még meglévő hétből is csak egy közúti és két vasúti határátkelőhely maradt nyitva, a többieket megszüntették. 1947–48-tól valóságos vasfüggöny ereszkedett le a két „testvéri, népi demokratikus ország” közé.²⁴ A helyzet odáig romlott, hogy az 1948. december 8-án életbelépő magyar-román vízumegyezmény romániai ratifikálását követően a közönséges útlevelek kiadása gyakorlatilag megszűnt. (Magyar diplomáciai értesülések szerint Georgescu belügyminiszternek az volt a hivatalos álláspontja, hogy a magánutazás nem engedélyezhető. Valószínűleg ennek volt következménye, hogy a bukaresti vezetés felszámolta a kishatárforgalmat és kiépítették a két ország közötti határzárát.)

Az útlevélkiadás szüneteltetésének többek között az lett a következménye, hogy 1947–48 folyamán tömegessé vált az illegális határátlépés Magyarország felé – annak ellenére, hogy 1948 januárjában megszigorították az érte kiszabható büntetés mértékét: az elfogottak 3–10 év büntetésre, és vagyonekobzásra számít-

hattak, ráadásul a határőrök sok esetben fegyvereiket használták a „disszidálókkal” szemben.

Az anyaország és az erdélyi magyarság közötti kapcsolattartást némileg megkönnyíthette volna, ha a bécsi döntés előtt Kolozsváron működő magyar konzulátus megint megnyitják, ezt azonban az 1948–1949-ben folyó magyar–román államközi tárgyalásokon a román fél merev ellenállása miatt nem sikerült elérni. Végül Budapest belement abba a kompromisszumos megoldásba, hogy konzulátus helyett 1949 augusztusában Kolozsvárott csak a bukaresti magyar követség *útlevélkirendeltsége* nyithatta meg kapuit. (A helyzet paradox voltát jelzi, hogy az útlevélhivatal fennállása alatt utazhattak ki a legkevesebben Romániából Magyarországra.)

A kirakatpolitika folytatása

Miközben – a több hullámban folyó – tisztogatásokkal 1947–52 között szinte lefejezték a magyar értelmiséget (egyformán börtönbe küldve a rendszerrel szemben álló konzervatív liberálisokat, valamint a szociáldemokratákat és kommunistákat), valamint felszámolták a magyar intézményrendszer nagy részét, a párt „demokratikus nemzetiségpolitikáját” néhány látszatintézkedéssel igyekezett bizonyítani.

A „Marx-Lenin-Sztálin szellemiségét képviselő” nemzetiségpolitika egyik hivatkozási alapja az 1948-as új alkotmány volt, melynek 24. szakasza több „szépen hangzó kinyilatkoztatást” tartalmazott. Így például: „*A Román Népköztársaság biztosítja az együttélő nemzetiségek számára az anyanyelv használatának jogát és az anyanyelvű oktatás minden fokozatban való megszervezését. Azokban a körzetekben, ahol nemcsak román, hanem más nemzetiségű lakosság is él, a közigazgatásban és igazságszolgáltatásban az illető nemzetiség nyelve mind szóban, mind írásban használandó....*” (A kiemelés tőlünk, V. G.) Figyelemreméltó, hogy az alkotmány nyilvánosságra hozott tervezetében még benne volt, hogy „*azokban a körzetekben, ahol a lakosság legalább 30%-a nem román, hanem más nemzetiségű, a közigazgatásban és az igazság-*

szolgáltatásban ezeknek a nemzetiségeknek a nyelvét is kell használni...”²⁵ (A kiemelés tőlünk, V. G.) A végleges szövegből azonban kimaradt a konkrét arányszám megjelölése.

Groza kirakatintézményének, a nemzetiségi alminisztériumnak a sorsa is sajátosan alakult. Az 1946. november 19-i választások után létrejött új kormányban a nemzetiségi államtitkárság betöltetlen maradt, majd 1947. december elején Groza Takács Lajost, a Magyar Népi Szövetség egyik meghatározó személyiségét nevezte ki „alminiszterre”. Az 1948. áprilisában megalakult új Groza-kabinetben azonban már nem találni ezt az államtitkárságot, helyette létrehozták a miniszterelnökség mellett működő, *Együttélő Nemzetiségek Problémáival Foglalkozó Főigazgatóságot*. A Takács-vezetett főigazgatóság feladata a kisebbségi problémák nyilvántartása, tanulmányozása volt, és javaslatokat, terjeszthetett elő „*a gondok politikai, jogi, közigazgatási úton történő rendezésére*”.²⁶

A Groza nevével fémjelezhető „engedékeny” magyarságpolitika végét egy, 1948. december 12-én megjelent, az RMP KV Politikai Irodájának a „nemzeti kérdésben” [sic!] hozott határozatához köthetjük. Ez a dokumentum az elkövetkező évek nemzetiség-/magyarságpolitikáját is döntően meghatározta. Mindamellettt hogy minden nemzeti kisebbséget elmarasztaltak valamilyen „bűnben”, először itt fogalmazták meg azt a tételt, miszerint a nemzetiségi/kisebbségi kérdést „mindig *alá kell rendelnünk a munkásosztály fő feladatának*.”²⁷

3. Elfordulás a „lenini-sztálini” magyarságpolitikától

Az RMP magyarságpolitikája ugyanúgy *kétarcú* volt, mint a Groza-kormányé. Egyfelől ugyanis a nyilvánosságra hozott párt határozatok rendre leszögezték, hogy a párt „Marx, Engels, Lenin és Sztálin útmutatásainak szellemében” folytatja nemzetiségpolitikáját. Ez azt jelentette, hogy külsőségekben „internacionalista” politikát folytattak. (Jórészt a szovjet minták szolgálai másolásáról volt szó.) A valóságban azonban egyre erősödött a hagyományos román nacionalizmus pozíciója a legfelsőbb vezetésen belül is,

melynek következményei előbb-utóbb érzékelhetővé váltak a magyarságpolitikában.

Kezdetben úgy tűnt, hogy – bár a korábbi években már történtek negatív fejlemények – lényegében tovább folyik az 1945 márciusában elkezdődött Groza képviselte magyarságpolitika. 1952. szeptember 24-én a Nagy Nemzetgyűlés újabb alkotmányt fogadott el. Ez az előző alaptörvénynek a kisebbségekre vonatkozó passzusait szinte szó szerint átvette,²⁸ ám nem emiatt volt nagy jelentősége, hanem mert ez hozta létre a *Magyar Autonóm Tartományt*.

Az új közigazgatási egység felállításának előzménye az 1950 szeptemberi „területi-közigazgatási reform” volt, amely – szovjet mintára – tartományokra és rajonokra osztotta az országot. (Erdély 22 megyéjéből 11 tartományt alakítottak ki.) Mivel ekkor a Székelyföldet két román többségű tartomány között osztották fel (a régi Gyergyó és Maros székek területe Maros, míg Csík, Udvarhely, Háromszék Sztálin/Brassó tartományhoz került), a nyilvánosság előtt a Magyar Autonóm Tartomány létrehozásának egyik indoka a fenti sérelmes intézkedés megszüntetése volt.

A párt magyarságpolitikájának ellentmondásossága azonban a MÁT esetében is tetten érhető. Egyrészt a magyar többségű tartomány határait úgy alakították ki, hogy szintiszta román vidékeket (Bodza-vidék, Felső-Maros-völgy stb.) is csatoltak hozzá, aminek következtében az 1956-os népszámlálás csak 77%-os magyar többséget mutatott ki e közigazgatási egységben. Másrészt az új alkotmány 21. szakasza ugyan tényként szögezi le: „*A Magyar Autonóm Tartomány Szabályzatát az Autonóm Tartomány Néptanácsa dolgozza ki és jóváhagyás végett a Román Népköztársaság Nagy Nemzetgyűlése elé terjeszti*”, erre azonban sohasem került sor. (Egyes források szerint Fazekas János, az RMP KV titkársága mellett működő nemzetiségi bizottság vezetője kezdeményezésére 1955-ben elkészült a statútum tervezete, amit azonban elsüllyesztettek.)

A valóságban ez a tartomány sem volt semmivel sem önállóbb, mint a többi közigazgatási egység. (A Romániában is meghonosít-

tott sztálini típusú totalitarizmus egyébként sem tűrt meg semmifajta partikularizmust, autonómiaformát, ezért is nevetséges a román nacionalistáknak az a vádja, hogy a magyar „autonóm” terület egy külön „enkklávét” képezett volna Románia testében.) A különbség „csupán” annyi volt, hogy ebben a tartományban a magyarok ténylegesen élhettek mindazon jogaikkal, amelyeket 1945 után kivívtak maguknak. A Magyar Autonóm Tartomány létrehozásától kezdve ugyanis Erdély többi részén többek közt fokozatosan eltűntek a kétnyelvű fölíratok, a kisebbségi nyelvek hivatalos helyen történő használata elé egyre több akadály gördült – a magyarság jogai szemmel láthatóan csorbultak. (Eközben pedig a pártvezetés a MAT területére próbálta koncentrálni a magyar kulturális intézmények nagy részét, igyekezett Kolozsvárt megfosztani a magyar kulturális-oktatási centrum szerepétől: a kolozsvári *Színművészeti Intézet* magyar tagozatát 1954 nyarán Marosvásárhelyre helyezték – bár ott magyar opera nem működött, az addig Kolozsváron megjelenő *Irodalmi Almanachot* pedig 1953 februárjában megszüntették, majd egy évvel később Marosvásárhelyen indították újra – *Igaz Szó* címen. Egyes korabeli hírek szerint ekkor fölmerült a Bolyai Egyetemet Marosvásárhelyre történő költöztetés terve is.)²⁹

A Magyar Autonóm Tartomány létrehozása után a pártvezetés úgy látta, fölhagyhat az „aktív nemzetiségpolitikával” véget érhet a „túlzott engedmények” korszaka. Részben ezt jelzi Gheorghe Gheorghiu-Dejnek az 1953. január 29-i kolozsvári *Igazságban* is megjelent írása, amelyben többek között kijelentette, hogy Romániában megoldódott a nemzetiségi kérdés. (Ettől kezdve következetesen „nemzeti kérdést” emlegetnek „nemzetiségi kérdés” helyett.) Ebből pedig – a pártvezetés szerint – az a következtetés vonható le, hogy most már semmi szükség sincs a magyar kisebbség politikai érdekképviselési szervének indulására, de a negyvenes évek végére már teljesen eljelentéktelenedett, a párt napi „agitációs fórumaként” működő Magyar Népi Szövetségre. 1953 márciusában az MNSZ vezetőségével kimondatták (nagyjából egy

időben a zsidó és német kisebbségi szervezetekkel) a szövetség önfeloszlatását. (Valószínűleg Gheorghiu-Dej előbbi kijelentésére vezethető vissza az is, hogy az „együttélő nemzetiségek” problémáival foglalkozó főigazgatóságot csendben megszüntették.)

A „nemzeti kérdés megoldása” azonban magával hozott egy másik változást a nyelvpolitika területén 1952-től a hivatalos szövegekben az („együttélő”) „nemzetiség”-ről fokozatosan visszatértek a „nemzeti kisebbség” kifejezés használatára.³⁰ Ezen fogalom-váltás fontosságának az akkori magyar értelmiségi elit nagy része is tudatában volt: ez ugyanis rádöbbsentette őket arra, hogy megváltozott a párt magyarságpolitikája. (1952 júniusában Pataki László bukaresti magyar követnek árulta el Sütő András, a *Falvak Népe* akkori főszerkesztője, hogy „*őt is nagyon megdöbbsentette először ez a kifejezés. A Magyar Népi Szövetség vezetőségétől és a Párttól magyarázatot kértek. Azt a választ kapták, hogy ezt a kifejezést Sztálin elvtárs is használja...*”)³¹

A párt megváltozott magyarságpolitikáját leginkább az mutatta meg, hogy miként alakult a magyar nyelvű oktatásügy helyzete. Az első veszteség a magyar nyelvű mérnökképzést érte, ugyanis az 1953/54-es tanévtől megszűnt a kolozsvári Mechanikai Intézet magyar tagozata. (1953/4-ben szűnt meg a negyvenes évek végén-ötvenes évek elején a moldvai csángómagyarok számára létrehozott magyar tannyelvű elemi iskolák döntő része is.) Az 1955/56-os tanév elején nem hirdettek új felvételit a Mezőgazdasági Főiskola (Agronómia) magyar tagozatára sem. Mindemellett elkezdődött a magyar nyelven folyó középfokú szakoktatás kereteinek szűkítése is: egyre kevesebb helyen indult kisebbségi nyelven szakmai iskola, valamint megkezdődött – igaz, még csak szórványosan – a magyar és román tannyelvű iskolák összevonása. (Nem véletlen, hogy az ötvenes években a magyar nyelvű lapokban országos, vagy egy tartományra vonatkozó részletesebb nemzetiségi iskolastatisztikával alig lehet találkozni.) 1955 előtt inkább a helyi hatóságok kezdeményezése következtében szűnt meg egy-egy magyar tannyelvű szakiskola, vagy tagozat. 1956. július 15-én azonban megjelent

egy párt- és kormányhatározat, amely előírta a vegyes (román és nemzetiségi tagozatos) oktatás megszervezését. Ekkortól elkezdődött az addig önálló, magyar tannyelvű iskolák felszámolása.

Az ötvenes évek első felének másik komoly kisebbségi sérelme – legalábbis az értelmiség számára – az anyaországgal történő kulturális-tudományos kapcsolatok szinte teljes szüneteltetése volt. Alig-alig juthattak be szépirodalmi művek, szakkönyvek, napilapok és folyóiratok – ráadásul devizális okokra hivatkozva 1954-ben még a bejutó csekély példányszámot is drasztikusan tovább csökkentették. A két ország közötti kulturális cserekapcsolat szinte teljes megszűnésének egyik oka a Nagy Imre-kormány reformpolitikájával szembeni román fenntartás, gyanakvás volt, ami oda vezetett, hogy Bukarest 1955-ben bezáratta a kolozsvári útlevélvivatalt.

Ezzel egy időben azonban ismét létrehoztak egy álintézményt: az RMP KV titkársága mellett *a nemzeti kisebbségek problémáival foglalkozó bizottságot*. (Vezetője Fazekas János lett.) A bizottság – melynek meglétéről a korabeli lapok mélyen hallgattak – eddigi ismereteink szerint tényleges munkát alig végzett, a magyarságpolitika alakulására kifejtett hatása meglehetősen csekély lehetett. A bizottság az ötvenes évek végén úgy szűnt meg, mint ha nem is lett volna.

1956 „forró nyara” Erdélyben

Az 1956-os év első felének eseményei sokakat nagy reménységgel töltöttek el. Az SZKP februári XX. kongresszusa elbizonytalanította a román pártvezetést, ellenben bizakodóvá, mintegy bátrabbá tette az antisztalinista magyar (és román) értelmiséget. 1956 nyara Kolozsvárt is „forró nyárnak” bizonyult, a magyarországi erjedésnek itt is volt némi kisugárzása, nem is beszélve arról, hogy a pártközpontba befutó jelentések már korábban is a magyar értelmiség nagyfokú elégedetlenségéről szóltak. A magyarországi események hatása azáltal is megnőtt, hogy az előző év második felétől el kezdtek magánútleveleket is kiadni, minek következtében

hirtelen több ezer erdélyi magyar juthatott át – hosszú évek óta először – az anyaországba és ott a saját szemével láthatta a két ország közötti gazdasági/életszínvonalbeli – és főleg: politikai – különbséget.

A különböző nyugtalanító hírek hatására a nyár végén az országos vezetés úgy látta, sürgősen ráncba kell szedni a nyíltan elégedetlenkedő kolozsvári magyar értelmiséget. Augusztus végén Miron Constantinescu, a Politikai Bizottság reformista tagja vezetésével népes „tűzoltóbrigád” szállt ki Kolozsvárra. Csakhogy a pártvezetés számítása nem vált be: a megfegyelmezések, példastatuálások helyett – az értelmiség elszánt ellenállása miatt – engedelményekre kényszerültek. Ezek sorába tartozott, hogy nagy hirtelen ismét engedélyezték a Mezőgazdasági Főiskola magyar tagozatára történő felvételit, novemberben az oktatásügyi minisztériumban *nemzetiségi vezérigazgatóságot* állítottak fel (élére kinevezve Bányai Lászlót, a Bolyai addigi rektorát), engedélyezték a következő évtől több új lap (mint a *Korunk*, és a *Napsugár* c. gyermeklap) beindítását. (A megbeszéléseken többen azt is követelték, hogy a pártvezetés állítsa vissza a Magyar Népi Szövetséget – vagy más hasonló magyar kisebbségi érdekképviseleti szervezetet – és készítsenek el egy új nemzetiségi státútumot. Természetesen a pártközpont kiküldöttei ezeket az „túlzó” követeléseket elutasították.) Csakhogy amíg a pártvezetés bukaresti szemszögből másodrangú kérdésekben engedett, az igazán lényeges dologban nem: az augusztusi párthatározat végrehajtását nem függesztették fel. Így aztán hivatalos statisztika szerint az 1956/57-es tanévben az előző évhez képest a hétéves iskolák esetében megháromszorozódott, a középiskoláknál pedig megduplázódott a magyar tannyelvű tagozatok száma – miközben az önálló magyar tanintézmények száma jelentősen csökkent.³²

A magyar forradalom hatása

A budapesti forradalmi események hatására Erdélyben a magyar középiskolások, egyetemi hallgatók egy része mozgolódn

kezdt. A különböző szervezkedéseket (vagy csak szervezkedési kísérleteket), „összeesküvéseket” komoly retorziók követték: 1956 és 1959 közt két nagyobb hullámban széleskörű megtorlások, letartóztatások történtek. Az '56-hoz köthető megtorlások mértékéről a kutatásnak még ma sincs pontos képe. Az eddig megjelent visszaemlékezések, tanulmányok a meghurcoltak és az elítéltek számával kapcsolatban igen eltérő adatokat közölnek: a több ezertől a félszázeres számig. Bármennyi is a megtorlásokat elszenvedettek száma, annyi bizonyos: a félelem ekkor kialakult légköre igencsak megkönnyítette Bukarest számára, hogy ellenállás nélkül vigye végbe az újabb magyarellenes intézkedéseit. Az RMP vezetése ugyanis abból a tényből, miszerint a különböző mozgolódásban, szervezkedésben meglehetősen sok magyar értelmiségi, egyetemi és főiskolai hallgató, középiskolás diák vett részt, azt következtetést vont le, miszerint 1956 előtt általában hibás volt a párt magyarságpolitikája, „túlzott engedményeket” tettek a magyarságnak. Ezen túlmenően az volt a véleményük, hogy éppen a fiatalság fertőzött leginkább a „burzsoá nacionalizmussal”, tehát komoly hiba volt megengedni korábban az önálló magyar tannyelvű elemi-, közép- és felsőoktatás létrehozását, amelyek a „magyar nacionalizmus” és „szeparatizmus” fészkeinek bizonyultak. (Keleti Ferenc bukaresti magyar nagykövet információi szerint 1959-ben Athanase Joja oktatásügyi miniszter egy bizalmas beszélgetés során kijelentette: *„Az eddigi iskolapolitikájuk a nemzetiségekkel kapcsolatban hibás volt. Nem tudja, hogy követhettek el ilyen hibákat. Tévedés volt eddig a külön magyar anyanyelvű iskolák megengedése...”*)³³

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a Gheorghiu-Dej nacionalista magyarságpolitikáját közvetve a budapesti pártvezetés is támogatta, ugyanis Kádár János és Kállai Gyula a magyar párt- és állami delegáció 1958-as körútja során több, a román „testvérpárt” nemzetiségpolitikáját dicsérő kijelentést tettek. (Kádár a látogatás során elégedetten jelentette ki: *„Mi eddig is tudtuk és nagyra értékeltük, most pedig személyesen is tapasztaltuk, hogy*

*a Román Népköztársaságban megvalósult a nemzetiségek jogegyenlősége, a politikai, gazdasági és kulturális élet minden területén.*³⁴ (A kiemelés tőlünk, V. G.) Ebből pedig a román pártvezetés azt a következtetést vonta le, hogy Budapest „levette a kezét” az erdélyi magyarságról, és így szabad kezet kaptak asszimilációs politikájuk folytatásához. Számításukban nem is csalódtak: 1959 júliusában Bukarestbe látogatott Kállai Gyula államminiszter, és a kétnapos megbeszélés végén kijelentette, hogy a budapesti elvtársak „alapvetően úgy gondolják, hogy a két egyetem egyesítése helyes lépés volt. A cél, amelyet a két egyetem egyesítése révén akarnak elérni, helyes.”³⁵

Mindemellett a szovjet tényező szerepe sem elhanyagolható: arról van szó ugyanis, hogy 1958 nyarán kivonták a szovjet csapatokat Romániából, és ettől kezdve Bukarestben egyre határozottabban egy „különutas”, nemzeti politikát kezdtek folytatni, ami a román társadalom jó részében nem csupán a pozitív töltetű nemzeti érzések, hanem a hagyományos magyarellenes nacionalizmus megerősödésével is járt.

Az egyre inkább a két világháború között alkalmazott sovinizta, magyarellenes politikai gyakorlat vonásait mutató „szocialista nemzetiségpolitika” éppen a legfontosabb területen: az anyanyelvű oktatásban okozta a legnagyobb pusztítást. Az 1956 nyári párthatározat következtében az 1955/56-os tanévhez képest 1958/59-re az elemi- és középiskolák magyar tagozatainak száma megtöbbszöröződött. A „tagozatosítás” kétféleképpen történt: azokban a helységekből, ahol volt önálló adminisztrációjú magyar és román tannyelvű iskola, azokat összevonták. Ott azonban, ahol addig kizárólag csak magyar tannyelvű oktatási intézmény működött, annak keretén belül román tagozatot hoztak létre. Természetesen mindkét esetben enyhébb, vagy durvább hatósági nyomás kísérte ezt a folyamatot. Függetlenül a módszerektől, az eredmény ugyanaz volt: az önálló, kizárólag magyar tannyelvű középiskolák a hatvanas évek közepére szinte teljesen eltűntek.³⁶

1959 kétségkívül a romániai magyar oktatásügy történetének egyik fekete éve. Ekkor szűntek meg a moldvai csángómagyarok utolsó magyar tannyelvű elemi iskolái, és megszüntették az oktatásügyi minisztérium nemzetiségi vezérigazgatóságát is. Ugyanekkor „egyesítették” azonban a Babeş és a Bolyai egyetemet, és emellett véglegesen fölszámolták a Mezőgazdasági Főiskola magyar tagozatát is. (A Bolyai egyetem fölszámolására még a nyugati média is felfigyelt!) Az 1956 utáni megtorlásokkal megfélemlített magyar értelmiség kényszeredetten túrta a magyar egyetem megsemmisítését. Miközben az utolsó rektor, Takács Lajos önnön baleksége, hiszékenysége áldozataként statisztált intézménye likvidálásához, Szabédi László, az egyetem professzora öngyilkosságával tiltakozott a durva önkény ellen.

Az anyanyelvű oktatás felszámolása mellett ugyancsak súlyos sérelem volt az 1960 decemberi „területi-közigazgatási reform”, amivel többek között (személyesen Nicolae Ceauşescu kezdeményezésére) átszabták a Magyar Autonóm Tartomány határait: Háromszék déli részét (gazdasági okokra hivatkozva) Brassó tartományhoz csatolták, ugyanekkor a MAT-hoz csatoltak több román többségű rajont. Ennek pedig az lett az egyik következménye, hogy a magyarság száma 564.000-ról 473.000-re csökkent, míg a románok száma 147.000-ről 266.000-re nőtt. (Ezzel az arányszámuk 22-ről 36%-ra nőtt.) A románok számának növekedése elég jó ürügy volt ahhoz, hogy megkezdődjön a közigazgatás és a pártapparátus románosítása. A hatvanas évek elejére az apparátus első vonalába (tartományi első titkár, néptanácsi elnök, az állambiztonság vezetője, stb.) sorra románokat helyeztek. A most már *Maros Magyar Autonóm Tartomány* nevet viselő közigazgatási egység apparátusának elrománosítása megkönnyítette azt is, hogy 1962-ben – az addig kizárólag magyar tannyelvű – marosvásárhelyi *Orvosi és Gyógyszerészeti Intézetet* is „romanizálják”. Itt a módszer ugyanaz volt, mint a Bolyai felszámolásakor: nem külön magyar és román tagozatot hoztak létre, hanem a tantárgyak többségét románul kezdték leadni a magyar hallgatók számára is.

(Az alapításától magyar intézménynek számító OGYI románosítását szolgálta az is, hogy évről-évre egyre több román hallgatók vettek fel, ezzel párhuzamosan pedig jelentősen megnőtt a román professzorok száma.)

Ugyancsak a hatvanas évek elejének fejleményeihez tartozik az is, hogy néhány vidéki magyar napilapban (például a nagyváradi *Fáklyában*) nem lehetett a települések magyar neveit leírni. (Ezen a téren csupán 1968-ban történt változás.) Ezt még talán lehet a helyi tartományi vezetés „túl buzgóságának” számlájára írni,³⁷ ám az már országos jelenség volt, hogy Erdélyben a nagyobb, magyarok által is lakott városokban a második bécsi döntést követően, vagy 1945-ben magyar személyiségekről elkeresztelt utcanevék egy részét a hatvanas évek elején átkeresztelték – és nem egyszer azokat a román neveket kapták vissza, amelyeket 1920–40 közt viseltek.

A hatvanas évek elején talán csak egyetlen területen történt némi pozitív változás: az útlevélkiadás terén. Bár 1956 októberétől ismét leereszkedett a vasfüggöny, az ötvenes évek elejére emlékeztető állapotok – nem utolsósorban a Kádár-vezetés állandó pressziója miatt is – lassan végképp eltűntek. 1961-ben megkötötték a két ország között a vízumkényszer eltörléséről szóló egyezményt (igaz ezt Románia pár év késéssel ültette át csak a gyakorlatba), aminek következtében például 1962-ben 26 ezer, míg 1964-ben 71 ezer utas látogathatott Magyarországra.

Mindezek ellenére Bukarest és Budapest viszonya – az ’56-ot követő pár éves szívélyes jó viszonyt követően – a hatvanas évek első felében ismét igen hűvössé vált, kiváltképp az 1964 áprilisi román „függetlenségi nyilatkozat” (vagyis az RMP KV április 16-i, a kommunista pártok külön útjainak létjogosultságáról, szuverenitásáról kiadott nyilatkozata) után. Ekkor Budapest úgy értékelte, hogy a román pártvezetés *„vonalvezetésében a szélsőséges nacionalistákra és a jobboldali restaurációs erőkre, másfelől a XX. és XXII. kongresszus téziseivel szembenálló dogmatikus-szektás elemekre támaszkodva a szocialista országokkal való internacionalista kapcsolat felszámolására, a »nemzeti politika« kialakítására törekszik...»*³⁸

Azt, hogy az RKP vezetése a hatvanas évek közepén egyre határozottabban a „szélsőséges nacionalista erőkre” támaszkodik, a magyarságpolitika alakulása is igazolta.

4. *Útban az etnokratikus állam felé*

Nicolae Ceaușescu hatalomra kerülésekor, 1965-ben, számos román és magyar értelmiségi bízott abban, hogy Romániában is elkezdődik végre egy desztalinizációs folyamat. A magyar értelmiségiek egy része emellett abban is reménykedett, hogy az új főtitkár szakítani fog Gheorghiu-Dej nacionalista magyarságpolitikájával. Az ezirányú reményeket azonban hamarosan csalódás váltotta fel, mivel számos jel mutatta már 1965 nyarán is, hogy ebben a kérdésben érdemi változásra egyelőre nem lehet számítani.

Az RKP 1965 júliusában megtartott IX. kongresszus (ahol főtitkárrá választották Ceaușescut), több szempontból új politikai és ideológiai korszak kezdetét jelzi, témánk szempontjából azért is, mert itt honosították meg a „szocialista nemzet” és a „szocialista nemzeti állam” kifejezéseket. Ugyanitt elhangzott beszédében pedig Ceaușescu a kisebbségi kérdéstről mint „befejezett folyamatról” beszélt.³⁹ (Ettől kezdve az új pártvezető számtalan alkalommal – a nyolcvanas években rendszeresen – hangoztatta, hogy „*pártunk örökre megoldotta a nemzeti [sic!] kérdést*”.)

Bár Ceaușescu kongresszusi beszéde nem sok bizakodásra adhatott okot, az azonban igen, hogy az augusztusban elfogadott új alkotmányban ismét az *együttélő nemzetiség* fogalmával lehetett találkozni. Ez a látszólag nagyvonalú terminológia, – akárcsak a Groza idején bevezetett *nemzetiség* – azt sugallta, hogy Romániában a nemzeti kisebbségek a többségi nemzettel azonos státuszt élveznek. Valójában azonban az a politikai-ideológiai megfontolás állt e nyelvpolitikai váltás mögött, hogy egyrészt a nemzeti kisebbségeket a kisebbségi léttel együttjáró nemzetközi jogi védelem lehetősége alól kivonják, másrészt az új fogalom arra is alkalmasnak bizonyult, hogy a különböző történelmi múlttal,

gazdasági-kulturális háttérrel rendelkező, eltérő lélekszámú kisebbségek közti különbséget elkendőzzék.

Ceaușescu „új szellemű” kisebbségpolitikája egyelőre kimerült abban, hogy kezdeményezésére 1965-ben megint létrehozták az 1959 elején megszüntetett, a KB-titkárság felügyelete alá tartozó, *a nemzeti kisebbségek problémáival foglalkozó bizottságot*. A bizottság élén maga a főtitkár állt, de a közvetlen irányítás kezdetben a „liberális” Miron Constantinescu, majd Paul Nicolescu-Mizil kezében volt. A bizottság magyar tagjai (köztük Domokos Géza, Takács Lajos, Sütő András) az elkövetkező három évben több vidéki kiszálláson igyekeztek megismerkedni a nemzeti kisebbségek nyelvén folyó oktatás, a kisebbségi színházak, kultúra problémáival. A probléma-felmérést követően készített javaslataikat a KB elé terjesztették, de érdemi döntések sohasem születtek. Végül a bizottság valamikor 1968 első felében „elhalt”. Mivel ez a bizottság sem tudott semmi eredményt felmutatni, joggal merül fel a kérdés: mi értelme volt a létrehozásának? Néhány korabeli magyar diplomáciai iratból számunkra úgy tűnik, hogy ez az áltintzmény (is) elsősorban a külföldnek (Budapestnek, közvetve pedig Moszkvának) „szólt”. Azt volt hivatva bizonyítani, hogy Ceaușescu – elődjével szemben – komolyan veszi a nemzeti kisebbségek problémáit.

Reménykedések és részengedmények

Ahhoz, hogy ismét valami érdemi változás történjen a magyar kisebbséggel kapcsolatos politikában – akárcsak 1956-ban – a külső körülményeknek kellett megváltozniuk. Az 1968-as reformtavasz – mely mind a román, mind a magyar reformista értelmiség körében nyugtalanságot keltett –, valamint Csehszlovákia megszállása arra késztették a román vezetést, hogy szorosabbra vonja belső erőit. A külső fenyegetettség érzése rákényszerítette Bukarestet, hogy bizonyos módosítások történjenek a magyarságpolitikában – természetesen csak olyanok, amelyek a lényegét nem érintik. Azonban nem csak a nemzetközi politikai tényezők jelen-

tettek egyfajta kényszerítő erőt, hanem a magyar értelmiség 1968 nyári aktivizálódása is, amelyet részben a régóta megoldatlan problémák (iskola-összevonások, a magyar nyelvű szakoktatás, a kétnyelvű feliratok „eltűnése”), részben új sérelmek váltottak ki. Az egyik legfrissebb sérelem az újabb „területi-közigazgatási reformmal”, az ún. megyésítéssel volt összefüggésben.

1967-ben ugyanis elhatározták, hogy ismét átalakítják az ország adminisztratív beosztását és – részben azért, hogy ezzel a főtitkár meg tudja teremteni a saját hatalmi bázisát –, visszatértek a megyerendszerhez. Mivel a tartományokból több megyét is kialakítottak, fölmerült annak kérdése, mi legyen a Maros-Magyar Autonóm Tartománnyal. Bár 1967 második felében – a bukaresti magyar nagykövetség értesülése szerint – a főtitkári beszámolókból a figyelembe veendő szempontok között *„hangsúlyozottan említették a lakosság nemzetiségi összetételét is”*⁴⁰ az új adminisztratív határok kialakításakor, ennek ellenére az RKP KB 1967. október 5–6-i plenáris ülésén a területi-közigazgatási beosztás megjavítására elfogadott irányelvek között nem szerepelt az adott területek nemzetiségi összetételének figyelembe vétele. Ennek következtében a megyék, és alsóbb adminisztratív körzetek kialakításakor néhány esetben a magyar kisebbség szempontjából hátrányos módosításokra került sor. Így például Maros megyéhez csatolták a részben szász, jórészt román lakosságú Segesvárt, és a román többségű Dicsőszentmártont és környékét, amivel egyértelműen a magyarság arányának csökkentése volt a cél. Ráadásul a Székelyföldön maga a megyésítés is komoly konfliktusokat váltott ki. Az eredeti tervvel szemben (amelyet Fazekas János, az RKP KB Végrehajtó Bizottsága tagja szorgalmazott és amelynek eredményeként egy úgynevezett székely nagy-megye jött volna létre a jelenlegi Kovászna és Hargita megyék területén) ugyanis külön Kovászna és Hargita megyét alakították ki. Az utóbbi a volt Csík és Udvarhely megyék területén jött létre, csak hogy igen komoly vitát váltott ki Székelyudvarhely és Csíkszereda közt, hogy melyik város legyen a megyeszékhely.⁴¹

A meglévő feszültségeket a pártvezetés részben látszat-aktivitással próbálta levezetni. 1968. június 27-én Bukarestben széleskörű megbeszélés zajlott a pártvezetés és több, mint száz meghívott prominens magyar értelmiségi között. A tanácskozáson – kiszivárgott hírek szerint – egyesek ismét fölvetették, hogy egy, a nemzeti kisebbségek helyzetét szabályozó új nemzetiségi státúrum kellene alkotni (bár az 1945-ös még érvényben volt), többen pedig szorgalmazták, hogy oldják meg végre az anyanyelvű oktatás (elsősorban a szakoktatás) kérdését. (Vince József, bukaresti magyar nagykövet információi szerint Fazekas János környezetéből *„indulhatott el az a gondolat, mely szerint ez lesz az az alkalom, ahol fel kell vetni a nemzetiségi státúrum, és a magyar nyelvű szakoktatás kérdését.”*)⁴² Ceaușescu azonban mindkét felvetést mereven elutasította, ami a vezető magyar értelmiségiekből elkecseregést, elkedvetlenedést váltott ki. A csalódást ellensúlyozandó, azonban először létre hoztak egy újabb kirakatszervezetet (a nemzetiségi dolgozók tanácsát), majd pedig kisebb részengedményekkel igyekeztek leszerelni a magyarokat: az oktatási minisztériumban ismét felállították a nemzetiségi vezérigazgatóságot, 1970-ben pedig engedélyezték egy központi hetilap (*A hét*) megjelenését, valamint felállt egy önálló nemzetiségi könyvkiadó (*Kriterion*) és magyar nyelvű TV-adás kezdődött.

Bármennyire is fontos szerepet töltött be 1989-ig a Kriterion, vagy – megszüntetéséig – a bukaresti TV magyar adása a magyar identitás megőrzésében, mégis úgy gondoljuk, hogy 1968-ban a magyar értelmiségi elit megint egy illúzió áldozata lett: hitt a pártvezetés ígéreteiben, komolyan vette a Ceaușescu beszédeiben kilátásba helyezett változásokat. Sokáig nem vették észre: szinte semmit sem kaptak cserébe azért, hogy 1968-ban teljes azonosulást tanúsítottak a pártvezetés politikájával. A meghirdetett engedmények jó részét sohasem teljesítették, másokat pár éven belül visszavontak, a régi sérelmeket pedig – melyek már az ötvenes évek óta léteztek – nem orvosolták.

Ceaușescu kirakatszervezete

Az RKF KB 1968. október 24–25-i plenáris ülésén – amelyen Ceaușescu megígérte, hogy nagyobb teret engednek a kisebbségi nyelvhasználatnak az oktatásban és a kulturális élet számos területén – határozatot hoztak, hogy a Szocialista Demokrácia és Egység Frontja égisze alatt létrehozzák a nemzetiségi dolgozók tanácsait. Az ülésen Ceaușescu azt is megjelölte, hogy mi lesz a tanácsok legfőbb feladata: segítsék elő *„a párt- és állami szervek politikai nevelőmunkáját”*, mozdítsák elő *„az együttlakó nemzetiségek tudományos, művészeti, irodalmi alkotómunkáját az anyanyelvükön...”*, és emellett *„biztosítani fogják a magyar, német és más nemzetiségű dolgozók egyre aktívabb közreműködését [...] a párt és az állam külpolitikájának kidolgozásában és végrehajtásában”*.⁴³ Ebből is látható, hogy csupán egy újabb kirakatszervezet létrehozásáról volt szó. A konzultatív szervezetnek – mely közvetve a Központi Bizottság alá volt rendelve – sem kezdeményezési joga, sem vétőjoga sem pedig állandó tagsága nem volt – és még csak nem is tanácskoztak vele rendszeresen. Kizárólag akkor hívták össze, ha a „Conducător” pillanatnyi érdeke úgy diktálta.

A *Magyar Nemzetiségű Dolgozók Országos Tanácsa* (tagja között ott találjuk az akkori magyar politikai/értelmiségi elit nagy részét: Király Károlyt, Takács Lajost, Méliusz Józsefet, Balogh Edgárt, Bodor Pált, Sütő Andrást, Domokos Gézát és másokat) első plenáris ülését 1969. július 8-án tartották, de kizárólag csak országos problémákról folytattak eszmecsere-t. (Az első két évben a kisebbségi gondokat-bajokat még csak szóba sem hozhatták.) Az 1971. március 12-i plenáris ülésen viszont más volt a légkör. Először is a főtitkár meglepő kijelentést tett: *„Tiszteletben kell tartanunk, hogy a fiatalok szabadon választhassák meg, milyen iskolába kívánnak járni és milyen nyelven kívánnak tanulni!”* Majd kicsit később az érdemi munka hiánya miatt esetleg elkedvetlenedett értelmiségieket az alábbi kijelentésével igyekezett megnyugtani: *„abból a tényből, hogy a nemzetnek még hosszas perspektívája*

van, következik, hogy a nemzetiségek léte is hosszas perspektívájú.”⁴⁴ (A kiemelés tőlünk, V. G.) Nem meglepő, hogy ilyen biztatások után szinte áradtak a panaszok. (Ráadásul ketten még magyarul is fel mertek szólalni! Ilyenre többé nem is került sor.) A tanácskozásnak csupán annyi konkrét eredménye lett, hogy Ceaușescu utasítására létrehoztak hat önálló, kizárólag magyar tannyelvű líceumot (alig másfél évtized múltán ismét megszüntetik őket), valamint néhány szaklíceumban magyar osztályokat indítottak (jórészt olyan szakmákban, melyeknek alacsony volt a társadalmi presztízse.)

Az elkövetkező három évben ismét nem hívták össze a tanácsokat. 1974-ben azonban már nem lehetett szőnyeg alá söpörni a sérelmeket. Takács Lajos (aki a Bolyai utolsó rektoraként még támogatta a két egyetem egyesítését) az április 4-én elhangzott felszólalásában hosszan, adatokkal alátámasztva sorolta az oktatás terén meglévő sérelmeket. Azt is felemlégette, hogy az államigazgatási apparátus esetében a végrehajtó szervek (ügyészség, bíróság, rendőrség stb.) között a magyar kisebbség aránya szinte elenyésző, a magyar feliratok pedig eltűntek (a kétnyelvű utcatáblák csak a volt MAT területén maradtak meg a nyolcvanas évek végéig). Takács azt sem hallgatta el, hogy az alantas hatóságok sok helyen tiltják a helységnevek anyanyelven történő használatát.⁴⁵ Felszólalását Ceaușescu beszéde követte. A főtitkár mindjárt az elején kijelentette, hogy a nemzetiségi tanácsoknak nem a kisebbségi lakosság sajtátos problémáin kellene lovagolniuk, hanem „az általános országépítő feladatokkal” kellene törődniük. Ezután kifejtette, hogy az anyanyelven való oktatás nem annyira fontos, hiszen mindenkinek egy nyelvet kell majd beszélnie, a „szocializmus nyelvét” – tehát az államnyelv elsajátítására kell a hangsúlyt helyezni.⁴⁶

Az 1975, 1976-os országos plenáris üléseket követően – ahol ismét csak „országos gondokkal” foglalkoztak a résztvevők – az 1977. áprilisi 4-i tanácskozáson „az ország területi épségét fenyegető revizionizmus, az irredentizmus, a horthyizmus” kapták a

főszerepet. (Ezen az ülésen kellett volna részt vennie Szikszay Jenő brassói magyartanárnak is, akit azonban már ekkor zaklatott a Securitate, többször is beidézték és vallatás közben megkínózták, míg végül április 11-én öngyilkos lett. Ugyanebben a hónapban indítottak hajszát Zsuffa Zoltán kovásznai matematika tanár ellen is.) Ismereteink szerint ez volt az első eset, hogy a „külső fenyegetés” veszélyével hozakodott elő a főtitkár. Ekkor már az országos vezetőségből hiányoztak a korábbi reprezentatív személyiségek (Sütő, Méliusz stb.), helyüket olyan apparátcsikkokkal töltötték be, mint Fazekas Lajos, Gere Mihály, Koppándi Sándor, Vincze János/Ion Vințe. 1978-ban és 1979-ben, majd négy év múltán, 1983-ban még összehívták a tanácsot, de azután országos plenáris ülésre csak 1987 februárjában került sor, amikor a budapesti 3 kötetes *Erdély történetét* kellett elítélni.

A fenti kirakatszervezet kapcsán érdemes egy kis kitérőt tenni a hetvenes-nyolcvanas évek káderpolitikájára is. A magyar (és zsidó) kádereket már az ötvenes évek elejétől kezdték eltávolítani különböző indokokkal a fontosabb bizalmi pozíciókból (elsősorban a hadseregből, állambiztonságból, a külügyből). Ez a folyamat a hetvenes években csak fölerősödött. Az a generáció, amelyik még 1945–1948 közt került vezető pozícióba (és amelynek általában komoly munkásmozgalmi/illegalista múltja volt) vagy már korábban „kihullott a rostán”, vagy elérte a nyugdíjkorhatárt.⁴⁷ A hetvenes években már tényleges vezető posztokon nem találni magyarokat. (A nemkívánatos magyar káderek eltávolítását megkönnyítette az az országos gyakorlat, amelyet „káder-rotációként”, vagy „káderforgatásként” emlegettek.) Ha egy-egy helyen mégis maradtak magyar származású káderek (például a két székely megye, Hargita és Kovászna élén) azok általában nem azonosultak a magyar közösséggel, amely „díszmagyaroknak” tartotta őket. Reprezentatív szinten (nem hatalmi pozícióban, például a Nagy Nemzetgyűlésben) azonban kényszerrel ügyeltek arra, hogy a nemzeti kisebbségek országos arányszámuk szerint legyenek képviselve. (A román propagandának kedvelt motívumai közé tartozott a népta-

nácsi, vagy parlamenti képviselők nemzetiségi arányainak fölemlegetése.)

A „kis kulturális forradalom” és a „homogenizációs” politika

Az általános fellazulás, a magyar kisebbséggel kapcsolatos „engedékenyebb” politikai gyakorlat időszaka nem tartott sokáig. 1971 nyarán a Ceaușescu-házaspár hazatérvén kínai és észak-koreai útjáról, meghirdette az új kultúrpolitikát, amely a magyarságpolitikát is befolyásolta. Július elején a főtitkár összehívta az RKP KB Politikai Végrehajtó Bizottságát és előterjesztette új javaslatait, amelyekben a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatban kijelentette: „*A pártszervezetek feladata szilárdan visszaverni a nacionalizmus megnyilvánulásának bármilyen tendenciáját és formáját.*”⁴⁸ (Természetesen nem az államilag gerjesztett-irányított többségi nacionalizmusról van szó.)

Egy héttel később „*az ideológia, a politika és a kulturális tevékenység terén dolgozó pártaktív munkatanácskozásán*” elhangzott expozéjából azt is megtudhatjuk, „*hogyan oldotta meg pártunk a nemzeti [sic!] kérdést*”. Expozéjában Ceaușescu – akárcsak a IX. kongresszuson – tagadta, hogy Románia több nemzetiségű ország lenne (vagyis olyan területekkel rendelkezne, ahol egy adott nemzeti kisebbség van többségben), ehelyett azt az abszurd megfogalmazást használta, miszerint: „*Románia olyan helyzetben van, hogy a román nép mellett nagy kiterjedésű területeken az évszázadok során letelepedtek és a románokkal együtt élnek magyarok, németek és más nemzetiségűek.*”⁴⁹

Milyen konkrét következményekkel járt a „kis kulturális forradalomnak” gúnyolt új kurzus a magyar kisebbség számára? A személyi kultusz (pontosabban: egyszemélyi diktatúra) mind szemérmetlenebbé válásával párhuzamosan a sovinizta kultúrpolitika megkezdte a nemzeti kisebbségek kulturális életének elsorvasztását is. Esetünkben például a még önálló magyar színházakat – akárcsak korábban az iskolákat – tagozatosították, a falusi néptáncegyütteseket, vagy egyéb öntevékeny csoportokat pedig a

hetvenes évek végén megszervezett, a főtitkár öntömjeenezését szolgáló – *Cîntarea României (Megéneklünk Románia)* nevű „nemzeti fesztivál” ellenőrzése alá helyezték.

Emellett ismét felbukkant az ország első emberének beszédeiben az úgynevezett *homogenizáció* kifejezés. Mit is kell érteni ezalatt? Ceaușeseu először 1969-ben, az RKP X. kongresszusán használta a „társadalom homogenizálása” szintagmát, amikor a „a kizsákmányoló osztályok” felszámolását követően a szocialista társadalomban végbemenő homogenizációs folyamatról beszélt.⁵⁰ A későbbi események elemzése azonban azt mutatja, hogy valójában a társadalmi homogenizáció mögött etnikai/nyelvi homogenizációt kell érteni! Tehát nem másról van szó, minthogy az erőszakos beolvasztás politikáját kellett elfedni a „társadalmi homogenizáció” fogalmának használatával. (Ugyanezt a célt szolgálta az „egységes szocialista nemzet” fogalmának használata is, amelyet a szűkebb pártvezetés egyik legnagyobb politikusa, Paul Nicolescu-Mizil vezetett szakértői kollektíva javasolt a hetvenes évek elején, mivel szerintük a „társadalom homogenizálása” kifejezés már lelepleződött a kisebbségi értelmiségiek előtt.) Az RKP 1972 júniusi országos konferenciáján már párthatározat szintjén fogalmazódik meg a cél: „*a szocialista nemzet kialakítása, amely összehasonlíthatatlanul erősebb, és homogénabb, mint a burzsoá nemzet*”.⁵¹

A Ceaușeseu által kitűzött célt (az etnikailag/nyelvileg) „homogén szocialista nemzet” megteremtéséhez azonban az szükségeltetett, hogy asszimilálják a nemzeti kisebbségeket. Ahhoz azonban, hogy a kisebbségek az asszimilációs nyomásnak ne tudjanak ellentállni, – miként a moldvai csángók esete is mutatta – az kellett, hogy egyrészt megszüntessék az anyanyelven folyó oktatást, másrészt valamilyen úton-módon fől számolják a kisebbségi értelmiséget.

Az etnokratikus oktatás- és művelődéspolitikai megjelenése

A kisebbségi nyelveken folyó oktatás fölszámolásához az első lépést az 1973. május 13-i, nyíltan diszkriminatív, 273. sz. törvényrendelettel tették meg. Ez a jogszabály többek közt előírta: ahhoz, hogy külön nemzetiségi tannyelvű osztályt lehessen indítani, az általános iskolák esetében legalább 25, középiskolák esetében pedig 36 tanuló kell jelentkezzen – ezzel szemben román tannyelvű osztályt akár egy gyermek jelentkezése esetén is be lehet indítani. Az anyanyelven történő tanulás lehetőségeinek korlátozása mellett ráadásul a hetvenes évektől kezdve egyre kevesebb magyar tanítót képeztek a szaklíceumokban. (1977/78-tól már csak Székelyudvarhelyen és Nagyváradon működtek magyar, illetve magyar-román tannyelvű tanítóképző líceumok.) A tanító- és tanárutánpótlás csökkenése miatt a hetvenes évek végén az ország összes pedagógusainak mindössze 4,5%-a volt magyar nemzetiségű – amikor az erdélyi magyarság országos arányszáma mintegy 8–9%-ra tehető.

1977-ben – az erőltetett iparosítással összefüggésben – egy újabb dekrétum ismét átalakította a középiskolák rendszerét: az elméleti iskolák egy részét „átprofilírozták” szakmai líceumokká. Ekkor a magyar tannyelvű gimnáziumok (elméleti líceumok) egy része is szakközépiskolává alakult, ám jórészt olyan szakokat indítottak a magyar iskolákban, amelyeknek alacsony volt a társadalmi presztízse, bizonyos szakmákban (informatika, egészségügy, államigazgatás stb.) pedig alig engedélyeztek magyar osztályok beindítását. Ennek már rövid távon is meglátszott a következménye: a nyolcvanas évekre a fent említett szakmákban a magyar kisebbség aránya elenyészővé zsugorodott.

1976 ősztől bevezették a kötelező tízosztályos oktatást. Az ekkor végrehajtott átszervezések újabb lehetőséget biztosítottak a magyar nyelven történő tanulás lehetőségeinek szűkítésére, ugyanis számos helyen megszüntették a magyar nyelvű XI-XII. osztályokat.⁵² Az első tíz tanévben magyarul tanult diákokat ezzel az elé a választás elé állították, hogy vagy átmennek az utolsó két évre

a román nyelvű osztályokba – sokan ezt nem tudták vállalni –, vagy mehettek szakmát tanulni. Igen sokan ez utóbbi mellett döntöttek, vagyis eltávolították őket az értelmiségivé válás útjáról. (1978/79-ben az ország összes XI-XII-es diákja közül alig 3% volt magyar nemzetiségű.)

Az értelmiségi utánpótlás felszámolásának másik módja az volt, hogy mesterségesen akadályozták a magyar fiatalok egyetemekre és főiskolákra való bejutását. Bizonyos területeken már a hetvenes évek elején is kemény *numerus clausus* alkalmaztak. Ennek következtében például a hetvenes évek közepén az ország összes joghallgatójának mindössze 1,2%-a volt magyar. Ugyanilyen rossz volt a helyzet a közgazdász hallgatók közt is. Csak valamivel volt jobb a helyzet a humánértelmiség utánpótlását biztosító filológia szakon, ahol azonban a felvett hallgatók aránya 1975-től lecsökkent a korábbi 25-ről 15-re. (A félreértések elkerülése végett meg kell jegyezzük, hogy nem arról van szó, mintha kevés lett volna a felvételizős magyarok száma, hanem arról, hogy Bukarestben ennyi helyet hagytak jóvá) 1976-ban „romanizálták” az utolsó olyan felsőoktatási intézményt is, ahol addig kizárólag magyar nyelvű oktatás folyt: a marosvásárhelyi *Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskolában* is létrehoztak egy román tagozatot. Ennek következtében a felvett magyar hallgatók száma egyre csökkent – miközben a románoké nőtt.

A magyar kisebbség asszimilálásának útjában – a magyar nyelvű oktatás mellett – a még mindig viszonylag erős értelmiségi réteg állt, amely a kisebbségi sérelmek megfogalmazásában, az identitásukat védelmében – a romló körülmények szorításában is – fontos szerepet tölthetett be. Ahhoz, hogy lassan felszámolódjon, meg kellett szüntetni az utánpótlását, aminek egyik módja az volt, hogy a végzős magyar diplomások nagy részét román vidékekre helyezték ki. A kihelyezéseket utoljára egy 1975. május 30-i államtanácsi rendelet szabályozta.⁵³ Eszerint a végzés utáni kihelyezés központilag szabályozott és kötelező. Mindazok a „nacionalista”, (szülőföldjükhöz ragaszkodó) végzősök pedig, akik nem

voltak hajlandók elfogadni a – sokszor a családjuktól igen messze található – új munkahelyet, vissza kellett fizessék tanulmányi költségeiket, és állami állásban nem helyezkedhettek el. (Abban az esetben sem járt jól a magyar fiatal, ha valamilyen módon Magyarországon végzett egyetemet, mert az ott szerzett diplomát nem ismerték el. Egyébként a román hatóságok – a többi szomszédos szocialista országgal ellentétben – 1972-től nem járultak hozzá, hogy évről-évre bizonyos létszámú kontingens az anyaországban folytathassa egyetemi, főiskolai tanulmányait.)

A magyar végzősök románok-lakta vidékekre történő kihelyezése (tulajdonképpen száműzése) a hetvenes években is már annyira elterjedt gyakorlat volt (főképp a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet esetében),⁵⁴ hogy 1978-ban egyrészt Takács Lajos, Sütő András és Fazekas János memorandumot küldött ezügyben Ceaușescuhoz, másrészt a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Országos Tanácsa 1978 március 13–14-i plenárisán is többen óvatosan tiltakozni merészelték emiatt. A főtítkárnak késett a megnyugtató válasszal: *„Általában szorgalmazni kell, hogy az abszolvenseket – különösen a tanerőket, de az egészségügyi hálózatba és a mezőgazdaságba kerülőket is – szülőhelyükre irányítsák és ne küldjék az ország, vagy a megye másik végébe.”*⁵⁵ (A kiemelés tőlünk, V. G.) Az elkövetkező évek fejleményei azonban azt mutatják, hogy a hatóságok éppen azt „szorgalmazták”, hogy a végzősök mind nagyobb hányadát száműzzék román vidékekre.

Az „egységes román társadalom” megvalósításához – a kisebbségi nyelveken folyó oktatás felszámolása mellett – meg kellett teremteni az „egységes szocialista román kultúrát” is, tehát a kisebbségek kultúráját föl kellett számolni. Ezt a célt szolgálta két, 1974-ben kiadott törvény is: a 63. sz. „nemzeti kulturális örökség”-ről szóló állami tulajdonba vett minden „történelmi-civilizációs” műkincset, régészeti emléket, míg a második elrendelte, hogy valamennyi egyházi-, vagy magánkézben lévő dokumentum az *Országos Levéltári Alap* tulajdonába megy át. Mindkét jogszabály elsősorban az erdélyi történelmi egyházakat súlytotta, hiszen már

csak ott voltak találhatóak különböző történelmi dokumentumok, műkincsek. (Erre a két törvényre hivatkozva a hetvenes-nyolcvanas években számos történelmi műemléket, múzeumi műtárgyat „gyűjtöttek” be és jobb esetben valamelyik bukaresti közgyűjtemény állományát gyarapították velük, rosszabb esetben pedig előbb-utóbb megsemmisültek.)

A gazdaságpolitika és kisebbségpolitika összefüggései

Korábban említettük, hogy az önálló magyar gazdasági intézményrendszer döntő részét gyakorlatilag 1948-ra felszámolták. A magyar kisebbség gazdasági javaitól való teljes megfosztása azonban a kisipar, majd a hatvanas évek elején a magánföldbirtok döntő részének felszámolásával ért véget. A kisebbségi magyar társadalom a hatvanas évek elejétől a kommunizmus bukásáig – némi túlzással – az államnak maximálisan kiszolgáltató alkalmazottak tömegéből állt.

A szélsőségesen központosított, sztálinista típusú román gazdaságpolitika alakulását azonban a kisebbségi (magyar-) kérdés is erőteljesen befolyásolta. Csak egyet tudunk érteni Magyar Bálinttal, aki tizennyolc évvel ezelőtt arra a következtetésre jutott a román gazdaságfejlődést elemző tanulmányában, miszerint: „*A román nemzetiségi kérdés egyik lényegi vonása a nemzetiségellenes politika »zajtalan« illeszkedése az »eredeti szocialista felhalmozás« mind függő – 1950-es évek eleji –, mind pedig későbbi, autonóm folyamatába. Sőt, a gazdaságpolitika és a nemzetiségpolitika számos vonatkozásban kifejezetten erősítette egymást...*”⁵⁶

Ami a mezőgazdaságot illeti, az erőszakos kollektivizálás végrehajtása sajátos problémákat vetett fel a Székelyföldön. Az itteni hegyvidéki területeken ugyanis számos esetben csak azért létesültek kolhozok, mert a helyi pártvezetés „túl akarta lihegni” a központi terveket. Ennek következtében számos olyan területen is kollektív gazdaságokat szerveztek, ahol eredetileg nem voltak betervezve szövetkezetek.⁵⁷ Az erőszakos kollektivizálás befejezését követő évtizedben két jelenség figyelhető meg: egyfelől a

székelyek-lakta megyék nem tartoztak a kiemelten fejlesztett területekhez, ezért a román többségű megyékhez képest a lemaradásuk egyre fokozódott. (Ezen a téren annyi változás történt, hogy Kovászna megyében a nagyüzemi cukorrépa és burgonyatermesztés növelése érdekében nagyobb beruházások történtek.) Másfelől, míg a hatvanas-hetvenes években a magyar és a szomszédos román falvaknak külön-külön meg voltak maguk szövetkezetei, a hetvenes évek végétől azonban egy központilag irányított centralizációs folyamat kezdődött el. A „kollektív-összevonásnak” az lett az egyik következménye, hogy számos helyen a magyar falvak szövetkezeteit a szomszédos román községekéhez csatolták, ami által a még maradék, lokális gazdasági erőforrástól is megfosztották az adott magyar közösséget.

A negyvenes évek végén elkezdett sztálinista típusú erőltetett iparosítás a hatvanas évek második felében is tovább folyt, csak a hangsúlyok helyeződtek át: a vas- és acélipar, gépgyártás stb. mellett a vegyipar és a könnyűipar fejlesztése került előtérbe. A dél-erdélyi ipari tengely néhány városa (Brassó, Lupény, Arad stb.) mindig is jelentős számú magyar lakossággal rendelkezett. A hatvanas-hetvenes évek fejlesztései is ebben a tengelyben voltak a legjelentősebbek, csak hogy az iparosodás előnyeit nem élvezhette a magyar kisebbség. A nagyobb technikai kultúrával rendelkező magyarságot igyekeztek kizárni az iparosodásból, az urbanizáció útjait elzárták előlük. (1976-ban tovább szigorították a zárt városokba történő letelepedést.)

Mivel a hetvenes évek közepéig nem volt napirenden a Székelyföld fejlesztése, onnan kényszerből a közeli kisebb – még „nyitott” – szász városokba áramlott a munkaerőfölösleg egy része, ahol a magyar lakosság aránya némileg megnőtt.⁵⁸ A hetvenes évek közepétől azonban a két székely megye (Hargita és Kovászna) a központi beruházásokból jelentősebb arányban részesedett, csak hogy Bukarestben szigorúan összehangolták az iskolafejlesztés és iparfejlesztés terveit: egy-egy gyár indításakor éppen végeztek a megfelelő román szakiskolások az erre kijelölt iskolában és így az

adott gyár mellé egész osztályokat telepítettek. Ami a magyar kisebbség által is lakott területeket illeti, azok egy része (Maros és Kolozs megyék) a hetvenes-nyolcvanas években továbbra is az országos átlagnál iparosodottabb volt. Csakhogy ezekben a megyékben szinte egyetlen iparközpontot sem hoztak létre. Az újonnan alapított vállalatok központja legtöbbször a Regáton kívül volt, részben emiatt pedig a partiumi vállalatoknak nem épülhettek ki a magyar-román határon átnyúló termelési kapcsolatai.

Az erőltetett iparosítással összefüggő irányított migráció következtében fölgyorsult az erdélyi városok románosítása is.⁵⁹ Amíg az ötvenes-hatvanas években a Magyar (majd Maros-Magyar) Autonóm Tartományon kívül eső városok etnikai összetételét változtatták meg, addig a hetvenes-nyolcvanas években sorra kerültek a Székelyföld kisebb városai is. Azok a román értelmiségiek, szakmunkások, akik hajlandóak voltak a zömében magyarok által lakott területekre költözni, rejtett javadalmazásban – úgynevezett áttelepedési segélyben – részesültek. A hatvanas évektől a nyolcvanas évek végéig az eredetileg magyar többségű városokba költözött román népességről még annyit kell megjegyezni, hogy az ország különböző vidékeiről kerültek az adott településre (bár Vécsei Károly kutatásai azt mutatják, hogy a korábbinál becsültekhez képest alacsonyabb a Kárpáton túlról származók aránya).⁶⁰ Ez a heterogenitás részben azt eredményezte, hogy a vidéki, falusi környezetből – korábban ismeretlen – városi környezetbe került, olykor alacsonyabb civilizációs szinttel, munkakultúrával rendelkező „kolonialisták” képtelenek voltak (vagy nem is akartak) beilleszkedni az adott közösségbe. Számos külföldi (például jugoszláviai) példa is azt mutatja, hogy az idegen városokba betelepült, falusi mentalitású, de gyökereitől elszakadt „rurbaniták” igen könnyen manipulálhatóak, nem csoda hát, hogy Erdélyben is ez a réteg volt (és maradt) a magyarelles propaganda egyik „legjobb” befogadó közege.⁶¹

A magyarellenes uszítás erősödése

Az erőszakos asszimilációs politika erősödésével megjelent a sovinizta, magyarellenes propaganda is.⁶² Eleinte (a hatvanas évek második felében) még nem a nyíltan uszító kiadványok a jellemzőek, hanem a történelmi szakmunkáknak álcázott propagandakiadványok. Ezek ugyanazokat a toposzokat tartalmazták, mint a hetvenes évek vége felé megjelent írások. Például Erdélyben egyedüli „autochton” nép a román; a honfoglaló magyarság egy nálánál magasabban fejlett román civilizációt talált Erdélyben; a magyarok ezer éven át elnyomták a mindenkor többségben lévő románokat stb. (Ezek a klisék Ceaușescu ekkori beszédeiben is megtalálhatóak.)⁶³ A különbség talán csak annyi, hogy a hatvanas évek végi, hetvenes évek eleji munkákban még némileg tompítottabban fogalmaztak a szerzők.

A hetvenes évek vége felé azonban megjelentek a nyíltan uszító írások, amelyekben a Pascu-Drăgan-féle „történelmi iskola” tagjai durva hangnemben tüzeltek a magyar kisebbséggel szemben. A rezsim perfidségét jól mutatja, hogy a magyar nyelvű országos lapok kénytelenek voltak átvenni a román sajtóból olyan szélsőséges, fasisztoid szellemű írásokat is, mint Ion Spălăteu: *Szent Bertalan hosszú éjszakája* című kirohanását.⁶⁴ Ugyancsak 1978-ban jelent meg a „Teroarea horthysta în partea nord-estica a Transilvaniei” c. munka, amely ismét felmelegítette az 1944 őszi vádakot, vagyis a magyar kisebbséget (legalábbis az észak-erdélyi-eket) kollektíve fasizmusban, horthyizmusban marasztalja el, az észak-erdélyi románság „szenvetéseit” pedig apokaliptikus méretűvé duzzasztja fel.

A vasfüggöny ismét leereszkedik

Korábban már említettük, hogy a negyvenes évek végén-ötvenes évek első felében valóságos vasfüggöny húzódott a két „testvéri népi demokratikus ország” között, amely csak a hatvanas évek közepétől kezdett lassan átjárhatóvá válni. A normalizálódás

azonban hamar megakadt. Az 1974. december 6-i, 225. sz. törvényrendelet ugyanis megtiltotta, hogy a külföldi állampolgárok (a közvetlen rokonok kivételével) megszállhassanak magánszemélyeknél. A jogszabály megszegőit 5–15 ezer lej pénzbírsággal büntették. Két évvel később azonban ezt a törvényrendeletet olyképpen módosították, hogy a külföldi állampolgárságú, román származású személyeket kivonták a jogszabály hatálya alól. Ez a diszkriminatív törvény mutatta meg, hogy mi volt Bukarest igazi szándéka a jogszabály kiadásával: a nemzeti kisebbségek – elsősorban a magyar kisebbség – elszigetelése az anyaországtól.⁶⁵

A hetvenes évek második felétől az útlevél-politika kapcsán (is) homlokegyenest ellenkező gyakorlatot folytatott Bukarest és Budapest: míg Romániában ismét szigorították a kiutazási lehetőségeket (magánutazásra csak két évente adtak ki útlevelet), addig Magyarországon egyszerűsítették a szocialista országokba történő utazást (a hetvenes évek végétől korlátlan számú kiutazást engedélyeztek a szocialista országokba). A vasfüggöny – Románia felől – a nyolcvanas évek elejétől (a gazdasági nehézségek növekedésével párhuzamosan) fokozatosan leereszkedett: évről-évre kevesebb útlevelet adtak ki, a kishatárútlevéllel rendelkezők köre eleve korlátozott volt (a nagyobb határszéli városok lakossága nem részesülhetett ebben a kedvezményben), a katonaköteleseknek – főleg a még sorozás előtt állóknak – egyre nehezebben adtak útlevelet, csakúgy, mint azok, akiknek a hozzátartozói valamikor „disszidáltak”. Másrészt a magyar-román határon egyre több „adminisztratív” akadály nehezítette meg a beutazást a magyar állampolgárok számára.

A hetvenes évek végétől, nyolcvanas évek elejétől – mintegy érzékeny barométerként jelezve egyrészt a lehülő párt- és államközi kapcsolatokat, valamint a magyarellenes politika durvulását – mind sűrűbben fordult elő, hogy a román határőrizeti szervek – valamilyen mondva csinált indokkal – megtagadták a magyar állampolgároktól a beutazást. Rendszeresen vadásztak a magyar nyelvű sajtótermékekre és könyvekre, amelyeket (elsősorban a

történelmi tárgyúakat) tömegével kobozták el. (A sajtótermékek elkobzására a jogi alapot még 1974-ben teremtették meg, amikor a sajtótörvény megtiltotta külföldi sajtó bevitelét „terjesztés” céljából.)

1983 novemberében aztán – az Erdélyi Magyar Hírügynökség információi szerint⁶⁶ – az is megesett, hogy fél napra lezárták a nagylaki és kürtösi határátkelőket, minden beutazni szándékozó magyart pedig visszafordítottak.

A végső roham: a magyar kisebbség „virtuális eltüntetése”

Egy nyugati jelenkortörténész még 1981-ben úgy vélte, hogy Bukarest „nem kockáztat meg nyers választ a kisebbségi tiltakozásokkal szemben, tartva a kellemetlen belföldi [?! – V.G.] és külföldi reakcióktól...”⁶⁷ Ha „kellemetlen belföldi reakcióktól” nem is kellett tartani, az azonban észrevehető, hogy a nyolcvanas évek elejéig figyelembe vettek bizonyos külföldi (elsősorban washingtoni) reagálásokat. 1983–84 körül azonban a rezsim egyre érzékletlenebbé vált és a korábbi taktikai rugalmasságát mintha elveszítette volna.⁶⁸ A magyarelleses sovinizmus gyakorlatában a korábbiakhoz képest is agresszívebbé, stílusában durvábbá, türelmetlenebbé vált.

A rezsim ilyen irányú megváltozását több okkal is magyarázhatjuk. Egyfelől a belső helyzet mind rosszabbá vált. Az egyre növekvő gazdasági válság, az ellátás összeomlása azt a veszélyt vetítette előre, hogy éhséglázadásokra kerülhet sor, esetleg máshol is megismétlődik az 1977-es Zsil-völgyi bányásztrájk. Ilyen válsághelyzetben természetesen minden totalitárius rezsim a felgyülemlett indulatok más irányba történő levezetésére, bűnbakkeresésre törekszik. Mivel az „örök bűnbak”, a zsidóság addigra szinte teljesen eltűnt (kivándorolt) az országból, magától értetődő volt, hogy helyét a magyarság vette át a sovinizta propagandában. (Ez már csak azért is egyszerű volt, mivel a román tömegek a régóta folyó sovinizta agymosás után meg voltak győződve a magyarság „történelmi bűnösségéről”.)

A pártvezetés helyzetét a belső válság növekedése mellett a megváltozott nemzetközi viszonyok is rontották. Helsinki után előtérbe került az emberi jogi dimenzió, a nyugati média mind nagyobb teret szentelt ennek a kérdésnek, ráadásul az úgynevezett etnika reneszánsz következtében a kisebbségi kérdések iránt is sokkal érzékenyebb lett a nyugati közvélemény, mint korábban. Már pedig mind az emberi jogok, mind a kisebbségi problematika terén Romániának évről évre rosszabb lett a híre.⁶⁹ Az ország egyébként is rossz megítélését pedig tovább rontotta a hetvenes évek végén bekövetkezett gazdasági-pénzügyi csőd.

Végül, de nem utolsósorban számításba kell venni egy szubjektív tényezőt is, ugyanis minden totalitárius rendszerben a diktátorok személyiségi jegyei erőteljesen befolyásolják a rendszer politikájának alakulását. Így volt ez Romániában is. Ion Pacepa szerint (aki „kémfőnökként” igazán közlőrl ismerte az ország vezetőjét) Ceaușescu mindig is fanatikus nacionalista volt, aki „*a Romániában élő magyarokat utálta leginkább*”.⁷⁰ Nem csoda ezek után, ha érzékelvén a mind sűrűsödő bajokat, a „Kárpátok géniusza” egyre agresszívebbé, türelmetlenebbé vált a magyar kisebbséggel szemben. Talán érezte, hogy az idő nem neki dolgozik, mert a nyolcvanas években már nyoma sincs a korábbi taktikázó, kisebb részengedményekkel manipuláló politikájának. Ráadásul a napi ügyek alakításában egyre nagyobb befolyásra tett szert a „first lady”, Elena Ceaușescu, aki korlátoltabb, erőszakosabb volt a férjénél is. Több megbízható forrás szerint a magyarsággal szembeni politikát a nyolcvanas évek közepétől már az úgynevezett 2. sz. iroda, tehát Elena Ceaușescu határozta meg, akiről köztudott volt a magyarsággal szembeni szinte zsigerinek mondható gyűlölet.

A gazdasági krízis számos tekintetben jobban sújtotta a magyar kisebbséget, mint a többségi románságot. Ennek egyik oka az volt, hogy a munkahelyek száma egyre kevesebb lett, ezeket pedig elsősorban azok a románok foglalták el, amelyek részt vettek abban az irányított belső migrációban, amelynek célja a még mindig

magyar többségű (vagy még mindig jelentős magyar népséggel rendelkező) erdélyi települések elrománosítása volt.⁷¹ A munkanélküliség egyébként Romániában „parazitizmusnak” minősült, és a 153/1970-es elnöki dekrétum büntette azt. A hivatalosan el nem ismert munkanélküliség, a kiláсталanság – a kisebbségi elnyomás mellett – számos esetben vált okozójává a legális, vagy illegális kivándorlásnak.

A gazdasági válság egy másik kísérőjelensége az volt, hogy az alkalmazottak számos esetben a havi fizetésüknek csupán egy részét kapták meg, és a prémiosztás is egyre ritkább lett. Az pedig, hogy ki kap prémiumot, illetve ki kapja meg a fizetésének nagyobb hányadát, az intézmény vezetőségére volt bízva – amely ekkor már a legtöbb esetben a magyar többségű vidékeken is román volt. Az Erdélyi Magyar Hírügynökség helyszínen gyűjtött információi szerint mindezekben az esetekben ismételtlen a magyar alkalmazottak jártak rosszabbul.

A nyolcvanas évek vége felé vált gyakorlattá az országosan kiemelt építkezésekre (a nemzeti megalománia olyan „emlékműveire”, mint a cernavodai atomerőmű, a bukaresti „Népek Háza” stb.) történő „besorozás”. Ez azt jelentette, hogy a „behívót” kapott személyt hónapokra elszakították családjától és sokszor elképesztő munkakörülmények között kellett dolgozniuk. A „koncentrára” történő „sorozás” mellett ugyanekkor már arra is volt példa, hogy munkások tömegeit családotól regáti ipari létesítményekhez, vagy bányákhoz „vezényeltek”. Mivel pedig köztudott volt, hogy a magyar és a német szakmunkások, mérnökök megbízhatóbbak, jobb munkát végeznek mint a románok, ezek az intézkedések is a német mellett a magyar kisebbséget súlytották.⁷²

Ugyanebben az időben azonban már nem csak a felnőtteket „számúzték” lakóhelyüktől távoli munkahelyekre, hanem magyar gyermekeket is. 1988 őszén egész középiskolai osztályokat akarták a Kárpátokon túli megyékbe helyezni. (A magyarok helyébe román diákokat hoztak.) Ekkor Hargita megyéből kb. 1.200–1.400, Maros megyéből 1.450, Kolozs megyéből pedig 1.730 magyar diákot

terveztek áthelyezni jórészt regáti, vagy legalábbis színromán erdélyi településekre.⁷³ A cél nyilvánvaló: az otthoni magyar környezetéből kiszakított gyermekeket a román környezetben nyelvüktől, identitástudatuktól könnyebben meg lehetett volna fosztani.⁷⁴ (Jó bizonyítja ezt a csángómagyar papok esete, akiket kiragadva otthoni környezetükből, a román papnevelő intézetekben őseik nyelvét elfelejtő, fanatikus magyarellenes papokká nevelnek.) Amikor ez a terv a nyilvánosságra került, a felháborodás a magyar szülők részéről akkora lett, hogy az érintett Hargita megyeiek többsége megtagadta, hogy elhagyja szülőföldjét –, csakhogy az „ellenszegülők” munkahelyet sem kaphattak és tovább sem tanulhattak. Hogy végül is ténylegesen hányan kerültek ki a regáti iskolákba és ott miként alakult a sorsuk, egyelőre nem ismerjük.

A gazdasági krízis fokozódásával, az élelmiszerellátás romlásával párhuzamosan a magyarellenes uszítás mind hangosabbá, vadabbá – és rendszeresebbé vált. 1984-ben magyarul is kiadatták a nemzetiségi kiadóval, a Kriterionnal a hírhedetten sovinszta, hungarofób Ștefan Pascu történész⁷⁵ „tudományos” köntösben csomagolt propagandamunkáját (*Mit jelent Erdély? Az erdélyi civilizáció a román civilizáció keretében*), amely a korábról ismert toposzokra épült. A magyarországi Erdély-kötet megjelenése csak jó ürügy volt a magyarellenes hisztéria további fokozásához. A napi propagandában a fékevesztett magyarellenes uszítás újabb hulláma kezdődött el, amely azonban ezután nem csillapodott, hanem 1989 decemberéig szinte megszakítás nélkül harsogott. Lăncrănjan könyvének (*Cuvînt despre Transilvania*) 1983-as megjelenése után⁷⁶ sorozatban adták ki a szélsőségesen sovinszta, fasisztoid szellemben írott könyveket, cikkeket.⁷⁷ (A durva atmoszférát talán elég, ha a temesvári *Orizontban* 1987-ben megjelent egyik kirohanásból vett részlettel érzékeltetjük: „a magyarok, ez a vad ázsiai nép még a mai napig sem emelkedett a civilizációnak arra a fokára, hogy kiérdemelje akár csak az Alföldet.”⁷⁸

A cikkeket, könyveket ráadásul nem csak románul és nyugati nyelveken jelentették meg, hanem egy részüket magyarul is.⁷⁹ Mindezzel szerintünk Bukarestnek aligha lehetett más célja, mint az erdélyi magyar társadalom provokálása, tűrőképességének „tesztelése”.

A rezsim türelmetlenségét a magyar oktatás helyzetének gyors romlása is jól mutatja. A csak magyarul oktató középiskolák mindenhol megszűntek, az iskolák tagozatosítását pedig sok helyen a magyar tagozat lassú leépítése követte, hogy végül az utolsó magyar osztályok is megszűnjenek. A nyolcvanas évek közepén a Bánátban, a Mezőség több olyan nagyobb településén, ahol magyar lakosság is élt, nem működött egy magyar osztály sem. Ekkor már a Székelyföldön is megkezdődött a románosítás. 1984-ben új megyei párttitkárt és főtanfelügyelőt neveztek ki Hargita megyébe, mind a kettő hírhedetten sovinszta román volt.⁸⁰ Tevékenységük következtében 1989 őszére a 80%-os magyar többségű megyében a magyar nyelvű középfokú oktatás szinte teljesen eltűnt. (Hasonló történt Kovászna megyében is.) A megmaradt magyar osztályokba tömegesen neveztek ki magyarul nem tudó román tanárokat – ami által illuzórikussá vált az ott folyó magyar oktatás.

Az értelmiségi utánpótlás a kritikus szintre zuhant. Bár óriási hiány volt például magyar orvosokból, középiskolai tanárokból, ennek ellenére egyre *kevesebb* hallgatót vettek fel. (A marosvásárhelyi orvosira felvett magyar diákok száma 1980 és 1989 közt több, mint a negyedére zuhant vissza!) A román vidékekre történő kihelyezés is szinte általánossá vált. Már nem csak a végzős orvostanhallgatók nagy részét szórták szét a román vidékeken,⁸¹ hanem a filológián végzetteket is. 1985-ben például a magyar nyelv – idegen nyelv szakosok közül csak 5-öt helyeztek Erdélybe, 16-ot pedig különböző regáti megyékbe – miközben a román végzősök 70%-a Erdélyben maradhatott. Ez a durva diszkrimináció annyira felháborította az érintetteket, hogy többen megtagadták a kijelölt munkahely elfoglalását. Ekkor fordult elő először, hogy magyar

értelmiségiek egy csoportja szervezeten tiltakozott a kihelyezési gyakorlat ellen.

Egyébként az utolsó fél évtizedben a rezsim egyre keményebben lépett fel a magyar értelmiséggel szemben is. Mivel Bukarestben tisztában voltak vele, hogy egy közösséget manipulálható tömeggé lehet degradálni, ha megfosztják elit értelmiségétől, a nyolcvanas évek közepén azt a taktikát választották, hogy a kérvényezők nagy része megkapta kivándorló útlevelét (vagy a turista útlevelét – abban a reményben, hogy úgy, is külföldön marad). Így távozhattak Magyarországra az *Ellenpontok* c. szamizdat folyóirat szerkesztőinek, szerzőinek és az illegális *Limes-körhöz* tartozók nagy része. (A nyolcvanas években mintegy félszáz író, költő, újságíró, szerkesztő, több tucat színész, zeneszerző, képzőművész telepedett ki.) Akik nem voltak hajlandók távozni, ráadásul továbbra is „államellenes, nacionalista” stb. tevékenységet fejtettek ki, azokat rendszeresen zaklatták, 1983–84 fordulóján többeket letartóztattak. A Securitate több embert öngyilkosságba kényszerített, vagy meggyilkolt. (Az állambiztonság áldozatai közé sorolható többek közt Pálffy Géza katolikus és Hadházy Iván evangélikus lelkészek, valamint Visky Árpád színész is.) 1988-ban már a Magyar Népköztársaság nagykövete, Szűts Pál is kénytelen volt megállapítani: „egyre inkább úgy tűnik, hogy a román vezetés hadjáratot indított a magyar értelmiségiek ellen.”⁸²

A bukaresti pártvezetés 1984 végén a nyelvpolitikában újabb fordulatra szánta el magát. Az addig használt „nemzetiségre való különbség nélkül”, és „a haza összes honpolgára” „együtt lakó nemzetiségek” stb. kifejezéseket fölvaltotta a „magyar nemzetiségű román dolgozók” kifejezés.⁸³ Ez szerintünk egy igen jelentős lépésnek tekinthető: ezzel a kifejezéssel a pártvezetés a magyar nemzeti kisebbséget megpróbálta mintegy „virtuálisan eltüntetni”. 1985-től lassan általánossá válik a kifejezés használata (1988-ban – Gere Mihály elnöksége idején – a *Magyar Dolgozók Országos Tanácsa* nevét is megváltoztatták: *Magyar Nemzetiségű Román Dolgozók Tanácsa* lett az új elnevezése). Hogy miként fogadhatta

az erdélyi magyar értelmiség „románná válását”, arra jó példa Bíró Gáspár (a Limes-kör kitelepedett tagja) kifakadása: *„Ez példátlan az 1945 utáni korszakot illetően: voltunk kisebbségek, nemzetiségek, együttlakók, együttélők, de most rá kell jöjjünk, hogy tulajdonképpen románok vagyunk!”*⁸⁴

Miután „virtuálisan eltüntették” a magyar kisebbséget, múltját is végképp el kellett tüntetni. Bár már a hetvenes években több – korábban magyar többségű – erdélyi város történelmi magját megcsonkították, a nyolcvanas években számos példa mutatta, hogy a hatóságok tudatosan igyekeztek a magyar és a német műemlékeket elpusztítani.⁸⁵ A „városrombolást” a tervek szerint a nyolcvanas évek végén a „falurombolás” követte volna. A „településrendezésnek” nevezett programot Ceaușescu a nyilvánosság előtt többek közt azzal indokolta, hogy ezzel akarják növelni az országban a vetésterületet, ám a nyilvánosságra nem hozott másik cél az volt, hogy ezáltal eltüntessék a magyar és német többségű és arculatú települések nagy részét. (Ez ismét a beolvasztás felgyorsítását tette volna lehetővé, hiszen az ősi környezetéből kiszakított, idegen – esetleg többségi – környezetbe telepített népesség nyilvánvalóan kevésbé tud ellentállni az asszimilációs nyomásnak.)

A falvak fizikai megsemmisítését megelőzte a szimbolikus megsemmisítésük, ugyanis 1988 áprilisától a romániai települések neveit a nemzetiségi sajtóban csak románul lehetett leírni. Ez a rendelet ekkor már jórészt csak a magyar (német, szerb-horvát stb.) nyelvű sajtót érintette, mivel 1985-ben a bukaresti TV és a vidéki rádióstúdiók nemzetiségi nyelvű adásait – „takarékoságra” való hivatkozással – megszüntették, magukat a vidéki stúdiókat is felszámolták. (Hogy a „kényszerű takarékosági” lépést hosszú távra tervezték, azt az is mutatta, hogy az alkalmazottak döntő részét elbocsátották és a hangarchívumok jó részét megsemmisítették.)

A magyarelles „hadjárat”, és az általános nyomor miatt a nyolcvanas évtized közepétől egyre nagyobb számban választották

a legális kitelepedés (családegyesítés), vagy az illegális menekülés útját Romániából.⁸⁶ A „zöldhatáron” történő szökés azonban veszélyessé vált, mivel – akárcsak a negyvenes évek végén – a határőrök ismét használták fegyvereiket a menekülőkkel szemben. (Meg kell jegyezzük, hogy a magyar hatóságok eleinte meglehetősen ambivalensen viselkedtek az erdélyi menekültekkel szemben. Úgy tűnik, hogy egyes politikusok – a pártvezetés „keményvonalasai” – a szomszédsági kapcsolatok oltárán lelkiismeretfurdalás nélkül feláldozták volna a magyar kisebbséget, ám a magyarországi társadalomban ekkor meglévő széleskörű szolidaritás nem tette lehetővé, hogy nyíltan és tömegesen visszaadják a menekülteket Romániának.)

Részben a menekültek befogadása, részben az Erdély történetekötet kapcsán felerősödő Magyarország-ellenes kampány miatt Budapest és Bukarest viszonya annyira megromlott, hogy szinte a hidegháborús éveket idézte föl. A kapcsolatok megromlását az is jól mutatta, hogy Kádár – bár Ceaușescu többször is üzent, hogy szeretne vele tárgyalni nem látta értelmét, hogy megismételjék az 1977-es találkozót. Amikor aztán az utóda, Grósz Károly 1988 szeptemberében Aradon mégis találkozott Ceaușescuval, az első napon süketek párbeszéde folyt a tárgyalófelek közt, majd másnap Grósz minden kérdésben elfogadta a román partnere álláspontját. Ceaușescu diplomáciai győzelme után azonban a kapcsolatok csak nem akartak érdemlegesen javulni.

Részben a rossz párt és államközi kapcsolatoknak, részben pedig a magyarellenes hisztériának volt a következménye, hogy a nyolcvanas évek közepétől több esetben tömegesen fordították vissza a magyar-román határról a beutazni kívánó magyar állampolgárokat. (1985 első felében háromezer magyar állampolgárt akadályoztak meg különféle ürügyekkel abban, hogy belépjenek az ország területére.) 1988 július utolsó napjaiban, a budapesti százezres Ceaușescu-ellenes tüntetés megtorlásaként a román vezetés – az európai diplomácia 1945 utáni történetében egyedülálló módon – a kolozsvári magyar konzulátust önkényesen bezá-

ratta és a konzulnak 48 órán belül el kellett hagynia az országot. A tüntetést követő mintegy három négy napon keresztül gyakorlatilag senkit sem engedtek be Magyarországról Romániába. Ehhez hasonló határzár legközelebb 1989 december 16-át követő hat napban volt a magyar–román határon.

A Ceaușescu-rezsim szerencsére nem tudta maradéktalanul megvalósítani terveit, mert 1989 decemberében megbukott. Akkor néhány pillanatig úgy tűnt, mintha az új román vezetés valóban szakítani akarna a hetven éve folytatott magyarelles politikával. Néhány hét elteltével azonban kiderült, a stratégia változatlan, csupán a taktikában történt módosulás.

*

Majd fél évszázad romániai magyarságpolitikájának vázlatos áttekintése után úgy gondoljuk, nem lehet nem észrevenni: az Antonescu-féle fasiszta rezsim bukásától a nacionálkommunista Ceaușescu-rezsim bukásáig tartó évtizedekben a különböző politikai vezetősoportok sohasem adták fel azt a Nagyrománia megteremtése óta dédelgetett stratégiai tervüket, hogy – Franciaország mintájára – egységes („homogén”) nemzetállamot hozzanak létre. A különböző periódusok politikai gyakorlata közt csupán az a különbség, hogy míg ’44 őszén és a 80-as évek második felében a történelmi pártok vezetői, illetve Ceaușescu meglehetősen nyíltan fogalmazzák meg stratégiai céljukat, addig egyes időszakokban vagy *tényleges* (Groza idején), vagy látszólagos engedményekkel álcázzák az eredeti célkitűzést. Az ilyen időszakokban is csupán arról van szó, hogy bizonyos külső és/vagy belső tényezők miatt taktikát módosítanak – azért, hogy a stratégia változatlan maradjon. (1945–47 közt csupán némi kényszerű visszalépés történik, időleges meghátrálás, abból a célból, hogy Erdély birtoklása ne kerüljön veszélybe.)

Ami pedig a „magyarkérdést” illeti, csak részben tudunk egyetérteni azon nyugati és magyarországi szakértők, értelmiségiek álláspontjával, miszerint az elmúlt nyolcvan évben a magyar-román kapcsolatok rosszra fordulását mindig a politikai

elitek manipulatív sovíniszta propagandája okozta, és ha „fölülről” nem uszítanak egymásra a két népet, az békésen megférne egymás mellett. Nem feledkezhetünk el ugyanis arról, hogy az államnemzetben gondolkodó román társadalom döntő része meg volt róla győződve, hogy a magyar (és amíg „tényező” volt, a zsidó, a német, az orosz) kisebbség virtuálisan ötödik hadoszlop az országban. Az évszázados agymosás következtében szilárdan hitték, hogy kisebbség (főleg az „örök irredenta” magyar) destabilizáló tényező, mert ahelyett, hogy önként beolvadna, vagy kivándorolna az országból, folyton elégedetlenkedik, és „privilegiumokat” követel magának. Ráadásul a „létező szocializmus” időszakában úgy a társadalom nagy többsége, mint a politikai elit szilárdan meg volt győződve arról, hogy *„Romániában tulajdonképpen nincsen nemzetiségi kérdés, nincsen semmi valós ok a magyarság elégedetlenségére – az valójában (ügynökei, a romániai magyar nacionalisták révén, részben titkos hálózata útján, részben nyugati kerülő úton) Magyarország szítja – lényegében azért, mert távlatilag nem mondott le Erdélyről, és mert szovjet megbízásból belpolitikai nyugtalanságot igyekszik szítani Romániában.”*⁸⁷

Irodalom

- Ara-Kovács Attila: *A nyolcvanas évek Romániája és az erdélyi magyarság*. H. n. [Budapest] 1987. Gépelt kézirat (JATE Társadalomelméleti és Kortörténeti Gyűjtemény, 4464.)
- Bíró Gáspár: *A romániai magyarság és a román igazságszolgáltatás 1965–1987*. Budapest, 1988. gépelt kézirat. (A szerző tulajdonában.)
- Destroying Ethnic Identity: The Hungarians of Romania. A Helsinki Watch Report, February 1989*. Vienna, International Helsinki Federation.
- Erdélyből jelentik*. New York, 1977. Az Amerikai Erdélyi Szövetség, kiadása.
- Fülöp Mihály – Vincze Gábor, gyűjtötte, szerkesztette: *Iratok a magyar-román kapcsolatokról. I. kötet: 1945–1947*. Budapest, 1998. Teleki László Alapítvány. (Megjelenés előtt.)
- Hunya Gábor: *A romániai magyar-lakta területek gazdasági helyzete*. Budapest, 1987. december, gépelt kézirat. (JATE Társadalomelméleti és Kortörténeti Gyűjtemény, 2897.)

- Joó Rudolf (szerk.): Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről. In *Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről*. Budapest, 1988. Medvetánc Könyvek.
- A magyar értelmiségi körökben jelentkező burzsoá-nacionalista befolyások elleni harc néhány problémája*. A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem RMP alapszervezete büroójának megbízásából készült jelentés (1954 december – 1955 március) Gépelt kézirat. (JATE Társadalomelméleti és Kortörténeti Gyűjtemény, 4433.)
- Román Fehérkönyv*. [A Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztálya által 1946-ban összeállított anyag.] (JATE Társadalomelméleti és Kortörténeti Gyűjtemény, 3165.)
- A szomszéd országok magyarságával való kulturális kapcsolatok komplex vizsgálata*. Zárótanulmány. Budapest, 1973. Gépelt kézirat. (Teleki László Alapítvány Könyvtára, K-585)
- Tóth Károly Antal: Romániai politikai-jogi rendszere és a magyar kisebbség. In *Hova-tovább? Az Ellenpontok dokumentumai, esszék, tanulmányok*. Szombathely, 1994.
- Tóth Sándor: *Jelentés Erdélyből II*. Magyar Füzetek Könyvei 13. Párizs, 1989. Dialogues Européens.
- Vincze Gábor: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája. (1944–1953)* Szeged – Budapest, 1994. JATE Társadalomelméleti és Kortörténeti Gyűjtemény – Teleki László Alapítvány Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat.
- Vincze Gábor: A romániai magyar kisebbség oktatásügye 1944 és 1989 között. I-III. *Magyar Kisebbség* 1997. 1-2. sz., 1997. 3-4. sz., 1998. 1. sz.
- Vincze Gábor: *A magyar-román határ „légiesítésétől” a határ átjárhatóságáig. (Kis magyar-román kapcsolattörténet 1945–1965.)* Szeged, 1997. május. Gépelt kézirat.
- Witnesses to Cultural Genocide. First-Hand Reports on Rumania's Minority Policies Today*. New York, 1979. Hungarian Human Rights Foundation.

Jegyzetek:

1. Tisztában vagyunk azzal, hogy témánk feldolgozása – román levéltári források hiányában – egyelőre csak vázlatos lehet. Emellett azonban úgy véljük, hogy a jelenleg rendelkezésre álló források jó kiinduló alapot nyújthatnak a további kutatásokhoz.
2. Több szerzőnél is tapasztalhatjuk, hogy tanulmányuk címe szerint a román nemzetiségpolitikával foglalkoznak, ám ha figyelmesebben megnézzük a dolgozatukat szinte kizárólag a magyar kisebbséggel kapcsolatos politikát ismertetik. (Lásd többek közt: Lipcsey Ildikó: A román nemzetiségpolitika négy évtizede. *Külpolitika* 1989.2. sz., valamint Fülöp Mihály: *Románia*

nemzetiségi politikája. Budapest, 1982. Magyar Külügyi Intézet, gépelt kézirat. A szerző tulajdonában.) Itt jegyezzük meg, hogy a román történészek által az utóbbi években publikált, és eddig megismert különböző tanulmányok, forrásközlések alapján úgy tűnik, hogy Romániában a jelenkorkutatás erőteljesen politikatörténet-centrikus (főleg az 1945 előtti KRP, illetve az 1945 utáni RKP problematikája, vagy a Ceaușescu-korszak különböző kérdései foglalkoztatják), a kisebbségpolitikával érdemben nem foglalkoznak. Ritka kivételnek tekinthető Virgil Țărău *Problema națională în politica Partidului Comunist Român în anii 1944–1946. Considerații preliminare* c. tanulmánya (amely a kolozsvári Történeti Intézet 1997-es évkönyvében jelent meg). A tanulmány szemléletét azonban jól tükrözi a címválasztás is: a „nemzeti (!) problémát” vizsgálja az RKP politikájában.

3. Az 1930-as népszámlálás szerint az ország összlakosságának kerekítve 7%-a magyar, 4–4%-a zsidó, ü. német, 3% ukrán, 2% bolgár nemzetiségű volt.
4. Meg kívánjuk jegyezni, hogy Bukarest az általunk tárgyalt időszakban többször is olyan politikát folytat egy-egy nemzeti kisebbséggel szemben, amely igencsak *különbözik* a többiekétől. Például miközben a magyarok számára „autonóm tartományt” létesítenek, azalatt a Bărăganba telepítik a bánáti szerbeket és horvátokat. Vagy miközben a zsidókat és németeket a hetvenes években „fejpenzért” kiengedik az országból, addig a magyarok részéről beadott „családegyesítési” kérelmek legnagyobb részét is elutasítják.
5. Felelős politikusok „elszólásaiból” az is kiderül, hogy ha lehetőség lett volna rá (vagyis Moszkva jóváhagyta volna, mint a csehek esetében), a magyarság kollektív kitelepítésétől sem riadtak volna vissza. (Lásd például Ionel Pop „észak-erdélyi kormánybiztos”-nak a bukaresti *Curierul* 1944. október 20-i számában megjelent interjúját.)³³
6. Minderről bővebben lásd Vincze Gábor: *Ilúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda, 1999. Státus Kiadó, 25. skk. (A volt vasgárdistákból, észak-erdélyi menekültekből, büntetett előéletű személyekből álló önkéntes csapatok – „gărzii de voluntarii” – egymástól függetlenül, de a román hadvezetés tudtával, sőt támogatásával tevékenykedtek. A Iuliu Maniu nevét viselő, Gavrilă Olteanu-vezette alakulat mintegy hatszáz tagból állt és hivatalosan „náci és horthysta partizánokra” vadásztak.)
7. Gh. Vlădescu-Râcoasa kisebbségügyi miniszter ezt a problémát úgy fogalmazta meg a *Tribuna Poporului* c. lapnak, hogy „Románia az eljövendő béketárgyalásokon nem jelentkezhetik fellázadt kisebbségekkel”.
8. 1944 őszétől nem beszélhetünk független magyar sajtóról. 1944 őszén csak a magyar baloldal (a kommunisták-vezette Magyar Népi Szövetség, illetve az RKP és az RSZDP magyar csoportjai) kapott lapindítási engedélyt.

Ezek mindnyájan meglehetősen kritikátlanul viszonyultak a Groza-kormányhoz, amikor pedig a kolozsvári szociáldemokrata *Erdély* olykor kritikusabb írásokat merészelt leközlölni, közbelépett a cenzúra. (Erről bővebben lásd a 6. sz. jegyzetben hivatkozott *Illúziók és csalódások* c. kötetem vonatkozó fejezetét.)

9. A kortársak és a kérdéssel foglalkozó történészek egy része szerint a határkérdés már akkor eldőlt Románia javára, amikor nem sikerült az 1944 október 15-i budapesti „kiugrás”. Ez részben igaz, mivel ez után a Szovjetunió határozottan Bukarest pártján állott a magyar–román határvita kapcsán. Csakhogy ennek ellenére a román vezetés – sőt, a román közvélemény jó része! – komolyan tartott attól, hogy a Külügyminiszterek Tanácsa mégis elfogad egy bizonyos mértékű határkorrekciót Magyarország javára. Szerintünk ez a ténylegesen meglévő félelem volt az egyik legerősebb motiváló tényező 1945–46-ban a „magyarkérdés” kezelésében.
10. Magyar Országos Levéltár Jelenkori Gyűjtemény (MOL) Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztály iratai, (KüM BéO) XIX-J-1-a, 63. doboz, IV-150 tétel, 720/Bé.-1946.
11. Igen jellemző, az a korabeli román véleményt, miszerint: *„Romániában akkor lesz demokrácia, ha minden magyar Magyarországra és minden zsidó Palesztinába távozik.”*
12. Egy 1945 őszi jelentés többek között arról számol be, hogy *„Kolozsvár városába egy hónap leforgása alatt 5.000 egyetemi hallgatót, 8.000 középiskolai tanulót és 3.000 egyetemi és közszolgálati alkalmazottat tűzön-vízen [keresztül – V.G.] betelepítettek...”* (A románosítás következtében amíg 1944 végén 10.000 román élt Kolozsvárott, addig 1948-ban már 47.000) A jelentés lelőhelye: MOL, KüM BéO, XIX-J-1-a, 63. doboz, IV-142. 40.550/Bé.-1945.
13. A román minisztertanács I/97/456/VIII. sz., a belügy- és a nemzetiségügyi minisztérium számára kiadott utasítása elrendelte, hogy a két minisztérium alá rendelt összes végrehajtó szervek vezetői: *„a jelenleg román közigazgatás alatt élő összes magyar nemzetiségeket utasítsa ki.”* (A politikai helyzet nem tette lehetővé az utasítás végrehajtását.) MOL, KüM BéO, XIX-J-1-a, 61. doboz, IV-144. tétel, 54/res/Bé.-1945.
14. Mindezekről a kérdésekről bővebben lásd a *Magyar Kisebbség* 1996. 4. számában (Az 1945-ös erdélyi földreform a Groza-kormány kisebbségpolitikájának tükrében), valamint a *Valóság* 1998. 3. számában (Az erdélyi magyar szövetkezetek sorsa a második világháború után), megjelent tanulmányunkat.
15. MOL KüM BéO XIX-J-1-a, 62. doboz, IV-146. tétel, 1107/Bé./1946.
16. Azt, hogy a magyar egyetem milyen fontos szerepet játszik a román propagandában, a Bolyai professzorai is jól tudták, éppen ezért joggal háborogtak azon, hogy a kormány egyre csak ígérgeti a szükséges átalakításokhoz szükséges 2 milliárd lej kifizetését... Bővebben lásd:

Erdély magyar egyeteme 1944–1949. II. kötet. (Gyűjt., szerk.: Lázok János – Vincze Gábor) Marosvásárhely, 1998., 139 skk.

17. Gh. Vlădescu-Răcoasa ezt úgy fogalmazta meg, hogy: „*A kisebbségi meghatározás lefokozó, alacsonyabbrendűséget feltüntető tartalmú. Romániában egy magyar, német, bolgár, rutén stb. [nemzetiségű – V.G.] állampolgár semmilyen értelemben sem lehet kisebbségi. Egyszerűen csak állampolgár lehet valamennyi olyan jog és kötelesség birtokában, amelyet az ország államszervezete magával hoz. A magyarok, bolgárok, németek stb. csak statisztikai szempontból jelentenek kisebbséget...*” (Románia Liberă, 1944. november 18.)
18. Azért akadtak kivételek is. Vigh Károly marosvásárhelyi publicista eképp bírálja a *Szabad Szó* 1945. február 11-i számában a nemzetiségi státútumot: „*A Szabályzat elnevezésében is, és a Szabályzatban is megszűnteti a kisebbség elnevezést. De hát változtat-e ez a kisebbségi helyzetet? [...] A román nemzetiségi szabályzatból megtudhatjuk, hogy ki a kisebbségi. Az, aki akkor is kisebbségben van, ha véletlenül számszerű többségben van. Ezt a kisebbségi állapotot törvényesíti a román nemzetiségi szabályzat.*”
19. Az „alminisztérium” feladatköre a következő volt: a nemzeti kisebbségek „életmegnyilvánulásaiából fakadó kérdések” tanulmányozása; ezeknek a kérdéseknek – a Nemzetiségi Státútum elveinek megfelelő – megoldása; a nemzeti kisebbségekre vonatkozó intézkedések ellenőrzése és felügyelete. Vö.: *A nemzetiségi politikai három éve a demokratikus Romániában.* Bukarest, 1948. A nemzetiségi minisztérium kiadása, 4. o.
20. A fenti propagandakiadvány e három politikust úgy említi, mint akik „következtesen kezdeményezték, irányították és ellenőrizték az összes állampolgárok jogegyenlőségének gyakorlati biztosítását.” Im., 12. o.
21. Süle Andrea: A Román Kommunista Párt nemzetiségpolitikája a pártdokumentumok tükrében. In *Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről.* Budapest, 1988. Medvetánc Könyvek, 139. o.
22. Ez utóbbi természetesen nem a magyar (vagy német) kisebbség ellen irányult, mégis a két kisebbséget érintette legsúlyosabban, hiszen köztük volt a legnagyobb a komolyabb vagyonnal, magántőkével rendelkezők aránya.
23. A városok elrománosítására álljon itt néhány példa: Kolozsvár lakosságának még 1941-ben 88%-a, míg 1948-ban csupán 58%-a; Marosvásárhely lakosságának 1941-ben még 94%-a, míg 1948-ban csupán 74%-a; Nagyvárad lakosságának 1941-ben még 92%-a, 1948-ban csupán 64%-a; Szatmárnémeti lakosságának 1941-ben még 92%-a, míg 1948-ban csupán 66%-a magyar nemzetiségű. Forrás: *Erdély településeinek népessége nemzetiesség szerint (1930–1992)* KSH, Budapest, 1996. (Saját számításunk.)
24. Egy 1948 december 21-i bukaresti magyar követségi jelentésben már az olvasható, hogy: „román részről a leghatározottabb ellenállásba ütközött

- még a családtagok és a visszahonosítottak*” Romániába történő beutazása is. (MOL Román TÜK XIX-J-1-j, 18. doboz, 16/b csomó, 039-48.)
25. A Román Népköztársaság Alkotmány-tervezete. H. é. n. [Bukarest, 1948], a Népi Demokrácia Frontja kiadása, 25. szakasz.
 26. *Népújtság*, 1949. május 21.
 27. *Romániai Magyar Szó*, 1948. december 15.
 28. Volt azonban egy figyelemre méltó különbség. A '48-as alkotmányban nem tértek ki külön a bírósági eljárás nyelvére, míg az '52-esben leszögezik, hogy annak nyelve a román, de „a nem román nemzetiségű lakosság” lakta tartományokban és rajonokban „biztosítva van” az illető lakosság anyanyelvhasználatára. (A kisebbségek nyelvhasználatára az ötvenes évek végétől, hatvanas évek elejétől egyre kevésbé érvényesülhetett a bírósági gyakorlatban.)
 29. Bővebben lásd a Változás a Román Munkáspárt magyarságpolitikájában: a kolozsvári magyar nyelvű felsőoktatás felmorzsolása (1950–1959) c. tanulmányunkban. *Korunk*, 1997. 4. sz. 70–82. o.
 30. A nyilvánosság előtt Gheorghiu-Dej az 1952 áprilisi tanító-kongresszuson használta először a „nemzeti kisebbség” kifejezést. Az 1948-as alkotmányban is még az „együttélő nemzetiség” kifejezés olvasható, míg az 1952-esben már a „nemzeti kisebbség” fogalma.
 31. MOL Román TÜK, XIX-J-1-j, 18. doboz, 16/b csomó, 171/szig.biz./1952.
 32. 1956 őszén megszűnt az összes (négy), addig önálló magyar pedagógiai líceum (tanítóképző) is, csupán öt tagozaton képeztek magyar tanítókat. Vö: *Învățămîntul de toate gradele în limbile minorităților naționale după limba de predare în anii școlare 1955/56–1958/59*. Anuarul statistic R. P. R. 1959. București, 1959.
 33. MOL MDP-MSZMP-iratok osztálya, az MSZMP KB Külpolitikai Osztálya iratai, 288. fond, 32/1959/5. ő. e., 80.
 34. MOL MDP-MSZMP-iratok osztálya, 288. fond, 32/1958/8. ő. e., 213–218.
 35. Lásd Kállai 1959. július 16-17-i tárgyalásainak román gyorsírással jegyzőkönyvét. (Közzéteszi Varga Andrea és Vincze Gábor) *Magyar Kisebbség*, 1999.1. 95. o.
 36. Az ötvenes évek elején kibontakozó nacionalista kisebbség- és oktatáspolitikai távlati következményei másfél évtizeddel később, az 1966-os népszámlálás adataiból is kimutathatóak. Minden ezer, 12. életévét betöltött román állampolgárra 22 diplomás jutott, magyar nemzetiségűre viszont csak 15.
 37. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a bukaresti Meridiane kiadónál 1968-ban magyarul is megjelent Constantin C. Giurescu: *Erdély a román nép történelmében* című könyvében is csupán románul szerepelnek az erdélyi helységnevek.
 38. MOL Román TÜK, XIX-J-1-j, 18. doboz, 16/b csomó, sz. n.
 39. MOL MDP-MSZMP-iratok osztálya, 288. fond, 32/1965/22. ő. e., 19.

40. MOL Román TŰK XIX-J-1-j, 18. doboz, 16/b csomó, 004538/1967.
41. Bővebben lásd: Gagyí József: Az új elit a Székelyföldön. Hargita megyei változások 1968 után. *Társadalmi Szemle* 1997. 4. sz. és Szabó Katalin Megyeicsinálók. *Székelyföld* 1998. február.
42. MOL Román TŰK, XIX-J-1-j, 18. doboz, 16/b csomó, 00569/10.
43. *Románia a szocialista építés kiteljesedése útján*. Bukarest, 1969. Politikai Könyvkiadó, 634. o.
44. Nicolae Ceaușescu: *Beszéd a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Országos Tanácsának plenáris ülésén, 1971. március 12*. Bukarest, Politikai Könyvkiadó, 1971. 21., és 25. o.
45. 1971 őszén – a magyar lapok tanúsága szerint – a romániai magyar sajtóban „eltűnt” mintegy – húsz-huszonöt magyar helységnev. Olyan helységnevek használata vált tilossá, mint például Aranyosgyéres–Cîmpia Turzii, Dicsőszentmárton–Tîrnaveni, Marosvécs–Brîncovenesti, Tordaszentlászló–Săvădisla stb. Egyes feltételezések szerint ezzel talán fokozatosan hozzá akarták szoktatni a romániai magyar olvasót a helységnevek kizárólagos román használatához.
46. Nicolae Ceaușescu: *Beszéd a magyar és német nemzetiségű dolgozók tanácsainak együttes ülésén 1974. április 5.*, Bukarest, Politikai Könyvkiadó, 1974. 12–14. o.
47. Egyetlen kivétel talán csak Ion Viñte/Vincze János lehet, aki magyar származású létére páratlan karriert futott be: 1944 előtt az illegális kommunista párt Brassó tartományi titkára, 1947-48-ban magyarországi követ, majd több miniszteri posztot is betölt, az ötvenes években az állambiztonság altábornagya, 1960-69 közt az RKP szűkkörű pártkollégiumának tagja, a nyolcvanas évekig Ceaușescu első számú nemzetiségpolitikai tanácsadója, míg végül a Magyar Nemzetiségű Román Dolgozók Tanácsának alelnökeként fejezi be aktív pályáját.
48. *Előre*, 1971. július 8.
49. *Előre*, 1971. július 13.
50. Ezt aztán egyre sűrűbben ismételte, hozzátéve még a „közeledés” kulcsfogalmát, ami – bár valószínűleg akkoriban csak keveseknek tűnt fel – az erőltetett asszimiláció eufémizált változata volt, hiszen a „közeledést” csak egyoldalú folyamatnak képzelték – vagyis a kisebbségek „közeledve” beolvadnak a többségi népbe.
51. *A Román Kommunista Párt Országos Konferenciája 1972. július 19–21*. Bukarest, 1972. Politikai Könyvkiadó, 12.
52. A hetvenes évekből még több esetet ismerünk, amikor a szülők ellenállása miatt sikerült a magyar osztályokat megmenteni. A nyolcvanas évek terrorja közepette ilyen jellegű ellenállásra csak a legritkább esetben került sor.
53. A magyar végzősök tömegével román vidékekre történő kihelyezésére már a hetvenes évek elején is volt példa! Például a marosvásárhelyi Pedagógiai

- Főiskola magyar tagozatán az 1971/72-es tanév végén matematika, fizika és kémia szakokon végzetek nagy részét a Regátba helyezték ki.
54. 1972–1977 közt a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet magyar végzőseinek 40%-át a moldvai Bacău, Neamți és Botoșani megyékbe helyezték. Forrás: *A marosvásárhelyi orvosi és gyógyszerészsképzés 50 éve*. Teleki László Alapítvány, Budapest, é. n., 301. o.
 55. *Románia Szocialista Köztársaság magyar és német nemzetiségű dolgozói tanácsainak plénumai 1978 március 13–14.* Bukarest, 1978. Politikai Könyvkiadó, 19. o.
 56. Magyar Bálint: *Hipotézisek a második világháborút követő román és bulgár gazdaságfejlődés összehasonlító tanulmányozásához*. MTA Világgazdasági Kutató Intézete, 1980. január, gépelt kézirat, 92. o. (A szerző tulajdonában.)
 57. A székely származású Luka László/Vasile Luca ellen (aki a pártvezetés egyik erős embere volt a letartóztatásáig) 1952-ben az volt az egyik vád, hogy ellenezte a hegyes-völgyes Székelyföldön kollektívek létrehozását.
 58. Miközben Csíkszeredában, vagy Sepsiszentgyörgyön 1956 és 1977 közt csökkent a magyar lakosság aránya, Segesváron 14-ről 18%-ra nőtt, száma mintegy megduplázódott (2900-ról 5900-ra nőtt). Forrás: *Az erdélyi települések népessége nemzetiség szerint (1930–1992)*. Budapest, KSH, 1996.
 59. A nagyobb észak-erdélyi városok elrománosítására álljon itt néhány példa: Kolozsváron 1956-ban 47%, 1966-ban 41%, 1977-ban azonban már csak 32%; Marosvásárhelyen 1956-ban (a Magyar Autonóm Tartomány idején!) 74%, 1966-ban 70%, 1977-ben már csak 63%; Nagyváradon 1956-ban 51%, 1977-ben már csak 44%; Szatmárnémetin 1956-ban 60%, 1966-ban 49%, míg 1977-ben csak 46% volt a magyar nemzetiségű lakosság aránya. Forrás: *Az erdélyi települések népessége nemzetiség szerint (1930–1992)*. KSH, Budapest, 1996.
 60. Lásd: Vécsei Károly: *A migráció és urbanizáció egyes vonatkozásai Romániában*. H. é. n. [Marosvásárhely, 1994?], gépelt kézirat. JATE Társadalomelméleti és Kortörténeti Gyűjtemény, 3892.
 61. A Hargita és Kovászna megyékbe települt románok '89 utáni magatartását elemzi Tánzos Vilmos: *A székelyföldi románok politikai magatartása*. Csíkszereda, 1992. Gépelt kézirat (a szerző tulajdonában), valamint Kettős hatalmi szerkezet a Székelyföldön. *Magyar Kisebbség* 1998. 2. sz.
 62. Megjegyezzük, hogy bár a kisebbségellenes intézkedések – ha nem is egyforma mértékben – minden nemzeti kisebbséget súlytottak, a sovinszta propagandának (leszámítva az időnkénti antiszemita mocskolódást) a magyar kisebbség volt célpontja.
 63. Lásd például Nicolae Ceaușescu: *A nemzeti [sic!] kérdés megoldása Romániában. (Románia elnöke társadalompolitikai gondolkodásából)*. Bukarest, 1979. Politikai Könyvkiadó.
 64. *Előre*, 1978. május 5.

65. 1971 decemberében egy minisztertanácsi rendelet széleskörű jelentéstételi kötelezettséget írt elő a román állampolgárok számára a külföldiekkel folytatott beszélgetéseikről. Ez a rendelkezés megint csak a kisebbségeket érintette jobban.
66. *Erdélyi Magyar Hírügynökség, 1983.13. sz. jelentés.* (A szerző tulajdonában.)
67. Bacon, Walter: Románia: Neo-Stalinism is Search of Legitimacy. *Current History*, 1981., vol. 80., no. 465., 170. o.
68. Figyelemre méltó, hogy amikor az Államtanács 1982. november 1-i törvényrendelete szerint a kitelepülő személy a tanítatásának költségeit valutában ki kellett (volna) fizetni (a Magyarországra települők esetében várható volt, hogy ezt nem tudják megtenni), az USA tiltakozása, illetve a legnagyobb kedvezmény megvonásával való fenyegetőzés hatására a rendeletet csendben visszavonták. Ekkor még odafigyelt Bukarest Washington figyelmeztetésére, ám egy-két évvel később már füle botját sem mozdította.
69. A kisebbségek beolvasztását célul kitűző politikára részben Király Károly, Takács Pál és Lázár György (Tóth Sándor és Tordai Zádor álneve) nyugatra kijuttatott dokumentumai hívták fel a figyelmet, részben pedig az *Ellenpontok* c. szamizdat folyóirat, melynek szerkesztői a romániai kisebbségi kérdéssel kapcsolatban külön programjavaslatot is eljuttattak a madridi konferencia résztvevőikhez.
70. Pacea, Ion Mihai: *Vörös Horizontok. Egy kémfőnök vallomásai.* Regnery Gateway, Washington, 1987, 123. o.
71. 1977 és 92 közt a következőképpen alakult néhány erdélyi városban a magyar lakosság aránya: Kolozsváron a 33%-ról 23%-ra, Marosvásárhelyen a 63%-ról 51%-ra, Nagyváradon a 44%-ról 33%-ra, Sepsiszentgyörgyön a 83%-ról 75%-ra, Kovásznán 74%-ról 67%-ra *csökken* a magyar lakosság aránya. (Ezen időszak alatt Csíkszeredán és Székelyudvarhelyen nem változott a magyar lakosság arányszáma. Romániában az egyedüli nagyobb helység, ahol mind százalékosan, mind abszolút számokban *nőtt* a magyarok aránya, Nagyvárad: 1977 és 92 közt 44%-ról 53%-ra, 10,5 ezerrel 14 ezerre.) Forrás: *Az erdélyi települések népessége nemzetiség szerint (1930–1992).* KSH, Budapest, 1996.
72. Az Erdélyi Magyar Hírügynökség 1988-as, 1989-es jelentései több fenti esetről is beszámolnak.
73. Az Erdélyi Magyar Hírügynökség 1988.49., és 1988.72 sz. jelentései.
74. Jellemző a hatalom cinizmusára, hogy mivel próbálták palástolni valódi szándékaikat. 1988. július 12-én Kolozsvárott, a megyei tanfelügyelőségen az összehívatott iskolaigazgatóknak Maria Radutiu tanfelügyelő nő cinikusan kijelentette, hogy az áttelepítés célja: „a fiatalokkal jobban megismertetni az országot, olténiaiakkal, moldvaiakkal Erdélyt, s erdélyiekkel Olténiát és Moldvát.” *Határ/Idő/Napló – Erdélyi Figyelő*, 1988. 2. sz.

75. Pascu már 1944 őszén is így uszított a magyarság ellen: „Beigazolódott, hogy ez a barbárság a magyarok krónikus, gyógyíthatatlan betegsége, éppen ezért meg kell semmisíteni az egész szervezetet, amelybe befészkelte magát, iarmagja se maradjon.” *România Nouă*, 1944 szeptember 26.
76. Lăncrănjan könyvének megjelenése után 36 magyar író tiltakozott a fasisztoid mű kiadása miatt. Ez volt a legszélesebb körű összefogás a magyar szellemi életben 1989 előtt.
77. Az 1985–86-ban megjelent cikkek mennyiségét jól mutatja, hogy külön testes kötetbe gyűjtötték össze azokat, majd románul (és nyugati nyelveken) is újra megjelentették. Lásd: Pascu, Ștefan – Ștefănescu, Ștefan, coord.: *Jocul periculos al falsificării istoriei*. Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986.
78. Idézi Szűcs Pál: *Bukaresti napló 1985–1990*. Osiris, Bp. 1998, 45. o.
79. A könyvek közt voltak olyanok is, amelyeket ugyan *lefordítottak* magyarra, ki is jöttek a nyomdából, ám máig sem ismert okok miatt végül könyvesbolti forgalomba nem kerültek: Mircea Păcurariu: *A magyar államnak az erdélyi román egyházzal szembeni politikája a dualizmus korában 1867–1918*, Mihai Fătu: *Az ország észak-nyugati részének román egyháza a horthysta megszállás alatt 1940–1944*, valamint Nicolae Corneanu: *A román egyház az ország észak-nyugati részén a horthysta ildőztetés idején*. Figyelemre méltó, hogy mind a három művet 1986-ban a Román Ortodox Egyház Biblia és Missziós Intézetének Könyvkiadója adta ki.
80. 1983–84-ben a magas beosztásokban még megmaradt kevés számú gazdasági és politikai vezető jó részét is eltávolították. Például a csíkszeredai traktorgyár éléről 1983 őszén cserélték le az addig nagy többségben magyar vezetőséget, egy évvel később pedig a Hargita megyei első titkárt, Szász Józsefet – a „káderrotációt” alkalmazva – Turnu Severinbe helyezték át. Ezután már csak egy magyar *származású* megyei elsőtitkár maradt Erdélyben, Rab István Sepsiszentgyörgyön. 1984-ben a Securitate által elkövetett sepsiszentgyörgyi szoborrobantás ürügyén a rendőrség magyar nemzetiségű tisztjeit bocsájtották el.
81. 1978 és 1989 közt a marosvásárhelyi OGYI magyar hallgatóinak 65%-a Maros, Hargita és Kovászna megyékből származott, ám az összes magyar végzősnek csupán 29%-át helyezték ezekbe a megyékbe, míg 30%-uk moldvai és regáti megyékbe kapott kihelyezést. Forrás: *A marosvásárhelyi orvosi és gyógyszerészképzés 50 éve. Teleki László Alapítvány*, Budapest, é. n., 309. o.
82. *Szűcs*, i. m. 238. o.
83. *Előre*, 1984. december 28. („Jelentés a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának feladatairól a XIII. pártkongresszusi határozatok fényében”). Megjegyezzük, hogy már korábban is előfordult, hogy a magyar nemzeti kisebbséget – az államnemzeti szemléletnek megfelelően – magyarul

beszélő románoknak nyilvánították. Például a hetvenes években az Albatros Kiadónál megjelent kisenciklopédiában az erdélyi magyar írókról mint „magyar dialektusban beszélő román írókról” írnak.

84. *Bíró*, i. m. 154. o.
85. Lásd az Erdélyi Magyar Hírügynökség 1987/60. sz. jelentését. (Egyébként a nyolcvanas évek második felében a városi múzeumok kiállítási anyagából is teljesen „eltüntették” a nemzeti kisebbségeket. Több beszámoló szerint a különböző levéltári gyűjteményekből a magyarságra, és a zsidóságra vonatkozó iratanyag egy részét megsemmisítették.)
86. A magyar hatóságok nyolcvanas évek közepén a lehetővé tették, hogy a Magyarországra érkező román állampolgárok tovább utazzanak Ausztriába. (Ott aztán politikai menedékjogot kaptak.) Ara-Kovács Attila becslése szerint 1985 júniusa 1987 júliusa közt mintegy húszezren menekültek Magyarországon keresztül Ausztriába, akiknek nagy hányada magyar nemzetiségű volt.
87. [Bodor Pál] *Háttérvázlat Romániáról*. Az Amerikai Erdélyi Szövetség és a Nemzetőr közös kiadása, New York–München, 1986., 13. o.

Mirnic Károly

Asszimilációs tényezők és asszimilációs politika Jugoszláviában (a Vajdaságban)

A volt Jugoszlávia térségében 1990–1996 között a délszláv népek egymással vívott balkáni háborújában genocídium, a nemzetiségekkel szemben pedig etnocídium történt. Ezt megelőzően azonban már nagyon hosszú asszimilációs folyamatnak voltunk szemtanúi. A demográfiai elméletek és megfigyelések eredményei egyértelműek abban, hogy ha egy államalkotó nép területén élő nemzeti kisebbségek (vagy etnikai csoportok) lélekszáma folyamatosan csökken, és ez a lélekszám az össznépeséghez viszonyítva eléri az öt százalék alsó határát, olyan nyomasztó és visszafordíthatatlan folyamatok lépnek fel, amelyeknek következtében – a mai globális társadalmi és gazdasági nyitottság feltételei között – eltűnésük megállíthatatlanná válik. Asszimilálódnak, (beolvadnak) az államalkotó népbe, és bekövetkezik az addig féltve őrzött, nemzedékről nemzedékre tovább adott nemzeti azonosságtudatuk elhalása is.

Az etnológia, szociológia és kulturális antropológia vitatkozik, arról, hogy mi mit idéz elő és előz meg: az asszimiláció indítja-e el a nemzeti azonosságtudat elvesztését, vagy éppen fordítva történik: előbb meggyengül a nemzeti azonosságtudat, s ez elindítja és folytonossá teszi az asszimilációt. Ebből az következik, hogy két folyamatról van szó, amelyek semmiféleképpen sem azonosak. Az államalkotó nemzetek esetében is megállapítható bizonyos helyzetekben az ország népességének részleges nemzeti azonosságtudat-vesztése. Ez általában tartós nemzetközi nyomásra (vagy elnyomásra) jelentkezik. Hatására mégsem következik be a más nemzetekbe való beolvadás. Csupán arról van szó, hogy a nemzeti azonosságtudat latenssé válik, de nem tűnik el. A szoci-

alista országok története 1945–1989 között azt példázza, hogy valamennyiben internacionalista, nemzetek fölötti vagy államnemzeti (Szovjetunió, Csehszlovákia, Jugoszlávia) eszmei értékek uralkodtak, mégsem következett be egyik nemzet másikba történő beolvadása. A nemzeti nyelv megmaradt kommunikációs eszköznél, még ha a nemzeti azonosságtudat meg is gyengült.

Az államalkotó nemzetek területén élő nemzeti kisebbségek esetében azonban a fentebb említett két folyamat jóval szorosabban (szinte elválaszthatatlanul) kapcsolódik egymásba. A nyelv mint kommunikációs eszköz itt nem tartható meg hosszasan, ha nem kötődik a nemzeti azonosságtudat értékeihez. A nemzeti azonosságtudat fokozatos vesztese (elsősorban a nemzedékek közötti továbbításának akadályai) folyamatos beolvadásukat eredményezi, mint ahogyan beolvadásuk az államalkotó nemzetbe a hosszán tartó elnyomás végén az államalkotó nemzet azonosságtudatának elfogadását jelenti. A nemzeti kisebbség nem olvadhat be úgy az államalkotó nemzetbe, hogy ne veszítené el azonosságtudatát is. A nemzeti azonosságtudat elvesztésével visszafordíthatatlanul elvész a nemzeti nyelv is, mint egyéni (családon belül használt) és mint közösségi kommunikációs eszköz.

Amíg az államalkotó nemzeteknél az ország nyelve képes viszonylagos kommunikációs függetlenséget és önállóságot mutatni a nemzeti értékekkel és tartalmakkal szemben (igaz, a nemzeti latens formában mégis mindig ott van), addig az államalkotó nemzetek területén élő nemzeti kisebbségek esetében egymásba fonódásuk minden esetben asszimilációt indít el, és a nemzeti azonosságtudat teljes elvesztésével fenyeget.

Egy nemzedéken belül (az egyénileg megélt élet elejétől a végéig) általában nem, vagy csak nagyon ritkán és elszórtan tapasztalhatjuk egyidejűleg a teljes asszimilációt és a nemzeti azonosságtudat teljes elvesztését – amelyek az anyanyelvhez és a nemzeti közösséghez való kötődés teljes elvesztésében és az államalkotó nemzet nyelvéhez és közösségéhez való kizárólagos ragaszkodásban nyilvánulnak meg. Egy-egy nemzedéken belül a

nemzeti azonosságtudat meggyengülhet részlegesen vagy teljesen, az anyanyelv, mint egyéni és közösségi kommunikációs eszköz használata azonban továbbra is megmarad, még akkor is, ha már egyre gyakrabban tapasztalható egyéni és közösségi használatának kerülése.

Valamely nemzedéket követő utódnemzedéknél az asszimiláció során általában bekövetkezik a szülő anyanyelvéről, mint annak egyéni és közösségi kommunikációs eszközéről és nemzeti azonosságtudatáról való teljes lemondás, illetve az új anyanyelv és nemzeti azonosságtudat elfogadása. Amíg a nemzeti azonosságtudat elvesztése egy nemzedéken belül lehet részleges vagy teljes, állandó vagy nem állandó, gyenge vagy erős (például azonos egyének és csoportok egyik népszámlálástól a másikig ingadoznak, s hol jugoszlávnak, hol szerbnek, hol ismét magyarnak vagy internacionalistának stb. tartják magukat, de megmarad a magyar anyanyelvhasználatuk), addig két nemzedék után a nemzeti azonosságtudat váltása általában már visszafordíthatatlanná váló folyamat, és mindig végleges, teljes és állandó (például a magyar szülőnek a gyermeke szerb azonosságtudatúvá és anyanyelvűvé válik, még akkor is, ha azt az iskolában tanulta).

Az asszimiláció ott áll a depopuláció elején és végén. Az asszimiláció mint demográfiai jelenség mindig depopulációt vált ki a nemzeti kisebbségi közösségben. Mi több, éppen gerjesztője a gyorsuló depopulációnak. Ennek ellenére az asszimilációt nem szabad összetéveszteni:

1. se magával a depopulációval, amelynek elsődleges kiváltó okai mindig vitális jellegűek, s mindig a vitális népmozgalmi folyamatokban keresendők;

2. sem a migrációval, amely szintén a nemzeti kisebbség számának a csökkenését eredményezi, és gyengíti erejét.

Az asszimiláció mindig: a) az etnikai vegyes házasságokban és családokban lejátszódó nemzedékváltás következménye; b) az anyanyelvű oktatás szűkítésének vagy az arról való önkéntes lemon-

dásnak az eredménye, amikor már nem látják benne az egyéni érvényesülés és a társadalmi felemelkedés lehetőségét.

Az asszimiláció útjelzői:

1. A vegyes házasságban élő nemzetiségi szülő azonosságtudatának eltolódása és az utódnemzedék anyanyelv váltása az államalkotó nemzethez tartozó szülő javára.

2. A családon belüli azonosságtudathoz való ragaszkodás hagyományának a váltása.

3. A nemzeti kisebbségek anyanyelvű oktatásának rosszabbodó állapota: megvonása vagy a hozzá való ragaszkodás megszűnése a kisebbségi szülők részéről.

4. A nemzeti hovatarozás kinyilvánítása és az anyanyelv ismerete közötti egyre nagyobb eltávolodás – a növekvő rés.

5. Az anyanyelvhasználat szűkítésének állandósított törvényes vagy a törvényeket megkerülő gyakorlata.

A titói Jugoszlávia különösen nagy eredményeket mutatott fel a nemzeti kisebbségek törvényes és adminisztratív intézkedésekkel történő asszimilációjában. Azáltal, hogy a kommunista párt ideológusai megfogalmazták és kidolgozták a jugoszláv államnemzet ideológiailag vonzó fogalmát, és a magukat jugoszlávnak vallókat kiváltságokban részesítették (elsősorban a foglalkoztatásban, az egyéni felemelkedés útjának egyengetésében és a társadalmi érvényesülésben, a polgári szabadságjogok „egyenlők között is egyenlőbbek” gyakorlatában), viszonylag türelmesebb és erőszakmentesebb asszimiláció alapjait rakták le. A világ közvéleménye előtt az a látszat keletkezett, hogy Jugoszláviában az asszimiláció teljesen erőszakmentesen, észrevétlenül, maximális türelemmel és mint természetes beolvadás megy végbe.

A nemzeti kisebbségek asszimilációját nagymértékben elősegítette az a körülmény, hogy Jugoszlávia teljes egészében elfogadta a kommunista internacionalizmus gyakorlatát, még ha ezt a gyakorlatot a maga módján modernizálta és európaisította is. A „testvériség-egység” gyakorlata semmiben sem különbözött a proletár internacionalizmus, a szocialista hazafiság, a „szovjetszkij

grazsdanin” vagy a „szovjetszkij cselovek” propagandájától, kötelező elfogadtatásától. Minden esetben az ideológiai alap: az internacionalista tartalom és a nemzeti formalitás volt. Ugyanakkor a nemzetiségi kérdésnek csupán belpolitikai kérdésként való kezelése és az egymás ügyeibe való kölcsönös be nem avatkozás elve a szocialista tábor országainak egymás közötti viszonyaiban kapóra jött Jugoszláviának, éppen maga Tito volt egyik szószólója ennek az elvnek. Ennek következtében Magyarország sohasem emelte fel szavát a Jugoszláviában élő magyarság asszimilációs folyamataival kapcsolatban. A szerbek egymillió román nyelvű vlachot asszimiláltak, de Románia részéről sem történt tiltakozás.

Szociológiai szempontból a városiasodás és iparosodás elképesztően gyorsan véghez vitt, és mindenképpen esztelen gyakorlata megfelelő ideológiára lelt a nemzetek és nemzetiségek elnemzetlenítésében, az államnemzetbe történő homogenizálásukban. Jugoszláviának nagy nemzetközi tekintélye volt, a nemzeti kisebbségek anyaországainak viszont nagyon kicsi (szovjet elnyomás és szolgálalkúság). Ez is nagymértékben behatárolta minden nemzeti kisebbség ragaszkodását anyanemzetéhez, nemzeti kultúrájához és nemzeti nyelvéhez. A Jugoszláviában élő nemzeti kisebbségek, meggyengült közösségi és nemzeti tudatuk folytán – kevés kivétellel – úgyszólván semmilyen ellenállást nem tanúsítottak az asszimilációval szemben. Szinte valamennyi megfélemezett nemzeti történelméről és értékeiről. A „jugoszlávizmus”, a jugoszláv vá válás különösen vonzó volt az ifjú nemzedékek számára. A beolvadás a legnagyobb volt a szórványokban, ahol a nemzeti kisebbségek aránya öt százalék alá csökkent, s ahol különben is már gyenge volt a közösség kohéziós ereje, mert a közösségi, társasági kapcsolatok megszervezése, a fiatalok szórakozási lehetőségei egyre nehezebben leküzdhető akadályokba ütköztek; ahol a nemek egyensúlya is felborult a városokba és ipartelepekre költözés folytán; ahol ennek következtében kimondottan dekulturációs folyamatok játszódtak le – ezeken a helyeken hódított legjobban a jugoszlávizmus, a jugoszláv vá válás eszméje

(Szerémség, Újvidék, Zrenjanin ipari lakótelepei stb.). Nem sokkal maradt el azonban a nemzetiségi közösségek többi része sem. A szülők hagyományos kultúrájának, eszmei értékeinek egyik napról a másikra történő elutasítása, az egyes korosztályok és nemzedékek közötti szolidaritás gyengülése, a nemzedékek kölcsönös ellenőrzésének, egymás iránti felelősségérzetének, egymással való törődésének megszűnése, ugyanakkor a szerb nyelv egyre jobb elsajátítása az iskolában – mind olyan tényező, amelyek elősegítették az önkéntes asszimilációt.

Már a háború utáni első nemzedék elvesztette nemzeti tartását (a magyarok menekültek még a nemzeti tudat látszatától is). Minden újabb nemzedék, amely róla mintázta eszményképét, és tőle másolta magatartásmintáit, sietett anyanyelvéről lemondani és vegyes házasságot kötni. A Kommunista Szövetség (párt) minden alkalmat megragadott, hogy a testvériség – egység eszméjét harsogja a leghatásosabb médiákban, ezzel itatta át az oktatást, az irodalmat és a mindennapi életet. A kommunista pártba milliókat vontak be, szintén azzal a céllal, hogy minél sikeresebb legyen a tömegek tudatának irányítása.

A titói korszakban nemzetiségi elitet (politikai és kulturális) neveltek ki, a lehető legnagyobb privilégiumok juttatásával. Ennek célja az volt, hogy még hatékonyabbá tegyék az asszimilációs politikát és a nemzeti azonosságtudat elhomályosítását. Ez az elit elől járt egyéni példával a vegyes házasságok kötésében és propagálásában; s abban szintén, hogy bevezette a szerb nyelv használatát gyakran még a magyar társasági életben is; gyermekeit szerb tannyelvű iskolába íratta, és a családban nem tanította meg a második nyelvre.

Összegezve: a titói korszakban (1945–1989) nemcsak a nemzetiségek társadalomba való „integrálásán” fáradoztak, hanem tudatos, ideológiai és manipulatív módszerekkel jól átgondolt és megalapozott asszimilációs politikát folytattak, a nemzeti azonosságtudat elhomályosítását vették célba. Ugyanakkor az egész államnemzeti politika nem légtüres térben valósult meg, hiszen a

nemzetiségek egy államalkotó nemzet közegében éltek. A nagyszerb nemzeti tudat mindig jelen volt a pártpolitika mögött, csak időről időre tudta háttérbe szorítani vagy elkendőzni céljait. A nagyszerb indulatok és nemzeti törekvések 1987 után elszabadultak, és az addig elért eredményeket, a viszonylag türelmes asszimilációs politikát felszámolták. Ez után már a nemzetiségi asszimilációs politika erőszakossá vált:

- A nemzetiségi intézmények nagy részét megszüntették, illetve finanszírozásukat jelképesse tették, vagy teljesen leállították;

- A nemzetiségi oktatási rendszert törvényes úton leszűkítették;

- A nemzetiségek számára megalázó tanterveket fogadtak el, melyek a szerb nemzeti értékeket magasztalták;

- A szerb társadalom minden rétegét nemzeti gyűlöletre ösztönözték;

- A nemzetiségi értelmiség jelentős részét elűldözték illetve emigrációba kényszerítették azzal a céllal, hogy többé ne térjen vissza;

- A délszláv népek balkáni háborújában a nemzetiségeket ágyútölteléknek használták, hogy fogyásukat meggyorsítsák illetve menekülésre kényszerítsék őket (etnocídium);

- A nemzetiségeket nacionalista, sovinizta, fasiszta, nagyszerb terrornak vetették alá, hogy megfélemlítsék őket, vagy nemzeti hovatarozásukat megmásítassák;

- A különböző anyanyelvű jugoszlávokat szellemi terrornak vetették alá, hogy szerbeknek vallják magukat;

- A nemzeti kisebbségek ingatlanjait a szerb menekülteknek ígérték, hogy elűldözzék őket;

- Bizalmatlanságot és türelmetlenséget szítottak a nemzetiségekkel szemben a médiákon keresztül és még inkább a mindennapi életben;

- Állami (belső) utasításra a nemzetiségeket tömegesen bocsátották el a vállalatoktól, közintézményekből, az állami közigazgatásból, és megélhetési lehetőség nélkül hagyták őket;

- A nemzetiségi jelképek használatát mindenütt megtiltották, helyüket a nagyszerb jelképek foglalták el;
- Bevezették az államnyelvet;
- Eltörölték a kétnyelvűséget a közigazgatásban, a bíróságokon, a képviselő-testületekben, közintézményekben, közhivatalokban és vállalatokban.

Az etnocidiumnak ezek a legerőszakosabb módszerei sokáig rejtve maradtak a mai Európában. A becslések szerint mintegy kétszáz-kétszázötvenezer jugoszláv és nemzetiségi hovatartozású, illetve velük rokon és baráti kapcsolatban levő szerb hagyta el a jelenlegi Jugoszlávia területét. Mivel a jugoszláv térség helyzete továbbra is rendezetlen, az országból való elvándorlás folyamatos-sá vált. Mindez a jövőben a nemzetiségi népesség reprodukcióját kérdőjelezi meg. A nemzetközi közösség Jugoszlávia etnocid nemzetiségi politikáját számtalanszor elmarasztalta, s követeli gyökeres megváltoztatását.

Várható, hogy a balkáni háborút katonailag és gazdaságilag elvesztett Szerbia új (rég) politikai vezetősége mindent el fog követni, hogy a továbbra is meglévő nagyszerb nemzeti törekvések békésebb eszközökkel ugyan, de megvalósuljanak, és igyekszik elfogadhatóvá tenni őket a nemzetközi közösség előtt. Ezért a nagyszerb nemzeti törekvéseket majd ismét a jugoszlávizmus köntösében fogja kínálni. Az asszimilációs politika nem hagy kibúvót: aki nem akar közvetlenül szerbbé asszimilálódni, ideiglenesen megmaradhat jugoszlávnak.

A továbbiakban vizsgáljuk meg Jugoszláviának az asszimilációs politikában elért eredményeit, mindenekelőtt a Vajdaságban. A tartományban ugyanis jelentős számú nemzeti kisebbség élt és él, amelyek közösségbe szerveződnek. Közép-Szerbiában és Belgrádban is élnek nemzeti kisebbséghez tartozók, életük azonban közösségileg nem szervezett, ezért tanulmányunk szempontjából közömbösek. A tíz-tizenötezer albán kivételével – akik olcsó munkaerőként, „vendégmunkásként” tartózkodnak Belgrádban – a nemzeti kisebbségek mindegyike nemzeti azonosságtudata el-

vesztésének előrehaladott szakaszában van, és asszimilációja is szinte már teljesen befejeződött.

Első útjelző: vegyes házasságok (etnikai heterogámia)

Az etnikai endogámia (homogámia) és az etnikai heterogámia emberi jogi és erkölcsi szempontból teljesen azonos értékű. A házasságkötés a mai kor követelményeihez igazodva a házastársak szabad választásán és akaratán alapul. Szabad választásukat és akaratukat azonban behatárolják bizonyos objektív tényezők. Az etnikai homogámia (az azonos nemzetiségűek között kötött házasság) nemcsak az egy nemzetiségű, hanem a soknemzetiségű országokban is jóval gyakoribb, mint az etnikai heterogámia (a különböző nemzetiségűek között létrejött házasság). Végtére is megállapítható, hogy ez a biztosítéka egy etnikai közösség fennmaradásának. Ugyanakkor viszont elkerülhetetlen az etnikai heterogámia is, mivel a mai világban az etnikai közösségek sohasem önmagukba zártak. Ellenkezőleg: a kor követelményeinek megfelelően egyre nyitottabbak és kooperatívabbak iparban, kereskedelemben, turizmusban és a városi és társadalmi élet minden megnyilvánulásában egyaránt. A gazdaság egyenetlen fejlődése vagy fejlesztése következtében a népesség vándorlása és költözése egyik térségből a másikba jelentős. Ennek szemmel látható következménye az etnikai heterogámia. Etnikai heterogámiára ösztönzött mindenekelőtt az, hogy a soknemzetiségű Szerbiában – melynek 35–40 százaléka nem szerb népesség – a homogámia feltételei nem minden esetben adóttak: különbözik a házastársak iskolázottsági szintje, szakmai és tevékenységi lehetőségei, anyagi jóléte, mindenekelőtt pedig mások a társadalmi felemelkedés és érvényesülés esélyei stb.

Szerbiában, illetve a Vajdaságban heterogámiára ösztönzött az is, hogy a nők hipergámiájuk, illetve a férfiak hipogámiájuk, vagyis házassági kapcsolataik révén igyekeztek javítani előnytelen társadalmi és gazdasági helyzetükön, anyagi jólétükön, érvényesülési lehetőségeiken, emberi kapcsolataikban a megbecsültségükön,

alacsonyabb iskolázottsági szintjükből származó hátrányukon stb. A nemzeti kisebbségekhez tartozó nők (magyar, szlovák, román és ruszin) esetében megragadhatóbb volt a hipergámia jelensége, mint a nemzetiségi férfiak esetében. Szerbiában, illetve a Vajdaságban az etnikai heterogámiának a felsoroltakon kívül számos más oka is volt, ezek még jobban megvilágítják a jelenséget. A társadalmi–gazdasági okok közül kiemelkedtek: az urbanizációt kísérő jelenségek, a nemzetiségek lakta területeken a gazdaság fejlesztésének visszafogása, tervszerű betelepítése szerb és montenegrói népességgel már 1945-től kezdve, a szerb népesség nagyobb számarányának biztosítása a társadalmi és állami szervek teljes hierarchiájában, a szerb nép hegemoniája és hegemon tudata, a nemek közötti egyensúly megbomlása mindegyik nemzeti kisebbség esetében, a nemzetiségi szórványok teljes elszigeteltsége. (Minél kisebb az etnikai csoport egy településen, annál nagyobb az etnikai heterogámia eshetősége.)

A szerb nép dominanciája a társadalmi és állami szerveződés minden sejtjében, az államhatalom kisajátítása, a gazdasági lehetőségekkel való manipulálás a szerb nép részéről – mindez formálissá tette a meghirdetett, törvényekbe és jogszabályokba foglalt egyenjogúságot. Ezért sokan tudatosan és még többen tudat alatt úgy egyengették az egyéni érvényesülés útját, hogy a szerb dominancia elfogadásában keresték és találták meg a kibontakozás könnyebben elérhető esélyeit. Alapjában véve elmondható, hogy a nemzetiségek túlnyomórészt önként vállalták az asszimilációnak ezt a formáját. Az asszimiláció legerőszakosabb kényszerítő formáit e tekintetben nem alkalmazták (kivéve a kommunista párt vezető kádereit, akiktől már 1945-től kezdve elvárták, hogy vegyes házasságot kössenek).

Ezek szerint a nemzeti agresszivitás kizárólag ideológiai síkon mozgott, itt azonban nyomasztó hatású volt. Arcátlanul hirdették a vegyes házasságok nagyobb erkölcsi értékeit és kívánatos elfogadását. Hiába leplezték a szerb dominancia céljait. Mivel tagadták az etnikai homogámia teljes egyenértékűségét az etnikai hetero-

gámiával szemben, ezzel éppen nemzetiségi politikájuk képmutatását igazolták, és a szerb hegemonia céljait bújtatták kommunista frázisokba. A társadalom és az állam etnikai homogenizálása szerb nemzeti és nacionalista indíttatású volt. A vegyes házasságokban majdnem minden esetben megszűnt a házastársak kétnyelvűsége, helyette a szerb egynyelvűség kapott helyet. Éppen ebben van a propaganda romboló hatása. A szerb házastárs vagy szülő dominanciája határozta meg az utód anyanyelvét és nemzeti azonosságát. A család körüli atmoszféra is ezt a döntést sugallta és szorgalmazta. A vegyes házasságok száma a Vajdaságban ennek hatására erőteljesen nőtt, ami jól látható az alábbi adatokból.

Az etnikai vegyes házasságok száma és aránya a Vajdaságban

	1956	1960	1965	1970	1975	1980	1988	1993
számuk	2661	4212	4067	4442	4309	4288	4577	2844
az összes házasság arányában								
%	17,3	20,2	23,3	24,0	25,5	27,2	33,7	24,8

A vizsgált időszakban állandóan nőtt a vegyes házasságok abszolút száma és aránya az összes házasságkötés viszonylatában egészen 1988-ig. Ugrásszerű az emelkedés éppen 1960-tól, amikor elkezdtek a vegyes házasságok erőszakos propagálását, és a vegyes házasságban élők előnyökhöz jutottak munkahelyükön, pályázatokon, lakásigénylések esetében stb. A vegyes házasságok 70 százaléka 1988-ig a délszláv népek egymás közötti házasságainak tekinthető, 30 százalékuk pedig délszláv és nem délszláv népek közötti vegyes házasságoknak. A vegyes házasságok kötésének arányában mintegy 50 százalékos többlettel a szerbekkel kötött vegyes házasságok dominálnak. A délszláv népek közötti háború kezdetétől azonban az volt tapasztalható, hogy az arányok jelentősen eltolódtak: csökkent a szerbek és horvátok közötti házasságok száma; a nemzetiségek egymás közötti házasságainak száma

és aránya változatlan maradt. Ugyanakkor a szerbek és a nemzetiségek közötti házasságok száma jelentősen növekedett, és mintegy 70 százalékot tesz ki.

A vizsgálat azt mutatja, hogy a nem délszláv nemzetiségek vegyes házasságkötéseiben különbségek mutatkoznak. Hovatovább kiemelkedő a ruszinok vegyes házasságainak az aránya, 1988-ban már meghaladta az összes házasságkötésük 50 százalékát. A szlovákok vegyes házasságainak az aránya 30, a ruszinoké 30, a magyaroké 25 százalékot tett ki az összes házassághoz viszonyítva 1988-ban. Ahogyan csökken a nemzetiségek lélekszáma egyes körzetekben és településeken, úgy növekszik a szórvánnyá váló közösségekben a vegyes házasságok száma és aránya.

*A vegyes házasságok aránya az összes házassághoz viszonyítva
(százalékban)*

	1950	1960	1962	1979	1988	1993
	1953	1962	1970	1981		
magyar	19,9	23,6	28,2	26,6	24,7	25,0
férfi	17,1	20,4	26,7	19,5	23,0	22,6
nő	22,7	26,6	29,6	32,5	26,3	27,4
román	28,9	24,0	27,8	42,6	35,6	36,0
férfi	20,4	24,6	28,8	43,2	35,5	30,1
nő	17,3	23,8	26,8	41,9	35,8	41,9
ruszin	36,5	50,4	59,6	60,6	58,6	55,2
férfi	35,0	49,7	61,9	60,6	57,9	53,1
nő	37,8	61,1	67,3	60,6	59,3	58,3
szlovák	19,8	27,9	32,1	32,7	31,4	25,4
férfi	17,3	24,4	26,6	27,6	30,0	24,2
nő	21,1	31,0	36,8	37,1	32,7	26,6

A fenti táblázatból jól látható, hogy a ruszin és román nemzeti kisebbség már bekerült a végleges asszimiláció szakaszába és visszafordíthatatlan folyamatába. Ezeknek a nemzeti kisebbségeknek a népessége a korösszetételében is a legjobban előregedett, s ebből adódóan a házasságkötéseik száma is vészesen csökken. A szlovák nemzeti kisebbség sem képez többé olyan zárt közösséget, mint 30 évvel ezelőtt, és szintén a teljes asszimiláció útjára lépett. A magyar nemzeti kisebbség kezdettől fogva a legnyitottabb, nagy területen, részben tömbben, részben szigetekben és részben szórványokban elhelyezkedő népesség. A magyar nemzeti kisebbség nagy térségben él, és szinte minden településen állandó érintkezésben és szoros kapcsolatban van a szerbekkel. (A horvátokkal Szabadka egyes kerületeiben szinte kétnyelvű közösséget képez.) Ehhez képest ez az asszimilációs mutató nem olyan rossz.

Mind a négy nemzeti kisebbségnél az összes házasságkötés száma csökken, ami szintén fogyásukat jelzi. Például a *magyar nemzetiségű nők esetében az összes házasságkötés száma a következőképpen alakult:*

- 1956-ban 4088 (ebből magyar férfival 3361)
- 1970-ben 3941 (ebből magyar férfival 3009)
- 1981-ben 2908 (ebből magyar férfival 2110)
- 1993-ban 1904 (ebből magyar férfival 1361)

Látható, hogy az elmúlt 37 évben a magyarok esetében az összes házasságkötés számának csökkenési indexe mínusz 46,5 volt, az etnikai endogámiáé pedig mínusz 40,4.

Ha ezek után abból a szerény feltevésből indulunk ki, hogy az 1956-1996 közötti időszakban (40 év) átlagosan csupán 1,5 gyermek született a vegyes házasságokban (holott tudjuk, hogy az időszak elején még két gyermeknél is több, de az időszak végén is még mindig 1,6-1,7 gyermek született), akkor arra a következtetésre jutunk, hogy mind a négy nemzetiség esetében nagyszámú utód vált közvetlenül szerbbé vagy szerb anyanyelvű jugoszlávvá. (Erre a bizonyítékot azok az iskolai statisztikák szolgáltatják,

amelyekből látszik, hogy sem szerb nemzetiségű, sem jugoszláv, de magyar anyanyelvű gyermekek sem járnak magyar tannyelvű tagozatra.) A becslés (kb. ötszázalékos eltéréssel) a következőt mutatja az 1956–1996-os időszakra:

	A vegyes házasságok száma		Közvetlen asszimi-	
	összesen	férfi	nő	lációs veszteség
magyar	72 400	31 400	41 000	54 300
román	8 700	4 400	4 300	6 525
ruszin	9 200	4 200	5 000	6 900
szlovák	14 300	6 200	8 100	10 725

A közvetlen asszimilációs veszteség eléri a magyarok esetében az 1991-ben számlált népesség 16 százalékát, a románok esetében 22 százalékát, a ruszinok esetében 38 százalékát, a szlovákok esetében 22 százalékát. A közvetett demográfiai veszteség azonban szinte fölbecsülhetetlen, hiszen például a magyarok esetében ez a családalapító és népességet megújító korcsoport (nullától 29 évesekig) az 50 százalék felé közelít.

A ruszinok összes vegyes házasságának 50 százaléka, a szlovákok 51 százaléka, a románokénak 70 százaléka és a magyarokénak 51 százaléka szerbekkel kötött vegyes házasság. A vegyes házasságban élő magyar férfiaknak 36 százaléka, a nőknek 29 százaléka horvással kötött házasságot. Szerbekkel és horvátokkal kötötték tehát a vegyes házasságok 82 százalékát, a többi vegyes házasságkötés arányos, 1-2 százalékos szóródást mutat a többi nagyszámú nemzetiség, illetve etnikum között. A ruszinok és szlovákok magyarokkal kötött házasságai az összes vegyes házasságkötésük 8 százalékát, illetve 13 százalékát tették ki; valamennyivel ritkább a románok magyarokkal kötött vegyes házassága (7 százalék). Általában megállapítható, hogy nagy tarkaság mutatkozik a vegyes házasságok területén.

Második útjelző: a nemzetiségi családok helyzete

Az 1981-1991 közötti időszakban *a nemzetiségek létszámcsökkenésének az indexe* a következőt mutatja:

a magyaroknál	88,0
a románoknál	82,2
a ruszinoknál	91,1
a szlovákoknál	91,4

Ugyanakkor a *gyermektelen családok és a gyermekes családok száma és aránya* a következőképpen alakult:

	Gyermektelen családok (anya szerint)			Gyermekes családok		
	1981	1991	index	1981	1991	index
magyar	44635	41 020	91,9	65968	56 246	84,5
román	6 490	5 622	86,6	7 026	5 602	79,7
ruszin	2 059	3 148
szlovák	7 453	7 026	94,2	12 570	11 213	89,2

Mindegyik nemzetiség esetében gyorsabban csökken a gyermekes, mint a gyermektelen családok egymáshoz viszonyított száma, valamint az összes népesség csökkenéséhez viszonyított aránya is.

A gyermektelen és gyermekes családok etnikai endogámiája (homogámiája) a következőképpen alakult:

	Az összes házasságok arányában (%)			Növekedési-csökkenési index	
	1981/1991			1981/1991	
Gyermektelen családok					
magyar	39 107	35 026	87,6	85,4	89,5
román	5 932	4 986	91,4	88,7	84,0
ruszin	1 667	...	80,9
szlovák	6 547	6 002	87,8	85,4	91,7

	Az összes házasságok arányában (%)		Növekedési-csökkenési index		
	1981/ 1991		1981/1991		
Gyermekes családok (anya szerint)					
magyar	54 158	44 224	82,1	78,6	81,6
román	5 774	4 167	82,2	74,4	72,2
ruszin	2 105	...	66,9
szlovák	10 277	8 505	81,8	75,8	82,7

Az 1981–1991-es időszakban, mint az látható az adatokból, csökkent az etnikai endogámia a gyermektelen és különösen a gyermekes családok esetében valamennyi tárgyalt nemzetiségnél. Az etnikai endogámia (homogámia) jóval gyorsabban csökkent a gyermekes családoknál, mint a tárgyalt nemzetiségek összes népessége. A gyermekes magyar családok 20 százalékában más nemzetiségű volt az egyik házastárs; így a szlovákoknál is. A románoknál már a családok közel 25 százalékában ilyen volt a helyzet. Az etnikai heterogámiában a szerb, a jugoszláv és a montenegrói elem egyértelműen dominált (70 százalék körül) valamennyi nemzetiség esetében. (Az itt nem tárgyalt etnikai kiscsoportok esetében még nagyobb mértékben.)

Az etnikailag homogén (azonos nemzetiségű anya és apa) családokban is megjelent a gyermekek más, a szülőktől elütő nemzetisége. Ezt szemléltetik a következő adatok:

	Azonos nemzetiségű apa és anya		Gyermekeik is azonos nemzetiségűek	
	1981	1991	1981	1991
magyar	54 158	44 224	53 380	43 355
román	5 774	4 167	5 689	4 081
ruszin	2 105	...	2 073	...
szlovák	12 277	8 505	10 169	8 323

Nem állítható, hogy egy közösség megtartó ereje kizárólag a szülők és gyermekeik azonos nemzetiségén alapul. Ha azonban erősen egyirányú asszimilációs erők hatnak a társadalomban, a közösség megtartó erejét mégis ezek a családok.

Etnikailag heterogén családban 1991-ben 7466 magyar anya, 1084 román anya és 1758 szlovák anya élt, akiknél gyermekeik nemzetisége az apáéval egyezett (70 százalékban szerb, montenegrói és jugoszláv nemzetiségű apával). Ugyanakkor 6345 magyar apa, 1251 román apa, 1386 szlovák apa esetében a gyermekek nemzetisége az anya nemzetiségével egyezett. Az előzők és ezek is szerb anyanyelvűvé váltak az iskolai statisztika adatai szerint.

Magyar anya szerint 2883, magyar apa szerint 1978 olyan család is volt, ahol egy vagy több gyermek már jugoszlávnak vallotta magát; a románoknál 192, illetve 31; a szlovákoknál 655, illetve 56. A románok és szlovákok tehát a legközvetlenebb módon asszimilálódtak a szerbbé, s csak ritkán a jugoszlávon keresztül. A magyaroknál a „jugoszlávnak lenni” ténye sokkal nagyobb értéket képviselt, ezért éltek is vele.

Az előző áttekintésekből kiviláglik, hogy a nemzeti kisebbség, a nemzetiségi szülők ellenállása igen gyenge az asszimilációval szemben. Az 1246 magyar anya szerinti és 1115 magyar apa szerinti családban, amelyekben két vagy több gyermek volt, csupán 536 esetben tartotta magát az egyik gyermek magyarnak. Ilyen esetek elhanyagolható számban fordultak elő a szlovák és román családokban. Ezekben a családokban arról van szó, hogy az előző házasságból hozott gyermek vagy gyermekek olyan új családba kerültek, amelyben a testvérük már szerb, montenegrói vagy jugoszláv. Az elvált vagy megözvegyült 8529 magyar anya gyermekei közül azok, akik vegyes házasságban születtek (ilyen 1524 volt), továbbra is megmaradtak szerbnek, jugoszlávnak stb. Ha az apa maradt egyedül a gyermekeivel, azok már igen gyakran igazodtak az ő nemzetiségéhez, még akkor is, ha más nemzetiségű anyától származtak.

Ha feltesszük a kérdést, hogy hol is van például, a magyarok estében az 54 000-re tehető asszimilációs veszteség, megállapíthatjuk, hogy:

1) közvetlenül jelentkezik a szerbek, jugoszlávok, horvátok stb. gyermektelen családjaiban (házasságaiban);

2) közvetlenül jelentkezik a szerbek, jugoszlávok, horvátok stb. gyermekes családjaiban;

3) jelentkezik a kivándoroltaknál, vendégmunkát vállalóknál, mint szerb, jugoszláv stb.;

4) jelentkezik az elhalálozásban.

Az asszimilánsok pontosabb helyét és további sorsát nem könnyű feladat meghatározni.

Harmadik útjelző: a nemzetiségi hovatartozás és az anyanyelv távolodása (alterofónia)

A nemzetiségi hovatartozás meghatározása a jugoszláv népszámlálási adatokban és statisztikákban az egyén azon szubjektív kijelentésén alapul, hogy minek érzi vagy tekinti magát. Anyanyelvként azt a nyelvet jelölik meg, melyet az egyén kora gyermekkorában megtanult (több nyelv esetén az elsőt, amelyet megjelöl vagy bejegyeztet). A Vajdaságban szinte minden etnikai csoportban, illetve nemzetiségi közösségben az tapasztalható, hogy bizonyos számú egyén nemzetiségi hovatartozása és anyanyelve között eltérés mutatkozik. Ez az etnogenezisben ismert jelenség az alterofónia, amely nem más, mint az asszimilációs folyamat következménye. Az alábbi táblázat ezt a jelenséget a magyarok példáján mutatja be.

A vajdasági magyarok számának alakulása az 1981-es és 1991-es népszámlálás tükrében:

	1981	1991	A csökkenés százaléka
- Nemzetiségi hovatartozás szerint	385 356	339 491	- 12,0

- Anyanyelv szerint	369 965	344 667	- 6,8
- Nemzetiségi hovatartozás és anyanyelv szerint is magyar	350 403	325 396	- 7,1
- Szerb anyanyelvű volt, de magyarnak tartotta magát	33 625	11 941	- 64,5
- Jugoszlávnak vallotta magát, de magyar anyanyelvű volt	12 272	14 789	+ 17,1

Az alterofónia mértéke a régi Jugoszláviában állandóan növekedett: 1953-ban még csak 0,5 millió embert érintett, 1961-ben 0,3 milliót, de 1981-ben már 0,7 millió esetben volt tapasztalható. Akiknek nem szerb volt az anyanyelvük, de szerbnek, horvátnak, montenegróinak vagy etnikai muzulmánként tartották magukat azok száma 1953-ban 229 241-et, 1961-ben 196 996-ot, 1981-ben 204 811-et ért el. Akik viszont nem délszlávnak tartották magukat, de anyanyelvük szerb volt, azok száma lassabban növekedett: 1953-ban 123 561, 1961-ben 104 817 és 1981-ben 141 473 volt. Jugoszlávia akkori nemzetiségi politikája, szorgalmazta a délszláv-ságba, illetve a jugoszlávba történő integrációt. Nem olyan nemzetiségi politikát folytattak, amelyben a nemzetiségi hovatartozás és a nyelv egymáshoz közel maradhatott.

Az 1981-es népszámlálás adatai szerint Jugoszláviában a 21,2 millió lélekszámból 1,1 millió (az akkori megfogalmazás szerint) szerbhorvát nyelvű jugoszlávnak, 15 559 szerbhorvát nyelvű szlovénnek, 14 658 szerbhorvát nyelvű jugoszláv magyarnak tartotta magát. Volt még 9442 macedón, 7434 bolgár, 6000 albán, 2260 roma is, akik szerbhorvát nyelvű jugoszlávnak tartották magukat. Mintegy százezer vlach anyanyelvű viszont szerbnek vallotta magát. Ebben az időpontban azonban kimutattak 39 665 magyart, 25 166 macedónt, 20 649 romát, 14 080 szlovént, 10 443 albánt

is, akiknek már szerb volt az anyanyelvük. Sok töröknek (16 703), etnikai muzulmánoknak (16 475), albánnak (17 094) macedón volt az anyanyelve. Ugyanakkor albán anyanyelvű volt 17 094 etnikai muzulmán, 8866 roma; szlovén anyanyelvű volt 3533 horvát; magyar anyanyelvű volt 2129 horvát; olasz anyanyelvű volt 3425 horvát stb.

A Vajdaságban is hasonló volt a helyzet 1981-ben. A 385 356 magyar nemzetiségű közül 33 625, a 47 282 román közül 4143; a 69 549 szlovák közül 5781, a 19 305 ruszin közül 4146 a szerbet vallotta anyanyelvének. Természetesen minél kisebb egy etnikai csoport, annál jobban ki van téve az uralkodó állami vagy hivatalos nyelv kényszerítő hatásának. A bolgárok majdnem felének, a csehek és törökök felének, az ukránok, a zsidók, az oroszok, a lengyelek, az olaszok, a görögök kétharmadának az anyanyelve szerb volt.

A 369 965 magyar anyanyelvű közül csak 350 403-nak volt a nemzetisége is magyar; a 44 960 román anyanyelvű közül 42 955-nek román, a 15 702 ruszin anyanyelvű közül csak 14 960-nak ruszin; a 64 042 szlovák anyanyelvű közül csak 62 411-nek volt szlovák a nemzetisége. A 167 215 jugoszláv közül viszont 12 272-nek magyar, 735-nek román, 304-nek német, 211-nek ruszin, 855-nek szlovák volt az anyanyelve. Az 1991-es népszámlálás szerint 339 491 magyar közül 11 941-nek volt szerb az anyanyelve. Csak első látásra tűnik ellentmondásosnak, hogy a szerb anyanyelvű magyarok száma az 1981-ben jegyzett 33 625-ről 11 941 főre csökkent. A magyar nemzetiségűek száma 12,0 százalékkal, a szerb anyanyelvű magyarok száma pedig 64,8 százalékkal esett. Mivel a teljes asszimiláció folyamatát a nyelvi asszimiláció indítja el, készíti elő és zárja le, megállapítható, hogy csupán ebben a tízéves időszakban mintegy 20 000 lélek mondott le magyar anyanyelvén kívül magyar nemzetiségéről is. A románok esetében a szerbet anyanyelvüknek tartók száma 4.143 lélekről 1.644-re, a ruszinoknál 4.146-ról 2.269-re, a szlovákoknál 5.781-ről 2.063-ra csökkent. A románoknál és a ruszinoknál valamivel lassabban, a szlovákoknál ugyanolyan

gyorsan ment végbe a teljes asszimiláció, mint a magyaroknál. Ennek végeredményeként 1991-ben csupán 325 396 magyarnál (1981-ben még 350 043-nál), 36 890 románál (1981-ben 42 955-nél); 15 148 ruszinnál (1981-ben 14 960-nál) és 60 796 szlováknál (1981-ben 62 911-nél) egyezett meg a nemzetiségi hovatartozás és az anyanyelv.

A jugoszlávok anyanyelv szerinti megoszlása a következőképpen alakult 1991-ben az előző, 1981-es népszámlálási adatokkal összehasonlítva:

Anyanyelv szerint

	magyar		román		ruszin		szlovák	
	1981	1991	1981	1991	1981	1991	1981	1991
össze-								
sen	369965	344667	44960	39137	15702	15800	64042	63105
ebből:								
az anyanyelvvél megegyező nemzetiség								
350403	325396	42955	36890	14960	15148	62411	60796	
jugoszláv								
12272	14789	735	1835	211	326	855	1687	

Ebben az időszakban csökkent a magyar anyanyelvűek száma 7 százalékkal, a román anyanyelvűeké 8,6 százalékkal, a ruszinoknál ukrán gyarapodás történt, a szlovákok fogytak 1,6 százalékkal. Viszont tovább növekedett a jugoszláv kategórián belüli magyar, román, ruszin és szlovák anyanyelvűek száma. Ez a növekedés azonban a magyarok esetében már közel sem olyan erőteljes, mint amilyen 1971–1981 között volt, s amilyenek továbbra is megmaradt a románok, ruszinok és szlovákok esetében. A magyarok 1991-re teljesen elveszítették minden visszaasszimiláló erejüket. Ugyanis a szerbek közül már csak 75-nek, a horvátok közül csak 691-nek volt magyar az anyanyelve, holott 1981-ben még 1073 szerbnek és 2535 horvátnak volt magyar az anyanyelve. Igaz, az 513 zsidóból 272 ismét a magyart tartotta anyanyelvének. (Ez 1981-ben még nem volt tapasztalható.) 3873-ból 242 német is a magyart tartotta anyanyelvének. Hasonlóképpen 213 ruszin, 265 szlovák és csak 292 cigány vallotta a magyart is anyanyelvének.

(A cigányok a legközvetlenebbül integrálódnak a szerb nemzetiséghez és anyanyelvhez.) Mindez azonban nem változtat azon a megállapításon, hogy a magyarok elvesztették visszaasszimiláló erejüket. Az el nem üldözött és életben hagyott németekben viszont ismét feltámadt a nemzetiségi azonosságtudat és az anyanyelvhez való ragaszkodás.

Negyedik újtjelző: az anyanyelvű oktatás és nemzeti azonosságtudat megvonása

A nemzetiségek megmaradását a szervezetségében (irányításában) viszonylag autonóm, az óvodától az egyetemi oktatásig biztosított önálló iskolarendszer és az oktatási tartalmakban (tantervekben, tankönyvekben és anyanyelvű oktatók közreműködésével) kötöttségek nélkül érvényre juttatott és gyakorolt nemzeti azonosságtudat nagyon hosszú időre biztosíthatná. Éppen ezért nyilvánvaló, hogy a nemzetiségeket asszimiláló politika mindig célként tűzi ki az iskoláztatás, oktatás és nevelés teljes vagy részleges felszámolását. A nemzetközi közvélemény, álszent magatartása ellenére is, a második világháború befejezése óta megbélyegzi a teljes anyanyelvű oktatás törvényes megvonását a nemzetiségektől. A megszorító törvényes és jogi keretet általában biztosították Jugoszláviában az elemi és részben a középiskolai anyanyelvű oktatáshoz, de az állam nem tett semmit – vagy csak keveset – az anyanyelvű iskoláztatás és oktatás szervezeti, anyagi és szubjektív feltételeinek biztosításáért.

Tekintettel rendkívül bonyolult és szerteágazó felépítésére, a nemzetiségi tanyelvű iskolarendszert kiépíteni és működtetni állami segítség nélkül lehetetlen. A nemzetiségi tanyelvű iskolahálózat és oktatási rendszer nem tartható fenn és nem működtethető csak nemzetiségi önszerveződéssel vagy anyaországi segítséggel. Az állami segítség megtagadása vagy elmaradása általában a következőképpen történik (avagy melyek a szerb tanügyi politika jellegzetességei a nemzetiségekkel szemben):

- A törvény engedélyezi az anyanyelvű oktatást, de a kísérő jogszabályok kidolgozatlanok maradnak, ezért lehetetlenné válik a törvény végrehajtása is;

- Az óvodai hálózat szervezetlensége és elégtelensége;

- Az önálló tannyelvű nemzetiségi iskolák megszüntetése, vagy annak kisajátítása, majd egyesítésük szerb tannyelvű iskolákkal;

- A területi iskolahálózat létrehozása azzal a céllal, hogy lehetetlenné tegye a nemzetiségi tanulók szabad tevékenységének megszervezését és nemzeti azonosságtudatra nevelését;

- Nemzetiségi tannyelvű tagozatok kialakítása általában távolabb a nemzetiség lakta városrészekről;

- Az anyanyelvű tanerő, anyanyelvű tankönyv, anyanyelvű tanfelügyelet háromszögében az egyik fejlesztését mindig tudatosan visszatartják, ami aztán alapot szolgáltat a nemzetiségi tannyelvű oktatás korlátozására. A nemzetiségi szülőket a feszítő kétélyek arra ösztönözik, hogy gyermekeiket átírassák szerb tannyelvű tagozatra;

- Állami sugallatra, de nem állami intézkedésként, hanem tömegszervezetek által megállás nélkül folytatják a propagandát a nemzetiségi tannyelvű iskoláztatás és oktatás ellen: drága a nemzetiségi oktatás, nem teszi lehetővé az államnyelv „tökéletes” elsajátítását, korlátozza a szakmai érvényesülést stb.;

- A beiratkozás megnehezítése, de különösen középiskolai szinten: elsősorban ott nyitnak nagyobb számú tagozatot, ahol nincs elég kisebbségi végzős általános iskolás, s ahol számuk alapján kívánatos lenne, ott nem nyitnak;

- Az anyanyelvű felvételi rendszer korlátozása középiskolai szinten és megszüntetése főiskolai és egyetemi szinten azzal a céllal, hogy lelassítsa az értelmiségi képzést;

- A nemzeti azonosságtudatra nevelő tantárgyakból (anyanyelv, nemzeti irodalom, történelem, társadalmi alapismeretek, művelődéstörténet, zenei és képzőművészeti oktatás és nevelés) megalázóan hiányoznak a nemzeti tartalmak, értékek és ismeret-

anyag; amit e téren nyújtanak, abban a meghamisítás módszereit alkalmazzák;

-A tanerőképzés korlátozása még azoknak a tantárgyaknak az esetében is, amelyek az anyanyelv és irodalom ismeretét nyújtják. (Például a magyar tanítóképzés Zomborba – idegen nyelvi közegbe – való áthelyezése, ami lehetetlenné teszi a teljes nyelvi és szakmai felkészítést);

-A nemzetiségi tannyelvű iskolarendszer és oktatási rendszer gyakori átszervezése, azzal a céllal, hogy tájékozatlanná tegye, és elrettentse a szülőket és gyermekeiket az anyanyelvű oktatástól, és átirányítsa őket szerb tannyelvű tagozatra;

-A tantárgyak felének, sőt újabban már kétharmadának szerb nyelvű oktatása még az úgynevezett magyar tannyelvű iskolákban is.

A fentiekén kívül még nagyon sok igen jelentős tényező hat a tanügyi asszimiláció területén. Ezekre azonban most nem lehet kitérni.

Vizsgáljuk meg röviden a fentebb említett korlátozó intézkedések néhány konkrét vonatkozását is az iskolarendszerben és oktatásban. A szerb tanügyi törvények a második világháború után a nemzetiségi tagozatok megnyitását az általános és középiskolák szintjén 15 tanulóhoz, illetve azonos foglalkozást választó 15 tanulóhoz kötötték. Ugyanakkor a szerb tagozatok megnyitására nincs törvényes korlátozás. A szerb és a nemzetiségi gyermekek születési ezreléke ma már megközelítően azonos. Ez azt jelenti, hogy többé már nem lehet törvényes keretek között megszervezni a nemzetiségi oktatást egy 1500 lélekszámú nemzetiség lakta településen, de meg lehet szervezni akár egy 500 lakosú szerb településen.

A tanügyi asszimiláció stratégiájához és taktikájához tartozik, abban van, hogy még mielőtt lecsökken a nemzetiségi tanulók száma 15-re, általában átszervezik az iskolát, hogy éppen ezzel idézzék elő a csökkenést. Ennek tudható be, hogy már az 1961/62-es tanévben, bár 410 helységben éltek magyarok, csupán 188 helységben szervezték meg a magyar tannyelvű oktatást; nyolcosz-

tályos általános iskolát 67 helységben tartottak fenn. 148 településen éltek szlovákok, de 26 helységben folyt szlovák tannyelvű oktatás; csak 10 helységben volt nyolcosztályos szlovák tannyelvű általános iskola. S noha 90 helységben éltek románok, csak 33-ban volt román tannyelvű oktatás, és 13-ban volt nyolcosztályos általános iskola. Ruszinok 72 helységben éltek, 9 helységben folyt ruszin tannyelvű oktatás, de csak 3 helységben működött teljes nyolcosztályos általános iskola. Ugyanakkor összevont és kombinált tagozatok megnyitására szinte mindenütt kínálkozott lehetőség, volt elég tanuló, de elmaradt a tanerő felkészítése és munkába állítása. Hat helységben lehetőség volt teljes nyolcosztályos magyar tannyelvű általános iskola megnyitására, egyben szlovák tannyelvű és 3 helységben ruszin tannyelvű nyolcosztályos iskola megnyitására. Intézkedés azonban nem történt. Éppen az ellenkezője fordult elő, és ennek a következtében az 1996/97-es tanévig nagymértékben leszűkült a nemzetiségi tannyelvű oktatási hálózat.

A következő táblázat szemlélteti *a nemzetiségi tanulók számának és tannyelv szerinti megoszlásuknak az alakulását* általános iskolai szinten:

	Nemzetiségi tanulók		Nemzetiségi tannyelv szerint	
	1961/62	1996/97	1961/62	1996/97
magyar	54 763	27 584	45 127	21 848
román	6244	2859	5405	1627
ruszin	2987	1523	1462	766
szlovák	10 654	5378	8594	3892

Ezek szerint az 1961/62-es tanévben a magyar általános iskolások 17,6 százaléka, a szlovákok 19 százaléka, a románok 13 százaléka, a ruszinok 51 százaléka szerb tagozatra járt. Negyed századdal később, az 1996/97-es tanévben a magyarok 20,8 százaléka, a szlovákok 27,6 százaléka, a románok 43,2 százaléka, a ruszinok 50,3 százaléka járt szerb tagozatra, úgyszólván minden esetben tovább növekedett az arányuk.

A középiskolai hálózat egészen az 1963/64-es tanévig fejletlen volt, azóta jelentősen nem változott. Az 1996/97-es tanévben a magyar középiskolások 67,2 százaléka, a szlovákok 79,7 százaléka, a románok 27,9 százaléka és a ruszinok 14,9 százaléka tanult anyanyelvén. Lényegében ezek az arányok megállapodtak, nem javultak, inkább romlottak. Ugyanis a beiratkozási politika szorgalmazza a szerb tannyelvű középiskolákba való átáramlást. Ha a több évtizedes átlagot vizsgáljuk, a magyar középiskolás kordáknak több mint a fele szakmunkásképzőbe járt (az 1996/97-es tanévben 45,5 százalékkuk, és ez jelentős javulás az előző évtizedekhez képest), a szerb tannyelvű középiskolásoknak azonban mindig csak a harmada (az 1996-97-es tanévben is csak 38 százalékkuk) járt szakmunkásképző iskolába.

A szerbek meghatározó tényezői voltak az értelmiségi képzésnek, nemcsak tömegük szerint, hanem nyomasztó arányuk által is. A nemzetiségi főiskolások aránya az összes főiskolások számához viszonyítva az 1996/97-es tanévben a következő volt: a magyar főiskolások aránya 10,8 százalék, a szlovákoké 1,4 százalék, a románoké 0,7 százalék, a ruszinoké 0,6 százalék.

A nemzetiségi egyetemi hallgatók aránya az összes egyetemista számához viszonyítva az 1996/97-es tanévben a következő volt: a magyaroké 5,7 százalék, a szlovákoké 1,1 százalék, a románoké 0,2 százalék és a ruszinoké 0,6 százalék. Számukhoz képest a szerbek értelmiségi képzése csaknem kétszer gyorsabb ütemű volt, mint a magyaroké. A magyarok értelmiségi képzése egyetemi szinten 2,5-szer–3-szor lassúbb ütemű volt, mint az szükséges volna mind a szerbekhez, mind pedig a magyarság összlétszámához viszonyítva. Ennek következménye az, hogy a 15 éves és idősebb magyar népesség körében az egyetemi végzettségük aránya 1991-ben 2,5 százalékot, a szerbekenél viszont 4,2 százalékot tett ki.

Az anyanyelv és irodalom tanszékeit kivéve az egyetemeken és főiskolákon az oktatás államnyelven történik. Egy ideig az egyetemeken szaklektorátusok működtek nemzetiségi nyelveken, ezeket azonban megszüntették. Az ösztöndíjas nemzetiségi főiskolai és

egyetemi hallgatók száma az ösztöndíjasok egészét tekintve aránytalan, hiszen a nemzetiségek arányának még a felét sem közelíti meg.

Az általános és középiskolai tankönyvek behozatalát, a nemzetiségek anyaországából jogszabályok tiltják. Az anyanyelv és irodalom tankönyvek – az általános iskolákban használt tankönyvek kivételével – fordítások szerb nyelvből és szerb szerzőktől. Kiadásuk mindig akadozik és késik. A középiskolák számára – az anyanyelv és irodalom tankönyvek kivételével – megszüntetették az anyanyelvű tankönyvek kiadását. A nemzeti azonosságtudatot erősítő tankönyvek és tantárgyak (irodalom, történelem, zene, képzőművészet) 1945-től napjainkig nem nyújtottak nemzeti azonosságtudatot. Ellenkezőleg, ezek a tantárgyak és tantervek nemzetiségi nyelven népszerűsítik a szerb hegemoniát, a szerb államalkotó készséget és tehetséget, feltétlen behódolásra nevelnek és oktatnak.

Ha egy nemzetiségi tannyelven oktató tanár nyugdíjba vonul, 1989 óta a helyét általában szerb pedagógussal töltik be. Ezzel mintegy előkészítik a nemzetiségi tannyelvű oktatás felszámolását. Az 1989 után bekövetkezett úgynevezett rendszerváltás vonatkozásaival nem foglalkozunk részletesebben. Ugyanis ez az időszak már nem tekinthető nemzetiségi szempontból asszimilációnak, hanem etnocídiumnak.

A felhasznált statisztikai anyag rendszerezve megtalálható a TLA Közép-Európa Intézet könyvtárában: Mirmics Károly: Vajdaság nemzetiségi viszonyainak adattára, K-2858., 140 o.

Tóth István

A nemzetiségpolitika elvei és gyakorlata Ukrajnában

Ukrajna nemzetiségpolitikája már 1991. december 1., a függetlenségnek népszavazással történt kinyilvánítása előtti törvénykezésében is elütött a posztszovjet térség államai többségének gyakorlatától. Abban, hogy míg az említettek az addigi kommunista rendszertől és levitézlett elitjétől szabadulva szinte azonnal a nemzetállam szellemének megfelelő politika megvalósításába kezdtek, addig Ukrajna – talán egykori, nemzeti vonatkozásban is elnyomott csatlósköztársasági előzményeire emlékezve – igen nagy beleérzéssel kezelte a területén élő nem-ukrán lakosságot. Ellenérzés, netán atrocitás az Ukrajnában élő oroszokkal szemben sem mutatkozott, hiszen még a nemzeti-demokratikus ukrán ellenzék, az Ukrán Helsinki Bizottság, majd az ebből kinövő Ruh is elsősorban az elnyomó Szovjet Birodalmat, s nem az orosz népet tekintette ellenfelének.

Botorság lenne azonban azt állítani, hogy a hivatalos Ukrajnának ezt a kezdeti türelmes nemzetiségpolitikáját össztársadalmi támogatás övezte volna. Mind a társadalomban, mind a politikai életben léteztek, s léteznek olyan erők, amelyek buzgón hajtogatják az ukrán nemzettudatában homogén, közigazgatási rendszerében centralizált állam szükségességét, mint a területi integritás megőrzésének egyetlen esélyét¹. Feltehetően a 11 milliós orosz lakosságra, a velük szoros családi kapcsolatban élő ukránok tömegeire és Oroszországra tekintettel, ezek a nézetek a kijevi hivatalos vezetés részéről eleddig nem kaptak támogatást. Ezek a korábban szalonképtelennek minősített nézetek azonban az idők múltával mintha a nemzetiségpolitikai törvénykezésben is kezdenének egyre nagyobb teret nyerni. A legfrissebb példák közül elegendő arra, az oktatásügyi minisztérium által 1977 elején kibocsájtott terve-

zetre utalni, amely szerint „az ukrán mentalitás kialakításának érdekében”, a „polikulturalizmus” jegyében az ország nemzetiségeinek általános és középiskoláiban a nemzetiségi nyelven és irodalmon kívül minden tantárgyat ukránul kell tanítani. E tervezet preambuluma szerint „Ukrajna abból kiindulva alakítja oktatási politikáját, hogy területén kompakt tömbben élnek az emigrációs és migrációs folyamatok következményeként kialakult, valamint az Ukrajna területére visszatért, korábban deportált népek, pl. krími tatárok, németek, ukránok, stb. képviselői. – (kiemelés tőlem – T. I.) Fogalmi tisztázatlanságra utal, hogy az őshonos népekről, az oroszokról, vagy pl. a Kárpátalján élő magyarokról, és más nemzetiségekről, szlovákokról, románokról nem esik szó. Vagy arra, a szintén 1977 tavaszán a parlament elé az Ukrán Polgári Kongresszus Párt által benyújtott új nyelvtörvénytervezetre, amely az orosz és más ukrainai nemzetiségek szempontjából erősen szűkítené a korábbi nyelvtörvényt. Így például az állami hivatalok betöltéséhez elengedhetetlen lenne az államnyelv, azaz az ukrán ismerete, melyről az érintetteknek nyelvvizsgát kellene tenniük. Olyan körülmények között, amikor a nemzetiségi iskolák nem rendelkeznek megfelelő ukrán nyelvtankönyvekkel, tehát nem biztosítottak a nyelv elsajátításának alapvető feltételei.

Az utolsó, 1989-es szovjet népszámlálási adatok szerint az 52 milliós Ukrajnában a 37 440 000 ukrán (72,7 %) mellett 11 400 000 orosz (22,1 %) és az együttesen 5,2 %-ot kitevő „egyéb” lakos, 486 000 zsidó, 440 000 belarusz, 325 000 moldován, 234 000 bolgár, 219 000 lengyel, 163 000 magyar, 135 000 román, 135 000 krími tatár, 99 000 görög, 54 000 örmény, 37 000 azeri él.² Eszerint tehát a frissen függetlenedett ország lakosságának 27,3 %-a nem ukrán. Ilyen nagyarányú és egymástól ennyire különböző nemzeti-etnikai csoportok problémáinak kezelése régen bejáratott demokráciák, nagymúltú országok intézményrendszerét is próbára tenné. Ukrajna ezzel szemben még csupán tanulja a demokrácia játékszabályait, államszervezete gyenge, kormányhivatalnokaiban és köztisztviselőiben erős a posztszovjet beidegződöttség – jellem-

ző, hogy Leonyid Kravcsuk, a független köztársaság első elnöke korábban az Ukrán Kommunista Párt titkára, a jelenlegi elnök, Leonyid Kucsma pedig a nagy hadiipari kombinát, a Pivdenmas párttitkára volt –, jelentős méreteket öltött a külföldi kormányokat és a befektetőket is riasztó korrupció. E rendkívüli érzékenységet és tapintatot igénylő kérdésben ráadásul az évszázados nemzeti elnyomásból eredő kisebbségi komplexusát is le kellene győznie. Nem mellékesen éppen azokkal, oroszokkal, lengyelekkel, románokkal, vagy magyarokkal szemben, akik felfogásuk szerint az ukrán államiság, a nyelv és a kultúra valódi, vagy vélt elnyomói voltak.³ Ez nem kis feladat, különösen ha tekintetbe vesszük azt, hogy a függetlenségi mozgalmakban jelentős szerepet vállaló, a nemzeti ideológia ébresztésében és fenntartásában, valamint fejlesztésében jeleskedő értelmisége gyakorta adja jelét nemzetállami ábrándoknak⁴. Ezeket a köröket, s a radikálisan nemzeti irányultságú ukrán politikusokat módfelett aggasztja, hogy egy-egy nemzetiség politikai bázisa, kulturáltsága és hagyománya fejlettebb, mint az ukrán, vagy csak alig marad el tőle. Ukrajna két régiójának, Kárpátjának és Galíciának a politikai elitje a parlamentizmus hagyományaiból például sokkal többet örökölt, mint a XVII. századtól cári, majd szovjet fennhatóság alatt élő „kisorosz” és „szovjet-ukrán” területek hasonló társadalmi rétege.

Ezekkel a nehezekekkel együtt a nemzetközi szintéren Ukrajna szeretne szalonképes maradni a nemzetiségi kérdés kezelésében is. E tekintetben azonban a legfelsőbb politikai vezetés, és az erre illetékes állami szervek ambivalens magatartást tanúsítanak. A nem-ukrán lakosságot illető törvénykezését akár példamutatónak is nevezhetnénk a térségben. 1989 óta érvényben lévő nyelvtörvénye⁵, 1992-ben elfogadott kisebbségi törvénye, 1996 óta érvényes Alkotmánya, mind politikai nagyvonalúságról tanúskodnak. A nemzetiségi kérdés kezelésére államigazgatási szinten 1993-ban Nemzetiségi és Migrációs Minisztériumot hoztak létre, igaz ezt később, mintegy a probléma eljelentéktelenítésére utalásul Nemzetiségi és Migrációügyi Állami Bizottsággá degradálták. 1991-ben

az ukrán Tudományos Akadémia keretein belül létrehozták a Nemzetiségi Kapcsolatok és a Politológia Intézetét, amely a kérdés tudományos kutatását és elemzését lenne hivatott Kijevben és különböző regionális központokban elvégezni. Mindemellett a szépen hangzó elvek és a valóságos gyakorlat közötti eltérést jól jellemzi az ukrán-román alapszerződés aláírásakor az Evenimentul Zileinek adott Kucsma-interjú. Ebben az ukrán elnök kijelentette, hogy a kisebbségi kérdésekben az ukrán törvénykezés európai szintű, de elismerte, hogy ezek a jogok csak papíron léteznek.

A függetlenné vált Ukrajnát diplomáciai elismerésükkel különösen egykori szovjetcsatlós kelet-közép-európai szomszédai, Lengyelország, a korabeli Cseh és Szlovák Köztársaság, Magyarország és Románia igyekeztek törvényesíteni és a nemzetközi porondon megerősíteni. Ez a kijevi vezetéssel közös érdek volt, hiszen a kilencvenes évek elején a széthullott szovjet birodalom minden nehezkét öröklő Oroszország politikai és katonai reakciói egyáltalán nem voltak kiszámíthatóak, s szomszédjai számára az esetleges ütközéseket tompító Ukrajnának legalább a diplomáciai konszolidálása szinte létkérdésnek számított. Kijevnek Budapesttel és Varsóval gyorsan sikerült a kétoldalú viszonyt szabályozó, nemzetiségi-kisebbségi klauzulát is tartalmazó alapszerződést aláírni. Bukarest és Moszkva e vonatkozásban késleltette a szerződések megkötését, az 1977-es madridi NATO-kiterjesztés azonban Romániát és Oroszországot is gyors cselekvésre készítette. Románia az első körben való belépés reményében írta alá a dokumentumot, Oroszországot pedig az a szándék sarkallta, hogy távol tartsa Ukrajnát a túlzott nyugati orientációtól⁶, s ezzel értelemszerűen tovább erőltesse a FÁK-ba való minél intenzívebb betagozódását. Igazán – legalábbis az elmélet szintjén – jól kidolgozott kisebbségvédelmi rendszert azonban csak az ukrán-magyar szerződés tartalmaz.

Ukrajnának még a „szocialista” korszakában, 1991. május 31-én Magyarország és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság külügyminiszterei Budapesten Nyilatkozatot írtak alá nemzeti kisebbségek jogainak biztosításáról. Nem zárható ki az a többek által

hangoztatott feltételezés, hogy ezzel az aláírással Ukrajna önálló politikai alanyiságát kívánta elsősorban demonstrálni, ám tény, hogy a Nyilatkozat elemei szervesen épültek bele a később sokat vitatott alapszerződésbe. Megvalósult a Nyilatkozatnak az az előírása is, hogy a vállalt kötelezettségek ellenőrzésére ajánlási felhatalmazással államközi vegyesbizottság állíttassák fel, s pozitívumként könyvelhető el, hogy a bizottság munkájában az ukrainai magyarság önmaga által jelölt képviselői is résztvesznek. A bizottság eddigi tevékenységének tapasztalatai azt mutatják, hogy az ukrán fél a legritkább esetben támaszt akadályokat az ukrainai (kárpátaljai) magyarság magyar állami támogatásának az útjába, az ukrán állami szervek anyagi kötelezettségeit azonban úgyszintén a legritkább esetben sikerült életbeléptetni.

Miközben igyekeznek eleget tenni saját törvényeiknek, valamint a különböző nemzetközi előírásoknak és javaslatoknak, (EBESZ, Európa Tanács, stb.) aközben azonban megpróbálják leszerelni a nem-ukrán lakosság autonomista, önkormányzati igényeit és követeléseit.⁷ Jellemző, hogy 1991 őszén kárpátaljai kampánykörútja során a későbbi elnök, Leonyid Kravcsuk ígéretet tett egy, akkor az ottani magyarság sorait is megosztó magyar autonóm körzet, azaz gyakorlatilag egy nemzetiségi autonóm terület kialakítására. Egyik ellenfele, az egykori, Gulagot-járt ellenzéki, a Ruh elnöke, Vjacseszlav Csornovil Ukrajna számára a német „land” típusú föderalizálást tartotta kívánatosnak, amelyben a tartományok messzemenő autonómiával bírnának. Ezek az elképzelések azonban a Krím-félsziget, majd a Krími Autonóm Köztársaság körül kirobbant, az ukrán-országi politikai ellentéteket is fölerősítő szenvedélyek miatt igen gyorsan lekerültek a napirendről.

A FÁK-tagországgként, s geopolitikai helyzetéből az eurázsiai térségen is érdekelt, emellett a nyugati integráció felé is tapogatózó Ukrajnának, immár az Európa Tanács tagjaként hamarosan területi-közigazgatási rendszeréről is dönteni kellene. Határai között ugyanis történelmi, etnikai, vallási vonatkozásban, természetes integrációs irány tekintetében, gazdasági fejlettségben igen

eltérő régiók vannak. Ezeket az „egységes Ukrajna” elvének görcsös hirdetésével, az erőltetett központosítás gyakorlatával a jelenlegi politikai viszonyok között nehezen lehet összetartani. Éppen emiatt lenne kívánatos Ukrajna ésszerű föderalizálása, hiszen ez segíthetné a regionális érdekek minél szélesebb körű érvényesülését. Ezt a célt szolgálhatnák az ország geopolitikai helyzetéből adódó, önmagukat természetesen kínáló szabad gazdasági övezetek is. A gazdasági lehetőséget, s annak ezen túlmutató vonzatait elsőként a határ menti régiók, a Krím-félsziget, Kárpátalja, Csernovci megye, Odessza, stb. ismerték fel. Ezeket a gazdasági elképzeléseket az elfogultan nacionalista honatyák az ország területi sérthetlenségére hivatkozva igyekeztek megakadályozni, ennek ellenére a parlamentben, ha nehézkesen is, megindult az ezzel kapcsolatos törvénykezési folyamat. Egyelőre csak kisebb területeken, pl. az ukrán-magyar-szlovák határ háromszögében, Csap térségében indult be a Csap-Interport szabadgazdasági vállalkozás. Az igazság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy a szabad gazdasági övezetek létrehozását szorgalmazó pályázatok szakmai vonatkozásban nem nagyon feleltek meg az egyébként meglehetősen zűrzavaros jogi előírásoknak, ez is oka a meglehetősen lassú bejegyzéseknek.

Nem tagadható, hogy az ország széles önkormányzati jogokkal rendelkező nagy területekre való felosztása első látásra belső ellentmondásokat rejt. Nem kizárt, hogy ez a berendezkedés tovább gyengítheti az amúgy eléggé képlékeny, inkább csak a nacionalista ideológusok fejében létező „nemzeti egységet”, hiszen lehetőségeket rejt magában a központtól távolodó szeparatista törekvések számára. Másfelől ez a koncepció erősítheti is az egységet, hiszen amennyiben ennek következményeként gazdaságilag és szellemileg fölemelkedő régiók alakulnak ki, konszolidálhatják is az adott térséget. Ezzel mintegy erősítve az ország iránti lojalitást. Ukrajna tehát a XIX. és a XX. század nemzetállamai és birodalmi többsége előtt jól ismert dilemma, a föderalizódás, vagy az erős központosítás kérdésének megoldása előtt áll. A jelenlegi

politikai erőter az utóbbinak ad nagyobb valószínűséget, ugyanakkor az sem lehet kétséges, hogy az átrendeződő Európában az effajta bezárkózásnak nincs sok esélye.

Miközben a nyelvi és politikai elnyomás alól szabadulva az ukrán szellemi és politikai közgondolkodás azonosulni tudott a nyelvi oroszításban megnyilvánuló szovjet birodalmi homogenizálástól azonosképp szenvedő nemzetiségekkel, aközben gyanakodva szemlélte a nem-ukrán lakosság etnikai-nemzeti alapú gyors önszerveződését. Erről tanúskodott a nemzetiségi törvény elfogadása körül kirobbant szenvedélyes parlamenti vita is.

A törvénytervezet három cikkelye deklarálta a nemzetiségi adminisztratív-territoriális egységek létrehozását és működésének rendjét. Az elfogadott törvénybe ezek a cikkelyek azonban nem kerültek be, mivel az ellenzők érvei szerint ezek a területi autonómiák veszélyeztetnék Ukrajna területi egységét. A törvény ennek következtében kizárólag a kulturális autonómiát engedélyezi. Kétségtelen, hogy az ukrainai orosz, román, magyar és lengyel nemzetiség lakóterülete anyaországával határos, s nem tett jót a törvénynek az autonóm köztársasággá előlépett oroszbarát Krím-félsziget körül kirobbant vita, valamint a bukovinai területekre akkortájt hivatalosan is hangoztatott román igény. A területi autonómia, mint a veszélyes konfliktusok forrása, lekerült a napirendről.

A szenvedélyek keltése feltehetően két problémát kívánt leplezni. Egyfelől azt a történelmi példákra alapozó aggodalmat, hogy az autonómiák előbb vagy utóbb szeparatizmushoz vezethetnek, másfelől pedig azt, hogy a törvényhozás nem kívánt szembesülni a nemzetiségek valóságos igényeivel és politikai törekvéseivel. Csupán a kulturális autonómia engedélyezésével ugyanis azt a látszatot lehet kelteni, hogy az ukrainai nemzetiségek többsége a nyelvi-kulturális ébredés fokán áll. A törvényhozóknak pedig tudniuk kellene, hogy a nemzetiségek többsége magasan urbanizált⁸, s arányaiban magas iskolai végzettséggel rendelkezik⁹, és szoros kapcsolatokat ápol anyaországaival. Ilyen háttérrel hatékony érdekérvényesítésre is képesek lehetnek, s részt kérhetnek

a regionális, de akár az országos politikai és gazdasági hatalomgyakorlásból is. Nemzeti autonóm körzet, s megfelelően képzett szakemberek megléte esetén regionális viszonylatban ebbe a helyzetbe kerülhetne a kárpátaljai magyarság. Önkritikusan be kell látnunk azonban, hogy ilyen felkészültséggel a kárpátaljai magyarok nem rendelkeznek, s az értelmiségiek folyamatos elvándorlása miatt örvendetes változásra nem nagyon számíthatunk. A gazdasági kondíciók fontosságát szemlélteti, hogy területi autonómia nélkül is rendkívüli befolyással bír a kelet-ukrajnai ipari, hadiipari lobby.

A szemlélőnek az a benyomása, hogy az a demokratikus lendület, amely a függetlenség megszerzése körüli küzdelmek idején jellemezte az ukrán, akkor még ellenzéki politikai elit magatartását, megtört. Az eseményeket figyelve az a gyanú is fölmerül, hogy a ma hatalomban lévők legszívesebben egykori birodalmi elnyomóik türelmetlen nemzetiségpolitikai gyakorlatát követnék, s a kilencvenes évek elejének rokonszenves gesztusai mintha a tétovaságból, a központi hatalom gyengeségéből, valamint csupán a külvilág előtti elfogadtatást célzó őszintétlen politikai számításokból lennének eredeztethetőek. Az a véleményformáló ukrán értelmiség, amely az ukrán nyelvet a nemzeti függetlenség jelképének is tekinti, kezd egyre intoleránsabbá válni a nem-ukrán lakosság igényeivel szemben.

Az ukrán nemzettudat súlyos válságban van, hiszen miközben a nemzeti mitológia kétezer esztendő „ukrán” állami előzményről beszél, az ukránságnak szembesülnie kell azzal a nem túlságosan fölemelő ténnyel, hogy függetlenségük kivívását nem előzték meg fegyveres küzdelmek, netán háborúk. Az a külső körülmények kedvező összjátéka következtében került a birtokukba, mondhatnók az ölükbe hullott. A nemzetnek tehát nincs köztiszteletnek örvendő, karizmatikus „felszabadító atyja”, nincsenek mártírjai, s nincsenek a küzdelmekhez kapcsolható nagyszabású nemzeti ünnepei. Úgy tűnt egy ideig, hogy a Gulagban az ukrán függetlenség ügyéért raboskodó egykori „belső disszidensek” lehetnek a nemzet hősei. Többségük azonban azzal a megokolással, hogy megszerez-

zék a függetlenségi harchoz a támogatásukat, hajlandó volt együttműködni a szint váltó egykori kommunista establishmentnel. S amint annak törvényszerűen be kellett következnie, belé is olvadt. Hiányzik továbbá a demokratikus hagyomány, s így az ukrán állam- és függetlenségeszményt gyakorta kapcsolják diktatúrákhoz sodródott személyekhez, s antidemokratikus történelmi helyzetekhez¹⁰. Újraszerveződtek azok a nem túlságosan nagyszámú, ám annál hangosabb szervezetek¹¹, amelyek a két világháború között a kirekesztő nacionalizmus híveiként terrorcselekményektől sem riadtak vissza.

Ezek tüneti szinten is veszélyes fejlemények, különösen ha a kormányzat olykor-olykor teret is enged a lármás és agresszív csoportoknak. Hogy ennek mi lehet az eredménye a gazdaságilag leépült, s a felemelkedéstől egyelőre meglehetősen távol álló országban? Egyebek között az, amit 1996-ban láthattunk a korábban az ukrán hivatalos szervek által is támogatott vereckei honfoglalási emlékmű körül kipattant, hisztérikus megnyilvánulásokba torkolló botrány idején. Hogy ebből nem származott még nagyobb feszültség, az csupán a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, s az ottani magyarság józan belátásának, s az Ukrajnában szokatlan jogkövető magatartásának volt köszönhető. Sajnálatos, hogy a KMKSz ehhez nem kapta meg Magyarország támogatását. Nagy biztonsággal állítható ugyanis, hogy ha Ukrajna érzékelte volna Magyarország hivatalos, a kétoldalú kapcsolatokra is kiható rosszallását, nem dönthették volna le ortodox pápa áldásával a néhány hónappal azelőtt elkezdett emlékművet. De ez már egy másik, az úgynevezett „magyar-magyar kapcsolatokat” érintő történet.

Jegyzetek

1. Elegendő talán az 1929-ben alakult, s a két világháború között a nyílt terrorizmustól sem visszariadó Ukrán Nacionalisták Szervezetét (OUN), az Ukrán Nemzeti Kongresszust (UNA), a félkatonai alakulatokkal is rendelkező Ukrán Nemzeti Önvédelem (UNSO) elnevezésű szervezetet említeni. Nem mentes a nemzeti elfogultságtól, a kisebbségellenes reto-

- rika használatától az Ukrán Írószövetség, vagy az 1868-ban alakult Proszvita (Felvilágosodás) nevű szervezet sem.
2. Az 1991. november 1-én Ukrajna nemzetiségeinek jogairól elfogadott Nyilatkozat több, mint 100 ukrainai nemzetiséget említ.
 3. Az ukránság nemzeti, kulturális és politikai értelemben kétségkívül megsínylette az évszázados orosz és lengyel fennhatóságot. A nyersebb, s a közelebbi kapcsolat miatt nyilvánvalóan fájóbb az orosz elnyomás volt, hiszen a cári hatalom, rendelettel is anullálta az ukrán kultúrát és nemzeti hagyományt. Valujev cári belügyminiszter 1863-as hírheft kijelentése után: „Semmiféle kisorosz nyelv nem volt, nem létezik, és nem is létezhet, nincs, és nem is lehet ukrán nyelv. Ez az orosz nyelvnek az egyszerű nép által használt dialektusa, amelyre Lengyelország káros hatást gyakorolt.” – az ukrán nemzeti mozgalom Ausztria ukrán tartományaiába, főként Galíciába, Lembergbe (Lviv) tevődött át. Hogy mennyire virulens ez az elfogult nézet, jól mutatja Alekszandr Szolzsenyicinnak a „Hogyan építsük fel Oroszországot?” című cikke (*Komszomolszakaja Pravda* 1990. szept. 18.) „A mi népünk tehát a mongol beözönlés és a lengyel gyarmatosítás következtében három ágra szakadt Litvániában és Lengyelországban a fehéroroszok és a kisoroszok oroszoknak mondták magukat. Ausztriában a galíciaiak még 1848-ban is „Orosz Főtanácsnak” nevezték nemzeti tanácsukat. De ezután a leigázott Galíciában osztrák támogatással kitenyészettek egy német és lengyel kifejezésekkel teletűzdelt „ukrán” nyelvet és a kárpátoroszokat megkísérelték leszoktatni az orosz nyelvről...” A Magyarországgal szembeni kritika a Kárpátalján élő ukrán (ruszin) nép ezeresztendős elnyomásának tételében fogalmazódik meg.
 4. A nemzeti ideológia túlfűtött, tehát a türelmetlenséget is magában foglaló megfogalmazásában általában a humán – írók, költők, történészek, stb. – jeleskednek. Az ő definícióik szükség esetén minősíthetőek akár „irodalmi munkásságnak” is. Politikusok és szakemberek megnyilatkozásai azonban csak kiegészítik ezt a vonulatot. Ebből a szempontból figyelemreméltó Oleksza Nelga professzornak, az Ukrán Tudományos Akadémia szociológiai intézete etnopolitikai és etnoszociológiai kutatóközpontja tudományos főmunkatársának meghatározása: „Az ukrán nemzet most van a kialakulás stádiumában. Mivel azonban az ukrán állam több etnikumból áll, az ukrán nemzet sem lehet egységes képződmény: azokból a népekből, népcsoportokból és közösségekből kell állnia, amelyek a területén élnek. *A nemzet ugyanakkor azonos az állammal,* (kiemelés tőlem – T. I.) amelynek nevét Ukrajna esetében az ukránok adják, következésképp az ukránoknak kell felvállalniuk saját területükön a nemzetképző erő szerepét.” Az *Ukrajna Business* cikkét a *HTMH Observer* 1. évf. No. 23. 1966 okt. 12. idézi.
 5. A törvény államnyelvnek minősíti az ukrán nyelvet, emellett azonban főként az orosz nyelvnek, de más nyelveknek is messzemenő jogokat biztosít az

- oktatás, a közigazgatás, a tömegkommunikáció, s a névhasználat terén. A Legfelsőbb Tanács által 1991. november 1-én kiadott Nyilatkozat ráadásul „úgy értelmezi az USZSZK nyelvtörvényének 3. cikkelyét, hogy egy területi-adminisztratív egység határain belül, ahol egy tömbben él egy nemzetiség, a nemzetiség nyelve államnyelvként funkcionál.
6. Nem is nagyon burkoltan erre utal az 1997. május 31-én Kijevben Az Orosz Föderáció és Ukrajna barátságáról együttműködéséről és partnerségéről aláírt szerződés 6-ik cikkelye:” A Magas Szerződő Felek távoltartják magukat, vagy tartózkodnak minden olyan cselekedettől, amely a másik Magas Szerződő Fél ellen irányul, és nem köt olyan szerződést harmadik országgal, amely a másik Fél ellen irányul. Egyik Fél sem engedi meg, hogy területét a másik Fél biztonsága ellen használják fel.”
 7. Az aggodalom feltehetően a XIX.-XX. fordulójának ukrán nemzeti programjának – nemzeti-területi autonómia, föderalizmus, a nép részvétele az igazgatásban – emlékeire vezethető vissza.
 8. 1989-es adat szerint a városi lakosság aránya az ukránoknál 60,33, az oroszoknál 87,55, a zsidóknál 99,16, a belaruszoknál 79,3, a lengyeleknél 67 százalék volt. *Bjulletyeny Sztatisztyiki* 1990. 10. sz. 76-79.
 9. 1989-ben a felső-és középfokú végzettség tekintetében az ukránok 12, az oroszok 17,7, a zsidók 28,7, a belaruszok 15 százalékot mondhattak magukénak.
 10. Az egyik legújabbkori hivatkozás a tekintélyuralmi elveken szerveződött, s 1939. március 15-én megbukott huszti székhelyű Kárpát-Ukrajna. A történet lényege: az első bécsi döntés után, 1938 novemberében az akkor már csonkított formájában létező Csehszlovák Köztársaság keretein belül Kárpátalja szláv (ruszin, ukrán) lakossága a prágai kormánytól megkapta a még 1919-ben beígért autonómiát. Ez az autonóm jogterület azonban a berlini tervekben néhány hónapig egyfajta ukrán Piemontként létezett, Hitlerék egy „független” Ukrajna magvaként erre is alapozták a Szovjetunió elleni támadásukat. A berlini tervek időközben módosultak, s a hopponmaradt huszti kárpát-ukrán kormány hiába várt arra a német támogatásra, amelyet Tiso Szlovákiája egy nappal azelőtt, 1939. március 14-én megkapott. Kézenfekvő volt, mint ahogyan ezt a magyar kormánypropaganda sohasem titkolta, hogy erre a történelmi területre a magyar honvédség csapatai vonuljanak be. Az ukrán propaganda az akkori szórványos ukrán-magyar összecsapásokból próbál napjainkban valamiféle erőszakolt mártíromságot előcsiholni.
 11. Például az 1929-ben Bécsben alakult Orhanizija Ukrajinszkih Nacionalisztiv (Ukrán Nacionalisták Szervezete). Az akkor Lengyelországhoz tartozó Lvivben (Lwów, Lemberg) a kelet-ukrajnai éhínségek elleni tiltakozásul meggyilkolták a szovjet konzulátus munkatársát, Varsóban pedig a Galíciát ukránellenes éllel pacifikálni kívánó lengyel belügyminisztert.

Bíró A. Zoltán

Kisebbségpolitika – a kisebbség felől nézve

A romániai magyarság 1989 utáni korszakának elemzése (történelmének megírása) nem végezhető el az RMDSZ működésének vizsgálata nélkül, ideértve azt az elemzést is, amely a kisebbségi magyar társadalomnak az RMDSZ-hez mint tényleges politikai centrumhoz és mint szimbolikus etnikai centrumhoz való viszonyára irányul. Az RMDSZ ma már egy etnikai alapon működő párt, de az 1989 utáni években az RMDSZ a szó szoros értelmében véve társadalmi mozgalmat jelentett. Olyan mozgalmat, amelyben csak elemzői önkény alapján különíthetjük el a három szerkezeti elemet: a központ szerepét betöltő szervezeti/politikai struktúrát, a nemzetiségi társadalmat, valamint a kettő közötti kapcsolatot.

Meggyőződésem, hogy a központ szerepét betöltő szervezeti/politikai szerkezet (ezt gyakran RMDSZ-ként nevezzük meg, bár ez a megjelölés a kezdeti években sokkal többet takart) működésének vizsgálata, a vele kapcsolatos dokumentumok gyűjtése és feldolgozása csak igen kis szeletét jelenti a munkának. Ha erre szűkítenénk le az 1989 utáni nemzetiségtörténet vizsgálatát, akkor ahhoz hasonló eredményre jutnánk, mintha a romániai szocializmus történetét az RKP történetén keresztül akarnánk megmagyarázni. Ez a megközelítés nyilvánvalóan túl szűk. A szélesebb értelemben vett kisebbségi magyar társadalom vizsgálata ellenben túl tág dimenziót jelent, egy kortárs nemzetiségtörténet megírását módszertanilag és tematikailag kezelhetetlenné teszi. Annál is inkább, mert a romániai magyar kisebbségnek (mint sok más etnikai kisebbségnek) nincsenek olyan megvonható határai, amelyek a kutató számára a kutatás tárgyát jól láthatóan körülhatárolnák. A kisebbségi társadalom létezik, működik, miközben nincsenek fizikai határai, nincs pontos létszáma, nincs végérvé-

nyesen definiált közéleti szerkezete vagy törvényhozás által szentesített szimbolikus manifesztációja. A kisebbségi társadalom (mint minden etnikum) korábbi és mai relációk terméke, s mint ilyen, ma is alakul, változik. Amennyiben működése vagy története (tegnapi, tegnapelőtti működése) érdekel bennünket, kétféle megközelítés mutatkozik leginkább célravezetőnek.

Az egyik makrojellegű, és azoknak a relációknak a vizsgálatára irányul, amelyek viszonylatában a kisebbségi társadalom határai termelődnek (más etnikumokhoz való viszony). A másik megközelítés a kisebbségi társadalom belső folyamatainak elemzését szolgálhatja, mégpedig oly módon, hogy az etnikai centrum és a kisebbségi társadalom közötti viszony természetét, alakulását vizsgálja.

Az etnikai centrum és az etnikai társadalom egymáshoz való viszonyának vizsgálata egyik vagy másik fókuszról indítható. Elemzési módszerként gyakorlatilag minden társadalomtudományi diszciplína eszköztára használható.

Ebben a rövid referátumban néhány kiindulópontot szeretnék megfogalmazni olyan vizsgálatok számára, amelyek a kisebbségi társadalom magatartásainak szempontjából kívánnak foglalkozni a viszony alakulásával.

a.

Az elmúlt évek közéleti, választási szövegeinek ismerete egyértelműen jelzi, hogy a romániai magyar kisebbségnek az RMDSZ-hez való viszonya kisebbségi terminusokból fogalmazódott meg. Az RMDSZ szavazói és támogatói fogalmi szinten kisebbségi terminusok révén értelmezik az RMDSZ-hez való viszonyt, s magatartásuk jelzi, hogy ezt a viszonyt ezen terminusok szerint élik meg. Az elmúlt évek diskurzusai alapján egy pillanatig sem volt vitás, hogy: „kisebbségben vagyunk”, „elnyomnak bennünket”, „nem adják meg a nekünk járó jogokat”, „rosszabb helyzetben vagyunk, mint a többség”, „ebben az országban nem tekintenek minket egyenjogú nemzeti közösségnek”, „harcolnunk kell a joga-

inkért”. A kifejezések és körülírások szinte vég nélkül sorolhatók, a kisebbségi helyzet általános megítélésétől a nyelvhasználat, az oktatás, a kétnyelvű táblák sok-sok konkrét példájáig a kisebbségi terminusok igen széles skálájával találkozhatunk. A politológiai igénnyel megfogalmazott gondolatmenetektől a metaforikus szövegekig (például kiszolgáltatottságunk, sebezhetőségünk okán úgymond fehér bálnak vagyunk) sokféle műfajú és minőségű szöveg kínált működési teret a kisebbségi terminusoknak.

Egy olyan szervezet számára, amely a kisebbségi érdekképviselést tekinti céljának, vagy amely etnikai pártként működik, a kisebbségi terminusokhoz való ragaszkodás szükségszerű, természetes jelenség. Etnikai érdekek képviselőjeként retorikája sem lehet más, mint etnikai. S mivel a képviselő az érdekvédelemre, a hiányzó etnikai jogok megszerzésére irányul, az így formálódó diskurzus a követelés, és ebből fakadóan a másodrendűség diskurzusa lesz. Az etnikai érdekképviselői szervezetet vagy etnikai pártot és támogatóit (a kisebbségi társadalmat) a „másodrendűség identitása” kapcsolja össze. A szervezet vagy párt a másodrendűség identitása nevében kér és követel, a támogató réteg a másodrendűséget fölmutatva és legitimálva szavaz, tüntet, aláír. A vezetés és a támogatói kör közötti viszony hordozója az a diskurzus és az a tudat, hogy „kék bálnak vagyunk”. A másodrendűséget hangsúlyozó identitás kiterjed a szóban forgó etnikum minden egyes tagjára, függetlenül attól, hogy szavazott-e, tüntetett-e, aláírt-e.

Ebben a viszonyban két elméleti határeset van. Minél kevésbé legitim a többség szemében a kisebbségi érdekképviselő vagy az etnikai párt, annál szabadabban és sokszínűbben lehet értelmezni a másodrendűséget. Több az egyéni játéktér, a divatos frázisok ismétlésétől az érzelmi azonosulásig, a harcok kiállításától a csendes támogatásig minden viselkedésformának egyforma legitimitása van. Mindenki kapcsolódhat valamilyen módon a kisebbségi érdekeket képviselő szervezethez vagy etnikai párthoz, hiszen ilyen periódusban gyakori a nyilvános rendezvény, a szimbolikus ünnep,

változatos a diskurzusok kínálata, az egyéni ambíciók akár napon-ta kiélhetőek.

Más a helyzet, ha a kisebbségi érdekképviselő vagy az etnikai párt a többség szemében legitimitást szerez. Ekkor a másodrendűség kifejezésének, forgalmazásának módja korlátok közé kerül. A másodrendűség identitásának kifejezése néhány központilag javasolt formára redukálódik, az egyéni és impulzív társadalmi szereplések tere beszűkül, helyüket az elit kanonizált diskurzusai és viselkedésformái veszik át. A kisebbség érdekeit, társadalmi súlyát érzékeltető szimbolikus cselekvések, egyéni kezdeményezések, érzelmi megközelítések feleslegessé, akadállyá válnak.

Ha dramatikusan akarunk fogalmazni, akkor azt mondhatjuk, hogy a romániai magyar kisebbség 1997-ben váratlanul és felkészületlenül az egyik végletből a másikba került. Az RMDSZ a kormányba kerülés révén egyik hétről a másikra megváltoztatta közéleti identitását: partvonalon álló, renitenskedő etnikai pártból hatalmi súllyal rendelkező közéleti szereplővé változott. Sok hasznos tanulsággal járna annak vizsgálata, hogy ez a váltás hogyan zajlott le magán a vezető eliten belül, milyen előzményei voltak, és várhatóan milyen utóélete lesz. Ennek vizsgálata azonban nem tartozik gondolatmenetemhez. Ebben az előadásban azt kívánom elemezni, hogy ez a gyors váltás mit jelent az etnikai kisebbség mint támogatói kör számára. Amennyiben az RMDSZ nem volna etnikai párt, ezzel a kérdéssel csak politológiai vonatkozásban kellene foglalkozni, hiszen egy szavazótábor elfordulásának vagy megmaradásának jelensége nem bonyolult kérdés. Az RMDSZ-t azonban mint etnikai pártot a kisebbségi társadalom nem váltja le. Ezért az etnikai párt és az etnikai támogató tábor közötti viszony alakulása jóval több, mint politológiai kérdés. Az etnikai faktor központi szerepe olyan társadalmi viszonyok és folyamatok meglétére utal, amelyeket az e régióval foglalkozó társadalomtudomány nem tud kielégítően magyarázni, s amelyek várhatóan sok akadályt gördítenek még a nyugat-európai típusú demokratikus intézményrendszer kialakulása elé. A jobbról balra, balról jobbra

típusú politikai ingamozgások arra utalnak, hogy a közép-kelet-európai régióban az etnikai faktor még mindig sokkal fontosabb, mint ahogyan az éppen kormányzó politikai elitek ezt beállítani igyekeznek. A kisebbségi társadalom a maga túlhangsúlyozott etnicitásával nem kivétel, inkább afféle állatorvosi ló, amelyen tananyagszerűen számba vehetők az etnicitás közéleti/politikai szerepvállalásának tünetei.

Etnicitás természetesen a közéleti/politikai dimenziótól függetlenül is van. A több mint százötven éve tartó nemzetépítési modellek ismeretében azon sem kell csodálkoznunk, hogy a politikai elit időnként kijátssza az etnikai kártyát. Fontos mozzanat ezzel szemben az, hogy a kisebbségi társadalom szívesen veszi az etnikai faktor közéleti/politikai megjelenését. Akkor is, ha ez az etnikai faktor a másodrendűség identitását termeli ki és tartja fenn. 1990 után a romániai magyar kisebbség szívesen vesz részt az etnikai identitás fölmutató vallási/szimbolikus ünnepek szíatáin, nagy fogyasztója a kisebbségi identitást legitimáló médianyagoknak (bukaresti, marosvásárhelyi rádió magyar adása, regionális és helyi tévék „panaszműsorait”, a nyomtatott sajtó anyagai, a Duna Tv kisebbségi vonatkozású műsorai stb.). A testi jelenlét és a mentális azonosulás számtalan alkalma és sokféle formája révén legitimálta az elit kisebbségi terminusokban megfogalmazott diskurzusát, az elit képviseleti szerepét, s természetesen „kék bálna” metaforával fémjelzett „másodrendűség identitást”.

E kisebbségi magatartás kapcsán két fontosnak mutatkozó kérdést tehetünk fel. Az első az etnikai faktor támogatásának miértjére és hogyanjára vonatkozik. A második pedig arra, hogy ez a közéleti/politikai jellegű etnikai identitás kikre terjedt ki, s akikre kiterjedt, milyen mértékben a két kérdéskör közül ezúttal csak az elsővel foglalkozom.

b.

Az 1968 utáni romániai szocializmus a modernizáció jelszavával a cselekvő egyéni részvétel ígérletét lebegtette a lakosság előtt.

A földrajzi és társadalmi mobilitás kezdeti lendülete után azonban egy utópiát állított a reális társadalmi célok helyébe, a társadalomban való tevékeny részvétel helyett a sokoldalúan fejlett szocialista ember kialakításának utópiájában osztozhattunk.

A romániai magyar társadalom az 1989 utáni hat-hét évben szerkezetileg hasonló utat járt be, csak jóval gyorsabban. Az indulást az egyéni és kollektív cselekvések bővölete jellemezte. Az elit össznemzetiségi cselekvéseket ígért, ehhez helyi, regionális, országos, valamint szakmai szervezetek sokaságát állította fel, programok és modellek sorozatát fogalmazta meg. Nem általános jogokat vagy kormányzati szerepkört ígért, hanem konkrét helyi és szakmai cselekvési pályákat, amelyek az egyéni és csoportos cselekvések révén a nemzetiségi ügyekben való közvetlen részvétel esélyét sugalmazták. (Az 1990-es, 1991-es keltezésű, helyi és regionális RMDSZ-programok illusztrálják a legjobban ezt az ösztársadalminak látszó, nagyon is komolyan vett cselekvési igyekezetét.)

Fontos hangsúlyozni azt, hogy *ebben a kontextusban az etnikai faktor nem cél, hanem cselekvési keret*. Mégpedig kettős vonatkozásban is az. Az elit által kialakított etnikai diskurzus „felülről jövő” legitimitást ad a lenti tervezgetéseknek, kísérleteknek. A lenti szerveződések és építkezési kísérletek számára az etnicitás ezekben a kezdeti években a cselekvési formák és dimenziók természetes keretét képezi. Az etnikai jellegű építkezés kétféle kísérlete (a fenti és a lenti) ekkor párhuzamosan, egymást erősítve halad. Jó példa erre a falusi RMDSZ-szervezetek gyors megalakulása és működése. Az elit ehhez legitimitást kínált, néhány modell jellegű magatartást, szlogeneket. Ezt a pár fölkinált elemet a helyi közösségek vonatkoztatási pontként fölhasználták, de az egyes helyi arculat ettől függetlenül alakult ki.

A lenti társadalom szemszögéből nézve 1993-ra, majd 1994-re ebből a nagy közös cselekvési lendületből gyakorlatilag egy utópia maradt: a jelen negatív leírása (jogfosztottság, másodrendűség), illetve a majdani jogérvényesítés utópiája. S a morális parancs,

miszerint ennek az utópiának a hirdetésében és ösztársadalmi fenntartásában a magyar etnikumhoz tartozóknak osztozniuk illik. Kiderült, hogy a kezdeti nagy lendület, a közös cselekvés, a társadalmi részvétel ígérete hamis volt. A szélesebb társadalomra most éppúgy nincsen szükség, mint a hetvenes évek közepétől kezdődő korszak idején. Az elit diskurzusa egyre ideologikusabb, a szélesebb társadalom számára pedig nyilvánvalóvá válik, hogy tulajdonképpen nem cselekvő részese a kisebbségi társadalom építésének, sőt építés a szó szoros értelmében nincs is, csak az össznemzetiségi cselekvésről szóló diszkurzív ígéret. Ezt a meggyőződést számtalan érv nyomatékossítja: az intézményrendszer alsó és középső szintje csak formálisan működik; az intézményi struktúrák és működési szabályok társadalmi szerepe csekély, ezzel szemben a vezető személyek hatalmi súlya jelentős; az információk, anyagi források elosztása személyes jellegű és centralizált; a káderpolitikát a szűk körű vezetés alakítja stb. A közös cselekvés most már csak diszkurzív szinten létezik. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az utópia ne lenne sokak számára fontos. S azt sem, hogy az utópia nem rendelkezik mozgósító erővel. De ez minőségileg más helyzet, mint a közös cselekvések tervezésének korszaka.

Ebben a második helyzetben *az etnikai faktor cselekvési keretből szimbolikus/ideologikus céllá válik*. Lassan beindul a meghirdetett céloktól való elfordulás folyamata. Nemzetiségi szinten megismétlődik az a korábban üzött kettős játék, amelyben az ember sikeresen gyakorolja ünnepi helyzetekben a lojális nemzetiségi azonosulást, hétköznapi helyzetekben pedig az utópiától messze eltávolodó pragmatikus magatartásokat (vö: Bodó Julianna: *Átjárási technikák a szocializmusban a társadalom privát és hivatalos szférája között*. I-II. *Antropológiai Műhely*, 1997. 1. sz., 1997. 2. sz.) A kisebbségi társadalomtagja szavaz, ünnepel és aláír, ha kell, de egyre kevésbé azonosul ezekkel a helyzetekkel, az e helyzetekben forgalmazott nemzetiségi utópiával. E gyakorlat révén beindul egy elfordulási folyamat: a korábban kialakított intézményi keretek

fokozatosan kezdenek kiürülni (a területi és helyi RMDSZ-szervezetek tevékenysége névlegessé válik, az országos szakmai szervezetek egy-egy szűk körű lobbyra zsugorodnak), a kollektív testi jelenlét alkalmi ritkulnak, az ünnepeken és választásokon résztvevők száma csökkenni kezd. Az utópia – különösen az elit által forgalmazott negatív üzenetei okán – már nem jelent igazán hatékony mozgósító erőt. Az elit diskurzusa s a hozzá kapcsolódó etnikai jellegű rendezvények egyre inkább úgy jelennek meg a kisebbségi társadalom tagjai számára, mint egyfajta színpadi előadás, amely jó is, szép is, hasznos is, amely úgymond „értünk van, de nem velünk”, s amely sokkal inkább affektív/szimbolikus üzenetei révén fontos, mintsem pragmatikus vonatkozásai miatt.

A kormánykoalícióba kerülés váratlanul új helyzetet teremtett a kisebbségi társadalom számára. Az egyértelmű, hogy a kormányba lépés időszaka hangulatilag nem az 1990–1991-es évek folytatása, hiszen közös cselekvésről szó sincs, minden „fent” történik, s csak utólag lehet róla tudomást szerezni. Nagyobb meglepetés viszont az, hogy hirtelen feleslegessé váltak az affektív/szimbolikus tartalmat hordozó rendezvények. Használhatatlanná válik a kisebbségi terminusoknak az a készlete, amely a politizáló elitet és a kisebbségi társadalmat összetartotta. A média forgalmazza ugyan ezeket a jelszavakat, de a kisebbségi politikai elit képviselői már egyre ritkábban. A kisebbségi elit – a kormánybajutás tényének és indoklásának ismételtetése után – gyakorlatilag elhallgat. A kormányzati munkáról, a sikerekről és kudarcokról szóló diskurzus a kisebbségi társadalom irányába ki sem alakul.

Ez a helyzet a kisebbségi társadalom számára az egyértelmű szerepzavar állapota. A kisebbségi elit jelentős, ismert része „eltűnt” a kormányban (a hatalomban), s vele együtt eltűnt/megfogyatkozott az az egységes és centralizált diszkurzív gyakorlat, amely az elit és a kisebbségi társadalom közötti relációt hordozta.

A kormányba lépéssel az RMDSZ elit egy része önmaga számolta fel azt a kisebbségi diskurzust, amely a romániai magyar kisebbséget – szimbolikus és nyelvi síkon – egységes monolit

tömbként kezelte. Tulajdonképpen ezzel (és most) ért véget a romániai magyar kisebbség 1989 előtti története. Kizárólagos, legitim Nagy történet már nem alkotható. Ami ezután történik, arra az RMDSZ (mint a nemzetiségi Nagy történet hordozója) és a kisebbségi társadalom közötti viszony vizsgálata már nem ad magyarázatot. Az 1989-től 1996-ig tartó korszak története viszont – e viszony mentén – akár részletekbe menően is megírható.

Helytörténetírás mint kisebbségtörténet

[Vákát oldal]

B. Kovács István

Gondolattöredékek a Gömör-kutatás múltjáról, jelenéről és értelméről, „tekintettel a kisebbségkutatásra”

Érdemi mondandóm kifejtését megelőzően illőnek és szükségesnek látom, hogy tárgyválasztásomat indokoljam, illetve arról szólok, hogy a Gömör-kutatás (vagy ahogyan félig tréfásan, félig komolyan illetni szoktam, a gömörológia) bemutatása mennyiben illeszthető egy olyan tanácskozás kereteibe, amely a *II. Összehasonlító magyar kisebbségtörténeti konferencia* nevet viseli. Mielőtt azonban ezt megtenném, engedjenek meg egy kis kitérőt.

In medias res: *Kisebbségi múlt a helytörténetírás tükrében* – olvasható a meghívón. És már szemben is találjuk magunkat a helytörténetírás-honismereti kutatás (regionalisztika) és kisebbségtörténet fogalmaival, illetve a társításukból adódó dilemmák egész sorával. A felsorolt fogalmak gondolati töltetének értelmezése ugyanis elméletben és gyakorlatban korántsem egyértelmű. Gondoljunk csak arra, mennyire beivódott a szakterminológiába csakúgy, mint a hétköznapi nyelvhasználatba a „helytörténet” kifejezés. Ráadásul kimondatlanul is valamiféle hierarchia érződik a szóhasználat mögött – mondanom sem kell talán, ebben a rejtett értékrendben az úgynevezett helytörténetírásnak bizony általában csak a történetírás alsóbb szintjén juttatnak helyet. Magasabb rendű ellentétpárjaként a köztörténet kifejezés sejlik fel. A nyár-előn egy pedagógus-továbbképzésre készülve szinte mellbe vágott egy gondolat: miközben a helytörténet kifejezéssel oly magától értetődően bánik szakmai és közgondolkodásunk, senkinek a fejében sem fordulna meg olyan abszurd fogalomtársítás, mint helyi festőművész, helyi zeneszerző, helyi költő, helyi geológus... (hadd ne soroljam tovább). Nem, mert egyszerűen vagy

festőművész valaki, vagy pancser, vagy költő valaki, vagy fűzfapoéta. Ad absurdum: a nagybányai vagy hódmezővásárhelyi művésztelep számos alkotója csak azért volna kisebrendű vagy kevésbé tehetséges, mert tevékenységük helyhez kötött? Mindannyian érezzük, hogy ez nem így van: a művészi tehetséget nem feltétlenül a témaválasztás, hanem az érzékelt és tapasztalt valóság művészi erejű és hitelű átlényegítése igazolja. Érvényes ez a megismerés azon tartományára is, amelyet a tudomány képvisel. Egy történetkutató számára (művelje bárhol az úgynevezett történettudományok bármelyikét), éppúgy, mint bármely más tudományág művelője számára, a mindennek alárendelt végső cél az Ember kell hogy legyen. Az úgynevezett helytörténész feladata sem lehet más. Legfeljebb példatára szűkebb térben behatárolható. A regionális keretek között dolgozó történész is csak akkor végez jó munkát, ha adatait tágabb összefüggésben képes értékelni és elhelyezni, aminthogy ez fordítva is érvényes: megbízható helyi ismeretek nélkül a nem helytörténészként számon tartott kutatók is ingoványos talajon mozognak, s nem példa nélküli eset, hogy nagyszabású és látszólag a leggondosabban kidolgozott elméletek dőlnek dugába egy-egy „helyi”(-nek vélt) adat nem megfelelő értékelése miatt. Az ördög a részletekben bújik meg – tartja egy magyar közmondás. A regionális kutató munkájának egyik legfontosabb eleme talán éppen ezeknek a részleteknek a kimunkálásában és helyes értelmezésében rejlik. Egyébként az is nézőpont és távlat kérdése, hogy a „helyi” jelzővel mi illelhető, illetve minősíthető. Mindezeket tudatosítva jó és kívánatos lenne ennek a sok tekintetben nem túlságosan szerencsés fogalomnak a törlése, vagyis a feleslegesben minősítőnek érzett) „hely” elótnak és egyben jelzőnek az elhagyása.

És most a bevezetőben jelzett indoklásra visszatérve. Több okot is meg lehetne adni rá, hogy, mit keres ez a téma a mai tanácskozáson.

A legfőbb ok abban a tényben rejlik, hogy a történeti Gömör és Kishont vármegye (mint a Gömör-kutatás táji kerete) a trianoni

döntés következtében – nem egészen kéttucatnyi település kivételével az akkori Csehszlovák Köztársaság határai közé került. A volt vármegye magyar lakosságának zöme egy eladdig ismeretlen helyzetben, kisebbségi sorban találta magát.

Itt azonban máris egy kiegészítő megjegyzést szükséges tenni. Igaz ugyan, hogy kisebbségi magyarságról csak trianon óta szokás beszélni, valójában azonban ez is csak a probléma felfogásának a függvénye. Nem csupán arra gondolok, hogy voltak úgynevezett történeti magyar kisebbségek Trianon előtt is, igaz, nem Gömörben (hogy csak a moldvai csángók, vagy a bukovinai székelyek példáját említsem), hanem főleg arra, hogy a kisebbségi helyzet ténye önmagában etnikumtól és trianontól nyilvánvalóan független dolog. A gömör-kishonti régióban éppúgy érvényes ez a megállapítás, mint bárhol másutt. Sőt, a kisebbségi helyzet vállalt külső megnyilvánulása még csak nem is szűkíthető csupán a magyar nyelvi hovatartozás élményére. Nyilvánvaló dolog, hogy voltak olyan, a magyar etnikumhoz tartozó közösségek, amelyek idegen környezetben, illetve más közösség(ek) társaságában, tehát kisebbségben éltek, és (de) amelyek másság-, illetve önazonosság-tudatának nem feltétlenül (és még kevésbé kizárólagosan) a közösségükben beszélt nyelv, hanem például a felekezeti hovatartozás, vagy alkalmasint valamely életmódbeli sajátosság, esetleg más kulturális jellemző volt a meghatározója. Előadásom záró részében ehhez a szemponthoz még majd visszatérek.

Nézetem szerint tehát a (magyar) kisebbségi szempontú vizsgálódásokat nem lehet leszűkíteni kizárólag a trianon utáni időszakra, és a kisebbségi helyzet kritériumai között a nyelv mellett más szempontokat is számba kell venni.

A továbbiakban megkíséreltem röviden összefoglalni mindazt, amit a gömöri és kishonti regionális kutatások (elő)történetéről, helyzetéről és jövőbeni feladatairól ez alkalommal lehetségesnek és fontosnak vélek és amit az előadás időkeretei lehetővé tesznek.

Bél Mátyás nagyszabású munkájának részeként, Bodó Mátyás érdeméből készült el Gömör megye első leírása. Magyar nyelven

csupán 1992-ben jelent meg¹, s így nem lehetett termékenyítő hatással a későbbi kutatásra. A 18–19. századi országleíró munkák mindegyike (Korabinsky Mátyás, Vályi András, Magda Pál, Fényes Elek) kitér régióknra is. Ezek színvonala változó, de az mindegyikről elmondható, hogy számon tartják a népesség etnikai, nyelvi, vallási és közjogi megosztottságát, ám anélkül, hogy a felsorolt jelenségek kisebbségi szempontú értelmezésére-értékelésére vállalkoznának².

A nyomtatásban is megjelent megyei monográfiák sorát Bartholomeides Ladislaus nagyszabású munkája nyitja³, majd a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XII. nagygyűlésének tiszteletére Hunfalvy János szerkesztésében kiadott kötet folytatja⁴. A milleniumi ünnepek tiszteletére készítették el a megye máig utolsó monográfiáját⁵. Mintegy két évtized előtt merült fel utoljára egy többkötetes monográfia víziója – egyelőre marad is annak. Egy-egy monográfia összegzés. Summázata mindazon rész kutatásoknak, amelyeket eladdig végeztek.

Ám szükséges itt előjáróban megjegyezni azt a tényt, hogy rendszeres és módszeres regionális kutatásokról Gömör vonatkozásában csak időszakonként beszélhetünk. Alább külön szólok róluk. Általában egyéni érdeklődés és változó, ingadozó színvonalú teljesítmények jellemzik a kutatást.

A jobb áttekinthetőség kedvéért, lássuk előbb az egyes társadalomtudományi diszciplínák által felmutatható fontosabb eredményeket (az említett monográfiákon kívül). Áttekintésünk tájékoztató jellegű, s értelemszerűen nem a teljesség igényével készült.

Sajnálatos módon mind ez idáig nélkülöznünk kell egy összefoglaló, részletes regionális bibliográfiát, amelynek mielőbbi elkészítése az egyik legsürgetőbb feladat. Csupán becses részeredményként értékelhető egy-egy részterület könyvészetének elkészítése⁶.

Az elmúlt két évszázad során a Gömör-kutatásban a *történettudomány* igen jeles eredményeket könyvelhetett el. A századelőn Kolozsvárott jelent meg Forgón Mihály kiváló család-történeti monográfiája⁷, elhagyta a nyomdát, Csánki Dezső történeti földrajz-

zának e megyére vonatkozó része⁸, Ila Bálint elkészítette a megye népiségtörténetének máig legalaposabb monográfiáját⁹, megjelenik Györffy György Árpád-kori történeti földrajzának részeként a megyé(k)re vonatkozó részt¹⁰, Blaskovics József a török hódoltság korának szentelt monográfiát¹¹ – hogy csak a legfontosabbakat említssem.

Külön kell szólnom a bányászatról és kohászatról, hisz a megye a középkorban nemesfémbányáiról, az újkorban pedig elsősorban vasbányáiról és az ezekre épülő feldolgozóiparáról nevezetes. A századelőn készült el a megye bányászati és kohászati monográfiája¹², Heckenast Gusztáv az Árpád kori vaskohászat emlékeit tárta fel, és mutatta be¹³. Mikulik József a dobsinai¹⁴, Gustáv Frák a Vashegyi bányászatról érkezett¹⁵, Július Alberty a pohorellai vasműről¹⁶, Réti R. László a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. történetéről készített monografikus feldolgozást¹⁷.

A művelődéstörténet is számos értékálló eredményt mutathat fel. Az iskolatörténet terén Szombathy László monográfiáját illő első helyen említeni¹⁸. A középiskolák történetét Ján Gallo foglalta össze¹⁹. Monográfiák készültek a megye nevesebb oktatási intézményeiről, így a rimaszombati Egyesült Protestáns Gimnáziumról²⁰, a nagyrócei első szlovák evangélikus gimnáziumról²¹, a rozsnyói iskolákról²². Műfajilag szintén a művelődéstörténet körébe sorolható e sorok írójának Gömörország című munkája, amelynek gerincét egy időrendi áttekintés képezi, s ezt az egyes korszakok rövid jellemzése egészíti ki²³.

Külön kell szólni az egyháztörténetről. A rozsnyói püspökség kialakulásáról Borovi József készített tanulmányt²⁴. A gömöri református egyházmegye monográfiáját Vattai László készítette el²⁵. A gömöri evangélikus esperesség két évszázados történetét Mikulik József érdeméből olvashatjuk²⁶. Számos, jóllehet ingadozó színvonalú munka látott napvilágot az egyes protestáns gyülekezetek történetéről is. Közülük talán a vályi-, és harmaci monográfia említhető külön is²⁷.

Kifejezetten rosszul állunk viszont a régió várostörténetének feldolgozásával. Rimaszombat mindkét ismert monográfiája még a múlt században hagyta el a nyomdát²⁸. Rozsnyónak, Mikulik Józsefnek hála, van egy múlt századi részmonográfiája²⁹ s mintegy két évtizeddel ezelőtt egy újabb, kétkötetes monográfiája is megjelent³⁰. Ugyancsak Mikulik tollából származik szülővárosa, Dobsina monografikus vázlatja is³¹. Putnok történetét Balogh Béla írta meg a múlt században³². Tichy Kálmán vállalkozott Pelsőc történetének áttekintésére³³. A többi jeles középkori városkáról máig nem készült összefoglaló történeti áttekintés. A felsoroltak is csak erős kritikával használhatók. Témánk szempontjából ide kívánczik az a megjegyzés, hogy ennek az állapotnak természet-szerűen a kisebbségkutatás is kárát látja.

Művészettörténeti szempontból két időszak tekinthető viszonylag jól feltérképezettnek. A gótikus falképekről több résztanulmány után, egy átfogó monográfia is napvilágot látott³⁴, és Erdélyi Géza jóvoltából a klasszicista építészeti helyi értékeinek összeírása és átfogó értékelése is rendelkezésünkre áll³⁵.

A *néprajzkutatás* tárgyát képező paraszti hagyományok – változó intenzitással ugyan, de – folyamatosan az érdeklődés előterében állnak, ám a már említett monográfiák megfelelő fejezeteitől eltekintve többnyire kisebb közlésekben bukkantak fel. A folklorisztikában Ujváry Zoltán népdalokat és balladákat tartalmazó kötete jelentett áttörést³⁶. Mellette Ág Tibor a népzene³⁷. Takács András a néptánc-hagyományokat foglalta össze³⁸. Az utóbbi években e sorok írója jelentetett meg egy, az egyéniségkutatás témakörébe illeszthető monográfiát³⁹ és kiadásra vár egy kötetnyi hősmeséket tartalmazó cigány-magyar meseanyag is⁴⁰. A kisebbségkutatás szempontjából külön értéket jelent Nemcsik Pál munkája⁴¹.

A régió belüli kistáji kutatások is felerősödtek. A Barkóság és a Bányavidék hagyományait és kulturális jellemzőit Paládi-Kovács Attila foglalta össze. Ugyanő számos kiváló tanulmányt adott közre a régió magyar népének életmódjáról⁴². A Vály-völgy című

kistáji monográfia egyik tanulmánya is ide sorolhat⁴³. A kisebbségkutatás, illetve interetnikai kapcsolatok szempontjából igen nagy és mielőbb törlesztendő mulasztás a gömör-kishonti parasztfazekasság monográfiájának elkészítése.

Számos tanulmány foglalkozik az egykori gömöri kismemesség hagyományaival. Lajos Árpád kismonográfiája idézhető külön is⁴⁴. Jóllehet nem néprajzi indíttatású, itt említem Ila Bálintnak a gömöri jobbágyságról írott munkáját⁴⁵.

A debreceni egyetem néprajzi kutatásairól alább szólok.

A *nyelvjáráskutatás* eredményei talán némileg haloványabbak. Hollók Imre ugyan már az elmúlt század derekán külön tanulmányt szentel a barkók szójárásának⁴⁶, ám számos követője nem csekély számú közlését nagyobb, összefoglaló monográfia nem követte. A nyelvi hagyományok kutatása terén kiemelt figyelem illeti meg a helynévgyűjtést. A nyitrai és pozsonyi egyetem magyar tanszékén számos település névanyagát összegezték diplomamunka formájában. Igényességével kitűnik a Vály-völgy élő- és történeti helynévanyagát bemutató tanulmány⁴⁷. Természetesen számos olyan szakdolgozat is készült a már említett egyetemi tanszékeken, amelyek egy-egy település nyelvjárását mutatják be, esetenként értékes szempontokkal és megfigyelésekkel gazdagítva a kisebbségi helyzet okozta nyelvhasználati sajátosságok vizsgálatát.

A szisztematikus regionalisztika alapvető feltétele a megfelelő intézményi-szervezeti háttér.

1. Az első s egyben alapozó időszaknak az 1808-at követő nem egészen két évtized tekinthető, s intézményileg a Kishonti Tudós Társaság (Eruditas Societas Hont-minoriensis) működésével függ össze. A felvilágosodás szellemében létrehozott társaság a kishonti evangélikus esperesség lelkészeit és világi előjáróit tömörítette, s éves tudományos összejöveteleinek előadásait saját, *Solemnia* című évkönyvében jelentette meg. Sajátságos, hogy a fokozatosan kiszoruló latin mellett az egyes írások a régióban honos nyelveken (magyar, szlovák, német) íródtak. Áthatotta őket a hungarus szemlélet, miközben már világosan érezték és éreztették az akkori

Magyarország (Hungária) többnemzetiségű voltát. E szemlélet utóregzései a 19. század derekán még érzékelhetők, hogy aztán a század második felében végleg elüljenek. Nem minden tanulságnélküli, hogy ez a felvilágosodáskori fellobbanás gyakorlatilag csak a század derekán már mind erőteljesebben mutatkozó szlovák nemzettudat helyi ébresztőinek és ápolóinak gondolkodásmódját termékenyítette meg. A Gömör-kutatás ugyan megőrizte a megyei kereteket, ám szemléletmódjára mindinkább a nemzeti látószög nyomta rá bélyegét, és a beszűkülés jelei egyéb téren is (például témaválasztás, az értékelés keretei stb.) érzékelhetők. Különösen szembetűnő lesz ez az első világháborút követő impériumváltozás után.

2. A regionális kutatások fontos és természetes intézményi háttérét a múzeumok és levéltárak jelentik mindenhol.

A Gömörvármegyei Múzeumegyesület és az általa létesített múzeum viszonylag korai megalapítása (1882) biztató kezdetnek számított. A számos nehézséggel és akadállyal küszködő egyesület legfőbb érdeme a múzeumi gyűjtemények megteremtése és gazdagítása, beleértve a regionális tudományos könyvtár (úgynevezett Tompa-könyvtár) megalapítását is. Publikációkban is kifejeződő tudományos kutatásokra már nem futotta az erejéből, mindössze az 1905-ben kiadott, s egyetlen évfolyamot megért évkönyve tekinthető némi jóindulattal ez irányú szándéknyilatkozatnak. Az elmondottak jellemzik tevékenységét egészen feloszlatásáig és az általa kezelt múzeum államosításáig (1951). Több mint két évtizedes stagnálás után az előbb Gömöri-, majd Gömör-Kishonti Múzeum néven működő intézmény személyi állományában ugyan felújult és kibővült, klasszikus muzeológiai tevékenysége azonban továbbra is nélkülözi a célirányos publikációs aktivitásokat. Az itt folyó tudományos igényű munka jobbra kimerül az anyaggyűjtésben és annak rendszerezésében, tematikus időszaki, illetve állandó kiállítások készítésében, kevéssé a tudományos tanácskozásokon való aktív részvételben. Ugyanez mondható el a Rozsnyón létesített Városi, illetve Bányászati Múzeumról (1904). A régió legfia-

talabb múzeumi intézményei, a putnoki Gömöri Múzeum és a Holló László Galéria.

A levéltárak közül a rimaszombati járási levéltár által *Rimavské pramene* (Rima-források) címmel indított forráskiadvány néhány szám megjelentetése után megszakadt⁴⁸. Értékesen járul hozzá a régió kutatásához a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltár *Levéltári Füzetek* című sorozata is.

3. Külön fejezetet jelent a Gömör-kutatásban az az egykori megyei (akkortájt Gömöri) múzeum melletti honismereti körből 1968-ban alakult Gömöri Honismereti társaság (Gemerská vlastivedná spoločnosť), amely túl az aktuálpolitikai elvárások és propagandafeladatok teljesítésén, a korabeli rezsim anyagi lehetőségeire építve, számos értékálló munka elkészítését és megjelenítését is lehetővé tette. Saját folyóiratot adott ki 1970-től, *Obzor Gemera* (1990-től *Obzor Gemera a Malohontu*) címmel. Kiadványait kezdetben két nyelven, a szlovák mellett magyarul is kiadta, illetve egymástól függetlenül adott közre munkákat egyik vagy másik nyelven, ám ezt a gyakorlatot 1970 után elhagyta, s mindössze a már említett folyóirat tartalomjegyzékének magyar nyelvű feltüntetése, illetve az esetenkénti magyar nyelvű összefoglalások idézték emlékéit némely monográfia, tanulmánykötet végén. A történeti szekció *Vlastivedné štúdie Gemera* (Gömöri Honismereti Tanulmányok) címen tanulmánykötetet adott közre, amelynek 5 kötete látta meg a napvilágot. Megjegyzésként még idekíváncozik, hogy hasonló sorozatot más szekciók is indítottak, így az irodalmi *Literárne postavy Gemera* (Gömör Irodalmi Alakjai) néven 4 kötetet ért meg, míg a néprajzi szekció *Národopisné štúdie* (Néprajzi tanulmányok) című sorozatának ugyancsak 4 kötete hagyta el a nyomdát. A nyelvészeti témájú publikációk sorából – magyar vonatkozásai miatt – külön említést érdemel Jozef Orlovsky professzornak két monográfiája⁴⁹, illetve a Darina Lehotská által közreadott jólsvai városi jegyzőkönyv⁵⁰. A társaság tevékenysége az 1989. évi fordulat óta stagnál. Ennek elsődleges oka a korábbi (már-már kimeríthetetlennek látszó)

penzügyi források elapadása, s részben ennek következményeként a korábbi érdeklődés megcsappanása. Tevékenységét részint az erőteljes nemzeti szemlélet, illetve az ideológiai meghatározottság jellemezte.

4. A fentebb tárgyalt nagy múltú egykori múzeumegyesület 1990-ben szerveződött újjá, Gömör-Kishonti Múzeumegyesület néven. Szakmai gondozásában jelenik meg a *Gömör-Kishonti Téka* című kiadványsorozat, amelyben szándéka részint a Gömör-kutatás hozzáférhetetlen, ám időtálló értékeit kívánja újrakiadni, illetve arra érdemes új kéziratok elkészítését ösztönözni és azokat megjelentetni. Eddig három kötet jelent meg: Forgón Mihály családtörténeti monográfiájának új kiadása, egy kéziratoss egyháztörténeti munka, valamint Rimaszombat első (kis)monográfiája⁵⁰. Előkészületben van az egyesület Évkönyve, illetve Gömör-kutatás 97 címmel egy, az elképzelések szerint évente rendezendő tudományos tanácskozás anyaga.

5. Tudományág szerint ugyan behatárolt, s eredendően – de nem kizárólag – a néprajz keretein belül zajlik 1979-től Ujváry Zoltán irányításával Debrecenben, a KLTE Néprajzi tanszékén a Gömör-kutatás. Eredményeként az 1985-ben indított *Gömör Néprajza* című sorozatban eddig mintegy félszáz munka jelent meg. A kutatás végső célja a régió néprajzi monográfiájának elkészítése.

6. Ugyancsak a Gömör-kutatás részeként jelenik meg K. Kovács László és Nagy Károly szerkesztésében *Gömöri Műhely* néven egy regionális honismereti könyvsorozat. Ebben látott napvilágot egyebek közt Erdélyi Géza fentebb már említett monográfiája is.

Több társadalomtudományi diszciplína (történelem, szociológia, lélektan, néprajz) határán állnak azok a vizsgálódások, amelyek az események résztvevőinek visszaemlékezései alapján kísérelnek meg bemutatni és értékelni a korabeli történéseket. Ez irányú – jóllehet kezdeti – lépésekről is szabadjon ejteni néhány szót. Egyúttal itt fejezném be azt a gondolatmenetet, amelyet fentebb már elkezdtem, majd példára is ígéretet tettem. Az úgynevezett oral history módszerű kutatásról van szó, amely régióinkban éppen

csak elkezdődött. Elsősorban az egykori Alsó- és Felső-Vámosbalogon (ma Nagybalog) folyó ilyen jellegű vizsgálódásoktól várható sok új ismeret. Ez a falu ugyanis a kisebbségkutatás szempontjából olyan mint ama állatorvosi ló. Minden előfordul ezen a nyelvhatáron fekvő településen, ami századunk magyar kisebbségtörténetére jellemzőnek mondható: az erőszakos elcsatolás, majd a visszacsatolás élménye, a partizánok erőszakoskodásai, a férfinép mellett az asszonyok és lányok oroszországi bányamunkára való elhurcolása, a csehországi kitelepítés, szlovák betelepítés, cigány-magyar identitás kérdése. A közeljövőben remélhetőleg elkészül az a kézirat, amely az elmondottakat egy olyan parasztasszony szemével és elbeszélésében láttatja, aki maga is részvevője – elszenvedője és alakítója is – volt mindezen eseményeknek és folyamatoknak. A *baracai népköltészet* című monográfia részeként feljegyezhettem egy századelőn született parasztasszony életrajzát. Ami figyelemreméltó volt, s úgy tűnik, nem egyéni esetről van szó: parasztságunk számára a kisebbségi helyzet nem volt értékelhető jelenség. Úgy is mondhatni, hogy számára nem a nemzeti élmény, hanem az öröklött életmódbeli helyzet volt az elsődleges. Rendkívül tanulságos olvasni a vallomását, hogy mint iskolába lépő gyermek, nem tudta megmondani, hogy milyen nyelven beszél, illetve nyelvi identitása kifejezésekképp azt felelte az ezt firtató kérdésre, hogy „csak úgy parasztosan”. Nem kevésbé figyelemreméltó, hogy önéletírásában az impériumváltozás még csak említésre sem érdemes. Emlékeztetni szeretnék egyetlen gondolat erejéig a gömöri szlovák öntudat hiányát a századfordulón keserűen felpanaszló Ján Bottó szavaira: „a gömöri szlovák magához közelebbinek érezte az alsó-gömöri magyart, mivel gömöri, mint a zólyomi, nógrádi és liptói szlovákokot”. Ennek fényében már nem is annyira érthetetlen az a jelenség, amely pl. a századfordulón a teljes nyelvi beolvadás előtt álló és a 18. században a Rima mellé telepített dobóci szlovákság esetében figyelhető meg: az impériumváltozás után a folyamat nem hogy nem fordult meg, hanem épp ellenkezőleg, felgyorsult. Parasztsá-

gunk számára a nyelv nem a nemzeti élmény egyik (még kevésbé a legfőbb) kifejeződése, hanem magától értetődő, természetes eszköze a mindennapi érintkezésnek. Se több, se kevesebb. Parasztágunk „nemzeti” élménye, kisebbségtörténete még számos más tanulságot is rejt. Egy személyes példával is hadd egészíthessem ki az elmondottakat. Gyermekkoromban gyakori volt a cigány–paraszt futbal–összecsapás. Jellemző módon: mi nem magyarok és fehérek voltunk, hanem parasztok, azaz földművelők a vándorló életmódot magukénak tudható cigány játszótársainkkal szemben. Noha a használt terminusok vonatkozásában az általuk jelölt egykori életmód már egyikünkre sem volt érvényes. A hasonló megfigyelések feljegyzése a kisebbségi közösségekben zajló jelenlegi folyamatok megértése miatt is fontos feladat.

A végére jutottam mondandómnak. A szaktudományok a tudásanyag gyarapításának és rendszerezésének az eredménye. Ám a tudomány nem végállomás! Eszköz és nem cél. Anélkül, hogy a legkisebb mértékben is kétségbe vonnám a tudományos kutatások létjogosultságát és fontosságát, szabadjon arra emlékeztetnem, hogy maga a „probléma”, a közösséget alkotó ember (ebben az esetben a kisebbségi)! Éppen ezért az egyes diszciplínák eredményeinek az egységes szemlélet jegyében való tudományközi folyamatos szembesítése és egyeztetése természetszerű kívánalom. Ennek érvényesítéséhez és gyakorlásához pedig egy-egy kistáj vagy régió kiváló lehetőséget kínál. Lehetőséget arra, hogy helyi példákon keressük és mutathassuk fel az általánosan jellemző emberit. A Gömör-kutatásnak, akár megfogalmazták ezt, akár csak éppen gyakorolták, ez a lényege, és – reményeim szerint – a jövőbeni szervezettebb munkának is ez ad értelmet és távlatot.

Jegyzetek

1. Bodó Mátyás: *Descriptio comitatus Gömöriensis*. (Gömör vármegye leírása.) Debrecen, 1992.

2. Korabinsky: *Geographisch-historisches und Produktenlexikon von Ungarn*. Pozsony, 1786., Vályi András: *Magyarországnak leírása I-III*. Buda, 1796–1798., Magda Pál: *Magyarországnak s a határ őrző katonaság vidékinek legujabb statistikai és geographiai leírása*. Pest, 1819., Fényes Elek: *Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetbe*. III. Pest, 1837.
3. Bartholomeides Ladislaus: *Incltyi superioris Ungariae comitatus Gömoriensis notitia historico-geographico-statistica*. Lőcse, 1806-1808.
4. Hunfalvy János (szerk.): *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása*. Pest, 1867.
5. Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai*. Gömör-Kishont vármegye. Budapest, év nélkül (1904).
6. Csatlós Istvánné: *Abauj-Torna, Gömör-Kishont és Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1918-ig*. Miskolc, 1989.
7. Forgon Mihály: *Gömör-Kishont vármegye nemes családai III*. Kolozsvár, 1909.
8. Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadyak korában*. II. Budapest
9. Ila Bálint: *Gömör megye*. A települések története 1773-ig. I-IV. Budapest, 1944–1976.
10. Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II-III*. Budapest, 1987.
11. Blaskovics József: *Rimaszombat és vidéke a török hódoltság korában*. Pozsony, 1995. Szlovák nyelven Blaškovič, Jozef: *Rimavská Sobota v čase osmansko-tureckého panstva*. Bratislava, 1974. A Gorkij Könyvtár is megjelentette magyarul, *Rimaszombat és vidéke a török hódoltság korában*. Budapest, 1989.
12. Eisele Gusztáv (szerk.): *Gömör és Borsod vármegye bányászati és kohászati monográfiája*. Selmecebánya, 1907.
13. Heckenast Gusztáv: *A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban*. Budapest, 1968.
14. Mikulik József: *A bánya és vasipar története Dobsinán*. Rozsnyó, 1881.
15. Frák, Gustáv: *Banictvo v Železníku*. Košice, 1987.
16. Alberty, Július: *Pohorelské železiarne. 1807–1826*. Martin, 1982.
17. Réti R. László: *A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története. 1881–1919*. Budapest, 1977.
18. Szombathy László: *Gömör-Kishont vármegye népoktatásügyének története*. Debrecen, 1909.
19. Gallo, Ján: *Dejiny stredných škol v Gemeri do polovice 19. storočia*. Martin, 1977.
20. Bodor István: *A rimaszombati Egyesült Protestáns Főgimnázium története*. Rimaszombat, 1899.

21. Škultéty, August, Horislav: *Pamäti slov. ev. a.v. gymnasia a s ním spojeného učiteľského semeniska vo Veľkej Revúci*. Ružomberok, 1889. Gallo, Ján: *Revúcke gymnázium (1862-1874)*. Bratislava, 1969.
22. Oravec Mihály: *A rozsnyói ág. hitv. főgymnasium története*. Klny. Budapest, 1896.
23. B. Kovács István: *Gömörország. Tények és képek az egykori Gömör-Kishont vármegyéről*. Pozsony, 1997.
24. Borovi József: *A mai rozsnyói egyházmegye területének középkori kialakulása*. Rozsnyó, 1942.
25. Vattai László: *Visszapillantás a gömöri református egyházmegye százéves történetére*. Tornaalja, 1900.
26. Mikulik József: *A gömöri ág. hitvallású evangélikus esperesség története*. Pozsony, 1917.
27. Bodon Ábrahám: *A felsővályi reformált egyház története 1550-1860*. Sárospatak, 1860. Balogh Béla: lásd az 50. jegyzetben.
28. Kollár, Samuel: *De origine, situ, privilegiis, religione, hominum cultura... oppidi Rima-Szombath*. 1822. Findura Imre: *Rimaszombat története*. Budapest, 1876.
29. Mikulik József: *Magyar kisvárosi élet 1526-1715*. Rozsnyó, 1885.
30. Tajták, Ladislav (szerk.): *Dejiny Rožňavy 1-2*. Košice, 1978.
31. Mikulik József: *Dobschau. Eine monographische Skizze*. Kassa, 1878.
32. Balogh Béla: *Putnok mezőváros múltja s újabb kora 1881-ig*. Rimaszombat, 1895.
33. Tichy Kálmán: *Phileciumtól Pelsőcig – részletek Pelsőc történetéből*. Rozsnyó, 1932.
34. Togner, Milan: *Stredoveká nástenná maľba v Gemeri*. Bratislava, 1989.
35. Erdélyi Géza: *Gömör klasszicista építészete*. Gömörszőlős-Hanva-Ózd, 1996.
36. Ujváry Zoltán: *Gömöri népdalok és népballadák*. Miskolc, 1977.
37. Ág Tibor: *Édesanyám rózsafája. Palóc népdalok*. Pozsony, 1974, Sima Ferenc társszerzőségében *Vétessék ki szóló szívem. Szlovákiai magyar népballadák*. Pozsony, 1979.
38. Takács András: *Gömöri népi táncok*. Pozsony Bratislava, 1992.
39. B. Kovács István: *Baracai népköltészet*. Pozsony-Budapest, 1995.
40. B. Kovács István: *Szőlő–Szült–Kálmány. Öt gömöri hősmese* (előkészületben).
41. Nemcsik Pál: *Zenei köztudat és nemzetiségi politika*. Budapest, 1979.
42. Paládi-Kovács Attila: *A Barkóság és népe*. Miskolc, 1982. Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Debrecen, 1988.
43. B. Kovács István (szerk.): *Vály-völgy*. Pozsony-Rimaszombat-Felsővály, 1990.
44. Lajos Árpád: *Nemesek és partiak Szuhafőn*. Miskolc, 1979.

46. Ila Bálint: *A gömöri jobbágyság a XVII–XVIII. században az úrbérrendezésig*. Budapest, 1938.
47. Hollók Imre: *Észrevételek a gömöri barkók szójárásáról*. Tudománytár, 1836.
48. Dénes György-Benedek László: A Vály-völgy földrajzi nevei. In *Vály-völgy*. L. a 43. sz. jegyzetet.
49. Lebovič Peter (szerk.) *Rimavské pramene 1-4*. Rimavská Sobota.
50. Orlovsky, Jozef: *Gemersky nářečový slovník*. Martin, 1982., Lehotská Darina-Jozef Orlovsky: *Najstaršia jelšavská mestská kniha*. Martin, 1976. L. még a 6, 16, 17, 20, 22. sz. jegyzetet!
51. Forgón Mihály: *Gömör-Kishont vármegye nemes családai*. Gömör-Kishonti Téka 1. Pozsony, 1997. Balogh Béla: *Harmaci krónika*. Gömör-Kishonti Téka 2. Pozsony, 1997. Kollár Sámuel: *Rimaszombat mezőváros története és jelenkora*. Gömör-Kishonti Téka 2. Pozsony, 1997.

Zepeczaner Jenő

Történetírás a két világháború közti Székelyudvarhelyen

Erdélyi és így székelyföldi viszonylatban sem készült még el a két világháború közti korszak történetírásának bibliográfiája, összefoglaló értékelése, elhelyezése a kor magyar historiográfiájában. Ismereteim szerint résztanulmányok sem készültek. Ez nem csak eszmetörténeti, historiográfiai szempontból lenne szükség-szerűen elvégzendő munka, de azért is mert csak így tudnánk hasznosítani a napi- és hetilapokban, ismeretlen kis kiadványokban megjelent – összességében hatalmas – ismeretanyagot.

Székelyudvarhelyen, az „iskolavárosban”, a dualizmus korában jórészt a három középszintű iskola tanári karára korlátozódott a tudományok művelése és az ismeretterjesztés a felnőttek számára. Ennek ellenére a századforduló legjelentősebb eredménye a történetírás területén, a vármegye történetének megírása, mely Jakab Elek nevéhez fűződik, annak ellenére, hogy a halála miatt félbeszakadt munkáját Szádeczky Lajos fejezte be.¹ A vármegye levéltárosa, Pálmay József írja meg és közli a századfordulón az Udvarhely vármegyei nemes székely családokra vonatkozó geneológiai adatokat.² Mindkét monumentális munka a vármegye támogatásával jelenhetett meg.

Nem létesültek tudományos kutatás céljaira szakosodott intézmények. A vármegye levéltárában rendszerint egyetlen levéltáros dolgozott, munkakörébe nem tartozott a tudományos kutató munka végzése, habár sokszor „felhányták” a szék leveleit régi kiváltságlevelek után kutatva. Ennek ellenére a már említett Pálmay József és Dóczy Lajos végeztek kutatásokat, közölték eredményeiket. Nem feledkezhetünk meg a vargyasi Daniel Gábor főispán által támogatott történeti kutatásokról sem, hisz a család

levéltárában olyan személyiségek dolgoztak mint Thaly Kálmán és Lukinich Imre.

Többszöri próbálkozás ellenére sem született meg a vármegye múzeuma, az összegyűlt múzeumi tárgyak, adományok formájában rendszerint a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményeit gazdagították. A Haáz Rezső és tanártársai által 1913-ban létrehozott néprajzi gyűjtemény habár bizonyosfokú nyilvánossággal rendelkezett megmaradt egy iskolai gyűjtemény színvonalán, ekkor még nem válhatott a város és a megye reprezentatív múzeumává.³ Ezt a szerepet a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum töltötte be, amely alapítói – akik sorában ott találjuk Daniel Gábor Udvarhely megyei főispánt is – szándékai szerint az egész Székelyföld múzeuma volt. Udvarhely megye is ezt az intézményt támogatta pénzadományokkal és tárgyakkal. A református kollégium erdélyi viszonylatban is jelentős könyvtára,⁴ más iskolai könyvtárak sem válhattak kutató központokká mivel csak az iskolai oktatás céljait szolgálták, gondozóik „részmunkaidőben” könyvtároskodó tanárok voltak.

A tárgyalt korszak kezdetét a vesztes világháború, a Trianoni-béke és az azzal járó impériumváltás jelzi, amely új helyzetet teremtett az erdélyi magyar tudományos életben. „Az első súlyos csapás a tudományos életet érte a kolozsvári egyetemnek elvesztésével, ahol a háború előtti évtizedekben Böhm Károly és tanítványai az első önálló magyar filozófiai iskolát megalapították, amelynek igen nagy része volt a modern magyar tudományosság felvirágoztatásában, sőt a nyugati kultúra gyarapításában is. Egyetlen magyar tanár sem maradhatott meg tanszékén. Az állami középiskolák román kézbe kerültek, az egyre ritkuló felekezeti iskolák tanári karában talált menedéket az a néhány kiváló tudós, akik Erdélyben maradtak. Kelemen Lajos, Bíró Vencel, Szentmártoni Kálmán a történetírásban, Kristóf György, György Lajos és Borbély István az irodalomtörténetírásban, Imre Lajos, Gál Kelemen a pedagógiában, Roska Márton, Herepei János a régészet terén, Csúri Bálint, Szabó T. Attila a nyelvészetben,

Tavaszy Sándor és Varga Béla a filozófiában töltik be, számszerint kevesen, de értékes és lelkes munkássággal a nagy nevek után támadt ürességet. Az Erdélyi Múzeum Egyesület hivatalos lapja, az *Erdélyi Múzeum*, színvonalas orgánuma ennek az eleven tudományos életnek.”⁵

Az impériumváltás után a kutatómunka szempontjából az erdélyi, vidéki központok helyzete kezdetben nem változott jelentős mértékben. Továbbra is az egyházi középszintű iskolák maradtak a központjai, ehez járultak a román nyelvűvé alakított állami iskolák magyar tanárai. A témaválasztásban azonban változások következnek be és csakhamar érezni lehet az egyfajta elszigetelődés jegyeit. A tanári könyvtárakban már nem lehet megtalálni a tudományos irodalom legújabb termékeit, 1918-ban megszakadnak a nagy folyóiratok – mint a *Századok*, *Etnographia* – kollektívái és ezt nem pótolhatta az *Erdélyi Múzeum* 1930-ban induló új folyama sem.

A századforduló viszonylagos fellendülését, pezsgő életét a háború utánra teljes gazdasági pangás váltja fel Székelyudvarhelyen, most lett csak igazán egy szárnyvasút végállomása. Gyárai jelentéktelenek, továbbra is a céhes-ipartestületi hagyományokat továbbéltető kisiparosok határozzák meg a gazdasági, társadalmi életét. Lakosságának csaknem 1/5-ét elveszíti a repatriálások és a gazdasági élet térvesztése következtében. Az Új úti (a jelenlegi Tamási Áron u.), a hívek számához viszonyítva túlméretezett ortodox templomon és a mellette lévő román iskolán kívül nem emelnek új középületet. Bözödi György „haldokló anyaváros”-nak nevezi a *Székely bánja* című nagy szociográfiai tanulmányában.⁶ A városka közművelődése azonban nem tükrözi a lehangoló helyzetet. „A gazdasági helyzetnek ellentmondó, váratlannak, szinte képtelennek tűnő jelenség a művelődési életnek ez a hirtelen felvirágzása. A magyarázat pedig kézenfekvő: a művelődés intézményei megvannak, a műveltségigény már hagyományos, az adott kereteket tartalommal megtölteni tudó értelmiségieket itt fogták az iskolák. A kispolgári és az egyházi egyletek a valahová tartozás

tudatát erősítették a létbiztonság-érzet megingásának idején. Az öntevékeny művész élet fellendülésében a dac, a konok megmaradás-vágy és a bizonyítás-akarás is megnyilvánult. ... A korszak műkedvelő művészi mozgalmának kispolgári jellege kétségkívül tartalmi-eszmei beszűkülést idézett elő. De a kisiparosság konok ragaszkodása hagyományaihoz, intézményeihez, egyleteihez olyan fórumokat őrzött meg, illetve teremtett újjá, amelyek gyakran a kispolgári gondolkodáson, felfogáson, ízlésen túlmutató gondolatok, törekvések megfogalmazására, kimondására is teret biztosítottak. Következétesen munkálkodtak az öntevékeny művészet szakadatlan gazdagításaért; hivatásos művészegyüttesekhez hasonló rendszerességgel gyarapították repertóriumukat; a szabadlíceumban változatos tematikával szünet nélkül megtartották az előadásokat; az immár több évtizedes múltra visszatekintő négyleti és polgári körű fellépéseket 1920-tól végig az egész korszakon kitartó rendszerességgel megszervezték.”⁷ Kisebbségi helyzetben különös szükség és igény volt a történelmi, néprajzi tárgyú kutatásokra, tanulmányokra, cikkekre, előadásokra. Ezek első ízben rendszerint szabadlíceumi vagy polgári önképzőkörű előadásokon hangzottak el. Megjelenési lehetőséget a legfontosabbak számára a Tompa László költő által szerkesztett *Székely Közélet*, a Bányai János által szerkesztett fenntartott lapok biztosítottak, ahol nyomtatásban is megjelentek. A korszak alatt mindvégig megjelenő helyi hetilapok, a *Székelység* mellett az iskolai értesítők jelentettek publikálási lehetőségeket a helyi kutatók számára.

ISKOLAI ÉRTESEITŐK. Az iskolai értesítők sorozatai a korszakban is több-kevesebb rendszerességgel megjelentek. A Tudományos Könyvtár a Kárpát-medence egész területéről a magyar iskolai értesítők igen jelentős gyűjteményét őrzi. Feldolgozásukat Róth András Lajos könyvtáros végezte el. Ezekben a kiadványokban a történelmi tárgyú tanulmányok legtöbbször az iskola történetével foglalkoznak.

A református kollégium értesítője *Istoricul scurt al Colegiului reformat din Odorheiu* cím alatt 1928-ban közli első ízben románul

is az iskola történetét.⁸ Az új helyzetben már 1922-ben megjelent az 1884-ben létesített Állami Polgári leányiskola története.⁹ Az 1893-ban alapított Állami kö- és agyagipari szakiskola (utóda az Állami Ipariskola) története értesítőjében csak 1942-ben jelenhetett meg rövid története. *Az iskola múltja*¹⁰ címmel.

Az 1593-ban alapított katolikus gimnázium 1924-ben megjelent értesítőjében Szász József az iskola Baróti Szabó Dávidról elnevezett önképzőkörének ötvenéves történetét ismerteti.¹¹

Biró Lajos (1877–1967) a főgimnázium magyar-latin szakos tanára 1917–1937 között, 1931–1936 és 1945–1946 közötti igazgatója volt a tantestület legtermékenyebb történelem kutatója is. A '30-as évek értesítőiben a *Kadicsfalvi Török Ferenc igazgató, a templomépítő nagypap (1731. XII. 3 – 1804. VI. 20.)*; *Marosvásárhelyi Gergely, intézetünk alapítója (1561–1623)*; *Püspöki biztosok és világi gondnokok főgimnáziumunknál* című eredeti kutatásokra alapozott tanulmányai jelentek meg.

Rajta kívül Khell István (1889–1972) közli még Pesthy Mizers Gábor 1568-ban nyomtatott hatnyelvű szótárának ismertetését a *Régi nyelvkincs gimnáziumunk tanári könyvtárában* címmel. Műfordításain és Mikes Kelemen leveleiről írt tanulmányain¹² kívül még *Baróti Szabó Dávid*¹³ című cikkeit ismerjük.

A különböző évfordulók is állandó alkalmat adtak intézettörténeti tanulmányok megjelentetésére. Dobos Ferenc (1881–1949) történelem tanár, költő 1943-ban közli az iskola történetét *Visszapillantás az intézet 350 éves múltjára* címmel. Más történelmi munkái: *Az Adria uralmának kérdése a 14. században* és *A székelyek hun eredete*.¹⁴

Intézettörténeti, életrajzi adatok közlésére adnak állandó alkalmat a jeles tanárok elhunytával az értesítőkben közölt nekrológok. A református kollégium értesítőiben Gönczi Lajos (1852–1929), Fejes Áron (1866–1929) tanárok és dr. lécfalvi Gyárfás Pál főgondnok (1921–1942 között) nekrológiáit találjuk. A katolikus gimnázium értesítőiben Daróczi János (1841–1921) és Varga Sándor (1856–1924) nekrológja, Embery Árpád (1863–1941),

Tamás Albert (1858–1934) és Szász József pályájának ismertetése jelent meg. 1923-ban Tamás Albert és Spanyol Pál pályájának 25 éves jubileuma ad alkalmat rövid visszatekintésre.

Az 1917-ben megszűnt Állami Főreáliskola, épületében nyílt meg 1923-ban a St. O. Iosif román állami líceum, ahol jeles magyar tanárok is tanítottak, mint 1926–1928 között Vámszer Géza (1896–1976). Jaklovszky Dénes (1884–1968) irodalmi műfordításai mellett latinból fordította és kiadta Lakatos István kéziratban fentmaradt, a Székelyföldet ismertető munkájából¹⁵ a Székelyudvarhelyre vonatkozó részt.¹⁶

Ebben a korszakban elmaradnak az újonnan kinevezett végleges tanárok székfoglaló, bemutatkozó beszédei, amelyek a háborúig ünnepélyes környezetben az iskolai év megnyitójakor hangzottak el.

FOLYÓIRATOK ÉS HETILAPOK. A *Székelység* című folyóiratot 1931-ben alapította Bányai János (1886 – 1971) geológus, a Székelyföld altalaji kincseinek, borvizeinek kiváló ismerője. „Tiszán csak a munkára s a testvéri szeretetre alapított, s ezigdig egyedül álló speciális székely témájú folyóiratunkkal Orbán Balázs Székelyföldjére gondoltunk a célunk kitűzésénél. ... az a közös tűzhely, melynek világánál egymásra ismerhettünk volna s mely össze melegítse az elszigetelten élő itthon maradottak és elszármazottak egymást kereső lelkét. Sokan várták e megnyilatkozási alkalmat, hogy legyen végre egy fórum, ahol minden ami székely, helyet találhasson! Kellott egy tükör, amelybe fajunk, földünk után érdeklődő bepillantasson és viszont mi is a rég keresett képet meglelhessük benne!... E sorokkal meginduló munkánk első lépése legyen a megemlékezésé. Álljon itt legelőször Orbán Balázs neve, akinek 100 éves születési évfordulója volt az éltető kovásza annak a munkának, amelyet Ő megkezdett, s amelyet nekünk fajunk, földünk érdekében folytatnunk kell.” – írja az alapító bevezető soraiban, abban a folyóiratban, amelynek alcíme: „*A Székelyföldet és népét ismertető havi folyóirat*” Célja az „*orbánbalázi munka*” folytatása, így hasábjain helyet kaptak történeti és néprajzi

közlések is. Az induló folyóiratot üdvözli dr. Paál Árpád, a Székelyudvarhelyről elszármazott politikus.

Szentmártoni Kálmán, a kor ismert erdélyi történésze már a második, novemberi számban Despot-voda székely hadvezéréről, Székely Antalról közöl egy kis tanulmányt.¹⁷ Ezt később több tanulmány követi, amelyek tárgya a székely és román történelem közös eseményei, szerzőik Barabás Endre, Józsa János, Vasile Alecsandri költő és Kiritescu Constantin.¹⁸ A kor hangulatára jellemző, hogy a szerkesztőt vádák érik mivel román szerzőtől is közölt és helyt adott a magyar-román közös történeti múltat felelevenítő közleményeknek.

A szerkesztő Bányai János közli Bölöni Farkas Sándor egy levelét.¹⁹ Ezenkívül György Lajos Zajzoni Rab István,²⁰ Lévai Lajos: Körösi Csorna Sándor²¹ Kiss István Vajda Ferenc²² Sántha Alajos Mártonffy Mór, Deák Orbán és Cseke Juvenalis²³ Kovács J. István Turóczi József,²⁴ Bányai Éva Puskás Tivadar²⁵, Szabó József Benkő József²⁶ életpályáját vagy annak egyes jelentős vonásait mutatta be. Fennállása során a Székelységnek két Orbán Balázs emlékszáma volt, az első bemutatkozó és 1940-ben a november – decemberi szám.

A történelmi tárgyú tanulmányok legnagyobb hányada természetesen a Székelyföld múltját tárgyalta. A legjelentősebbek Szádeczky Kardos Gyula²⁷ Hüszsein Namik bej,²⁸ Vajda Ferenc,²⁹ Vargyassy Márton,³⁰ Tamás Albert,³¹ Barabás Endre,³² Vajna Károly,³³ Blénessy Alajos³³ tollából származtak. Terjedelmében és jelentőségében is legjelentősebbek Ferenczi Sándor tanulmányai voltak³⁵. Itt közölt első ízben Ferenczi István.³⁶

Bányai János Székelyudvarhely kitűnő városismertetése³⁷ röviden ismerteti a helyiség történetét is. Néhány hibás történeti adata ma is része a köztudatnak.

A székelyföldi múzeumi jellegű gyűjteményekről is többször ad hírt a *Székelység*.³⁸

Viszonylag jelentős volt a kor székelyudvarhelyi lapkiadása, hiszen 1919–1944 között 21 hírlapot és 6 folyóiratot szerkesztet-

tek, ezekből 6 volt állandónak nevezhető. Legjelentősebb a *Székely Közélet* volt, amelyet 1918-ban alapított dr. Kassay F. István Embery Árpád szerkesztésében, akit 1920–1943 között Tompa László követett a lap élén. 1923-tól az Országos Magyar Párt Udvarhely megyei tagozatának lapja lett. Annak ellenére, hogy közéleti hetilap volt, amelynek homlokterében a gazdasági, kisebbségpolitikai események álltak szívesen és gyakran közölt, ha kellett folytatásokban is nagyobb terjedelmű történelmi tárgyú tanulmányokat.

Ugyanígy a *Hargita* hetilapban is több nagyobb tanulmány jelent meg. Leggyakoribb szerzők a nagy iskolák tanári karából kerülnek ki. Itt jelentek meg Biró Lajos tanulmányai. Jelentősebb munkái: *Udvarhely megye elhunyt jelesei az irodalomban* (Székelyudvarhely 1943). *Neves jezsuita plébánosok és írók a székely-nyárád városában*, az Erdélyi Múzeum Egyesület 1937. évi székelyudvarhelyi vándorgyűlésén hangzott el. A *Hargita* évfolyamaiban folytatásokban jelentek meg a *Visszapillantás a székelyudvarhelyi Baróti Szabó Dávid rom. kat. gimnázium három és félszázados múltjára (1593–1943)* és a *Kézdiszentkereszt Király Lajos, a nagy székely nevelő* című tanulmányai.

Boros Fortunát (1895–1956) ferencendi szerzetes, egyháztörténész történelmi tárgyú cikkeken tanulmányokon túl *A csíksomlyói harminckét Confráter*,³⁹ *A csíksomlyói kegyszobor története*,⁴⁰ *Az erdélyi ferencendiek története*,⁴¹ és *A ferencendiek a Székelyföldön*⁴² című egyháztörténeti könyveivel jelentkezett.

Józsa János (1901–1973), a katolikus gimnázium tanára külön kis füzetben románul ismerteti a vármegye egyes műemlékeit,⁴³ az Erdélyi Múzeum hasábjain a kuruc-kor helyi történetéről⁴⁴ és a piaristák Havasalföldi kapcsolatairól⁴⁵ értekezik.

A céhes hagyományok szellemében írta meg Rájk József vendéglős a *Nemes Udvarhelyszék Nemes Udvarhely városában lévő Nemes és Kiváltságos Kézműves Céhek alakulási története* (Székelyudvarhely 1930.) című tanulmányát. Ez a kérdés még több kisebb adatközlő cikkben is megjelent.

A székely udvarhelyi történetírás a két világháború közti korszakban is megmaradt helyi jellegűnek. Ebből a körből csak néhány szerző, elsősorban a ferencendi kolostorban alkotó Boros Fortunát, olyan lapszerkesztő mint Tompa László, vagy mint Bányai János tudott kitörni. Igaz, hogy Tompa László költő volt, Bányai János pedig geológus. A helyi társadalom igényelte a történelmi tárgyú cikkeket, tanulmányokat, a helytörténeti közleményeket és ennek elég tág teret is biztosítottak a helyi kiadványok. A tárgyválasztás és a tárgyalás is elmaradt a korszak magyar történetírásának szintjétől. Itt még hitele volt a csíki székely krónikának, a székelyek hun eredete axiómája volt a székely kérdés tárgyalásának.

Jegyzetek:

1. Jakab Elek – Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégebb időtől 1849-ig*. Athenaeum Bp., 1901.
2. Pálmay József: *Udvarhely vármegye nemes családjai*. Betegh Pál, Székelyudvarhely, 1900.
3. Zepezsaner Jenő: *Székelyudvarhely. Haáz Rezső Múzeum*. [Haáz Rezső Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely 1994.]
4. Jakó Zsigmond: *A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története*. In Írás, könyv, értelmiség. Kriterion. Bukarest, 1976. 219-250. o.
5. Makkai László: Magyar irodalom a román Erdélyben. In *Erdély. Magyar Történeti Társulat*. [Bp.] 1940. 267. o.
6. Böződi György: *Székely bánja*. Mentor, Marosvásárhely, 1997. 248.
7. Hermann Gusztáv: *Székelyudvarhely művelődéstörténete*. Kriterion, Buk., 1993. 187–188. o.
8. *Anuarul colegiului reformat din Odorheiu pe anul școlar 1927-28. A székelyudvarhelyi ref. kollégium értesítője az 1927-28. iskolai évről*. Szerk.: Csefő Sándor. Odorheiu–Székelyudvarhely 1929. 4-6. o.
9. *Az iskola története az alapítástól*. In *Anuarul școlaei medii de stat pentru fete cu limba de predare maghiară din Odorheiu pe anul școlar 1920-21 și 1921-22. Az odorheiu (székelyudvarhelyi) magyar tannyelvű állami polgári leányiskola értesítője az 1920-21 és 1921-22. tanévről*. Szerk.: Halmágyi Samu. Odorheiu [1922]. 1-3. o.
10. *A székelyudvarhelyi magyar királyi állami ipari szakiskola Évkönyve az 1940-41. és 1941-42. iskolai évről*. Székelyudvarhely, 1942.

11. Szász József: A székelyudvarhelyi rom. kath. főgimnázium ötven éves „Baróti Szabó Dávid – Önképzőköre. In Tamás Adalbert (szerk.) *Raportul despre liceul statusului rom. cat. Transilvănean din Odorheiu pe anul școlar 1923-1924. Az erdélyi rom. cat. státus Odorheiu – székelyudvarhelyi főgimnáziumának 1923-1924. tanévi értesítője.* Odorheiu 1924. 3-5. o.
12. *Hírnök.* 1939. 131. sz.
13. *Hírnök.* 1941. október.
14. Kolozsvár 1905.; In *A Székelyföld írásban és képben.* Kolozsvár, 1941.
15. *Siculia delineata et descripta accuratius quam hactenus nunc ad lucem data dedicataque* A: C: 1702. A RP Andreae Lenczovicz e Soc. Jesu Residentiae Udvarhelyiensis Superiori Patri multum venerando ab A. R. P. Stephano Lakatos de oppido Udvarhely Parocho Kozmasiensi die 30 Octobr.
16. *Székelyudvarhely legrégebb leírása.* Minerva, Kv., 1942. Erdélyi Ritkaságok c. sorozatban.
17. Hogyan ültettek trónra a székelyek egy moldovai vajdát. *Székelység.* 1931. november.
18. Barabás Endre: Székelyek a románok történetében. 1932. 2. sz.; Józsa János: Báthori András Vasile Alexandri (sic!) költészetében. 1932. 11–12. sz.; Kiritescu Constantin: Székelyek és románok. Fordította Jaklovszky Dénes. 1937. 3–4. sz.; Alecsandri Vasile: Borszék – Borsec ezelőtt száz évvel. 1937. 7–8. sz.; Józsa János: Grigore Ureche, moldvai román krónikás a Székelyföldről és a székelyekről. 1937. 11–12. sz.; Józsa János: A székelyek Neculce János krónikájában. 1939. 11–12. sz.
19. Bányai János: Bölöni Farkas Sándor levele. *Székelység* 1931. 12. sz.
20. György Lajos dr.: Zajzoni Rab István. *Székelység* 1931. 12. sz.. Lévai Lajos Körösi Csoma Sándor uo.
21. *Székelység.* 1934.
22. Kiss István: Vajda Ferenc, a székely anyaváros reformátusainak nagy papja. *Székelység* 1938. 5.
23. Székely apostolok a bukovinai székely-magyarok között. *Székelység;* Sántha Alajos: Mártonffy Mór a székely pap, aki bortermeléssel próbálkozott Bukovina földjén. *Székelység* 1939. 9–10. sz.
24. Kovács J. István: Turóczi Mózes. *Székelység* 1938. 8–9. sz.
25. Bányai Éva: Puskás Tivadar, a világhírű székely feltaláló. *Székelység* 1938. 10–11. sz.
26. Szabó József: Benkő József. *Székelység* 1940. 11–12. sz.
27. A székely székek kialakulása. *Székelység* 1931. 10. sz.
28. A székely nép eredetének kérdéséhez. *Székelység* 1932. 2. sz.
29. Szabaduló levél. *Székelység* 1933. 7–8. sz.
30. Az ősi székely rovásírás. *Székelység* 1932. 11–12. sz.; A székelyek személyes szabadsága. *Székelység.* 1934. 3–4. sz.
31. Hogy tűnt el a székely lófajta? *Székelység* 1932. 11–12. sz.

32. Szent Margit száz székely vitéze. *Székelység* 1933. 1–2. sz.
33. Kézdivásárhely hírlapirodalmának történeti adatai. *Székelység* 1933. 5. sz.
34. Egy „kénfalvi” székely vitéz 150 éves imakönyve. *Székelység* 1939. 5–6. sz.
35. A székelyderzsi hon foglaláskori sír. *Székelység* 1933. 11–12. sz.; Firtosvár aranyéremlelete. *Székelység* 1934. 1934. 7–8. sz.
36. A Székely Nemzeti Múzeum előzményeihez és az olaszteleki római táborhelyről. *Székelység* 1939. 9–10. sz.
37. Bányai: *Odorheiu – Székelyudvarhely város ismertetése*. Székelyudvarhely 1933.
38. Dr. Lévai Lajos: Nagy Jenő dr. múzeuma Sânmartinban (jud. Ciuc). *Székelység* 1934. 9–10. sz.; Konsza Samu: A Székely Nemzeti Múzeum. *Székelység* 1938. 6–7. sz.; Lévai Lajos: Kollégium, könyvtár, néprajzi múzeum a székely anyavárosban. *Székelység* 1940. 1–2. sz.
39. Kv. 1922.
40. Kv. 1924.
41. Kv. 1927.
42. Kv. 1928.
43. *Câteva monumente istorice din județul Odorheiu*. Minerva, Odorhei, 1932.
44. Józsa János: A Tököli-féle mozgalom hatása Székelyudvarhelyen. *Erdélyi Múzeum* 1934. 7–12. sz. 376–378. o.
Józsa János: Constantin Mavrocordat fejedelem és a piaristák kapcsolata. *Erdélyi Múzeum* 1931.

Mák Ferenc

A délvidéki honismeret és a helytörténetírás kialakulása

Az 1989–90-es közép-európai változásokat követően az utódállamok magyar közösségeinek „műhelyeiben” a felszabadultság friss lendületével újult meg a történelmi múlt, a szűkebb közösség, a kisháza elmúlt évtizedeinek, évszázadainak hagyományai és öröksége iránti érdeklődés. Ahogy a sívó homokon az újra gyökeret verő növényvilág, úgy indult hajtásnak, úgy szökkent szárba, és lombosodott ki a történelem iránti érdeklődés, és fogalmazódott meg a történelmi forráskutatások iránti igény. Hét évtized mulasztásainak pótlása sürgetett a kutatói programok megfogalmazásakor, a monográfiák és monográfiásorozatok kidolgozásakor. És mint minden, lelkesedéstől túlfűtött szándék esetében, most is születtek naiv hittel a valóságtól elrugaskodó ötletek, amelyek azután nem jutottak túl az első fellángolás hevületén, mégis látni kell, hogy a múlt és a múltból eredő közösségi értékek feltárásának, megmutatásának és közkinccsé avatásának szándékában a magyar kisebbség az önmagára találás boldog pillanatait élte meg.

A történetírás legkülönbözőbb változatai születnek újjá ebben az időben. Legkedveltebbek a város-, falu-, illetve településmonográfiák, az iskolák, intézmények múltját feldolgozó művek, az egyháztörténelmi összefoglalók, ugyanakkor megszabadulva korábbi, munkásmozgalmi elszíneződéseitől, megújul az irodalomtörténet- és a művelődéstörténet-írás is. A forráskutatás új lendületet vett, s ha nehezen is, de az évtizedes beidegződések táplálta szorongások lassú oldódásával együtt megnyíltak a korábban szigorúan zárt levéltárak és múzeumok, a közgyűjtemények raktárai és irattárai. Használhatóvá és hozzáférhetővé váltak a dokumentumok többnyire gondozatlan kötegei, mi több, immár

nem tiltják hatalmi eszközökkel a nagyobb, nemzeti gyűjteményekben folytatott módszeres kutatást sem. Rövid pár év leforgása alatt megteremtődtek tehát mindazon lehetőségek, melyek elengedhetlenek a nagy hagyományokkal rendelkező, de a kisebbségi helyzetben hosszú évtizedekig tiltott nemzeti történetíráshoz.

Mindezek azonban valóban csak a külső, politikától és hatalmi kényszerektől immár nem befolyásolt körülmények, adott feltételek. Nehezebb és összetettebb feladat lesz a korszerű tudományos követelményeknek megfelelően újra megalkotni-kidolgozni a kutatás és a történetírás módszertanát, s – ami talán még ennél is nehezebb – a komoly műhelymunka feltételeit biztosító intézményrendszerét. Nem csupán arról van szó, hogy az elmúlt fél évszázad alatt felnőtt történészgeneráció tagjainak – a tudomány mellőzöttsége miatt – nem volt lehetőségük megtanulni a forráskutatás útvesztőjében történő biztos tájékozódást – hogy a forráskritika igazán tudóspróbáló lényegéről ne is szójunk –, hanem elsősorban arról, hogy a történetírás szakterületei, műfajai között húzódó határvonalak sem tisztázottak kellő mértékben. Világosak ugyan a gazdaságtörténet és a politikatörténet közötti különbözőségeik, de a művelődéstörténet nemegyszer ölti magára a társadalomtörténet álruháját, miközben palástja alatt egymásba fonódva jól megfér a település-történetírás az egyháztörténettel, a sajtótörténet a kis közösségek hagyománytörténetének leírásával. A történetíró a szociológia és a néprajztudomány eszköztárából is gyakran kölcsönöz általa használhatónak ítélt eszközöket kijelölt tárgya vagy témája bemutatásához. Persze ez korántsem baj. A történetíró előbb vagy utóbb megleli a legüdvözítőbb utat, s kitűzött céljához kutatói-feldolgozó módszerei is finomodnak, egyre árnyaltabbak lesznek.

Ne feledjük, az esetek túlnyomó többségében ismét csak az alapozásnál tartunk. Amikor 1867-ben megalakult a Magyar Történelmi Társulat, a Toldy Ferenc, Szalay László és Horváth Mihály nevével jelzett, és a XVIII. századi általános irányú anyaggyűjtést megújító és tovább mélyítő történetírás kora a végéhez közeledett.

Nem egészen egy évtizeddel később, 1875-ben Ipolyi Arnold, Fraknoi Vilmos és Szilágyi Sándor személyében a történészek új nemzedéke lépett a történetírás színpadára, megjelenésükkel újszerű kutatói és történetírói szemlélet jutott érvényre. Ők azok, akik – Hóman Bálint szavaival – „a specializálódás és a tudatos munkamegosztás elvét hirdetik (...) felismerik az aprólékos részletkutatás és a monografikus feldolgozás fontosságát.” (Hóman, 1925) Az Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat központi szervezetei mellett azokban az években létrehozták a helytörténeti kutatás vidéki műhelyeit is, közöttük a Szepes vármegyei, a Dél-magyarországi, Bács-Bodrog vármegyei, Hunyad vármegyei történelmi és régészeti társulatot, és a Verein für Siebenbürgische Landeskunde intézményét. A történetírás megújult szempontjai és kritériumai ellenére azonban még közel fél évszázadot kellett várni, hogy Mályusz Elemér 1924-ben a *Századokban* közzétett *A helytörténeti kutatás feladatai* című, korszakos jelentőségű tanulmányában máig ható érvennyel jelölje ki a történeti resztudomány és művelői számára a járható és járni érdemes utat. (Mályusz, 1924) A húszas évek közepén azonban sem a Felvidéken, sem a Délvidéken már nem volt meg a történeti kutatás és a helytörténetírás legminimálisabb lehetősége sem, Erdélyben is visszaszorult a néhány megmaradt, de teljesen önmagára utalt intézmény falai közé. 1920-ban a magyar nemzet egyharmada számára megszűnt a hagyomány és a történelmi örökség nyílt vállalásának, valamint a történettudomány művelésének a lehetősége. A történelemismeret igénye visszaszorult a magánélet legintimebb zugaiba, tényismerete pedig legfeljebb szellemi „csempészáruból” gazdagodhatott. A legszomorítóbb, hogy a kisebbségbe szakadt magyar közösségek az esetek túlnyomó többségében az elmúlt századvég akkor már igen gazdag helyi hagyományait sem folytathatták, nem élhettek az akkor már jól működő történelmi társaságok, egyesületek és műhelyek felgyülemlett javaival, gazdag forrásgyűjteményeivel sem, számukra egyszerűen az önbecsülésüknek támaszt biztosító nemzeti múltismeret vált tilalmassá. Az

utódállamok mindenkori politikai hatalmasai új időszámítást szántak a magyar kisebbségi közösségeknek, amolyan történelmen kívüli valóságot. Ami 1920-ban oly tragikusan megroppant, azt kell ma, közel nyolc évtized múltán Pozsonyban és Szabadkán, Kassán és Csíkszeredában, Ungváron és Lendván, Eszéken és Kolozsvárott, Székelyudvarhelyen és Újvidéken, a történelemkutatás és történetírás valamennyi létező műhelyében megújult eszközökkel folytatni.

1872-ben Temesváron az elsők között alakult meg a *Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-társulat*, amelynek szerteágazó tevékenysége ösztönzően hatott Bács-Bodrog vármegye „helytörténelem, népismeret, statisztika és egy régészet” iránt érdeklődő, jól működő tudományos intézmény hiányát érző történészeire és jó szándékú pártfogóira, hogy maguk is lépéseket tegyenek egy hasonló társulat életre hívása érdekében. Bevált szokás szerint azonban a tényleges cselekvést hosszú sajtóvita előzte meg. 1878. július 7-én a Zomborban megjelenő *Bácska* programadó cikkében hosszan fejtegeti a történelmi társulat megalakításának szükségességét. Ugyanebben az esztendőben Dudás Ödön segédjegyző (később ismert történész) Pacséron megindítja negyedévi folyóiratát, a *Bács-Bodroghot*, olyan jeles történészeket gyűjtve lapja köré, mint Iványi István, Radics György és Steltzer Frigyes. Dudás Ödön lapja 1879. II. évfolyamának első számában megjelentetett *A történelmi társulat* című írásában a következőképpen fakadt ki: „(...) beszélünk, de nem teszünk semmit. Addig tervezünk, addig készülünk, hogy azon idő alatt míg valami eredménye lesz törekvésünknek, megfosztatunk sok oly régi kincsünktől, melyekre az amúgy is fényes múlttal dicsekvő vármegye mindég büszke lehetett volna. A történelmi múlt kutatója kénytelen lesz messze vidékre vándorolni, hogy azokat az adatokat felhasználhassa, melyek itthon az előtt keze ügyében voltak.” Közben a *Bácska* továbbra is olyan írói kör létrehozását szorgalmazta, „melynek egyik szakosztálya a történeti és régészeti dolgokkal” foglalkozna. Dekker Gyula és társai „a

megye múltjának felderítését és a megye természeti viszonyainak megismerését” tekintik a tervezett írói kör elsőrendű feladatának. Évekig folyt a latolgatás, a mérlegelés, mígnem 1883. május 11-én Zomborban „egy vármegyei közgyűlést követő alispáni ebéd után” végre megtartották *Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulata* alakuló közgyűlését. Az alispán által beterveztett társasági alapszabályt a belügyminisztérium 1884. március 21-én jóváhagyta. Ezen alapszabály értelmében a történelmi társulat célja „Bács-Bodrog megye történelmét egész kiterjedésében művelni”. S hogy a társulat valóban jó munkát végezzen, azt biztosítani látszott az akkor már országos hírnévű tudósoknak a vezetőségben történt szerepvállalása is. Az elnöki teendőket végzését Schnausz Endre vállalta, az alelnök Iványi István, a titkár Margalits Ede lett. Az ugyancsak neves történészt. Dudás Gyulát csak az 1890. május 31-i közgyűlésen választották meg a történelmi társulat másodtitkárává.

Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulata működésének harmincöt éve során – 1918-ban történt megszűnéséig – tudóstagjaihoz méltó lelkiismeretességgel tett eleget az alapszabályban vállalt kötelezettségeinek. 1885-től megjelentették negyedévenként kiadott folyóiratukat, a *Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulatának Évkönyvét*, amely – a rendszeres felolvasói ülések anyaga mellett – közölte a történésztársadalom figyelemre méltó dolgozatait is. Mindaz a mára már forrásértékű ismeretanyag, amelyet az évkönyv megjelent harminchárom évfolyama a régészet, néprajz, településtörténet, művelődéstörténet, helytörténet, az általános történet, numizmatika és muzeologia terén összegyűjtött, szinte teljes egészében még ma is kiaknázatlan. (Káich, 1984) Káich Katalin, a történelmi társulat monográfusa rámutat ugyan, hogy a helytörténeti kutatásokat összefoglaló nagy művel tudósaink adósok maradtak, tevékenységük és munkásságuk azonban a XX. századi követők számára is példaértékű. S ha a szintézisig nem is jutottak el, közülük a legkiválóbbak – Iványi István, Thim József, Dudás Gyula, Érdujhelyi Menyhért – megalkották mind-

azon műveket, amelyek egy évszázad múltán is megkerülhetetlen forrásai a délvidéki magyarság történelmi hagyományokra épülő önismeretének. „Ami az általuk felgyűjtött anyag mennyiségét és megbízhatóságát illeti, a mai kutató csak nehezen találhat méltó elismerő szavakat, hiszen arról van szó, hogy ebből a szempontból vidékünkön hasonló teljesítménnyel azóta sem igen dicsekedhet egyetlenegy kulturális intézmény sem” – írta méltatásában a monográfus. (Káich 1980)

Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulata a világháború végén, 1918-ban csendesen szűnt meg, tagjai a háborús években többnyire már csak az összegyűjtött anyag rendszerezésével foglalkoztak. (Egész múzeumot kitevő régészeti és néprajzi gyűjteménye az 1920-as években elveszett, megsemmisült.) Időközben meghalt Iványi István, Bellosics Bálint és Gubitza Kálmán; akiknek pedig idős koruk ellenére volt erejük folytatni a kutatást, azoknak pályája a trianoni döntést követően elszakadt a volt vármegyétől. A Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került délvidéki magyarság intézmények, tudós- és értelmiségi körök nélkül, megfosztva mindennemű tudományos tevékenység lehetőségétől, teljesen kisémmizetten nézett a bizonytalan jövő elé.

Az 1921-es népszámlálás adatai szerint az új délszláv állam területén 461 948 magyar élt. A történelmi Magyarország vármegyei intézményeiből semmit sem sikerült megőrizni, mindössze három napilap – a Szabadkán 1903 óta folyamatosan megjelenő *Bácsmegeyi Napló* és a *Hírlap*, valamint a nagybecskereki torontál című – jelenhetett meg némi szünet után több-kevesebb rendszerességgel. Újvidéken a *Délbácska* (az 1929-ben bevezetett királyi diktatúra idején *Reggeli Újság*) című napilap kapott 1920-tól engedélyt a megjelenésre, Zomborban – a rövid életű (1929–1930) *Friss Újság* utódjaként 1930-1941 között Gyöngyös Dezső napilapja, az *Új Hírek* jelenhetett meg. Minden más kiadvány rövid életűnek bizonyult, vagy a magyar társadalom pénzhánya, vagy a királyi cenzúra szűkkeblősége fojtotta meg. (Fekete, 1941; Kalapis, 1989) Nem jártak nagyobb szerencsével a Csuka Zoltán és Szenteleky

Kornél irányította irodalmi lapok sem. 1928–1929 között a kettejük erőfeszítésének köszönhetően megjelent a *Vajdasági Írás* című folyóirat, mely programadó cikkében megfogalmazta: „tükre szeretnénk lenni e zsíros földdarab mostohán mellőzött szellemének, és minden kulturális megmozdulásának. Reprezentatív szemléje szeretnénk lenni a Vajdaság magyar kultúrájának...” – erejéből, lehetőségeiből azonban nem futotta a tervek megvalósítására. Még nagyobb ambíciókkal indították útjára 1932-ben a *Kalangya* című folyóiratot, amely megjelenése során (1944-ig) mindvégig irodalmi műhelye volt a délvidéki magyar íróársadalomnak. A tudományos igényű történetírás régi hagyományainak felelevenítésére, a kényszerűen megszakadt örökség folytatására nem nyílt lehetőség. (Szirmai, 1941)

1935-ben a *Kalangya* szerkesztői a májusi számot egyfajta társadalmi látletnek szánták, leírását szerették volna adni a jugoszláv valóság mindazon körülményeinek, amelyek Tóth Bagi István *Pusztulunk, veszünk...* című tanulmányának címében megfogalmazott végkövetkeztetésnek is beillő megállapításhoz elvezettek. Kende Ferenc *Magyar szellem – kisebbségi szellem* című bevezető tanulmányában meglepő határozottsággal fogalmazott: „Jugoszláviában élő magyarságunk szétszóródottságának, társadalmi, gazdasági és kulturális szervezetlenségének valóságos okait kimutatni legsürgősebb és legfontosabb feladatunk. Amíg életmegnyilvánulásainknak minden gyökérszálát alaposan nem ismerjük, addig meddőségre van kárhozható minden olyan tevékenységünk, ami életerőnket gyarapítaná. Minden törekvésünk hiábavaló és sziszifuszi munka, ha a dolgok mélyére nem tekintve a valósággal nyíltan szembe nem nézünk.” Nyílt és határozott beszéd – nem is kerülte el a hatóságok figyelmét. Ugyanott Szirmai Károly *Íróink és közösségünk* című rövid cikkében kimondta: „Mint a szélrózsa minden irányába szétvert falka, úgy bomlott szerte a trianoni békeszerződéssel a magyarság. Útmutató szellemekben a jugoszláviai magyarság volt a legszegényebb. Pedig az új korszak beköszön-tével legjobban a mi tradícióatlan és öntudatlan népünk szorult

volna rá tanácsadóra, tizenhét esztendő alig változtatott ezen az állapoton. Sőt rosszabbodott a helyzet, mert elszegényedtünk, s mert jövőnk egyre kevesebb utánpótlással kecsegtet. De leginkább azért, mert népünk felébresztése és megmentése érdekében eddig vajmi keveset tettünk.” A továbbiakban azt kifogásolja, hogy a magyar közösség szellemi vezetőiből hiányzik „a kisebbségi életre való teljes áthasonulási képesség”. A huszonhat írással szereplő szerzők többsége kimondva vagy kimondatlanul a magyar közösség társadalommá szervezését – s vele együtt intézményrendszerének kiépítését – tartja a legégetőbb feladatnak. Ez az egyetlen lehetősége annak, hogy a megkerülhetetlen sorskérdésekkel szembeesülve végre a délvidéki magyar kisebbség körében is kialakuljon az egészséges önvédelem reflexe. A cenzúra azonban zokon vette ezt a korábban soha nem tapasztalt határozottságot, s a már nyomdában lévő lapszámot az ügyészség betiltotta. (*Kalangya-Híd*, 1935-1994) A hatalom erőszakos közbelépése kétségtelenül egy kibontakozó népismereti mozgalom munkáját számolta fel, a lendület megtört, és hasonló együttes kiállásra a két háború közötti időszakban nem került sor. (Szirmai, 1941) Megszaporodtak azonban az egyéni kiállások, Kende Ferenc, Szegedi Emil, Draskóczy Ede, Deák Leó és Csuka János kisebbségpolitikát is érintő cikkeiben és tanulmányaiban az ellehetlenített magyar kisebbségi társadalom nyomorának okait kutatva rendre a jogfosztottság, a kirekesztettség történeti-szociológiai forrásaira mutatnak rá. (Arday, kézirat)

Az ilyen fokú társadalmi szervezetlenség közepette gondolni sem lehetett arra, hogy a történelem, a népélet, a művelődéstörténeti kutatások számára bárhol is műhelyt vagy intézményt teremtsenek. A délvidéki magyarság kisebbségi élete a többségi nemzet részéről megnyilvánuló politikai nyomás – és elnyomás – következtében akaratlanul is átpolitizálódott. Átpolitizálódott már azzal is, hogy elvileg a túlélési stratégiák kidolgozására kényszerült (volna), s ehhez valamennyi társadalmi és történelmi adottságával és örökségével számot kellett volna vetnie. Ebből eredt legsúlyo-

sabb tragédiája is: hagyományos történelmi örökségtől megfosztottan kellett olyan erős társadalommá szervezni a közösséget, amely határozott politikai képződményként birtokában van azon eszközöknek, amelyek segítségével képes lesz saját érdekei megfogalmazására, saját sorsa alakítására, történelmi örökségnek tekinthetők az ipari-gazdasági háttértől kezdve a pénzügyi intézményrendszeren át a tudományos és művelődési intézményekig mindazon adottságok, amelyek vagy eleve léteznek, vagy esetleges hiányuk a lehető legsürgősebb pótlásra mozgósítja a közösséget, s amelyek a társadalom életének működéséhez – akár láthatatlanul is – biztosítják a feltételeket. A közel félmillió délvidéki magyarság számára a társadalmi körülményekből eredően sem a nemzeti hagyományok vállalása – a történelemismeret –, sem a teljes mértékű politikai szerepvállalás lehetősége nem volt adott. Ami persze megfordítva is érvényes: lehetetlen volt a társadalommá szerveződése, mert a vele szemben érvényesített többségi politika megfosztotta anyagi és szellemi örökségtől – kisközösségi szokásrendjétől kezdve a létezésének anyagi feltételeit biztosító kisebb-nagyobb földbirtokaival együtt a nemzeti kultúrájának, vallási meggyőződésének szabad vállalásáig úgyszólván mindentől. A kényszerhelyzet – a történelemből egyébként jól ismert – szorításából kibújni azonban felettébb nehéz. A gyarmati sorból történő felemelkedésnek a legbiztosabb útját a múltban is a szellemi önépítés jelentette. Az utódállamok magyarsága esetében ez jelentős időeltolódással játszódtott le, s csak a diktatúrák bukásával, a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején teljesedhetett ki.

Az 1941-ben bekövetkezett területi visszacsatolás érthetően kedvezően befolyásolta a délvidéki magyarság társadalmi és tudományos életét is, 1944 őszén azonban a kibontakozás lehetősége újra a semmibe veszett. Ám az alig több mint három év jelentős történelmi munkák megírására adott alkalmat. Még 1941-ben Csuka Zoltán szerkesztésében *A visszatért Délvidék* címmel közel hatodfélszáz oldalas monográfiát jelentetett meg a budapesti Halász Irodalmi és Könyvkiadóvállalat. A monográfia a vidék történetírá-

sa szempontjából is jelentős, lévén, hogy közel negyedszázad mulasztását igyekezett pótolni, ugyanakkor az olyannyira hiányzó, és a délvidéki svábok részéről példamutató pontossággal összeállított „nemzeti kataszter” hiányára is felhívta a figyelmet. A mű településtörténeti leírásai, demográfiai és gazdasági statisztikai mutatói pedig ma is forrásértékűek. *A visszatért Délvidék* című vaskos kiadványa nyitánya lehetett volna annak a régen várt szintézisnek, amellyel egykor Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulata adós maradt. A Zombor-Budapest székhelyű Szenteleky Társaság is nagy ambíciókkal látott a kiadói tevékenységhez. 1943-ban megjelentette *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1917–1933* című könyvét, a délvidéki magyarság szellemi életének pótolhatatlan jelentőségű dokumentumát, valamint év nélkül kiadták Lévay Endre *Dél kapujában* című, a magyar szociográfiailrodalom legszebb hagyományaira emlékeztető kötetét. Ugyancsak 1941-ben, a szabadkai Minerva könyvkiadónál látott napvilágot Csuka János *Kisebbségi sorsban* című kétkötetes műve, amelyek közül az első kötet a népelettel foglalkozó, statisztikai adatokkal gazdagon illusztrált tanulmánygyűjtemény. Ezek az írások azonban zömükben 1940–1941-ben keletkeztek, abban a kisebbségek szempontjából egyre kedvezőbbé váló politikai légkörben, amely a történelmi változásokat megelőzte. Csuka János váratlanul, de annál feltűnőbb módon, felkészült társadalomkutatóként lépett az olvasók elé. A történetírás – ezen belül a településtörténet – is megtette első lépéseit: 1944-ben Zomborban a *Kalangya* kiadásában megjelent Muhi János *Zombor története* című munkája, amely szerényebb ugyan a fél évszázaddal korábban született műfajbeli társainál, Iványi István Szabadka város története, vagy Érdujhelyi Menyhért *Újvidék története* című könyveinél, de mindenképpen a történeti gondolkodás felszabadultságáról tanúskodik. A szerző a kötethez írt Zárószóban szemrehányást tesz az elődöknek: „a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat tagjai, akik 60 éven keresztül dolgoztak Zomborban és feldolgozták a megye, számos

város és község múltját, éppen csak Zombor történetét nem írták meg, noha ez a város volt a társulat székhelye...” (Muhi, 1944)

A történeti kutatások és a történetírás tekintetében ígéretesnek indult a délvidéki magyarság számára az új történelmi korszak. Figyelembe véve azt a tényt, hogy kerek huszonkét éven át intézményes formában semmilyen történeti jellegű kutatás, módszeres adatgyűjtés vagy dokumentálás, semmilyen intézményes forráskutatás nem folyt, nem folyhatott, egészen kivételesnek tekinthető az a teljesítmény, amelyet az 1941–1944 közötti alig több mint három év produkált. Később, amikor budapesti magányában Csuka János – a megjelenés leghalványabb reménye nélkül – megírta *A délvidéki magyarság története 1918–1941* című nagy jelentőségű munkáját, bevezetőjében kénytelen volt megállapítani: „Amennyire lehetséges, idézni óhajtja e könyv mindazokat az okmányokat, hírlapi cikkeket, amelyekre utalás történik. A kisebbségi történetírónak ebben a vonatkozásban is különösen nehéz helyzete van a Délvidéken. Adat a felszabadulás pillanatában sehol egybegyűjtve nem volt. A legfontosabb mozgalomra, a hajdani, 1929-ben betiltott Magyar Párt cselekvéseire vonatkozó adatok vagy eltűntek, vagy szétszóródtak.” (Csuka J., 1995) Megállapítása a történeti kutatás és a történetírás minden más területére is érvényes. (Ezért lesz a későbbiekben a történetírás úgyszólván egyetlen forrása a délvidéki magyar sajtó, ami egyben a sajtótörténeti kutatásokat is erőteljesen felértékeli. A közgyűjteményekből a háborús pusztítások és az „ideológiai fertőtlenítések” során a dokumentumok jelentős része eltűnt, 1918–1920 után pedig az új délszláv adminisztrációra a legkevésbé sem volt jellemző a közéleti eseményeknek, vagy az államigazgatási folyamatoknak a írásban történő dokumentálása. Ez volt az „utasításos közéletiség” korszaka.)

Minden képzeletet felülmúló pusztítással „állt helyre” 1944 novemberében a jugoszláv hatalom és közigazgatás a Délvidéken. Az újra kisebbségi sorba került magyar közösség megfélemlített-ségére jellemző – egyben az elszenvedett borzalmakat is minősíti

–, hogy a szerb partizánok bevonulását követő véres megtorlásról csak közel fél évszázad múltán jelenhetett meg az emlékeket egybegyűjtő kiadvány (Matuska Márton: *A megtorlás napjai*, 1991). Múltról, nemzeti történelemről, hagyományról, örökségről szólni évtizedeken át nem lehetett. Az erővel átpolitizált közgondolkodás egyedül a baloldali örökséget, a kommunista ideológia történetét, a munkásmozgalom „haladó eszméjét” és a dicsőséges népfelszabadító háború ugyancsak erősen túldimenzionált és ideológiailag kiszínezett történetét, a „padláhadosztályok” forradalmi hagyományait tekinthette egyszerre örökségnek és mozgalmi útmutatónak. Hagyományról nem, csak a népelet munkásmozgalmi „előtörténtéről” lehetett szólni, s a történelmi idők is csupán a partizánmozgalom kezdetéig, valamint a kommunista párt illegális tevékenységéig nyúltak vissza. A szabványosított közgondolkodás korszakát persze korántsem csak a jugoszláviai nemzeti kisebbségek szenvedték meg, az ideológiai kényszer erősen eltorzította a délszláv népek történelmi gondolkodását is. Szeli István 1992-ben *A kiszolgáltatott kultúra* címmel Kalapis Zoltán *Betűk és képek* című kötetéről írt méltatást. Meglátása a délvidéki magyarság elmúlt közel nyolc évtizedére általában is érvényes: „A kisebbségi kényszerhelyzetből eredő kulturális tudatkiesés, tudatzárlat és téveszmék mélyhátterében – írta Szeli István – mégis legtöbb esetben a kisebbségi ember társadalmi, politikai, nemzeti és (állam)polgári státusának bizonytalanságai rejlenek. A vajdasági magyarság kulturális öröksége, értékei, tudományos teljesítményei, művészetének kincsei és emlékei mint egyféle corpus alienum természetesen nem épülhettek bele a többségi népek új államalakulatába, amely – éppen azért, mert nem volt klasszikus nemzetállam – még önmaga kultúrájának mibenlétét, műveltségének koordinátáit sem volt képes megfogalmazni az adott keretek között.” (Szeli, 1983) A kultúra – ezen belül a történelmi örökség – nemzeti hagyományainak háttérbe szorulása pillanatában annak humánus tartalma megszűnt hivatalosan létezni, s legfeljebb a gazdasági-politikai eszmeiség (a testvériség-egység eszméjén belül

egymásra talált különbözőség, az internacionalizmus) kiszolgálójának szerepét szánták neki. Ez erőteljesen kihatott a kulturális élet minden területére, ami azután egyenesen a kultúrtörténeti folyamatok – és egyben a történetiség – tagadásához vezetett.

Ez a történelmi kényszerhelyzet egészen 1989-ig, a kommunista ideológia közép-európai térvesztéséig tartott. A négy és fél évtized során azonban voltak korszakok, amikor lazult az ideológiai fegyelem, olyankor lehetett hivatkozni történelmi tényekre, máskor, az „eszmei rendteremtések” idején pedig a hatalom keményen megtorolta az „elhajlásokat”. Tudományos értelemben vett forráskutatás és történetírás azonban nem létezett. 1957. február 8-án jött létre az újvidéki Forum Könyvkiadó, ezt megelőzően, 1950-től az ugyancsak újvidéki Testvériség-Egység Könyvkiadó Vállalat jelentetett meg, többnyire propaganda jellegű magyar nyelvű kiadványokat. Az első, történelmi tárgyú monográfia megjelentetésére 1967-ig kellett várni. Ekkor tették közzé, a kor kívánalmának megfelelően, Mirnics József *A bácskai munkásmozgalom a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásáig* című könyvét, valamint Urbán János *Tűzsziget – Az adai földmunkás – és munkásmozgalom krónikája* című művét. (Második, az 1919–1947 közötti korszakot feldolgozó része 1980-ban jelent meg.) Meg kell hagyni, bármennyire doktriner kiadványok voltak, mégis üde színfoltot jelentettek a párthatározatokat tartalmazó, valamint a felszabadító háború népies szürrealizmusát bemutató kiadványok özönében – nem is szólva Tito marsall világforradalmi gondolatainak hatalmas lendületű propagálásáról. Hét évvel később, 1974-ben jelent meg a történész Mészáros Sándornak *A tanácsköztársaság és a vajdaságiak* című könyve, ám az év eseményét Nagy Sándor ismert régész és történész *Dombó középkori monostor és erőd* című monográfiája jelentette. A könyvet a Forum Könyvkiadó *Kövek* című, a hagyományfeltárást szorgalmazó könyvsorozata első köteteként adta ki, s a XIII. századi bencés kolostor régészeti maradványait bemutató kiadvány valódi áttörést jelentett a történeti kutatások felé.

Az irodalomtörténeti kutatások műhelyeiben látszólag egyszerűbb volt a helyzet. 1968-ban az európai ifjúsági mozgalmak erősen éreztették hatásukat Jugoszláviában is, akkoriban úgy tűnt, talán lehet valamennyire humanizálni a kommunista világot is. Az „ideológiai lazítás” pillanatában azonban újra kiéleződött a horvát-szerb ellentét, ami kiváló ürügyként szolgált az európai liberális eszmei áramlatok követőivel történő leszámolásra is. (1974–1975-re az ortodox baloldali erők újra megerősítették pozícióikat.) 1968-ban azonban még megjelenhetett Bori Imre *A jugoszláviai magyar irodalom története 1918-tól 1945-ig* című műve, mely máig vitatott módon a délvidéki magyar irodalom önállóságát, külön útját, önálló fejlődését igyekszik bizonyítani, mi több, az irodalomtörténész hajlik arra, hogy ehhez ideológiát is gyártson. Ez az út, mesterségesen kreált belső logikai rendjéből eredően, nem vezethetett máshová, mint a *Magyar Szó* 1983. február 20-i számában megjelent *Még Illyés Gyulától sem!* című politikai pamflet megfogalmazásához. Bori Imre e cikkében keményen bírálta – s egyben visszautasította – Illyés Gyulának a *Frankfurter Rundschau*-nak 1982. december 21-én adott nyilatkozatában a délvidéki magyar értelmiség nemzetietlen magatartásával szemben megfogalmazott határozott megállapítását. Komoly figyelmeztetés volt ez mindazok számára, akik a Tito halála utáni korszak ideológiai fegyelmének gyengülésében bíztak.

Bori Imre 1974-ben kiadta *Irodalmi hagyományaink – kilenc évszázad írásaiból* című válogatását, melyben messze a múltba visszanyúlva valóban hitelesen bizonyítja a történelmi Magyarország déli területén is otthonra lelt irodalom máig vonuló hagyományait, ám ezt a régió irodalmi különállóságának bizonyítására használja fel. „Bori koncepciója azért bizonyult naivnak és egyre inkább károsnak – írta Vajda Gábor 1994-ben –, mert azzal a hivatalos kultúrpolitikával lett azonos, amely a nagyvilág előtt azt akarta bizonyítani, hogy a Vajdaság Autonóm tartomány nem akadályozza, hanem inkább serkenti a nemzetiségi kultúra és művészet fejlődését.” (Vajda, 1994) történeti gondolkodásunk

jelenének kérdését vizsgálva mindez azért fontos, mert a hatalom által kijelölt kényszerpálya jellegéről árulkodik. Arról az ideológia-
ilag erősen determinált kényszerhelyzetről, amely négy évtizeden keresztül lehetetlenné tette a délvidéki magyarság számára a közöségi önmeghatározás kérdésével történő nyílt és őszinte szembesülést. Kijelölte azt a határt, amelyet nem volt tanácsos átlépni.

Amit nem tehetett meg a történetírás, azt – más eszközökkel, más megközelítésben – megtette a (történeti) nyelvészet és a néprajztudomány. A Forum Könyvkiadónál a politikai oldódás idején, 1967-ben jelent meg Penavin Olga *Szlavóniai (kórógyi) szótárának első (A–J)* kötete, melyet 1975-ben követett a második (K–P), 1978-ban pedig a harmadok (*R–Zs*) kötet. Az első könyv elé írt bevezetőben, röviden ugyan, mindössze egy bekezdés erejéig, de szó esik a „rég Magyar település”-ek 1290-ig visszanyúló múltjáról is. A szótár elkészítése egy nagyszabású történeti mű, az 1981-ben megjelent *A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon)* című monográfia megírásához vezetett. A könyv fontos szerepet játszott abban, hogy az érdeklődés erőteljesen a népelet kutatása felé forduljon, hogy felhívja a figyelmet a hagyományok törekeny és tűnékeny voltára. Ezzel, közvetett módon ugyan, de meghatározó szerepet játszott a „visszaszerezhető” történeti gondolkodás reményének erősítésében. 1976-ban a Forum útjára bocsátott *Hagyományaink* című sorozatának első kötetét, melyet szigorúan csak a szépirodalmi és esetenként a néprajzi emlékek gyűjteményének szánt. E sorozat ötödik köteteként 1976-ban, Penavin Olga szerkesztésében látott napvilágot a *Szlavóniai hét-köznapok* című, néprajzi tanulmányokat tartalmazó válogatás. A nyolcvanas évekkel kezdődő időszak a délvidéki magyarság tudományos életében a valóban jelentős néprajzi monográfiák, résztanulmányok és összefoglaló művek kora, mely visszavonhatatlanul a népelet felé fordítja az érdeklődést. A művek apró mozaikkoc-kákból állítják össze a magyar közösségnek azt a reális képét, melyhez – egyre égetőbben – a történelmi tartalmakat is meg kellene találni.

A néprajztudomány elmélyülése, eredményeinek kiterjedése döntő módon befolyásolta a népismeretnek mint történeti tudománynak a megjelenését. Mályusz Elemér a már idézett, 1924-ben közzétett *A helytörténeti kutatás feladatai* című tanulmánya után, 1936–1937-ben, egyetemi előadásának vázlataként *Előadások a népiségtörténetről* címmel kidolgozta a helytörténetírás módszertanát is. Meggyőződése, hogy az önmagában is módfelett összetett népiségtörténet nélkülözhetetlen a helytörténetírás lényegi meghatározásakor, hiszen voltaképpen társadalmi tartalmát nyújtja annak a területi képződménynek, amelynek múltját és eredetét kutatjuk. „Ehhez – írta – a következő tudományágaktól kívántam segítséget igénybe venni: nyelvtudomány, néprajz, szociológia, etnológia, antropológia, földrajz, településtudomány, archeológia, statisztika, művelődéstörténet.” A maga köré gyűjtött fiatal kutatók, útmutatásai alapján, nekiláttak a történelmi Magyarország volt vármegyei történetének megírásához. Szabó István *Ugocsa megye* címmel, *Magyarság és nemzetiség, tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből* alcímmel 1937-ben, az MTA közreműködésével jelentette meg a tervezett sorozat első monográfiáját. A szerző kutatásainak célját így fogalmazta meg: érdekelte, „Hogyan alakult ez ki a történeti fejlődés sodrában, miként fejlődött, gazdagodott, milyen behatások iránt volt fogékony, mit vett át s mit adott ő másoknak a művelődés terén, mindez, reméljük, a munka során egyre határozottabb vonásokkal fog majd feltűnni, s ezzel a megértéssel a tudományos kutatás hozzásegíti a magyarságot, hogy az ő élete is megújuljon minden nemzeti gondolat örök forrásából.” Az tehát, hogy a délvidéki magyarság szellemi életében a néprajz és a néprajztudomány – ezen belül a népiségtörténet – egyre fontosabb helyet foglalt el, remélni engedte, hogy a társtudományok megerősödésével előbb-utóbb létrejönnek a feltételek a táj és a nép közös múltjának történeti feldolgozásához. (Katona, 1984) A féllégáisan elvégzett demográfiai kutatások ugyanis a magyarság katasztrófális méretű erodálásáról árulkodtak, s ennek megállításához, megfékezéséhez

elsősorban a közösségi önmeghatározás esélyeit, lehetőségeit kellett megtalálni. (Mirnics, 1996; Csuka J. 1995)

A határozott politikai tiltások közepette mégis történt valami, ami minden bizonnyal a helytörténeti kutatások kezdetét jelentette a Délvidéken. Zenta város 1966-ban ünnepelte alapításának 750. évfordulóját. Az évforduló méltó megünnepléséhez a községi népbizottság szeretne volna elkészíttetni a város monográfiáját, ezért az előkészületek során, az 1961 októberében megtartott ülésén úgy döntött, megkezdik a településtörténeti kutatásokat. A feladatot a Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Egyesületére bízta, azzal a kikötéssel, hogy elsősorban „helyi erőkre”, másodsorban pedig a városból elszármazott, neves tudósokra kell támaszkodniuk. Így jelent meg 1964-ben a Zentai Monográfia Füzetek első köteteként Szeli István *Zenta írói* című munkája.

Zenta város monográfiája mindazonáltal máig nem készült el, aminek okát nem a helytörténeti kutatók mulasztásában kell keresni, hiszen 1964-től három tucatnál is több füzetet jelentettek meg, ennek háromnegyed részét magyar nyelven. A szándék komolyságát jelzi a részfeladatok pontos és precíz kidolgozása. S hogy a szerkesztők mennyire a monográfia megkövetelte teljességet tartották szem előtt, mi sem bizonyítja jobban, mint az olyan, önmagában is páratlan jelentőségű könyv megjelenítése, így Fábri Nándor *Zenta földrajza*, Vígh Ágoston *A zentai kórház története*, Huszágh László *A zentai gyógyszerterek története*, Fábri Jenő *Zenta a török uralom alatt*, Guelmino János *Zenta és környékének növényvilága*, vagy Tolmácsy Géza több műve közül a legkiemelkedőbbek, a *Bankok és részvénytársaságok (1876–1944 között)*, valamint a kétfüzetnyi terjedelmű *A zentai társadalmi egyesületek 1918-ig* című kiadványok voltak. A felsorolás persze korántsem teljes. A kezdetben évente két-három füzetrel jelentkező tudományos vállalkozás lendülete a nyolcvanas évek második felében, elsősorban anyagi okokból, lelassult. 1991-ben látott napvilágot Guelmino János *Zenta és környékének állatvilága I. – Gerinces állatok*, valamint 1995-ben a Zentai Monográfia Füzetek

37. kiadványaként Barta László – Balassy Ildikó *A zentai csata* című munkája. A füzetek túlnyomó többsége elmélyült kutatómunkára és kiváló tárgyismeretről vall.

1985-ben, a húsz éve alatt elvégzett munka értékelésekor és a még megoldásra váró feladatok kijelölésekor Keresztényi József *Konkretizálni Zenta monográfiáját* című írásában arra a kérdésre, hogy miért van szükség e valóban mélyenszántó kutatói munkára, a következőképpen fogalmazott: „Azért, hogy Zenta történelmi, gazdasági, társadalmi, politikai stb. életének valamennyi fellelhető ágazatát, mozzanatát, történéseit felkutassuk, hogy azt egyrészt bárki bármikor használhassa, másrészt, hogy kinyomtatva megmaradjon az utókornak.” Egy évszázaddal később tehát újra megfogalmazódott Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulatának célkitűzése! Keresztényi József azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a füzetek egy jelentéktelen része elveszítette időszerűségét. (Keresztényi, 1985) Főleg az akkori közelmúlt eseményeinek feldolgozására vonatkozik ez, hiszen a napi politikai elvárások erőteljesen befolyásolták a társadalmi események bemutatását és értelmezését. 1989–1990 után még inkább megmutakoztak az ideológiai elszíneződések, ezzel magyarázható, hogy a résztanulmányokból máig sem állt össze Zenta város nagy gonddal előkészített monográfiája. (Összeállt viszont Óbecse monográfiája, ám ugyanilyen okokból ez az anyag sem jutott el a megjelenésig.) Mindemellett a zentaiaknak ezzel egy időben egy másik, a Zentai Füzetek című sorozat beindítására és életben tartására is futotta az erejükből. A kevésbé tényorientált, inkább irodalmi-visszaemlékező, vagy a művelődési élet időszerű eseményeit bemutató sorozat ma már hozzá tartozik a város életéhez. A Zentai Füzetek egyik kiemelkedő kötete, a magyar néprajztudomány számára is értékes kiadvány az 1974 márciusában megjelent Kiss Lajos *Horgosi népdalok* című gyűjtése. Valóban páratlan, a Délvidéken pedig egyedülálló az az ügyszeretet, mellyel a zentaiak városuk múltja, történelme, öröksége és hagyományai felé fordultak.

Nem kimondottan egy majdani monográfia előmunkálataként érdekében, de hasonló módon a szellemi örökség számbavételének szándékával indult útjára Szabadkán az *Életjel Könyvek* és az *Életjel Miniatűrök* sorozata. Az előbbi a város nagy szülöttjeinek – Kosztolányi Dezsőnek, Csáth Gézának – korábban publikálatlan művei megjelentetését vállalta, az utóbbi jobbra élő személyek visszaemlékezéseit, életrajzi számvetéseit tartalmazza. Az *Életjel Könyvek* 2. köteteként 1973-ban jelent meg Kolozsi Tibor nagy jelentőségű munkájának, a *Szabadkai sajtó (1848–1919)* első kötet. (A másodikat, az 1919–1945 közötti korszak anyagát 1979-ben a Forum jelentette meg.) „Szellemi életünk múltjának felmérésében az utóbbi esztendőben nem egy olyan munka hagyta el a sajtót, amely az eddig alig ismert, vagy teljesen ismeretlen tevékenységek eredményeit tárta fel. Ezekből a művekből kiderül, hogy a háborúk és hódoltságok során több évszázadon át pusztított és nemegyszer tövig lerombolt városnak, Szabadkának olyan kivételes értékű szellemi múltja van, amely éppen tragikus történelmi útja folytán rapszodikus és a maga nemében egyedülálló fejezeteket tartalmaz” – fogalmazódott meg a sajtótörténeti monográfia első kötetének megjelenésekor. A sorozat egyik legfontosabb kötet, Pálinkás József *Szabadka népoktatása 1687-től 1918-ig* című könyve 1974-ben jelent meg. A miniatűrök sorozatban ugyancsak 1974-ben jelent meg Szabadka XIX. századi monográfiájának, Iványi Istvánnak *Visszaemlékezéseim életem folyására* című emlékirata, illetve az 1985-ben Vojnits Oszkár, *Afrikai út, 1884* című naplója. Mindkét füzet forrásértékű.

Szabadkán csak a nyolcvanas évek elején érezték úgy, hogy egy évszázad elmúltával újra időszerű lenne megírni és közzé tenni a város monográfiáját. E feladat elvégzése céljából hozták létre a *Szabadkai Monográfia Társadalmi Szervezet* elnevezésű, hangzatos és eleve túlméretezett, a „történelmemnek a dialektikus materializmus alapján, a korszerű társadalmi gyakorlat követelményei szerinti” újraértékelését feladatául kitűző intézményt. A szervezet 1986 júliusában *Pro Memoria* címmel kétnyelvű közlönyét is

megjelentette, amely évente kétszer számolt be az elvégzett munkáról. Legnagyobb érdeme azonban az, hogy folytatásokban szerb nyelven is elkezdte közölni Iványi István jeles várostörténeti monográfiáját. A monográfia előkészítő munkálatainak – és a *Pro Memoriának* is – az 1991-ben kirobbant délszláv háború vetett véget. A Szabadkai Monográfia Társadalmi Szervezet *Monográfiák* címmel könyvsorozat kiadását is tervezte, ám mindössze néhány kiadvány megjelentetésére futotta a nagy felbuzdulásból. Közülük minden bizonnyal a legjelentősebb Mojzes Antal magyar és szerb-horvát nyelven 1985-ben megjelent *A közoktatás története Bajmokon* című kötete. Ugyanakkor a „monográfia-társaság” *Bibliográfia* sorozatának önálló füzeteként megjelent a *Szabadka bibliográfiája 1764–1869* című forrásértékű kiadvány is. (Az 1870–1918 közötti időszakot feldolgozó második füzet jóval később, csak 1993-ban jelenhetett meg.)

Magyarkanizsán a város iránt elkötelezettséget érző értelmiségiek csoportja hasonló módon gondolkodott, mint a zentaiak. Ők is úgy érezték, hogy az 1993-ban, megalapításának 900. évfordulóját ünneplő városról mindenképpen érdemes lesz monográfia formájában is megemlékezni, s ehhez idejében el kell kezdeni a szervezést. Ezért már 1970-ben létrehozták a monográfiabizottságot, de a csendben folyó munkálatok ellenére csak másfél évtizeddel később, 1986-ban jelentették meg Szekeres László *Kanizsa múltja a régészeti leletek fényében* című értekezését, s a kiadvánnyal útjára indult a *Kanizsa Monográfiája* füzet sorozat. Urbán János 1988-ban *Parázs föld* címmel a város és környéke munkásmozgalmi múltjára tekintett vissza, a sorozat harmadik füzeteként Szöllősy Vágó László 1991-ben közzétette *Iskoláink krónikája – fejezetek a kanizsai oktatásügy történetéből* című könyvét. Ugyancsak 1991-ben *Dokumentumok és források* címmel értékes és kevésbé hozzáférhető dokumentumokat tettek közzé, közöttük található Appel Ede, Ó-Kanizsa nagyközségről írt, és 1886-ban megjelentetett műve is. Bár tekintélyt parancsol a magyarkanizsai monográfiatársaság tevékenysége, egy időben úgy tűnt, messze elmaradtak a zentaiak

kutatómunkája mögött. S talán ez volt a szerencsénk, hisz ily módon a politika nem erőltette rájuk a felesleges és oktalan ideológiai értelmezés kényszerét. Így történhetett meg, hogy a kiadványok sokaságával nem mérhető, tehát nem a széles olvasóközönség előtt folyó előmunkálatokkal, részösszefoglalók nélkül jelent meg 1995-ben, Dobos János, Hegedűs Antal, Koroknay Ákos, Rokay Péter és Szekeres László közreműködésével, Papp György szerkesztői irányításával *Kanizsa monográfiájának* első, az őskortól az 1848-ig terjedő korszakot feldolgozó kötete. A megjelenés alkalmából Papp György így foglalta össze az óriási munka lényegét: „Negyed évszázad múlt el azóta, és gondoljunk csak bele, mi minden történt azóta velünk, világok omlottak össze, változtak meg körülöttünk, és ezek a világok, ideológiák a nagy művet is formálták, koncepcióját befolyásolták, megszületését fékeztek vagy gyorsították, olyannyira, hogy máig már írásának is története van, nem is akármilyen.” (Papp Gy. 1995) Annyi bizonyos, hogy e félezer oldalas műben méltán ünnepelheti a délvidéki történetírás nyolc évtizedes kisebbségi sorsának első, igazán jelentős településtörténetét. Amely – tegyük hozzá nyomban – egyben több is, mint településtörténet, hisz Magyarkanizsa mellett Adorján, Horgos és Martonos falvak történelmét is részletesen tárgyalja. A tervek szerint az első kötetet további négy fogja követni, valamennyi szerb nyelvű fordításban is megjelenik.

1969-ben – ahogyan Szeli István egyik tanulmányában fogalmazott a „jugoszláviai hungarológia fejlődésének második szakaszaként” létrejött a Hungarológiai Intézet, amelyet a Bölcsészettudományi Kar alapított ugyan, de a kezdeti néhány évben a kartól szervezetileg függetlenül végezte munkáját. (Az első szakasz valószínűleg a Bölcsészeti Kar Magyar Nyelv és Irodalom tanszékének 1959-ben történt megalapításával kezdődött.) (Szeli, 1986) A Hungarológiai Intézet létrehozása valóban ígéretesnek tűnt, annak ellenére, hogy alapjait a politikai szólamok ködfelhőjében rakták le. A jugoszláv szocializmus az öngazgatási rendszer bevezetésével – szólt az ideológiai indoklás – eljutott fejlődésének arra a

forradalmi magaslatára, amikor a délszláv népek testvéri együttélésének keretében a korábbi nemzeti kisebbségek – közöttük a magyar kisebbség – jogi és társadalmi helyzetében lényeges, minőségi változás állt be, ezért a negatív jelentéstartalommal bíró „kisebbség” megjelölés helyett a „nemzetiség” az elfogadott. „A nemzetiség tehát nem a nemzettel szemben, hanem a kisebbséggel szemben bír megkülönböztető jelleggel” – fogalmazta meg Rehák László A „nemzeti kisebbségektől” a „nemzetiségek” felé című írásában. (Rehák, 1973) A délvidéki magyarság tehát nem azért alapíthatott tudományos intézetet, mert kulturális öröksége, történelmi hagyományai és társadalmi-közösségi igényei révén alkotó részévé vált a délszláv népek közösségének, hanem mert maga a politikai rendszer jutott fejlődésének magasabb szintjére, s a „jugoszláv út” humánus arcát a világnak is meg kellett mutatni. A köréje kifeszített ideológiai védőháló persze erősen befolyásolta az intézet feladatainak meghatározását is. A kutatások területeit a következő módon jelölték ki: 1. a jugoszláviai magyar irodalom története (beleértve az 1918-as fordulatot megelőző „előtörténetet” is), 2. a jugoszláviai magyar nyelv kérdései, 3. a magyar-délszláv régebbi és újabb kapcsolatok vizsgálata, 4. a jugoszláviai magyar művelődés történetének, e kultúra szociológiai alapjainak kutatása (színház, sajtó, intézmények, folyóiratok, társulatok), 5. a folklór, a hagyomány- és szokásvilág, a népköltészet vizsgálata. Emellett külön tevékenységként jelölték meg a szótárkészítést is. (Szeli, 1986) Mind az öt feladatkör azonban szigorúan a komparatiztika körén belül nyerhetett létjogosultságot. Elsőrendű feladat volt ugyanis bizonyítani, hogy a régió népeinek békés együttélése, társadalomformáló ereje az önigazgatási rendszerű szocialista társadalmon belül nyerte el legfejlettebb történelmi formáját, ami persze erőteljesen a délszláv állam történelmi szerepére utalt. A népek békés együttélését biztosító államforma a nemzetek és nemzetiségek kultúrájának soha nem tapasztalt gazdagodását tette lehetővé, s az együttélés előnyeit minden alkalommal illető módon kidomborítani. Szeli István, jeles egyetemi oktató, a

Hungarológiai Intézet alapító-igazgatója még 1981-ben is így fogalmazott a művelődéstörténeti kutatások lényegéről szólva: „(...) nem holt művelődéstörténeti anyag létrehozására, begyűjtésére vállalkoztunk a megőrzés, konzerválás szándékával, mert az ilyen törekvés a társadalmi hatékonysága tekintetében is meddő lehet, viszont az a belátás is jelen van tevékenységünkben, hogy igen nagy szükség van a történelmi kultúra feltárására és objektív fölmérésére, mert ezzel hozzájárulhatunk egy történelmileg és társadalmilag meghatározott közösség kultúrájának a megrajzolásához és fejlődéséhez.” (Szeli, 1986)

Minden ideológiai meghatározottság ellenére, az újvidéki Hungarológiai Intézet – mely nem sokkal megalakulását követően, 1976-ban már elveszítette önállóságát, és az alapító Bölcsészeti Kar által módosított működési alapszabály szerint kénytelen volt a Magyar Tanszékkal együtt létrehozni egy új szervezeti formát, a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetét – volt az első olyan kisebbségi-nemzetiségi műhely, amely a jugoszláv állam támogatásával – s ebből eredően bizonyos kényszerpályán haladva – tudományos szinten foglalkozhatott hagyományjal és örökséggel, s ha mégoly szelektíven is, de kutatásai és elemzései középpontjába helyezhette a délvidéki magyarság fél évszázada elhanyagolt, feltáratlan értékeit. Persze az irodalomtörténeti, nyelvészeti, néprajzi és művelődéstörténeti vizsgálódást mindig kellő óvatosság kísérte, hisz illet tudomásul venni, hogy a kultúra ügye leginkább kultúrán kívüli érdekeknek és megfontolásoknak van kiszolgáltatva. 1989-ben már maga Szeli István is így látta: „Gondolkodásunkat, értelmi és érzelmi reflexeinket annyira átjárta, impregnálta az ideológiai és politikai szemlélet, hogy egy ábécéskönyvet, szorzótáblát vagy egy tisztán filológiai érdekű értekezést sem lehet már elképzelnünk ilyen kérdésfelvetés nélkül. A tudománynak, a művészetnek, az irodalomnak megúgyszólván napi küzdelmekben kellett (viszonylagos) függetlenségükért harcolniuk.” (Szeli, 1989)

A Hungarológiai Intézet gazdag publikációs és kiadói tevékenységét Káich Katalin *Az intézeti kiadványok repertórium*a 1968–1983 című bibliográfiája mutatja be. Ebből is kitűnik, hogy az Intézet már 1969 szeptemberétől megjelentette negyedévi folyóiratát. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei kiadványát, melynek *Az első szám elé* című beköszöntő írásában Szeli István újfent összefoglalta az intézet feladatait. Ebből érdemes kiemelni a következő gondolatot: „A programban egyetemesen művelődéstörténetnek nevezett témacsoport és kutatási feladatkör tudományos életünk legelhanyagoltabb területe. Jóllehet a múltban nem egy tudományos társulat vagy egyéni kutató foglalkozott a kultúrtörténet valamely részfeladatával, az eredmények mégsem mondhatók kielégítőknak a feltárt anyag elégtelensége s az alkalmazott módszerek és követett szempontok elavultsága miatt. Ide soroltuk mindazokat a teendőket, amelyeket a művelődési intézmények, a nyomdászat, a sajtó-, a színház- és iskolatörténet, a szellemi néprajz, a képzőművészet, zene stb. terén kell elvégeznünk.

A felsorolt ágazatokban már korábban is folyt bizonyos gyűjtő-, feltáró- és kutatómunka, elég csak a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulatra, Dudás Gyulára, valamint Iványi István, Érdujhelyi Menyhért, Kálmány Lajos s mások munkásságára gondolni, de a tudományos kutatás mai szempontjai és módszerei megkövetelik mind a régebbi eredmények felülvizsgálását, mind pedig kiszélesítését más, itt nem érintett ágazatokra is.” Valamennyi érintett téma kisebb-nagyobb mértékben teret kap a folyóirat lapjain, bár a nyelvészeti kérdések és az irodalmi avantgárd boncolgatása – az úgynevezett „újvidéki iskola” elméleti kérdései – évtizedeken át uralták a kiadványt. Egyedül a néprajz volt az, amely a történeti tudományok közül jelentősebb helyet vívott ki magának a tudományos közlemények sorában. A művelődéstörténet terén – amely olykor-olykor érintkezik a település és intézménytörténettel – messze kiemelkednek Káich Katalin publikációi – *A Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat első évei* (1973), *A becskereki Ady társaság (1923–1925?)* (1978) és a *Szabad*

liceumok Bácskában és Bánátban (1979) –, de 1976-tól itt jelennek meg Kalapis Zoltán bánáti kutatásainak írásos összefoglalói is. 1983-ig, az 50. szám megjelenéséig a történettudomány terén Bálint Sándor *Szaján* (1970), *Szeged és a Szerémség bora* (1973), valamint *A Bánát településtörténetéből* (1973), továbbá Balog Gyula *Hogyan éltek százhusz évvel ezelőtt a Bácskában? Paál Antal nemesmiliticsi földbirtokos nemes pénztárnaplója alapján 1844–1867* (1976), Bárh János *Bácskai kántortanítók kontraktusai a 18. századból* (1974) és *Doroszló népessége a 18. század közepén* (1981), Borsa Gedeon *A négyszáz éves alsólendvai nyomda és nyomdása* (1974), Csáky S. Piroska *Az alsólendvai nyomda és nyomdájának szerepe a reformáció korában* (1974), Schneider Júlia *A 16. századi vörösmarti „gimnázium”* (1972), Simonyi Mária *Újvidéki Hírlap 1891–1905* (1980), valamint *Újvidék első magyar nyelvű politikai lapja* (1982), Szekeres László *Egy 13. századi falusi templom maradványai Horgoson* (1972) és *Középkori települések Északkelet-Bácskában* (1982) című tanulmánya jelentik a második világháború utáni délvidéki történetírás első, a lehetőségeket kutató és felmérő, óvatos lépéseket. A folyóiratban jelentek meg Lőrinc Péter Bánát történelmének egy-egy részletét feldolgozó írásai is – *Bánát művelődéstörténeti problémái 1880–1918* (1972), valamint *A bánáti történetírás története a 19. és a 20. században* (1980), az írásokból azonban annyira az osztályharcos Löbl Árpád szól (ez volt Lőrinc Péter egyik mozgalmi álneve!), hogy értékelése a legritkább esetben tekinthető objektívnek. Elfogultsága *A kétarcú Szentkláray Jenő és a bánáti sovinizmus* (1970) című tanulmányában a legkirívóbb. (Káich, 1983)

A Hungarológiai Intézet 1969 óta rendszeresen megjelentette *Tanulmányok* című évkönyvét is, ám ez szinte kizárólag irodalomelméleti, nyelvészeti, valamint néprajzi tanulmányoknak és cikkeknek adott helyet. Egyedül talán az irodalomtörténeti értekezések között akad hagyományos értelemben is olyan történeti írás, amely a délvidéki magyarság örökségét veszi számba. A *Tanulmányok* című évkönyv szerkesztői nem egy esetben hódoltak a divatnak,

az akkor éppen tudományosnak hitt irányzatok bemutatásának. Az 1979–80-as kettős szám szemiotikai, az 1982-es pedig szövegelméleti tanulmányokat közölt. Ennél sokkal jelentősebb a Pastyik László bibliográfus által 1970-ben útjára bocsátott bibliográfiai füzet sorozat, amely 1968-tól kezdve éves feldolgozásban közli – kezdetben a jugoszláviai magyar folyóiratok és lapok, később – a jugoszláviai magyar irodalom bibliográfiáját. Az 1997-ben már Csapó Júlia által készített kiadvány a 27. a sorban, és az 1993-as év publikációit dolgozza fel. A bibliográfiai sorozat már ma is nélkülözhetetlen forráskiadvány.

A Hungarológiai Intézet (majd 1976-tól a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete) egyéb, sorozaton kívüli kiadványokat is megjelentetett, igaz, ezeket rendre más intézményekkel vagy kiadóházzakkal közösen. Ezek sorában a legkiemelkedőbb Káich Katalin négy művelődéstörténeti monográfiája, *A zombori magyar színművészet története és repertórium 1825-1918* (1975), a *Szabad liceumok Bácskában és Bánátban* (1979), a már említett *Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulata (1883–1918)* (1980), valamint *Az újvidéki magyar nyelvű színjátszás története és repertórium 1836–1981* (1983). Valamennyi ugyancsak értékes forráskiadvány. Lőrinc Péter két könyve, a *Bánát magyar nyelvű polgári társadalomtudománya a századforduló idején 1880–1918* (1973), valamint *A Pleitz-ház tudományos kiadói tevékenysége a bánáti rónán* (1978), továbbá Dér Zoltán *Három tudós tanár* című kötete, amely a szabadkai Iványi István, Töncs Gusztáv és Loósz István életpályáját mutatja be, történetírásunk kezdetének szintén jelentős lépései. (Káich, 1983)

1982-ben az intézet *Értekezések, monográfiák* címmel új sorozatot indított útjára, mely azonban – az évkönyvhöz hasonlóan – igen tarka képet mutat. Bosnyák István *Új sorozatunk elé* című írásában kiemeli: az új kiadvány célja a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék megalapításának közelgő negyedszázados jubileuma alkalmából „összegezni, átfogóan felmutatni, egy tágabb művelődési közvélemény számára is hozzáférhetővé tenni a jugoszláviai ma-

gyar irodalom- és művelődéstörténet, folklorisztika, dialektológia, délszláv-magyar kapcsolattörténet, magyar és kontrasztív nyelvészeti vizsgálatok eredményeit”. (Rosnyák, 1982) A történeti forráskutatás és- helytörténetírás szempontjából e sorozaton belül kiemelkedik a Hornyik Miklós válogatásában megjelent *Jugoszláviai magyar művelődéstörténet* (1984), valamint ugyancsak Hornyik Miklós monográfiái, *A Délbácska története (1920–1929)* (1985), mely a nemzeti erőknek fórumot adó újvidéki napilap történetét dolgozta fel, s *A Mi Irodalmunk története és repertórium* (1930–1933) (1986) című, ugyancsak jelentős sajtótörténeti munkája. Káich Katalin színháztörténeti kutatásai újabb állomásaként megjelentette *A zentai magyar nyelvű színháztörténete és repertórium* (1833–1918) (1987) című kötetét. A kiváló művelődéstörténész 1984-ben elkészítette *A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat évkönyveinek repertórium* (1885–1918) című összefoglaló művét is.

Az újvidéki Hungarológiai Intézet közel három évtizedes története során a jugoszláv politikai valóság kínálta lehetőségeken belül próbálta megtalálni azokat a lehetőségeket, amelyek vállalt feladathoz híven a délvidéki magyarság önismeretének elmélyítését segítették. Óvatosan, lépésről lépésre haladt előre azon az úton, amely egyre szélesedő horizonton mutatta meg a közösség történelmi múltjának megkerülhetetlen értékeit. A divatos szöveg- és irodalomelméleti, valamint nyelvészeti irányzatok propagáloinak munkái ugyan a kiadványokban messze „felülreprezentáltak”, a néprajzi kutatások azonban – elsősorban Penavin Olga, Jung Károly és Csorba Béla munkásságában – egyre színvonalasabbá váltak, úttörő minőségükben átmenetet jelentettek a művelődéstörténeti, helytörténeti és történelmi tárgyú forráskutatások felé. A sajtó- és színháztörténeti feltárómunkák – s ezzel párhuzamosan a repertóriumok elkészítése – a remélt monografikus összefoglaló művek előmunkálatait jelentik, amelyek elkészülése érdekében az 1980-as évek közepéig számottevő előrelépés történt. A Hungarológiai Intézet ezzel messze többet vállalt magára, mint a Forum

Könyvkiadó, amely mindvégig – szinte a mai napig – figyelmen kívül hagyta és hagyja a történelmi múlt és a népismeret iránti egyre fokozódó érdeklődést.

Pedig ezek az igények a hetvenes évek során egyre kitapinthatóbbá váltak, s a nyolcvanas években még inkább felerősödtek. A Forum kiadó az egyetlen jugoszláviai magyar könyvesházként sokáig őrizte monopolhelyzetét, ezen kívül csak Szabadkán és Zentán volt rendszeres könyvkiadás. (A Hungarológiai Intézet kiadványairól már szó esett.) Egy-egy rendkívüli esetben azonban vidéki intézetek, iskolák, művelődési házak, könyvtárak, múzeumok vagy gazdasági intézmények is megjelentettek igen figyelemre méltó kiadványokat, melyekben kezdetben óvatosan, később egyre bátrabban részletezték egy-egy közösség, falu vagy város történelmi múltjának eseményeit. Elszórtan tehát elemeiben megjelent a helytörténetírás ugyan még kimunkálatlan, de már határozottan kitapintható formája. Olyan helyi jellegű kiadványok – rendszerint vékony kis füzetek – voltak ezek, amelyek fontos ismereteket tartalmazta, de nem jutottak el szélesebb olvasóközönséghez. (Persze nem jutottak el a zentai Monográfiai Füzetek sem.) Ezeket a legnehezebb számba venni.

A kiadványok sorát Mészáros Sándor 1969-ben megjelent *Évszázadok viharában* című városmonográfiája nyitotta, amelyben Temerin történetét dolgozta fel 1941-ig. A kiadvány egy 210 oldalas, sokszorosított gépirat, melyet Temerin község szkupstinája jelentetett meg. Ökrész Károly a kötethez írt előszóban kifejti: „Az az elképzelésünk, hogy ezt a monográfiát pár év múlva megjelentetjük, újabb adatokkal kibővítve, szebb köntösben, könyv alakjában. Az anyag, hogy mennyire fog bővülni, nemesedni, az nemcsak a szerzőtől függ, hanem mindazoktól, akik most e könyvet elolvassák, megteszik észrevételeiket, újabb adatokat szolgáltatnak, esetleg a tulajdonukban lévő okmányokat rendelkezésünkre bocsátják.” (Mészáros, 1969) Minden bizonnyal nem az olvasókon múltott, hogy a kiadvány bővebb terjedelemben, szebb köntösben máig sem jelent meg. A történész Mészáros Sándor az

akkor még nem létező délvidéki magyar történetírás és a hozzá nélkülözhetetlen forráskutatás kiváló példáját nyújtotta, később nagyobb lélegzetvételű, összefoglaló művekben is kamatoztatta tudását.

1977-ben, az intézmény háború utáni újjászervezésének negyedszázados évfordulója alkalmából *Istorijski arhiv u Senti – Történelmi levéltár Zentán 1952-1977* címmel 112 oldalas, gazdagon illusztrált kétnyelvű kiadvány jelent meg, amely azért érdemel külön figyelmet, mert nemcsak az „új történelmi időszámítás”, a szocialista Jugoszlávia korszakának éveit tárgyalja, hanem Dobos János levéltáros *A zentai Városi Állami Levéltár alapítása* című írásában röviden visszatekint a XVII. és a XIX. századi előtörténetre is. Ugyancsak 1977-ben jelent meg a doroszlói helyi közösség tanácsa kiadásában a *Doroszló – Egy bácskai falu élete* című településmonográfia. Jellemző az ilyen típusú kiadványokra az, ami a kötet bevezetőjében olvasható: „Ez a könyv életrajz és vallomás. Egy bácskai falu mutatkozik be vele a nyilvánosságnak. Múltját és jelenét feltárva, s kicsit a jövőjét is elképzelve. Nem tudományos igényvel, hiszen akik írták, egyszerű, falun élő emberek, éppen csak annyira kiemelkedve a népből, hogy a vezetői lehessenek. A régészt kivéve: egy gazdász, néhány tanító és egy hivatalnok.” Bármennyire meglepő, de a délvidéki magyarságnak a huszadik század hetvenes éveiben nemigen volt olyan komoly felkészültséggel rendelkező és a forráskutatásban is járatos történetíró-gárdája, amely a tapasztalható elvárásoknak megfelelően részmonográfiák vagy átfogó történelmi tanulmányok formájában vállalta volna egy-egy közösség közelebbi vagy távolabbi múltjának bemutatását. Jellemző ez az 1978-ban megjelent *Horgos 1772–1978* című, ugyancsak kétnyelvű füzetre is, amely a Tudás hatalom elnevezésű szocialista faluvetélkedő helyi rendezvénye alkalmából jelent meg.

Úgyszintén alkalmi kiadvány volt az 1981-ben megjelent *A testvériség-egység találkozási* című könyv, amelyben Kalapis Zoltán *Tóba helyi közösség* című tanulmányát tette közzé. (A szocialista

hazafiságot érzésének elmélyítése érdekében évi rendszerességgel különböző köztársaságok falvainak lakói számára szerveztek rotációs alapon találkozókot. A bánáti Tóba falu lakóinak Brezovo Polje mohamedán és szerb; valamint Srpska Kapela horvát és szerb lakóival kellett „szorosabbra fűzniük testvéri kapcsolataikat”.) Kalapis Zoltán újságíró számára azonban jó alkalom volt ez arra, hogy a vidék török hódoltságot követő XVIII. századi újratelepítésétől kezdve, ha csak érintőlegesen is, de nyomon kövesse a jeles bánáti falu történetét. A szerző egyébként a Forum kiadásában 1979-ben megjelent *Bánát könyve* című, határozottan a népelet felé forduló riportgyűjteményében és az 1980-ban kiadott *Balladaénekesek, mesemondók, vásárosok* című, ugyancsak népismereti riportokat tartalmazó kötetében jelezte a történelmi múlt iránti érdeklődését. Kalapis Zoltán ezen az úton jutott el odáig, hogy a kilencvenes években a délvidéki magyarság egyik legjelentősebb művelődéstörténészeként tartják számon.

Az 1970-es, 1980-as években megannyi bácskai és bánáti falu ünnepelte a török pusztítást követő újratelepítésének kerek – többnyire kétszáz éves – évfordulóját. Jó alkalom lett volna ez arra, hogy minden falu és város számot vessen történetével, sorsával és – később ebből adódtak a bonyodalmak – akkori helyzetével. A településmonográfiák sora jelenhetett volna meg, s erre a szándék is adott volt. Ómoravica 1986-ban készült kétszáz éves történetének a megünneplésére, s ezt megelőzően komoly előkészületek történtek egy falutörténeti monográfia megjelentetésére is. 1886-ban Máté László evangélikus leánytanító megjelentette *Emléklapok Ómoravicza község 100 éves múltjából* című füzetét, s az utódok számára már ezzel is adott volt a kihívás. A 200. év hivatalos megünneplésére azonban nem került sor, a vajdasági tartományi pártbizottság minden indoklás nélkül „megtiltotta az ünnepség megszervezését”, így a monográfia sem jelenhetett meg. Csak évekkel később, 1988 végén, 1989 elején a *Topolya és Környéke* című hetilap közölte 24 folytatásban Gulyás László és Besnyik Károly *Részletek Moravica monográfiájából* című

írását. Illetve mégis, 1986-ban, egy könyvecskében elrejtve, ünnepi köszöntőnek szánva, magyar és szerb nyelven megjelent Beer Miksa *Moravica* című tanulmánya. A cenzúra azonban közbeszólt, s törölte a tanulmány első bekezdését, tette ezt oly figyelmetlenül, hogy a magyar szöveg első bekezdésének utolsó fél sora megmaradt, s így a könyvecske az értelmetlen, kisbetűs „történelmében” szóval kezdődik. (Beer, 1986) (A kis terjedelmű könyvekbe rejtett településtörténeti tanulmányok ebben az időben már az egyre szigorúbb politikai hatalom éberségének a kijátszását szolgálták. 1976-ban Tóth István *Az adai iskolák története (1703–1973)*, majd 1998-ban ugyancsak Tóth István Lakatos Lajossal együtt írt *Az adai óvodák száz éve (1876–1976)* című tanulmányát jelentette meg. 1980-ban pedig Tóth Istvánnak *A zentai csata* című értekezése is mini-könyv formában jelent meg.)

A hatalom erőszakos fellépésének, egyre agresszívebb magatartásának okát a Pénovátz Antal *Pacsér* című, 1988-ban ugyancsak a betelepítés 200. évfordulójára megjelent – településtörténeti tanulmányát tartalmazó füzet méltatásakor a Magyar Szó újságírója így látta: „A helytörténetírás nálunk igen hálátlan feladat, több szempontból is. Először, ez a munka alapos felkészültséget, tárgyismeretet, s nem utolsósorban körültekintő, tudományos megalapozottságot igényel, amely sok hasonló kiadvány szerzőjének az esetében hiányzik, hisz nem ritkán amatőr történészek, szakavatatlan ‘falukrónikások’ nyúlnak a témához. A másik ok, amiért mostohán viszonyulunk a helytörténetíráshoz, összetett társadalmi-politikai viszonyainkban és a nacionalizmus térhódításában keresendő. Politikai fórumok nem egyszer ezekben a kiadványokban vélik felfedezni egyes nemzet vagy nemzetiség favorizálását, s a helytörténetírásban a történelmi múltra való hivatkozás leple alatt látják újjáéledni a nacionalizmus szellemét.” (Túri, 1988)

Valóban, a nyolcvanas évek második felében Jugoszláviában magyar nyelven településtörténeti monográfiát már nem lehetett kiadni. 1983-ban Lábadi Károly *Dohányosok – A telecskai dohány-*

termesztés és szókincse című könyve néprajzi kismonográfiaként még napvilágot látott, annak ellenére, hogy a szerző a bevezető tanulmányban az éppen százéves falu történetét méltatja, újraterlepítésének körülményeit részletezi. 1985-ben azonban a *Becse történetéből* című egyházi kiadványt az Újvidéki Felebbviteli Bíróság betiltja, példányait begyűjti és megsemmisíti. Teleki Béla római katolikus plébános, a könyv szerzője, a bevezetőben megindokolta a könyv megjelenésének szükségességét: „Könyvünk anyagát a Becse Belváros múltjából vett szemelvények képezik, melyek arra mutatnak rá, hogy vallási közösségünk városunk kultúrájának alkotó eleme, amely nemcsak jelen van történelmünk minden lapján, hanem tevékenyen részt vesz és segíti a hívőket és nemhívőket abban, hogy a kultúra útján előbbre haladjanak.” (Teleki, 1985) Ennek megfelelően a rövid településtörténeti áttekintést követően az egyházközség életéről szóló részfejezetek – *Templomunk története, Kápolnák, szobrok, keresztek. Becse jelesebb eseményei, Isten ígéjének sáfárai (papok, kántorok, nővérek rövid életrajza), Becse közismert polgárai, hírességei, Városunk kultúrtörténete (katolikus iskolák, egyesületek), Óbecsei újságok, írók, költők Becsén* című fejezetek – követték egymást. Az ekkor már mindentől retteggő politikai hatalom a *Becse történetéből* című kiadványban nemcsak a nacionalizmus, hanem klerikális változatának a veszélyét is látta. Soha nem tapasztalt sajtóhadjárat indult a könyv és szerzője, Teleki Béla plébános ellen.

Dicstelen szerep jutott ebben az újvidéki Magyar Szó című napilapnak. Örökös udvari glosszaírója, Vukovics Géza, *Megtévesztett nyilvánosság* címmel, *Egy áltörténelmi kiadványról* alcímmel szeptember 29-én közölt olyan politikai felhangokat is tartalmazó könyvismertetőt, amely kiváló alkalmat adott a bírósági feljelentés megfogalmazására. A könyv „történelmietlenségét” elsősorban abban látja, hogy a szerző Óbecse nagy szülőttei közül csak magyar nemzetiségűeket tart érdemesnek megemlíteni, s e „magyarközpontúságával” a nacionalizmus bűnébe esik. Teleki Béla a magyar csapatok 1941-es bevonulásáról szólva Draskóczy Ede korabeli

megállapítását idézi, miszerint „a magyar gyorscsapatok harcok után érkeztek Becse főterére, mégsem jutott eszükbe, hogy az 1918-as eseményeket hasonlókkal torolják meg.” A szerb politikai hatalom számára természetesen sértő volt már a feltételezés is, hogy 1918 után szerb részről történtek jogsértések. Abban a megállapításban pedig, amely szerint 1942–1943-ban „béke uralkodik a városban”, egyenesen a dicsőséges népfelszabadító háború elleni támadást vélték látni. A monográfus vélt bűneit csak tetézte, hogy a kiadvány 33. oldalán szerepel egy csoportkép, amelyen a következő felirat olvasható: „Az óbecsei Állami Népiskola tantesztületének tagjai – A felszabadulás első évének munkásai 1941-1942”. Mellette a koronás magyar címerrel. (A tablókép a 139. oldalon újra megjelenik.) Márpedig a szocialista Jugoszláviában a felszabadulás éve a népfelszabadító háború győzelmének pillanata, 1944 lehetett! (Vukovics, 1985) Mindez így együtt elegendő volt az ideológiai hadjárat megindításához, amelyben a könyv „profasiszta és klerikonacionalista” kiadványnak minősült (Lajber, 1985), s mint ilyen, „nemzeti és vallási gyűlöletet szít” (Csehák, 1985) – szölt az ítélet. A munkásosztály is hallatja hangját, a gyárak és intézmények pártalapszervezetei sorra ítélik el a szocialista Jugoszlávia államberendezkedése és belső rendjének felforgatása ellen irányuló nyílt támadást, és fogadalmat tesznek, hogy a közelgő választásokon szavazataikkal ismételten hitet tesznek a JKSZ vezető szerepe mellett. A *Becsei Újság* névtelen cikkírója október 19-én így fogalmazott: „A szóban forgó kiadvány megjelentetése nem az első próbálkozás társadalmi berendezésünk megdöntésére és nem az első példája az ország rendszere elleni támadásnak, de kétség kívül a legdrasztikusabb.” A *Kommunista* október 25-i száma közli Tomislav Marcinko *Tudományos címkével álcázott sötét elméletek* című írását, amely egyben a JKSZ hivatalos állásfoglalása is. (A cikkíró gondosan ügyel arra, hogy minden nemzet és nemzetiség soraiból megnevezzen egy-egy gonosztevőt, így árul Teleki Béla óbecsei katolikus plébános egy gyékényen Franjo Tudjman horvát és Skender Rizaj koszovói albán törté-

nésszel.) (Marcinko, 1985) A politikai hadjárat egyetlen résztvevője sem mulasztja el annak hangsúlyozását, hogy Teleki Béla „a budapesti teológiai karon szerzett doktorátust”, így fonódik össze a magyar nacionalizmus a „kereszt fenyegető árnyékával”. A *Becse történetéből* című kiadvány terjesztését megtiltó, és a begyűjtött példányok megsemmisítését elrendelő bírósági ítéletet 1985. október 18-án hirdették ki Újvidéken.

Nem vitás, hogy a kommunista hatalom túlméretezett hadjárata egy alapjában véve nem kifejezetten nagy horderejű, egy városon belül is csak egy szűk csoportot – a belvárosi katolikus egyházközséget – érintő kiadvány ellen az ideológiai rendteremtést szolgálta abban az Augiász istállóban, amelyet poszttitói Jugoszláviának neveztek. (S amelyben mellesleg már akkor, 1985-ben csak balkáni értelemben, erőszakkal lehetett volna „rendet teremteni”, ahogyan az 1991-ben be is következett.) A *Magyar Szó* ezekben az években – az 1974–1975-tel kezdődő évtizedben – a délvidéki magyarság szellemi „tisztaságfelelősévé” vált, éberen ügyelt, nehogy a magyar nacionalizmus megfertőzze a szocialista forradalomban testvérivé kovácsolódott népek és nemzetek egyébként már eléggé eliszaposodott kútjait. Támadott minden megmozdulást, amely nemzeti jelleget ölthetett: tevékenyen közreműködött a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület felszámolásában, az adai Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok ellehetetlenítésében. Elindítója volt az Új Symposion című folyóirat elleni politikai hadjáratnak – egyáltalán, a gyámsága alá igyekezett kényszeríteni minden szellemi csoportosulást, műhelyt, vagy alkotó törekvést. Ez volt az Erdélyi Károly főszerkesztő jegyezte súlyos időszaka a napilapnak, amelyet a délvidéki magyarság egyszerűen Erdélyi-korszaknak nevez még ma is.

Hogy hol húzódik a rendszer tűréshatára, azt ugyancsak a *Magyar Szó* sugalmazta az olvasóknak. 1984. augusztus 18. és szeptember 23. között 37 folytatásban közölte Lajco Klajn, híreshírhedett politikai publicista *Harc a megszállók ellen Bácskában* című pamfletjét, amelyből világosan kiderült, a „magyar bűnök”

négy évtized múltán sem évültek el, mi több, továbbra is a legnagyobb fenyegetést jelentik a testvéri együttélésre nézve. A lap egy évvel később nyilvános fóruma lett a becsei könyv körül zajló vitáknak, 1986-ban pedig a napilap tevékenyen részt vett az ómoravicai jubileumi ünnepek betiltásában. A történelem felé forduló érdeklődők számára mindebből az derült ki, hogy súlyos megtorlások veszélye nélkül nem lehet az elmúlt évtizedek, évszázadok mélyére tekinteni. A történeti kutatás és a történetírás addig is csak megtúrt mivoltát elveszítve, a szociológiával, a demográfiával együtt egyre inkább a tiltott tudományok sorába került.

Mindazonáltal ez sem volt ennyire egyértelmű. Miközben a *Magyar Szó* elszántan küzdött az „ideológiai elhajlások” ellen – ami a történetiség veszélyének is nevezhető tárcarovatában alkalmanként a helytörténetírásnak is helyet biztosított. Ez volt az „irányított történetírás” taktikája. Hiszen teljes körű tiltásról nem lehetett szó, ugyanakkor a publicisztikává szelídített historizmus mégsem fenyegetett a szigorú tényfeltárás és tényközlés kockázatával. Az adott lehetőségeket kihasználva akkoriban Kalapis Zoltán egymás után jelentette meg a helytörténetírás műfaji szempontjainak egyébként kiválóan megfelelő írásait. 1981 májusában közölte *Torontál híres vízépítő mérnöke – Katona Antal halálának 100. évfordulójára* című tanulmányát. 1982 augusztusában *Than Mór bácskai emlékeivel* foglalkozott. 1983 áprilisában közölt *Majorról, tanyáról – faluba* című többrészes írásában a törökbecse és Novo Milosevo közötti tájegység benépesedésének és kihalásának történetét dolgozta fel, ugyanezen év szeptemberében *Százéves a bánáti vicinális* címmel a délvidéki vasúti közlekedés jelentős fejezetét írta meg. 1989 augusztusában tette közzé *Az első bácskai középiskola* című, a rövid életű újvidéki (katolikus) gimnázium 200. évfordulójára készült tanulmányát, majd ugyanezen év decemberében az inkább a néprajz és népismeret felé hajló *Örökségünk maradványai – A változó életmóddal kivesző tóbai szokásokról és hiedelmekről* írt összefoglalóját. 1990 Kalapis Zoltán

számára igen termékeny évnék bizonyult, márciustól kezdve közölte a Magyar Szó *Öt torontáli vízimérnök*, augusztustól a *Tóbai krónika* című sorozatát, decembertől pedig *A pádói tyotbeta – Takáts Rafael kétszáz éves nyomdája* című művelődéstörténeti tanulmánya jelent meg folytatásokban. A helytörténetíró és művelődéstörténész Kalapis Zoltánt ekkoriban kezdi foglalkoztatni egy lexikonszerű délvidéki életrajzi kalauz elkészítésének gondolata, melynek első publikált részletei a kilencvenes évek elején jelennek meg.

A nyolcvanas évek második felétől kezdődően a „vidéki” lapokban egyre gyakrabban olvashatók felettebb színvonalas, gazdag forrásanyagra épülő, alapos múltismeretről tanúskodó helytörténeti írások. 1986 júniusában kezdi el a Zentán kiadott Tiszavidék című lap – amely hetente egyszer, mindössze néhány oldalon, a Magyar Szó helyi mellékleteként jelent meg – Dobos János kiváló levéltári szakember *Helységeink céhes iparának történetéből* című tanulmányának folytatásos közlését. Dobos János még ugyanez év decemberében közzéteszi *Helységeink a török hódoltság után* című, kismonográfiának is beillő tanulmányát. A tiszavidék adott helyet 1990 februárjában Kiss István *Százéves a zentai vasút* című értekezésének is.

A zentai *Tiszavidék*hez hasonló módon jelent meg Zomborban a *Dunatáj* című lap, melyben 1989 februárjától volt olvasható Milenko Beljanski *Régi zombori épületek* című sorozata. A Nagybecskereken szerkesztett *Bánáti Híradó*ban (ugyancsak a Magyar Szó heti melléklete volt) 1990 januárjától jelent meg Németh Ferenc *Muzslya 100 éve* című helytörténeti krónikája. Bácsstopolyának ebben az időben már önálló hetilapja volt. Bár a *topolya és Környéke* rövid életűnek bizonyult, megjelenése alatt mégis alkalmat adott olyan jelentős – később monográfiává nőtt – tanulmányok közlésére, mint Virág Gábor *A topolyai tanonciskola története* (1989 októbere) és a *Topolyai népoktatás 1751–1945* (1990 októbere) című írása.

Hosszan lehetne még sorolni a színvonalukban változó, mélységükben eltérő, forrásértékét tekintve pedig roppant különböző hely- és művelődéstörténeti írásokat, melyek a politika előtti népszerűtlenségük ellenére egyre gyakrabban bukkantak fel a nap és hetilapok tárcarovatában. A tanulmányok értékesebb része a kilencvenes évek során monográfiává kerekedett, s ezek voltak a délvidéki helytörténetírás valódi szálláscsinálói. Valamennyi írásra jellemző, hogy jó szándékú érdeklődő – író, újságíró, pedagógus vagy levéltáros – műhelyében készült. Mögöttük nem állt intézmény vagy hivatal, nem rendelkeztek az alapkutatáshoz szükséges forráskiadványokkal, „előmunkálatokra” sem támaszkodhattak. S ha mindemellett még figyelembe vesszük, hogy a délvidéki magyarság közkönyvtárai a legalapvetőbb – nemzeti történelmünkről szóló – tudományos szakkönyvekkel, szakfolyóiratokkal sem rendelkeznek, látni kell, hogy helytörténetírásunk megteremtését a mindenkor megbecsülést és tiszteletet érdemlő szándékon túl semmi sem segítette. Ezért hiányzott mögüle a tudományos oknyomozó történeti kutatás szilárd támasza, ezért nem lehetett másmilyen, mint gyakorlati jellegű, amin azt kell érteni: a politika nyújtotta szűkös lehetőségeken belül a legmesszemenőbben vállalta a történeti ismeretterjesztés feladatát. Nem volt mód kimerítő, eredeti forráskutatásokra, nem volt mód a történettudományt gazdagító, kritikai elemzéssel elvégzett anyagfeldolgozásra. Erejéből és lehetőségeiből mindössze arra futotta, hogy a táj lakójának felhívja a figyelmét, felkeltse az érdeklődését a gyökerek, a hagyományok és a nemzeti örökség helyben fellelhető, megjelenési formái iránt. Mégis, azt kell mondani, ez volt a legtöbb, amit tehetett – megkísérelte az otthonosság, az otthonlét élményének felragyogtatását. Ez volt az oltás, az a piciny fertőzés, amely ellenállóvá tette a lelket és a szellemet a nagyobb méretű járványok pusztításaival szemben.

A megjelent helytörténeti írások azt bizonyítják, hogy a közösségi érdeklődés 1944–45 eseményeit követően fokozottan és főleg óvatosan fordult a múlt szellemi értékei felé. Közel két évtizednek

kellett elmúlnia, mire a délvidéki lap-, újság-, folyóirat- és könyvkiadás eljutott arra a szintre, amelyen már el tudta volna látni a vele szemben támasztott, színvonalas tájékoztatás feladatát. A hetvenes évek elején azonban még sem a tudományos, sem az ideológiai feltételek nem voltak adottak ahhoz, hogy a történeti kutatás és a történetírás megtegye első bátortalan lépéseit. (A munkásmozgalom történetének kutatói rendre pártfeladatot láttak el, az iránta megmutatkozó társadalmi igény minimálisnak mondható. A jugoszláv politikai rendszer önmaga legitimitását igyekezett ezekkel a művekkel megteremteni, éppen ezért történeti értékük és hitelük mindenkor megkérdőjelezhető volt.) A Hungarológiai Intézet 1969-ben történt létrehozását követően a néprajztudomány volt az, amely megtette első lépéseit a múlt népismereti tartalmainak feltárása felé. Az első összefoglaló jellegű monográfiák megjelenését követően azonban látni kellett, hogy a közösség hagyományrendszerének, tudatvilága értéktartalmának feltárása eleve reménytelen kísérlet lesz, ha magát a közösséget – és ezen belül az egyént – a történettudomány nyújtotta oknyomozó és tényfeltáró eszközökkel nem helyezik el azon a széles látószögű biztosító palettán, amit nemzeti történelemnek nevezünk. Látni kellett azonban azt is, hogy a kelet-európai országokhoz hasonlóan Jugoszláviában a politikai rendszer ideológiai megalapozottsága és a történelem valós tényei kizárják egymást. A hatalmi érdekek pedig úgy kívánták, hogy a túlideologizált társadalmi és politikai rendszer mindenkor kerülje a történelemmel történő szembesítést. A titói jugoszláv állam a testvériség-egység eszméjére támaszkodva új történelmi korszak kezdetét hirdette, s ezzel feledtetni igyekezett a sok évszázados hagyományokra visszatekintő délszláv testvérháborúk történetét. A politikai rendszernek olyan Achilles-sark, volt ez, amelybe ha sérülést okozó nyíl vessző fúródna, újabb testvérháború poklába merülne az ország – mint ahogyan merült is 1991 után, a rendszer ideológiai összeomlását követően. (Köztudott, hogy a délszláv népek történelme az egymással vívott hegemonisztikus háborúk története.) Továbbá a történelmi tények

háttérbe szorításakor legalább ilyen súllyal esett a latba a területi – és nemzeti – hovatartozás kérdésének a tabuja. Jugoszlávián belül tehát „nem létezett” az 1943-as AVNOJ-i döntést megelőző történelem, legalábbis a történeti gondolkodás és a történetírás vonatkozásában nem. (S ha mégis egy-egy nemzet vagy nemzeti kisebbség figyelme saját történelme felé fordult, olyan tragikus leszámolásokra került sor, mint 1968-ban Zágrábban, vagy 1981 után az albánok lakta Koszovó tartományban.)

A kommunista ideológia 1989-ben történt közép-kelet-európai háttérbe szorulása Jugoszláviát kevésbé érintette, mint a környező országokat, aminek igen szerteágazó magyarázata van. (Az egyik, talán legfontosabb, hogy a délszláv államban a titói kommunizmus összeforrt a nemzeti felszabadítási mozgalmakkal, ezért mélyebb gyökeret vert a közösségi tudatban és a társadalom szövetében.) Ez vezetett két évvel később, 1991-ben a véres tragédiához, a ki tudja, voltaképpen hányadik balkáni háborúhoz, amely végzetesen megroppantotta a délvidéki magyarság morális erejét és tartását is. 1989-ben azonban még minden ígéretesnek tűnt. Decemberben megalakult a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége, a délvidéki magyarság társadalmi és politikai érdekképviselői szervezete, amelynek célkitűzései között egyebek között ott szerepel a megfogalmazott igény: „Jogot formálunk sajátos nemzeti szimbólumaink használatára, nemzeti-történelmi kultúránk értékeinek megőrzésére és népszerűsítésére.” A művelődés és a hagyományápolás terén pedig úgy vélték, „a nemzeti kisebbségeknek lehetővé kell tenni a kulturális azonosulást és a szellemi egybetartozást anyanemzetükkel.” (*Mit kíván a VMDK!*) S hogy a VMDK jogos követeléseinek nyomatékot adjon, 1990. április 16-án levélben fordult a Szerb és a Vajdasági tudományos és Művészeti Akadémiához, amelyben arra kérte mindkét intézmény elnökét, kezdeményezzenek külön történelmi kutatást az 1944 őszén lezajlott véres megtorlás körülményeinek tisztázására. Tisztázni kell végre, kik a felelősök azért, hogy „az orosz csapatok árnyékában, máig tisztázatlan körülmények között, máig azonosítatlan személyek

valóságos népirtást rendeztek az itt élő nemzeti kisebbségek – németek és magyarok – soraiban. Ezeknek a »bosszúhadjáratoknak«, tömegmészárlásoknak, erőszakos elhurcolásoknak, kitelepítéseknek a következtében, amelyek a legszigorúbb mércék szerint is kimerítik a genocídium fogalmát, jelentős mértékben megváltozott e vidék etnikai összetétele, az itt élő népek egymáshoz viszonyított aránya, társadalmi és gazdasági fejlődésük esélye.” (Hódi, 1990) Megkerülhetetlen volt e kérdések tisztázása, nemcsak azért, mert a kollektív bűnösség stigmájával a homlokán a délvidéki magyarság nem foglalhata el helyét az egyenrangú népek közösségében, hanem elsősorban azért, mert a mindaddig kibeszélhetetlen tragédia nyomasztóan hatott a közösségi tudat alakulására, szinte megbénította önmagáról való gondolkodásában is. Dudás Károly fogalmazott a legtalálóbban, amikor leírta: „a félelem beszivárog a pórusainkon, átítatja lassan az egész testünket”, hiszen magunkban hordoztuk „1944 őszének idegszálainkban őrzött kegyetlen emlékét”. (Dudás, 1996) Magyarságunk fél évszázadon át minduntalan a véres népirtás tragédiájának tényébe ütközött, ha önmagáról, történelméről, sorsáról, társadalmi valóságáról kívánt szólni. Mindvégig úgy volt nemzeti kisebbségként másodrendű állampolgár a szocialista Jugoszláviában, hogy a legsúlyosabb sérelméről nem beszélhetett. Végre tisztázni kellett az idegborzoló múlt fájdalmas valóságát, végre ki kellett beszélni fél évszázad elfojtott keserűségét. Minden magyar falu, város és település, minden közösség és intézmény, minden család elszenvedte a maga 1944-es tragédiáját, s a tragédia súlyától csak akkor szabadulhatott, ha végre kibeszélhette magából a fájdalmat, csak ily módon élhette meg a felszabadultság élményét. Ez volt az a küszöb, amelyet át kellett lépni ahhoz, hogy a közösség elinduljon végre az önmagához vezető úton.

Az Újvidéken megjelenő *Magyar Szó* című napilap 1990. október 14-én elkezdte folytatásokban közölni Matuska Márton *Negyvenöt nap negyvenégyben* című, fényképekkel és dokumentumokkal gazdagon illusztrált riportsorozatát, amely a következő

évben *A megtorlás napjai* címmel könyv alakban is megjelent. Azzal, hogy végre szólni lehetett a több tízezres áldozatot követelő vérengzésről, a délvidéki magyarság visszaszerezte saját történelmét.

A történetírás szempontjából is fordulatot jelentő 1989–1990-es esztendőök megcsillantották a kibontakozás, a tudományos kutatások kiteljesedésének reményét is. Új könyvkiadói vállalkozások indultak, amelyek a hiány pótlásának szándékával, száz évvel korábbi monográfiák hasonmás kiadásainak megjelentetésére vállalkoztak. 1990-ben a temerini Rubicon Kiadó Történeti Könyvtár címmel könyvsorozat megjelentetését hirdette, melynek első kötet-e Érdujhelyi Menyhért *Ujvidék története* című művének hasonmás kiadása volt. (A Történeti Könyvtár azonban ezzel meg is szűnt.) 1991-ben a szabadkai EBI Kiadó Iványi István *Szabadka szabad királyi város története* című kétkötetes művét tette az olvasók asztalára, majd ugyanebben az esztendőben kiadta a jeles történész *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára* című, a további kutatásokhoz ma is nélkülözhetetlen alapmunkáját. Ugyancsak 1991-ben adták ki Magyarokánizsán Appel Ede *Ó-Kanizsa nagyközség történelmi, helyrajzi, gazdasági, népismei és statisztikai ismertetése* című könyvének hasonmását. Minden bizonnyal folytatódott volna a forrásértékű történelmi kiadványok megjelentetése, ha a délszláv háború nem söpri el a tudományos kutatásokkal együtt a könyvkiadást is. De már ez is elegendő volt ahhoz, hogy a közvéleménynek jelezzék, a délvidéki magyar történelem-és helytörténetírás erőteljesen megújult, új lendületet vett.

A kilencvenes évek elejétől a helytörténetírás tudományos elmélyítésének többé nem voltak politikai akadályai, a kutatás szabadságát sem gátolták ideológiai megkötöttségek. Viszont legalább ilyen súllyal jelentkezett a tudományos kutatóintézetek és a szakemberek hiánya. Tóth Lajos *Magyar nyelvű oktatás a Vajdaságban 1944-től napjainkig* (1994) című könyvében elismeréssel szólt a Magyar Tanszék és a Hungarológiai Intézet munkájáról, ugyanakkor ez utóbbi kapcsán megjegyezte: „Kár, hogy nem vált a vajdasági tudományos élet gócpontjává és a magyar értelmiség

összefogó erejévé”. (Tóth, 1994) Szeli István irodalomtörténész arra figyelmeztet, hogy míg az irodalomtörténeti részkutatások már évekkel ezelőtt lehetővé tették „az irodalomtörténeti szintézis megalkotását”, a délvidéki magyarság kultúrájának egyéb területein – így a történetírás esetében is – „a legfontosabb teendőket minden bizonnyal jó sokáig még mindig a dokumentáció, az adattárak összeállítása, a báziskutatás s leltározás körében kell megjelölnünk”. (Szeli, 1993) A helytörténetírás – a történettudomány valamennyi ágazatával együtt – ma valóban a forráskutatások korát éli. A maga legbiztosabbnak tűnő útját keresi a településtörténet és az intézménytörténet, az egyháztörténet és a művelődéstörténet egyaránt. A mégoly példamutató pontossággal megírt művek is csak egy-egy lépést jelentenek a nagy szintézis megalkotása felé vezető úton. A feladat lényegét 1883-ban, megalakulásakor Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulata programjában már megfogalmazta. Hogy a folyamatos munka hosszúhosszú évtizedekre megtorpant, nem a lelkes történészek és kutatók szándékán múlt.

A történeti gondolkodás felszabadulásának pillanatában a történetírás – s annak valamennyi ágazata, a hely- és településtörténet, az intézmény- és a művelődéstörténet s újabban a gazdaságtörténet is –, meglelve hagyományait, újult erővel fordul tárgya felé, az egyháztörténet-írás azonban ma még csak az alapozásnál, önmaga hagyományainak megteremtésénél tart. Teleki Béla becsei katolikus plébános 1985-ben történt politikai meghurcoltatását követően csak nagy nehézségekkel szerveződhetett újjá az egyháztörténeti tudományos élet. (Mindenképpen elszántság kellett ahhoz, hogy az újvidéki Agape nevű egyházi kiadó 1988-ban megjelentesse Vári Anna *Szemelvények a kishegyési egyházközösség életéből* című szerény, de annál nagyobb jelentőségű füzetét.) Jól jellemzi a délvidéki egyháztörténet-írás – de általában a történetírás – lehetőségeit, hogy a máig legátfogóbb és legtudományosabb monográfia, Gyetvai Péter *Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén* című monográfiája

1987-ben csak Münchenben jelenhetett meg. Az igazi áttörést az 1993-ban Erős Lajos összeállításában és szerkesztésében megjelent *Adalékok a Zrenjanini-Nagybecskereki Egyházmegye történetéhez* című könyve jelentette. A katolikus plébános a hajdani krónikások példáját követve, az adatok és a tények sokaságát gyűjtötte egybe annak bizonyítására, hogy „elődeink, ősapáink hasonló, de számtalan esetben még mostohább körülmények között építették templomaikat, és milyen óriási lélekjelenléttel, gyakori megpróbáltatásokkal mentették át nekünk, az utódoknak a hitet, az örök értékek sokaságát”. (Erős, 1993) Ennek szellemében, a sematizmusok példáját követve építi fel művét Erős Lajos kisoroszi plébános. Ezt megközelítő gondossággal, *A megtartó egyház* címmel, állította össze a Forum Könyvkiadó 1997-ben a feketicsi református gyülekezet történetéről szóló könyvét, amely ugyancsak hiánypótló mű. (Bár az évtizedek óta megjelenő *Református Évkönyv* a történeti dokumentálás feladatát is vállalja, szemben a *Katolikus Kincses Kalendáriummal*, amely kizárólag az igehirdetés, a teológiai oktatás szerepét tölti be, elmulasztva ezzel annak lehetőségét, hogy valódi évkönyvvé váljon.)

Bármennyire tönkretették a tudományos életet a háborús körülmények, soha nem tapasztalt reneszánszát éli településtörténet-írás, talán éppen az elbizonytalanodott élet szeretné gyökereit mélyebben a talajba fúrni? Talán a veszélyeztetettség érzése, a szülőföld elvesztésének fenyegetése készíti a táj lakóit és szerelmeseit a múlt és a hagyományvilág megörökítésére? Bizonyosságát keresnek történelmi jelenlétük jogosultságának? Egy biztos: könnyebb úgy az akármennyire is bizonytalan jövőbe nézni, ha a ma útkeresői az ősök hosszú nemzedékének munkáját érzik biztatásként a hátuk mögött. Olykor elegendő egy fehérre meszelt kápolna évszázados üzenete (Balla Ferenc: *A bezdáni Szentháromság fogadalmi kápolna*, 1994), vagy egy templom ég felé törő gótikájának bizonyossága (*Sarlósboldogasszony római katolikus templom*, Bácsstopolya, 1994), hogy a tétova lélek meglelje támaszát. Más esetben a művelődési élet helyi hagyományai (*Polgári*

Kaszinó – 1862 Zombor, 1992, Barát András: *A magyar művelődés Kikindán*, 1995, vagy Stocker Eduárd – Hegyi József: *A zrenjanini Petőfi Művelődési Egyesület 50 éve*, 1995) nyújtanak vigaszt a csüggedésben. A tisztas munká példájá úgyszintén jelenthet megtartó erőt (Matuska Márton: *Temerini iparosok*, 1989, Németh Ferenc: *A torontáli szőnyegek*, 1993, vagy Kovács Endre Doroszlóról írt *Földművelés egy bácskai magyar faluban* című könyve, 1993). Ismét máskor egy példamutató életpálya (Brindza Károly: *Dr. Hadzsy János az orvos és az ember 1851–1903*, Topolya, 1990), vagy családtörténet (Németh Ferenc: *A Fülep család Becskereken*, 1997) bizonyíthatja örökségünk gazdagságát. Mindazonáltal az igazi kihívást mégis a közösségi élet tablójának megrajzolása jelenti, hiszen egy-egy ilyen monográfiában a maga történetiségében együtt van hagyománytudat és népélet, művelődési és vallási élet, intézmény- és családtörténet. 1995-ben egész alkotói közösség munkája nyomán jelent meg *Beszélő múltunk* címmel, a horgosi római katolikus templom felépítésének 200. évfordulója alkalmából egy, a falu múltjáról szóló, anyagában igen gazdag kiadvány. „Egy cél vezetett bennünket – írja a könyv előszavában Palatinus István plébános –: összegyűjteni, egy csoportba kötni a szerteszt heverő horgosi kincseket, és megszólaltatni múltunkat, jelenünk és jövőnk érdekében. Ezt a művet hídnak tekintjük az 1978-ban megjelent Horgos helytörténetének brosrájá és majd egy későbbi, önálló nagy monográfia között. Bárcsak minél többen indulnának el a múlt nyomán a szebb jövő építése felé. Történelmi küldetésünk itt maradni és a múlt értékein tovább fejlődni.” Ezek a mondatok helyet érdemelnének szinte valamennyi, az elmúlt közel egy évtized során megjelent helytörténeti mű címlapján. Az előszó azonban a műhelytitkokat is elárulja, amikor a forráskutatás sajátosan kisebbségi közösségre jellemző lényegéről szól: „Munkánk levéltárakban, könyvtárakban, múzeumokban, magángyűjtőknél, és az élő matuzsálemek elbeszéléseinek meghallgatásával telt el.” (Palatinus, 1995) A kötet, hűen a kitűzött célokhoz, a falu őstörténetétől az éghajlati viszonyokig és a

növényvilág bemutatásáig – ha sokszor csak érintőlegesen is – tárgyalja azt a történelmi folyamatot, amely Horgost egyedivé, sajátossá, minden más falutól eltérővé avatja.

Hasonló szándék vezérelte Karl Miklóst is, amikor 1990-ben kiadta *A dűlőutak szorgos népe – Adalékok Muzslya százéves történetéhez 1890–1990* című könyvét, mint ahogyan Dudás Antal 1992-ben megjelent *Szülőfalum századjai – Adalékok Kupuszina alapításához és telepítéséhez* című műve is tisztelgés a falu és az általa hagyott örökség előtt. Dudás Antal nem leplezi a falu iránti rajongását, szavaiból a féltő szeretet csendül ki: „Ha véletlenül elfelednénk létezésüket – akarattal vagy akaratlanul –, nagyon gazdag formavilággal, sok különleges ősi hagyomány ismeretével lenne szegényebb a vidék kultúrája, mert már így is a szokások, az események gyors változása következtében lassan-lassan az elmúlt idők mind sűrűbb, mind mélyebb ködébe vesznek.” S hozzáteszi: „Nagy kár, hogy a kutatók mostanáig alig-alig fordultak meg ebben a faluban.” (Dudás A., 1992) Pedig a Duna menti erdők, mocsarak, nádasok és lápok okozta elzártság legalább annyira megőrizte Kupuszina archaikus jellegét, mint ahogyan egészen a háborús pusztulásáig őrizte a szlavóniai Kórógy és Szentlászló a maga ősi kultúrvilágát.

Ha a helytörténeti monográfiák és tanulmányok ihletforrását kutatjuk, egyetlen közös indítékot fedezhetünk fel, ez pedig a háború pusztításának fenyegető közelségétől hatalmassá nőtt féltő gond és aggodó szeretet. A délvidéki magyarság igazából talán most, ezekben a kegyetlen esztendőkből tanulta meg szeretni és becsülni mindazt, ami hagyományaival és örökségével egyéni és közösségi létezésének lényegét meghatározza, legyen szó népzenei életéről vagy népviseleti motívumvilágáról, települései építészetének formakultúrájáról vagy gazdasági-mezőgazdasági ismereteiről, művelődési intézményei történetéről, vagy a nagy alkotók példamutató pályájáról. Most, guernicai fenyegetettségében ismerte fel, hogy lehet ugyan egyéni túlélője a háborúnak, de közösségi kultúrája felperzselésével már semmi esélye nincs a jövőhöz.

Valami nagyon nagy, nagyon határozott bizonyosságra van szüksége a délvidéki magyar embernek ahhoz, hogy megerősítse magában a túlélés hitét. A délvidéki magyarság az elmúlt közel egy évtized során hódította vissza a saját történelmét. A szabadkai *Szabad Hét Nap* publicistája fogalmazta meg: „Ha az embargós-háborús évek nincsenek, talán sohasem döbbenünk rá, hogy micsoda helyi értékeink vannak.” (Krekity, 1997)

A korábban már részletesen tárgyalt – elsősorban Szabadkán, Zentán és Kanizsán végzett – történelmi forráskutatások is új lendületet vettek. Bizonyosság erre Takács Miklós *A bélakúti-péterváradai ciszterci monostor* (1989) című könyve, amelyben a kutató III. István király 1164-ben Bizánc ellen viselt háborújának történetéig tekint vissza, jelezve ezzel is a vidék történetének máig tartó folytonosságát. Ugyancsak forrásértékű Kiss Lajos *Topolya mezőváros históriája* (1808–1811) című verses krónikája, melyet Virág Gábor jeles helytörténész gondozásában 1992-ben jelentetett meg a Forum kiadó. (E művek értéke Iványi István és Erdújhelyi Menyhért munkáival mérhető.)

Sajátos formája a hagyományok számbavételének Kalmár Zoltán *Örökségünk* felcímű *Kanizsai képeskönyve* (1995), amely a város jeles épületeiről közöl – kimerítő művelődéstörténeti magyarázatok kíséretében – korabeli fényképeket. A kötet annyiban tér el a megszokott monográfiáktól, hogy ez esetben a fénykép dokumentumértéke domborodik ki, s a szöveg válik kiegészítő elemmé.

Nem különbözött lényegesen a vajdaságitól a történetírás – és gondolkodás – helyzete a horvátországi és a szlovéniai magyar közösségen belül sem. A drávaszögi, illetve a muravidéki magyarság helyzete annyival volt különb a Szerbiában élő magyarokénál, amennyiben a horvát és a szlovén köztársaság politikája – árnyalatnyi különbséggel ugyan, de – demokratikusabb körülményeket teremtett a kisebbségek számára. Horvátországban a köztársasági alkotmány lehetővé tette az egyébként erősen irányított civil szervezetek működését, így már 1949. november 29-én Eszéken megalakulhatott a Horvát Köztársasági Magyar Kultúr-

és Közoktatási Szövetség, amely – tényleges feladatát és szerepét meglelve – 1967. június 4-én Horvátországi Magyarok Szövetsége néven újult meg, és egészen az 1991-es szerb agressziót követő háborús időkig hatékonyan működött. (Mák, 1997) Ezzel szemben Szerbiában a politikai rendszer potenciális ellenségét látták a civil szervezetek működésében, különösen a kisebbségek „vertikális szervezkedésétől” tartottak. A Horvátországi Magyarok Szövetsége kerek negyed századon át az oktatás, a tájékoztatás és a művelődés terén eredményesen látta el az érdekképviseleti szervezet feladatát. Nagy szerepe volt az egyetlen horvátországi magyar nyelvű hetilap, a *Magyar Képes Újság* megjelentetésében, amely az idő múlásával egyre nagyobb teret biztosított a népélet, a hagyomány és a táj történelmi múltja bemutatásának. Emellett 1979-től a HMSZ rendszeresen megjelentette *Évkönyvét*, amely – megint csak a lehetőségekhez mérten – helytörténeti írásoknak is helyet adott. Hosszú időn át – 1982-ben bekövetkezett haláláig – Baranyai Júlia (akit tisztelői csak a tanárnő-ként emlegettek) volt az egyetlen, aki figyelmét a Drávaszög történeti múltja felé fordította. Egyik kései méltatója fogalmazta meg: „(...)Baranya régészeti, történettudományi és demográfiai múltjának, iskola-, egyház- és tudománytörténetének fontos fejezeteit szintén a tanárnő írta meg” életműnyi könyve, a *Vízbe vesző nyomokon* (1976, bővített kiadása 1977) lapjain. (Bosnyák, 1982) Baranyai Júlia akkor rajzolta meg a jogi szakíró Dárdai Sándor, a szőlészeti szakíró és várostörténész Schams Ferenc, a nemzetközi hírű botanikus Beythe István, a színháztörténész Balogh István és a zenepedagógus Karantsi István portréját, amikor a Bácskában éppen üldözni kezdték a Szarvas Gábor nevét és szellemét vállaló Nyelvművelő Egyesületet, s amikor Herczeg Ferenc nevét még burkolt utalásként sem lehetett leírni a *Magyar Szó* lapjain. De a tanárnő volt az, aki a távoli évszázadok homályából kiemelte Tolnai Bálint, Laskai János, Veresmarti Ipolit, Illés Mihály, Ács Gedeon, Ács Zsigmond és Újlaki Kornél Dezső alakját, s életművüket erkölcsi példaként is az utókor tekintete elé állította. Ha valakiről,

őröla igazán elmondható: haláláig egyszemélyes intézményként működött, miközben arról sem feledkezett meg, hogy jó pedagógusként utódokról és követőkről gondoskadjon.

A tanárno halálát követő esztendőben, 1983-ban Laskón (a *Magyar Képes Újság* kiadásában) jelent meg Lábadi Károly *Laskaiak* című füzete, amely szándéka szerint nem egyéb, mint amit alcímében is hirdet, *Eligazító a laskói helytörténeti és néprajzi gyűjteményhez*, s mint ilyen, rövid településtörténeti ismertetőt és tíz laskai születésű, vagy életművét itt kiteljesítő történelmi nagyság életrajzát közli. A könyv szerzője egyébként 1972 óta a nevezett hetilap újságírója volt, néprajzi, népismereti és helytörténeti írásai hétről hétre megjelentek lapjában. Mégis úgy tűnt, Lábadi Károly sem képes ellenállni a Drávaszög igazi csábításának, és a néprajztudomány magával ragadja. Csak az 1987-ben megjelent *Kopácsi vízi élet* című könyve után vált egyértelművé, hogy a népelet neves kutatójaként a folklór mellett világképében mekkora szerep jutott a művelődéstörténet és a helytörténet művelésének is. Lábadi Károly munkássága a valódi bizonyosság arra, hogy a délvidéki magyar kisebbségi közösségekben valóban a néprajztudomány nyújtotta népismereti teljesség igénye hívta életre, fogalmazta meg, és szinte követelte a történeti jellegű kutatások, a társtudományok kibontakozását és művelését. Kopács falu életét a víz, a rét, a nádas, az erdő közelsége határozta meg, történelme, szokásrendje, élete is eszerint alakult – ezek összefonódását megbontani nem lehet.

Hogy mennyire nem lehet, azt semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Lábadi Károly 1994-ben – immár Budapesten – megjelentette *Kopács – a víz melletti falu* című, a tudomány klasszikus értelmében is teljes értékű falumonográfiáját, írásban is megörökítve a háborús pusztítás során végveszélybe került falu emlékét. Lábadi Károly esetében ugyanis szintén az történt, mint a bácskai és a bánáti helytörténetírók esetében: felismerték, hogy a háború városokat és falvakat semmisít meg, velük pusztul a magyar közösség, velük pusztul nemzeti történelmünk egyszeri,

soha nem pótolható része is. Pusztulnak intézményeink, megsemmisülnek írásos emlékeink, és meghal az emlékezet. A történetírás feladata, hogy emléket állítson a közösségnek. E felismerés nyomán gyors egymásutánban jelentek meg Lábadi Károly könyvei, az *Oskolák a régi Drávaszögben* (1993), az *Istenek hajlékai a Drávaszögben* (1994), és a magyar tudománytörténetben is páratlan mű, a *Néprajzi és folklór tájlexikon* alcímet viselő *Drávaszög ábécé* (1996), amely egyszerre helytörténeti és művelődéstörténeti lexikon is. Benne foglalta össze a történész-néprajzos mindazt, amit a magyar glóbusz végveszélybe került darabjáról tudni kell. „Minden benne van, amit a Drávaszögről, vagy ahogy másként mondják, Drávazugról, Drávaközről, vagy még másképp: Baranya-háromszögről tudni kell. Rengeteg munkát összegző enciklopédia...” – írta a könyv megjelenésekor egyik méltatója. (Hovanyecz, 1997)

A horvátországi magyar történeti gondolkodás – és helytörténetírás – tehát nem teremtett iskolát, az elmúlt közel negyed század során Baranyai Júlia és Lábadi Károly személyében két kimagasló történetírója volt a Drávaszögnek. Némileg másként alakult a helytörténeti kutatás helyzete a szlovéniai magyarok körében. A második világháború után, a titói Jugoszlávia létrejöttét követően, 1949-ben, a Horvátországi Magyar Kultúr- és Közoktatási Szövetség megalakulásával egyidőben, lendvai központtal a muravidéki magyarok is létrehozták a maguk érdekképviselői szervezetét, a Magyar Közművelődési Bizottságot. E szervezet azonban tényleges munkát közel másfél évtizeden át nem végzett, mi több, az 1964-es megújulási kísérlet sem vezetett eredményre. A szlovéniai magyarság valódi önszerveződésére csak a köztársaság 1974-es alkotmánya adott lehetőséget, ennek nyomán már 1975-ben Lendván és Murszombaton is nemzetiségi önzorgatási érdekközösségek alakultak, amelyek az oktatás, a művelődés és a tájékoztatás terén egyre határozottabban fogalmazták meg a muravidéki magyarság érdekeit. A szlovéniai magyarság igazi magáralálása – Bence Lajos megfogalmazása szerint – az 1989–1990-es események során következett be, s Szlovénia függet-

lenségének kikiáltását követően, 1991-től immár politikai kénysze-
rektől mentesen működik a Muravidéki Magyar Nemzetiségi
Önigazgatási Érdekközösség.

Hosszú, évtizedes küzdelem előzte meg a szlovéniai magyar
közösség szellemi magáralálását. (Ennek okát Bence Lajos
elsősorban azzal magyarázza, hogy a muravidéki magyarság a
második világháborút követően „értelmiség nélkül maradt”). Az
önálló hetilap, a *Népújság* is csak 1958 januárjától jelenik meg
Lendván. Az 1959-től évkönyvként megjelenő *Naptár* is csak az
1970-es években kezdett néprajzi, népismereti, helytörténeti és
művelődéstörténeti írásokat közölni, ezt megelőzően jószerével
csak a „paraszti lakosság szakmai továbbképzését” tekintette
feladatának. Az évtized végére azonban egyszerre beérett a hosszú,
előkészítő munka gyümölcse: 1979-ben megjelent a Varga Sándor
és Pivar Ella szerzőpáros *Dobronok, Göntérháza és Kót helytörté-
nete* című monográfiája, 1982-ben pedig Varga Sándor – Pozsonoc
Mária – Pivar Ella könyve, a *Hosszúfalu, Hodos és Lendvahegy
múltja és jelene* című helytörténeti monográfia. Mindkét mű
elsősorban jelentősége, hogy úttörő feladatra vállalkozott, s mint
ahogyan Bácska, Bánát és a Drávaszög esetében, a Muravidéken
is jó szándékú pedagógusok és újságírók kényszerültek történetírói
szerepre. Vallomásuk szerint „a nagy történelemkönyvekből hiány-
zó kis történelmet” kívánták megírni a magyar kisebbségi közösség
önismeretének gyarapítása érdekében. Ezt követően a közel egy
évtizedig tartó történetírói „csendet” csak Varga Sándor *Csente
történeti krónikája* (1988), valamint Tantalics Béla *Lendva kultu-
rális emlékei a 16. század második felétől* (1988) című tanulmány-
kötetete törte meg. Utána hosszú hallgatás következett, mintha a
haldokló ország „élménye” a muravidéki magyar történetírókat is
óvatosságra intette volna. (Papp J., 1983)

Szlovénia függetlenségének 1991. június 25-én történt kikiáltá-
sát a muravidéki magyarság hatalmas fölszabadulásként élte meg.
Érdekképviselői szervezete megújult, intézményrendszere pedig
szinte újjászületett. Mérföldkönek számít az 1994-ben létrehozott

Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, amelynek legfontosabb feladata „a muravidéki magyar nemzeti közösség kulturális tevékenységének”, valamint egyéb oktatási, kutatói és kiadói jellegű feladatköröknek az összehangolása. A felszabadultság élménye erőteljesen hatott a történeti kutatások, a helytörténetírás vonatkozásaiban is. A *Naptár* színesebb lett, az 1973-ban útjára indított *Lendvai Füzetek* könyvsorozat megújult, s meglegelte azt a valódi feladatát, amiért a szerkesztőbizottság létrehozta: hogy megjelenési lehetőséget teremtsen a muravidéki magyarság múltjával, hagyományaival, történetével, népismereti kérdéseivel foglalkozó kutatók számára.

A helytörténetírás új korszakának nyitányát Kericsmár Rózsa *Domonkosfa krónikája* (1990) című könyve jelentette. A kedvező kritikai fogadtatásból is kitűnt, hogy a muravidéki magyarság körében óriási a múlt megismerése iránti igény, hiszen az önmaga helyét kereső közösségnek elsősorban önismeretében kell erősödnie. „Önismeret nélkül ugyanis minden döntés nagyobb kockázattal jár” – fogalmazta meg a könyv egyik méltatója. Kericsmár Rózsa krónikája valódi falumonográfia: a földrajzi-éghajlati viszonyok ismertetését gazdaságtörténeti rész követi, majd a falu történetét levéltári forrásokra támaszkodva mutatja be a szerző. A vallási, az oktatási és a művelődési élet múltjának feltérképezése után a legszebb és legrészletesebb fejezet a falu néprajzával, népéletének aprólékos bemutatásával foglalkozik, mintegy iskolát teremtve a nagy reményekkel megújuló muravidéki helytörténeti kutatások számára. A könyv megkapó szépségét azonban elsősorban a szerző érzelmi kötődésének köszönheti, hiszen esetében nem a távoli szemlélő, hanem a közvetlenül érintett falusi tanító vall a faluról.

1993–1996 között a Muravidéken egymást követték a szellemi megújulást is jelző művelődéstörténeti és helytörténeti monográfiák. Varga Sándor *A Lendva-hegyi bortermelés* (1993), a Lendvai Füzetek sorozatban megjelent *Lendva 1192–1992* (1994), majd ugyancsak Varga Sándor *A szlovéniai magyarok műkedvelő tevékenysége 1920–1970* (1995), s végül Göncz László *Fejezetek Lendva*

történetéből 1920-ig (1996) című könyve jelenti a kutatás egy-egy állomását, „...a dolgozat megírására azért vállalkoztam – írja könyve bevezetőjében Göncz László hogy e jellegzetesen pan-non-peremvidéki kisváros történelme fontosabb fejezeteinek ismerete a környékbeli lakosság minél szélesebb rétegei számára elérhetőbbé váljon. Természetesen a leírtak nemcsak Lendva városára vonatkoznak, hanem a város közvetlen szomszédságában elhelyezkedő településekre is kiterjednek. Ugyanis Hosszúfalut, Hármasmalmot, Alsólakost, Csentét és a Lendvahegyet aligha lehet e tekintetben elválasztani Lendvától.” A történetírói szándék tehát egy tágabb, regionális jellegű monográfia előmunkálataira vall.

Bence Lajos *Írott szóval a megmaradásért* (1994, második kiadás 1996) című irodalomtörténeti monográfiája eredetileg a muravidéki magyarság irodalmi múltjának, irodalmi értékei számbavételének a szándékával készült, ám *A szlovéniai magyarság 1919–1989* alcím már a társadalomtörténeti összefüggésekre is utal. Valóban többről van szó, mint irodalomtörténeti összegzésről, hiszen Bence Lajos is úgy látja: „...a szlovéniai magyar irodalom története, jelentősebb állomásai a politikai események alakulásával függnek össze”. (Bence, 1994) Ő ugyanis – szemben az úgynevezett „újvidéki iskola” tanításával – határozottan kimondta, hogy az irodalom bizony nemcsak esztétikum, hanem elsősorban etikum kérdése, nem egy esetben a történelmi erőkkal szembeni szellemi helytállás morális igényeinek a megfogalmazása, kimondása (is). Nem véletlen tehát, hogy monográfiáját *A szlovéniai magyarság gazdasági és jogi helyzete Trianon után* című fejezettel kezdi, demográfiai áttekintéssel folytatja, s az oktatásügy, valamint a kisebbségi sajtó helyzetének a bemutatásával jut el az irodalomtörténeti tények értékeléséig. *A táj és hagyomány* című fejezet művelődéstörténeti visszatekintés a múltba, egészen a reformáció elterjedésének korába, amikor a Bánffyak Alsólendva környéki birtoka jelentős szellemi központnak számított. S bár a XVI. századot követő évszázadok a folyamatos hanyatlást jelentették, a XIX. század második fele, főleg a nyomdászat és a sajtó elterjedése,

újra kulturális pezsgést hozott e vidékre. Az 1919-es eseményeket követő időszak a szlovéniai magyarok életében maga a katasztrófa. Az irodalomtörténész számára ebből eredően a legfontosabb kérdés, hogy a közösségi pusztulás tragédiája hogyan jelenik meg az irodalmi művekben. Találón jegyzi meg egyik méltatója: Bence Lajos műve „a magyarságtudomány nélkülözhetetlen kézikönyve”. Ebből eredően jogos a remény, hogy a történeti rokontudományok is bőven merítenek ismeretanyagából.

A fenti áttekintésből kiderül, hogy igen mostoha sors jutott osztályrészéül a délvidéki magyar történetírásnak, ezen belül a helytörténetírásnak különösen nehéz volt megszereznie a maga létjogosultságát. A Bácskában és a Bánátban a hetvenes években kezdtek jó szándékú írók, újságírók, tanítók és – ritkább esetben – egyházi személyek feltárni környezetük múltból öröklött értékeit, s a meglelt tárgyi emlékeket és szellemi értékeket tágabb történelmi összefüggések folyamataiban is elhelyezni. Egyre többször kapott hangot – ha burkolt formában is – a felismerés: egyéni és közösségi önismeret híján pusztulásra van ítélve a kisebbségi magyarság. Egyre-másra születtek a településmonográfiák, az iskolatörténetek, az egyesületi krónikák, s történt mindez a néprajztudomány által felmutatott népismereti dolgozatok bátorító hatására. A diktatórikus hatalom a maga erőszakos eszközeivel, kellő határozottsággal küzdött a történeti tudományok ellen. A helytörténet iránti érdeklődés mégis feltartóztathatatlantul hódított és terjedt. Ha nem lehetett a két évszázaddal korábban lezajlott újratelepítési eseményekről az értékelés szándékával írni, született – mint Telecska esetében – néprajzi monográfia a dohánytermesztésről, mely azután rövid áttekintés formájában ugyan, de szólt a történelmi előzményekről is. Ha nem volt szabad a nemzeti hagyományok megtartó erejéről értekezni, születtek horgosi, bácstopolyai népdal- és balladagyűjtemények komoly népismereti bevezető tanulmányokkal. Ha kockázatos volt az Árpád-kori szlávóniai magyar falvak ezeréves múltjáról szólni, született hát (ma már nemzeti értéknek számító) tájszótár, amely mindennél éke-

sebben jelezte, mekkora kincsnek vagyunk a birtokában. És születtek családtörténeti monográfiák – Penavin Olga: *A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon)* –, és születtek életrajzi vallomások – Zabosné Geleta Piroska: *Így zajlott az életem* hogy más eszközökkel ugyan, de arról szóljanak, amiről a történetírás nem beszélhetett: a hagyományainkban megőrzött, történelmi jelenlétünket bizonyító évszázados folytonosságról. Arról, hogy jogunk van a saját történelmünkhöz. Az igazi felszabadulás pillanata azonban – a szólásszabadság tekintetében – az 1989-es eseményeket követően jött el. Még kellő időben ahhoz, hogy a háború pusztításának rémületében újult és megsokszorozott erővel lássanak hozzá időközben nagykorúsodott történészeink történetírásunk megalkotásához. Abban az adott historiai helyzetben derült ki, hogy a közel két évtizedes előmunkálatok mennyire nem voltak hiábavalóak, mi több, mennyi értéket, ismeretanyagot, történeti forrást, pótolhatatlan emléktörédeket (vallomást), levéltári és múzeumi anyagot sikerült egybegyűjteni. Ennek egyik legszebb példája a szabadkai Történelmi Levéltár *Gyökerek* címmel útjára bocsátott könyvsorozatának első kötete, amely az *Évszázadok vallomása – Szabadka közjogi helyzete és lakossága 1391–1828* (1991) címet kapta. Az is jellemző azonban, hogy a nyomdakész második kötet megjelenését a szerb nemzeti elfogultság exponens képviselői akadályozzák meg ma is. Ugyanakkor látni kell, hogy az e tekintetben is példamutató alaposággal és minden részletre kiterjedő történészi odafigyeléssel született monográfia, Gyetvai Péter több mint kétezer oldalas *A tiszai korona-kerület településtörténete* című háromkötetes műve Kalocsán jelent meg, jelezve, hogy a történeti kutatásokhoz szükséges műhelymunka feltételei még ma is a táj csendesebb, a politikai viharaitól mentes szögletében teremthető meg. Mindez persze évszázados gondja a Délvidéknek és a táj múltja, történelme iránt érdeklődőknek egyaránt.

A legújabb balkáni háború – annak minden képzeletet felülmúló pusztítása a Drávaszögben és Kelet-Szlavóniában, és a pusztítástól való félelem a Bácskában és a Bánátban – felgyorsította, egyben

el is mélyítette a történetírás és a helytörténeti gondolkodás korábban kiteljesedő folyamatait. Ma már a Délvidéken művelt helytörténetírásban – több mint százéves késéssel ugyan, de – együtt van nyelvtudomány és néprajz, szociológia és földrajz, archeológia és településtudomány, egyház- és művelődéstörténet, statisztika és demográfiai kutatás, minden, ami a népiségtörténet feltárásához és megismeréséhez szükséges. Mindebben a kor követelményei fogalmazódnak meg, hisz a helytörténetírás ma valamennyi kisebbségi magyar közösségen belül soha nem tapasztalt felvirágzásának időszakát éli. A itt főbb vonásaiban bemutatott délvidéki történészi-történetírói munka mellett jó példa erre a felvidéki magyar népiségtörténet reneszánsza – amely a Koncsol László ötlete alapján útjára bocsátott *Csallóközi Kiskönyvtár* sorozatában igazi formáját is megglelte –, a muravidéki *Lendvai Füzetek* példamutatóan gondos kiadványsorozata, vagy a *Kárpátaljai Magyar Könyvek* sorozatának ide vágó kötetei. Erdélyben – a téma ottani monumentalitásából eredően – regionális szinteken teljesedik ki a helytörténetírás. (Egyed, 1997)

A történettudomány ilyen formában történő megújulása valamint az irányába megfogalmazott közösségi igény azt bizonyítja, hogy a kisebbségi magyarság eljutott a társadalmi szervezettségének arra a pontjára, amikor már az önmeghatározásához a nemzeti értékek teljességére van szüksége. Üdvös továbbá, hogy ez nem csak, vagy nem elsősorban politikai igény, sokkal inkább általános jellegű, a létezését érintő szükségszerűség. Hiszen közel nyolc évtizedes kisebbségi sorsa elvezette őt a nemzeti hagyomány és a történelmi örökség megtartó erejének világos felismeréséhez, az egy nemzeti közösséghez való tartozás biztos támaszához. Ugyanakkor az 1994-ben a hatalomba visszakерült korábbi anyaországi politika, elsősorban az alapszerződésekben megfogalmazott üzenetei révén, ráébresztette a kisebbségeket századvégi magányukra is. Ma az utódállamok magyar gondolkodói közül nagyon sokan érzik azt a fojtogató bizonytalanságot, amelyet Füzesi Magda így fogalmazott meg: „A kárpátaljai magyarság az

alapszerződés aláírása óta tisztában van azzal, hogy sorsa elvégeztetett, bár semmi nem tisztázott. Így aztán megkérdezhettük magunktól: kinek van ránk szüksége? Annak a hazának, amely kitaszít? Vagy annak, amely be nem fogad?” (Füzesi, 1997) Az anyaország kirekesztő politikája, az utódállamok nemzeti sovinizmusa és az idegen hadseregek kegyetlen vérengzése között e pillanatban egyetlen út látszik járhatónak: politikai és gazdasági értelemben is kiépíteni a kisebbségi magyar közösségek teljes értékű társadalmát, amihez – sok más mellett – egyéni és közösségi önismeretre is szükség van. A kisebbségi magyar történetírásnak és a népismereti tudományoknak ma ezt a célt kell szem előtt tartaniuk.

Irodalom

- Arday Lajos: *A jugoszláviai (vajdasági) magyar nyelvű történetírás (társadalomtudományok) újraindulása 1918-1941 között* (kézirat).
- Beer Miksa: *Moravica – Stara Moravica. Centar za kulturu, obrazovanje i informacije*, Backa Topola 1986.
- Bence Lajos: *Írott szóval a megmaradásért. A szlovéniai magyarság 1919-1989*. Lendva 1994. (Második kiadás 1996)
- Bosnyák István: Új sorozatunk elé. In *Jugoszláviai magyar nyelvjárások*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék 1982.
- Bosnyák István: Baranyai Júlia (1906-1982). *Magyar Szó*, 1982. február 18.
- Csáky S. Piroska: *A Forum Könyvkiadó bibliográfiája 1957-1983*. Forum, Újvidék 1984.
- Cs. Gy. (Csehák Györgyi): Nemzeti és vallási gyűlölet szitása. *Magyar Szó* 1985. október 19.
- Csuka János: *Kisebbségi sorsban 1-2*. A délvidéki magyarság húsz éve. Minerva, Szabadka (é. n.). Második kiadás: Hatodik Síp Alapítvány, Budapest 1996.
- Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918-1941*. Püski, Budapest 1995.
- Csuka Zoltán (szerkesztésében): *A visszatért Délvidék*. Halász Irodalmi és Könyvkiadóvállalat, Budapest 1941.
- Dudás Antal: *Szülőfalu századjai. Adalékok Kupuszina alapításához és telepítéséhez*. Életjel, Szabadka 1992.
- Dudás Károly: Csont és vér. In *Királytemetés*. Életjel, Szabadka 1996.

- Egyed Ákos: Tájéttörténetírás. In *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély* 1-2. köt. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda 1997.
- Erős Lajos: *Adalékok a Zrenjanini-Nagybecskereki Egyházmegye történetéhez*. Kiadja a Kisoroszi Római Katolikus Plébániahivatal, 1993.
- Fekete Lajos: A magyar sajtó. In *A visszatért Délvidék*.
- Füzesi Magda: Kárpátaljai sajtótörténet. *Tiszavirág* 1997. április.
- Gyetzvai Péter: *A tiszai korona-kerület telepítéstörténete 1-3*. Kalocsa 1992.
- Hovanyecz László: Megint advent Drávaszögben. *Népszabadság* 1997. március 1.
- Dr. Hódi Sándor (a VMDK nevében): Mi történt Vajdaságban 1941 és 1945 között. (Levél a Szerb és a Vajdasági tudományos és Művészeti Akadémia elnökének) *Magyar Szó* 1990. május 22.
- Hóman Bálint: *A forráskutatás és a forráskritika története*. Magyar Történettudományi Társulat, Budapest 1925.
- Kalangya*. Az 1935 júniusában megszerkesztett, de ügyészségi rendelettel betiltott 6. Számának anyaga megjelent a *Híd* 1994 júliusi-augusztusi kettős számában. Újvidék.
- Kalapis Zoltán: Sajtótörténetünk fejezetei. In *Újságírók kézikönyve*. Forum Könyvkiadó, Újvidék 1989.
- Katona Imre: Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában. In *A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások*. TIT, Budapest 1984.
- Káich Katalin *Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulata (1883-1918)*. Forum Könyvkiadó, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék 1980.
- Káich Katalin *A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat évkönyvének repertórium (1883-1918)*. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék 1984.
- Káich Katalin *Az intézeti kiadványok repertórium (1969-1983)*. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék 1983.
- Keresztényi József: Konkretizálni Zenta monográfiáját. *Magyar Szó* – Kilátó, 1985. január 26.
- Krekity Olga: Nyaralás aprópénzen. *Szabad Hét Nap* Szabadka, 1997. július 3.
- L. Gy. (Lajber György): A községi szabálysértési bíró döntése. *Magyar Szó*, 1985. november 27.
- Matuska Márton: *A megtorlás napjai*. Forum Könyvkiadó–Magyar Szó, Újvidék 1991.
- Mák Ferenc: Magyarok Horvátországban. *Magyar Kisebbség* Kolozsvár 1997. 3-4. szám.
- Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatások feladatai. *Századok* Budapest 1924.
- Mályusz Elemér: *Népiségtörténet*. A MTA történettudományi Intézete, Budapest 1994.

- Mályusz Elemér: Népiségtörténet. In *A magyar történettudomány*. Bolyai Akadémia, Budapest é. n.
- Marcinko, Tomislav: Tudományos címkével álcázott sötét elméletek. *Magyar Szó – Kommunista* 1985. október 25.
- Marcinko, Tomislav: Fasisti proglaseni oslobodiocima. (A feszabadítóknak kikiáltott fasiszták), *Dnevnik*, 1985. október 17.
- Mészáros Sándor: *Évszázadok viharában. Temerin története 1941-ig*. Temerin 1969.
- Mirnics Károly: *Kis Jugoszlávia hozománya. Írások az asszimilációról és a kisebbségről*. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest 1996.
- Muhi János: *Zombor története*. Kalangya, Zombor 1944.
- Palatinus István (és mások szerkesztésében): *Beszélő múltunk*. Agapé, Újvidék 1995.
- Papp György: Kanizsa monográfiájáról. *Új Kanizsai Újság*, 1995. október 26.
- Papp József: Magyar és kétnyelvű kiadványok Muravidéken. In *Naptár 1984. A szlovéniai magyarok szemléje. Pomurska Zalozba*, 1983.
- Rehák László: A „nemzeti kisebbségtől” a „nemzetiségek” felé. *Létünk* 1973. 1. sz.
- Szeli István: Hungarológiai oktatás és kutatás Jugoszláviában. In *Az erózió ellen*. Forum, Újvidék 1986.
- Szeli István: A kiszolgáltatott kultúra. In *A peremkultúra élettana*. Forum – Akadémia Kiadó, Újvidék-Budapest 1993.
- Szeli István: A közép-európai kulturális élettér. Interjú a magyarországi Bethlen Gábor Alapítvány díjával kitüntetett Dr. Szeli István akadémikussal. *Magyar Szó* Újvidék, 1989. november 12.
- Szirmai Károly: A folyóirat szerepe kisebbségi sorsunkban. In *A visszatért Délvidék*.
- Dr. Teleki Béla: *Becse történetéből*. Becse 1985.
- Dr. Tóth Lajos: Magyar nyelvű oktatás a Vajdaságban. *Életjel*, Szabadka 1994.
- Túri Tibor: Évszázadok forgatagában. Pacsér a levéltári okmányok tükrében. *Magyar Szó* 1988. június 16.
- Vajda Gábor: *A magyar irodalom a Délvidéken trianontól napjainkig*. Bereményi Könyvkiadó, Budapest é. n. (1994).
- Vukovics Géza: Megtévesztett nyilvánosság – Egy áltörténelmi kiadványról. *Magyar Szó* 1985. szeptember 29.
- A VMDK programja*. Kiadja a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége. Ada 1991.

Fleisz János

A román és az erdélyi magyar sajtó néhány vitája 1918 után

A két világháború között lezajlott néhány román-magyar sajtóvitából az erdélyi magyar lapok írásainak felhasználásával adunk ízelítőt. Bár ez egyoldalú bemutatásra adhat alkalmat, mégis ezt az utat választottuk, mert fő célunk az erdélyi magyar sajtó helyzetének érzékeltetése.

1919 előtt az erdélyi magyar lapok viszonylag ritkán foglalkoztak a román laptársaik hasábjain megjelent írásaikkal, később – főleg helyi szinten – mindjobban figyelték egymás munkáját.

Egyesek szerint közvetlenül a hatalomváltás után a kisebbségi kérdés sajtókérdésének volt tekinthető. A sajtóviták többnyire a magyar nyelvű sajtónak és a kisebbségi kérdésnek a román sajtóban történt hamis beállítása miatt bontakoztak ki. Nem volt ritka a helyi vagy országos szinten meginduló sajtópolémia, de a közeledő és megértésre irányuló kezdeményezéseknek is voltak hagyományai.

Időszakunkban az erdélyi magyar újságok általában figyelemmel kísérték román laptársaik írásait. Például 1920-ban a *Temesvári Hírlap*ban vezércikk jelent meg Străin (Idegen) címmel. Ezt a jelzöt kapta akkor Romániában mindenki, aki nem volt román. A magyar lap tiltakozik a megbélyegzőnek szánt jelző használatára ellen: „Őszintén kérjük a román sajtó vezető embereit a román közvéleményt, hogy ne használják velünk szemben a străin jelzöt. Ez csak elidegenítésre, elhidegülésre vezet.”¹

A kezdeti időkben számos fogalmi és elméleti kérdés tisztázására is szükség volt. Ilyen jellegű az a cikk is, amely a *Nagyvárad* hasábjain jelent meg, válaszként dr. Aurel Lazăr helyi román vezető megjegyzéseire. Ebben a szerző leszögezi: „Aláírom, hogy

a passzivitás rossz politika. Rendben van. Aránylag semmibe sem kerül. Tegyük lehetővé – a jó politikát”.²

A román lapok, illetve a román vezetők igen rossz néven vették a magyar sajtó részéről megnyilvánuló bírálatot. Ezzel kapcsolatban 1921-ben a következőket olvashatjuk a kolozsvári *Ellenzék* hasábjain. „Megszoktuk azt, hogy román nyelvű laptársaink minduntalan támadják az Ellenzéket, ha valahányszor Erdély magyarságának valamilyen joga érdekében emeljük fel szavunkat, minimálisan irredentának bélyegeznek.

(...) Tegnap azonban az egyetlen, rendszerint objektív és mérsékelt hangon író kolozsvári román lap, a *Voința* is beleesett ebbe a hibába. Szemünkre veti, hogy gúnyos hangon irtunk a román intézmények működéséről.

(...) Minden becsületes sajtónak kötelessége kritikájával javítani a közállapotokon. Ezt a jogot pedig a magyar sajtótól sem lehet elvitatni”.³

1922 januárjában Aradon a helyi magyar és román újság keveredik vitába. Az *Aradi Hírlap*nak a *Gazeta Aradului* uszításai című vezércikkéből megtudjuk: „Néhány hónap óta a zszurnalisztika minden eddigi vívmányának csúfjára megjelent Aradon egy vérszegény, beteg lapocska, a *Gazeta Aradului*. Az elmúlt hét csütörtökön majd egy egész oldalon az *Aradi Hírlap*-ot gyalázza. Teszi ezt azért, mert a magyar lap úgymond rágalmazza a románokat. Az *Aradi Hírlap* feljeleníti a román lapot becsületsértésért.

Ugyanabban az évben érdekes levélváltásra kerül sor. A *Nagyváradai Napló* az éppen a Körös-parti városban tartózkodó Nicolae Iorga történettudóshoz – későbbi politikushoz – román nyelvű levélben fordul, és két kérdést intéz hozzá. Iorga szinté levélben válaszol meglepetésre magyar nyelven megfogalmazot levélben.⁴

A román lapok időnként az erdélyi magyar sajtó ellen elkövetett hatósági túlkapásokról is beszámoltak. Így a bukaresti *Dimineața* Nevetséges ítélet címmel hírül adta, hogy a váradi *Nagyvárad*, *Nagyváradai Napló* és *Szabadság* című lapokat az uzsorabírótság egyenként 10 000 lejre büntette a túl magas hirdetési áráért. „Ez

az ítélet – írja a román lap – nemcsak abszurd, hanem nevetséges is, hiszen a hirdetés nem elsődleges szükségleti cikk, így annak árát a hatóságok nem is állapíthatják meg”.⁵

1923-ban a *Temesvári Hírlap*nak gyűlt meg a baja román laptársával. Ezzel kapcsolatban Nem igaz címmel közölt terjedelmes vezércikket, amelyben hangsúlyozta: Nem igaz, ezerszer nem igaz, amit a Banatul Românesc ír a magyar kisebbségi sajtóról és különösen rólunk.

(...) Két rettentő vádat emel ellenünk a néppárt lapja. Az egyik az, hogy mi sértjük a szövetségeseket. A másik vádja: mi, ha a királyi család valamelyik tagja szerepel sohasem írjuk ki, hogy öfelseje, illetve öfensége, ellenben Ferenc Józsefről kiírtuk”.⁶

Az év különösen gazdag politikai és publicisztikai állásfoglalásokban. Többek között a kolozsvári *Ellenzék* is kénytelen vezércikkben kitérni a magyar újságírást érintő országos horderejű jelenségekre. A magyar sajtó című írásban így fogalmaz: „Nemrégiben az országgyűlésben előkelő helyről vetették szemére a kormánynak, hogy igen elnéző, igen türelmes a magyar sajtóval szemben, mely ezt a türelmességet mértéken felül kihasználja; agresszív, sértő, lenéző, kicsinylő és – természetesen – irredenta. Mindezek alapján gyors és erélyes intézkedést kért a felszólaló a magyar sajtóval szemben.” A vádakra a lap ezt válaszolja: „...A kolozsvári magyar sajtó megkapta tárgyilagosságának és igazságérzetének teljes elismerését s bizonyítékát. Abban a harcban, amelyet a város primárja (polgármestere F.J.) ellen mesterségesen felidéztek.

(...) A magyar sajtó egyértelműen állott az alaptalanul megtámadott köztisztviselő mellett.

(...) A mi utunk az igazság útja s fegyvereink az igazság fegyverei”.⁷

Az *Ellenzék* és a magyar sajtó általában továbbra is a román lapok támadásainak célpontja maradt. Ebbe a sorozatba tartozik az *Înfrățirea* írása, amely A magyar sajtó bátorítása és a román sajtó támogatásának hiánya címmel közölt vezércikket, s benne ezt írja: „Habár a román uralom ötödik évében járunk, a román

újságok egyik a másik után tűnnek el Kolozsváron és mindenütt Erdélyben, mert a románok egy része még ma is a magyar lapokat támogatja.” A cikk még a román olvasót elrettentő példáról is gondoskodik: „Az *Ellenzék* (18 000 példányszám) egyik számában Kolozsvár egyik volt polgármestere hirdet (...) egy román főhivatalnok házassági hirdetését ad fel egy magyar lapban kimondva viszont azt, hogy román feleséget keres”.⁸

Az *Înfrățirea* másik, rémeket látó írását” az ugyancsak kolozsvári *Újság* ismerteti „...azért nem jöhet egyensúlyba Magyarország költségvetése mivel budapesti és bécsi távirati ügynökségek révén sokat költ az erdélyi magyar sajtónak irredentista szellemű táviratokkal és cikkekkkel való ellátására”.⁹

Persze nem csak rágalalmazási hadjáratok, vádaskodások és viták zajlottak a magyar és a román újságírók, illetve lapok között. Ennek fényes példája az 1923-ban Aradon megszervezett újságírókongresszus. Ekkor a díszülésen a román újságírás kitűnőségei is képviseltették magukat. Ott hangzottak el a magyar újságírók részéről a józan belátásra buzdító szavak: „A magyar sajtónak, mint minden más sajtónak, megvannak az árnyalatai, de megegyezik az egész sajtó abban, hogy a népkisebbségi ideált a román állam keretein belül akarja megvalósítani. Ismerjenek meg bennünket, uraim, s be fogják látni, hogy jó barátok lehetünk, mert azzá is kell lennünk közös rendeltetésünknel fogva. (...) A népkisebbségi sajtó fog maradni, tehát mindig az ellenzékiesség, de ügyelünk arra, hogy nyűgösködéssé ne váljon”.

Ezekre a szavakra a román újságírók vezére, Constantin Mille egyebek mellett ezt válaszolta: „Ki akarjuk fejezni csoportos megjelenésünkkel, hogy ebben az országban a magyar kisebbség tényező, olyan tényező, amelyet nem lehet elhanyagolni...”¹⁰

A *Keleti Újság*-ban Ignótos üdvözölte a román és a magyar újságírók egymásra találását, *Újság* és *Újságíró* című cikkében. Ennek a végkövetkeztetése: „Hiszen a gyönyörű az aradi gyűlésen az volt, hogy minden vagy majdnem minden pártbeli magyar és román újságoknak írói ott voltak...”¹¹

Az év második felében már kevésbé békés hangot üt meg a sajtó. A nagyváradi *Vestul Românesc* azzal támadja meg a helyi magyar újságírókat, hogy mindent megtesznek a cenzúra kijátszásáért és a valótlanságok megjelentetéséért. A *Nagyvárad* így reagált: „Ma is arról ír a Vestul Românesc, hogy íme a Gojdu-Liceum tanáraitól a brassói, kolozsvári és bukaresti újságokban helyezik el a nagyváradi újságírók azokat a valótlanságokat miket Nagyváradon a cenzúra töröl”. Ehhez a vádhoz a cikkírónak csak egy hozzáfűznivalója van: „Amit mi megírnánk mérsékelten – azt más lapok kiszínezve kíméletlenül megírnak”.¹²

Az év vége a kolozsvári sajtókongresszus jegyében telt el, ahol megalakult a romániai sajtó föderációja.

1924 elején Nagyváradon az újságírók és a helyi vezetés legmagasabb rangú képviselője – a prefektus – találkoztak. Amikor a váradi újságírók meglátogatták tisztelgés céljából Nicolae Popovici prefektust, az utóbbi megragadta az alkalmat, és elmondta, hogy a sajtóval szemben három kívánsága van, amelyek így hangzanak: „1. Ne vétsen az állam érdekei ellen. 2. Ne sértse meg a családi tűzhely szentségét. 3. Senkit alaptalanul meg ne vádoljon, mert akinek a becsületét a sajtó egyszer alaptalanul prédául odadobja, azt többé jóvátenni nem lehet...”¹³ Ezenkívül a sajtótól a kultúra nemzeti szellemének ápolását kívánja.

A román lapok figyelemmel kísérték a romániai újságok nyelv szerinti megoszlásának a statisztikáját, s ebből általában azt a következtetést vonták le, hogy a magyar sajtó igen fejlett, a román viszont továbbra is méltatlanul háttérbe szorul. Egy ilyen szellemű cikket közölt 1924-ben az a bukaresti *Adevărul*, amelyben az alábbi összehasonlítást olvashatjuk: „1. A magyaroknak 17 újságjuk, a németeknek 7, a románoknak 2 van. 2. A magyaroknak 62 heti folyóiratuk van, a németeknek 15, a románoknak 52.

3. A magyaroknak 24 havonta megjelenő folyóiratuk van, a németeknek 9, a románoknak 20.

A számok beszélnek: 17-2! a napilapoknál” – szörnyülködik a cikkíró.¹⁴

Decemberben a *Brassói Lapok* ankétot készít a román sajtó vezetőinek körében a román többség és a nemzeti kisebbség kölcsönös jogairól és kötelességeiről. Ennek a sajtót is érintő két következtetése: „A kormány kötelessége lenne, hogy a fennálló törvényeket a legelfogulatlanabb szellemben alkalmazza úgy a kisebbségekkel mint akármelyik más állampolgárral szemben”, valamint: „A kisebbségek (...) ne lássanak minden előforduló kellemetlenségben egy üldözési tendenciát.”¹⁵

1925 decemberében tartották Nagyváradon az Erdélyi és Bánáti Magyar Újságíró-szervezet évi kongresszusát, amelynek újdonsága a román és a német újságírók hivatalos jelentése volt. Itt Constantin Mille az újabb közeledést értékelve kijelentette, hogy „a román sajtó immár fenntartás nélkül egynek érzi magát a népkisebbségi sajtóval (...). Ezt a gondolatot kommentálva jegyzi meg a *Keleti Újság*: „A sajtó munkásai felismerték, hogy nem egymás ellen, hanem egymás mellett van a helyük.”¹⁶

Az évtized végén – főleg a pesti lapok beengedése (1929) után – a román újságok az erdélyi magyar sajtó válságát kürtölték világgá. Egy ilyen tartalmú cikkből idézünk: „A féltékenység indokolt volt. Kezdek bejönni a budapesti lapok (...) és a magyar lapok eladása csökkent. A romániai magyar újságírás vagy két éve siralmas lett. A hasárok nincsenek már tele színes informatív anyagokkal. Az általánosságokba vesző cikkek, amelyeknek semmi közük sincs a napi eseményekhez, rátelepednek az egész újságra.”¹⁷

A 30-as évek elején újból megsokasodtak a magyar sajtó ellen intézett támadások. Akkoriban a bukaresti lapok egy része szinte naponta megvádolta, gyanúba keverte a magyar nyelvű újságokat, amelyek kénytelenek voltak segítségét kérni a magyarság politikai vezetőitől. 1931-ben még jobban elmérgesedett a helyzet. Különösen nagy nyilvánosságot kapott Iorga lapjának, a *Neamul Românesc*-nek (Román Nemzet) az a cikke, amelynek vádaskodásairól a *Brassói Lapok* részletesen beszámol: „A legutóbbi Sinaia-i minisztertanácson szó volt a kisebbségi sajtóról és ezek között elsősorban a magyar újságírókról mint amelyek Brassótól egészen

Nagyváradig – írják – nem tesznek egyebet, mint hogy támadják az uralkodó népet, a románságot (...) Naponta közölnek bolsevizmusra való felhívásokat.” A *Brassói Lapok* közli a *Neamul Românească* – által megfogalmazott fenyegetést is: „Mérsékeljék magukat, uraim, mert ha ezt nem teszik, akkor Önök is megismerkednek a börtönökkel, ahol éppen elegenden szenvedtek a mieink közül”. A románok is elítélték Iorga újságának példátlan kirohanását a kisebbségi sajtó ellen, a *Brassó Lapok* pedig válaszként a fenyegetésre vezércikket jelentett meg. Itt állunk, nem tehetünk másképp címmel.¹⁹

A harmincas évek zűrzavaros politikai életének jelenségei a sajtóban is éreztetik hatásukat. A sajtóviták főként a sorskérdések megoldása körül zajlanak.

1934 februárjában Székelyudvarhelyen vitázik a helyi román és magyar nyelvű lap, a *Székely Közélet*. Legyen már vége egyszer ... címmel közöl vezércikket, amelyből megtudjuk: „Ezt a címet adja a *Secuimea* annak a cikkének, amelyben hatalmas hangon fordul ellenünk, követelve, szüntessük be ellenséges támadásainkat az állami iskolák ellen. Ezt a címet adjuk mi is e cikkünknek...” A támadás visszaverése után így zárul a cikk: „... Az igazmondásoknak, a helyzetfeltárásnak ezt a jogát fenn akarjuk tartani ezutánra is.”²⁰

Áprilisban Octavian Goga aradi nyilatkozatát közlik a lapok, amely túllép ugyan a szorosán vett sajtókérdéseken, de gondolat-sorát a magyar nyelvű sajtóra történő utalással vezeti be: „A magyar lapok az utóbbi időben erősen támadnak, pedig nincs igazuk. Nincs bennem ellenséges érzés a magyar nép iránt. (...) Nem teszek mást, mint normális elvi alapot keresek a helyzet megoldására és nem találok mást, mint az általam kifejtett elvet: százalékarány szerint megadott jogokat.”²¹

1936-ban két dolog keltette fel az összes jelentősebb erdélyi magyar kiadvány figyelmét. Az első Petre Petrinca vezércikke, amely a *Revue de Transilvanie*-ban jelent meg A magyar kisebbségi sajtó Romániában címmel. A szerző azt igyekszik bizonyítani, hogy

a romániai magyar kisebbségeknek – a sajtó terén is – jobb a helyzete, mint amilyen a korabeli nemzetiségeké volt a monarchia magyar fennhatósága alatt. 351 romániai magyar lapot említ, ami 12-vel meghaladja a Monoki István által 1935-re jelzett (339) erdélyi magyar időszakai sajtótermékek számát. (Ebben a 61 többnyelvű lap is benne van.) A nem túl nagy különbség abból adódhat, hogy a román statisztikák a naptárakat és értesítőket is kiadványokként tartották számon.

A cikkben néhány egyéb érdekes adatot is találunk: tíz év alatt, 1926 és 1936 között a kolozsvári törvényszéken 323 kisebbségi újságíró ellen indított sajtópert tárgyaltak, amelyek közül 292 esetben elejtettek a vádat. Potrinca rosszallja, hogy az erdélyi magyar kisebbségek sajtójuk ügyében 1933-ban egyszer, 1936-ban pedig kétszer fordultak petícióval a Nemzetek Szövetségéhez.²²

A közölt adatok újabb vitát váltottak ki, amelyekben azonban a vélemények kevésbé közeledtek. Különben jellemző tünet az a két világháború közötti Erdélyben: miközben a román lapok Romániát gyakran a kisebbségek eldorádójaként mutatják be, a magyarok tele vannak sérelmekkel és a létért, a fennmaradásért folytatott küzdelem jajszávaival.

A másik, nagy nyilvánosságot kapott írás Ion Clopoşelnek, a román újságíró-szövetség elnökének a *Cuvîntul Liber* című bukaaresti lapban közölt írása volt az erdélyi újságírók üldözéséről és a denunciánsokról. A szerző kijelenti, a román újságíróknak kötelességük, hogy véget vessenek a kisebbségi kollégák elleni hajszásnak. Majd így folytatja: „nem volna szabad megengedni, hogy elismerten nagy újságírókat, akik becsületes munkával nehezen keresik meg a mindennapi kenyeret, molesztáljanak.” Azt is sérelmezi, hogy „a kisebbségi újságírók szeméjje pedig (...) szabadon jár be a minisztériumba.” Sorait ezzel zárja: „Elérkezett az ideje, hogy véget vessenek ennek a hazugságáradatnak.”²³

1938-ban már kevésbé toleráns és kevésbé nagyvonalú cikk jelent meg a Victor Eugen Popa tollából. Az erdélyi kisebbségi sajtó címmel. Popa számos súlyos vádat sorakoztatott fel az erdélyi

magyar újságírók ellen. Többek között ezeket írta: „...Eltekintve azonban attól a ténytől, hogy ezeket az újságokat magyarok vagy zsidók írják, eltekintve attól, hogy az Erdélyben levő magyar arisztokrácia érdekeit képviselik-e, vagy a demokráciát, stb., naponta és állhatatosan olyan vélemény kialakításán fáradoznak, amely ellenséges minden román tevékenységgel szemben, sőt gyakran közvetlenül magyar érdekeket szolgál.

Az erdélyi magyar sajtó az utóbbi húsz évben nagyszerűen megtanulta, hogyan lehet kellemetlen dolgokat mondani a hatóságok címére anélkül, hogy ezzel ellentétbe kerülne az érvényben lévő törvényekkel. Ilyenformán az utóbbi évek cenzúrája sem akadályozhatta meg túlságosan ennek a sajtónak az aktivitását, bár nap mint nap a leghevesebb támadások jelentek meg benne a román állam ellen. Ezek a támadások azonban nem voltak nyíltak, hanem a sorok közöttiek, viszont eléggé nyilvánvalóak ahhoz, hogy a legavatatlanabbak is megérthessék...”

A vádiratot Kacsó Sándor válaszolja meg a *Brassói Lapokban*. Miután a cikkíró szemére veti, hogy a magyar nyelvű sajtó munkatársainak íráskészségét, csak cenzúrárt kijátszó tehetségének tekinti, kimondja: „A hatóságok sértegetése nem volt és nem lehetett célja egyetlen kisebbségi lapnak sem, hiszen a sajtóban kimondott népoktatás volt az a tételünk, hogy népünknek lehetőleg békében kell élnie a hatóságokkal, mert ez a gyakorlati nemzetmentés. Egy kisebbségi népnek nincs sok fegyver a kezében s ami van, annak tisztességesnek kell lennie, hogy hatásos lehessen.” Majd így folytatja: „talán hibáztunk abban, hogy nem vettük észre idejében: tőlünk, kisebbségektől nehezebben esik a kritika, mint a többségi sajtótól. (...) És ha a román kultúreredmények ennek ellenére sem jelentkeznek a magyar sajtó hasábjain megfelelő feltáralásban, annak talán az az oka is lehet, hogy a román kultúrfórumok nem igyekeznek kiépíteni a magyar sajtóval megfelelő kapcsolatot. Azt a jogot viszont, hogy a magyar szellemi élet eredményei felé fokozott és jóleső érzéssel forduljunk, ne vitassa el tőlünk a cikkíró...”²⁴

A politikai helyzet módosulásának köszönhetően más jellegű állásfoglalások is megjelennek. Így májusban a vidéki újságírók bukaresti értekezletén a *Curentul* nevű lap A kisebbségi sajtó csatlakozása a nacionalista és királyi akcióhoz címmel közöl írást. A szerző örömmel hírül adja: „Rendkívül jelentős és mély értelmű esemény történt vasárnap. A sajtóigazgatóság meghívására összegyűlt vidéki lapok szerkesztői ez alkalommal olyan nyilatkozatot tettek, amely feltétlenül figyelmet érdemel. A német, magyar és ukrán kisebbségi újságírók leghatározottabb és leglelkesebb csatlakozásukat jelentették be ahhoz a megbékélést és konszolidációt célzó nemzeti román műhöz, melyet a legmagasabb királyi akarat irányít. (...) A kisebbségi kérdés új megvilágítást nyert. (...) A kisebbségi sajtó képviselői teljes mértékben az állammal való együttműködés hajlandóságát fejezték ki.”²⁵

Ugyancsak 1938-ban jelent meg Eugen Titeanu sajtóminiszter nyilatkozata, amelyben a vidéki sajtó anyagi és erkölcsi újjáépítéséért szállt síkra. Véleménye szerint „az ország új légkörének megteremtésében elsősorban a sajtóra kell támaszkodni.” Méltatta a kisebbségi sajtót s hangsúlyozta, hogy a „külpolitikai feszültség idején a kisebbségi sajtó éppen úgy megállotta helyét mint a többségi. Ez bizonyítványt jelent számunkra is – folytatta Titeanu – mert a kisebbségi sajtó mai magatartása a mi türelmességünkről tanúskodik.” Az elmondottakat kommentáló *Aradi Hírlap* – amelyből idéztünk – még hozzáteszi: „a kisebbségi sajtó tekintete sohasem fordul hátra, hanem a jelent, a jövőt vizsgálja. (...) Kétségtelen, hogy elsősorban a propagandaminiszternek köszönhető, hogy a kisebbségi sajtó hivatalos helyet kapott a romániai közéletben. (...) A sajtó többet jelent, mint hírforrást, mint közvéleményt, a sajtó egy nép szellemi életének permanens megnyilvánulása. És ha a mai rendszer a kisebbségi sajtót bevonja munkakörébe, akkor azzal a kisebbségi néppel szemben fejez ki olyan gesztust, amely annak életében nyomot hagy.”²⁵

Ezek a sorok persze nem tükrözik a kialakult helyzetet, vagyis azt, hogy a fent említett „helyért” a romániai magyar sajtónak

nagy áldozatot, kellett hoznia: el kellett fogadnia az addigi, legalább látszatra demokratikus jellegű keretek diktatórikussá történt átalakítását.

Az 1939-es esztendőben, amikor a lapok „sokat írnak, de keveset mondanak”, ismét Titeanu nyilatkozatai jelentik az eseményeket. Közülük kettővel foglalkoznak részletesebben a magyar lapok. Februárban mint propagandaügyi miniszter, Titeanu kifejtette: „A sajtónak az a kötelessége, hogy közeledést hozzon létre, nem hogy elválasszon (...) Íme, ezért kötelességünk nekünk, hogy kalauzoljuk Önöket az információ útján. Önök úgyis azt írják meg amit az Önök szakmai lelkiismerete belülről diktálni fog.”²⁷

A második beszéd, amelyben a kisebbségi sajtóról is megemlékezett, októberben, Titeanu sajtóminiszterré történt előléptetésekor hangzott el: „Kötelességemnek tartom hangoztatni, hogy egyetlen államban sem mutatta a sajtó az államérdek oly világos megértését, mint nálunk. Ez a sajtó becsülete. Nem mellőzhetem a kisebbségi sajtó megértő szellemét sem.”²⁸

1940 elején Alexandru Radian új sajtóminiszter nyilatkozott Kolozsváron a sajtó és az államhatalom nehéz feladatairól, valamint az erdélyi sajtóviszonyokról. Ő ekképp fogalmazott: „El tudom képzelni, hogy a jelenlegi zavaros időkben az emberek figyelme fokozottan fordul a sajtó felé! (...) Önök, kisebbségi lapok a hivatalos Rador távirati irodán kívül a nyugati hírügynökségek anyagát is használják. Az utóbbiak híryanaga rendszerint nem ellenőrzött, tehát Önöknek éber figyelemmel kell őrködniök azon, hogy olyan hírek ne lássanak napvilágot, amelyek bármelyik állam diplomáciai érzékenységet érinthetnék.

(...) Az én minisztériumom elsősorban a megbékülést, kiegyenlítődést és együttműködést szolgálja.”²⁹

Ezek a szemelvények érzékeltetik talán, milyen légkörben teltek a két világháború közötti erdélyi magyar sajtó mindennapjai, milyenek voltak a lehetőségei.

Jegyzetek

1. *Temesvári Hírlap* 1920. szeptember 21.
2. *Nagyvárad* 1920. szeptember 1.
3. *Ellenzék* 1921. február 20.
4. *Nagyváradai Napló* 1922. január 5.
5. *Erdélyi Sajtótudósító* 1922. február 16.
6. *Temesvári Hírlap* 1923. február 6.
7. *Ellenzék* 1923. március 21.
8. *Înfrățirea* 1923. május 22.
9. *Újság* 1923. július 16.
10. *Aradi Hírlap* 1923. július 8.
11. *Keleti Újság* 1923. július 12.
12. *Nagyvárad* 1923. november 23.
13. *Nagyvárad* 1924. január 12.
14. *Adevărul* 1924. szeptember 2.
15. *Brassói Lapok* 1924. december 26.
16. *Keleti Újság* 1925. december 9.
17. *Biruința* 1929. június 6.
18. *Brassói Lapok* 1931. szeptember 3.
19. *Brassói Lapok* 1931. szeptember 4.
20. *Székely Közélet* 1934. február 3.
21. *Aradi Közlöny* 1934. április 17.
22. Vö. Berey Géza: *A magyar újságírás Erdélyben*. Szeged, 1940. 76 o.
23. *Szabadsajtó* valamint *Aradi Hírlap* 1936. június 24.
24. *Brassói Lapok* 1938. január 23.
25. *Sajtó* 1938. május 27.
26. *Aradi Hírlap* 1938. november 3 és 4.
27. *Ellenzék* 1939. február 11.
28. *Sajtó* 1939. október 1.
29. *Aradi Közlöny* 1940. január 23.

Gagyfi József

Helyi közösségek és szóbeliség

A címben elhangzott két fogalom rövid értelmezésével kell hogy indítsam előadásomat. Az első esetében egyszerű a feladat: helyi közösségek alatt a *székelyföldi falusi közösségeket*¹ értem – ezeket ismerem egy bizonyos szempontból. A második használt fogalom hosszabb magyarázatot igényel.

Köznap értelemben a szóbeliség az írásbeliség fogalompárja; a tudományok közül az irodalomelmélet és a folklorisztika kategóriája, „az írásbeliséggel szembeállított és azzal dialektikus ellentét párt alkotó kategória”.² Én talán árnyaltabb értelemben szeretném használni a fogalmat. A szóbeliség számomra nem azt jelenti, hogy egyének vagy társadalmi csoportok nem írnak vagy nem olvasnak; hanem azt, hogy életük során társadalmi tevékenységük nemigen terjed túl azon a határon, melyet *a szóbeliség, mint a társadalmi aktivitás lehetősége és valósága* von köréjük. Ez a határmegvonás pedig – mint általában a határt megvonó társadalmi cselekedetek – identitást is termel.

Sietek kijelenteni: a helyi közösségek történetének tanulmányozását, helytörténeti dolgozatok megírását igen fontos és hasznos dolognak tartom. Kutatásaim során több esetben találtam szembe magam azzal az alapvető hiánnyal, amely a székelyföldi települések sajátossága: kivételes esetben vannak csak a közelmúlt eseményeit is feldolgozó helytörténeti monográfiák, vagy akár alapos, a helyi vagy regionális eseményekben eligazító történeti kronológiák.³

Érdeklődési területem, munkám jellegéből adódóan engem elsősorban a történelmi értelemben vett jelen, vagyis az 1918, még inkább az 1944 utáni események érdekelnek – tehát a helyi közösségek szintjén mindaz, amit az ezeken a településeken, ebben

a régióban élő magyarság *kisebbségi sorsban eltöltött múltja vagy közelmúltja* névvel lehet megnevezni.

Én egy szűk valóságterület: ma is élő népi hiedelmek kutatásával foglalkozom; a szociálintropológusok sajátos kutatási módszerét, a résztvevő megfigyelést használok: egy adott közösséget szeretnék minél közelebbről megismerni, a társadalmi cselekvéseknek a saját maguk tulajdonította jelentéseit, interpretációit leírni. Többek között egy olyan, a helyi közösség sorsán mindenképp túlmutató esemény vizsgálatára vállalkoztam, amely csakis szélesebb történelmi összefüggéseiben vizsgálva érthető meg a maga komplexitásában. Itt rejlik tehát az én „érdekem”: igen fontosak lennének számomra mindazok a kérdések, amelyeket történész szakemberek segítségével lehetne csak tisztázni. A továbbiakban

1. szeretném röviden bemutatni magát az eseményt, majd

2. arról szeretnék beszélni, hogy hipotézisem szerint mi történt ebben a helységben, de egy kistrégióban, Székelyföld egy részén 1949-ben; végül pedig

3. arra térnék ki, hogy a bemutatott, vagy az ehhez hasonló események szóbeli – időtől kissé leszakadt – dimenziója, véleményem szerint, miért fontos a mai társadalom megértése szempontjából.

1. Maga az esemény, amit be szeretnék mutatni: *a máréfalvi szentasszony ezres tömegeket vonzó hirdetései 1949 augusztusában*; szélesebb értelemben pedig: a székelyföldi helyi közösségekben 1948-1949-ben lezajlott *szociálpszichikai krízis*.

1949 februárjától augusztusáig a máréfalvi P. Anna (akkoriban harminc éves fiatalasszony) előbb az udvarán, majd a határ különböző helyein, végül egy a falutól távoli patak völgyben, az úgynevezett Rengőkőnél beszélt az odagyűlt, helyi, de méginkább közeli és távolabbi falvakból érkezett embereknek. Az itt következő leírás az eseményeknek az egyik lehetséges rekonstrukciója, amely leginkább a szentasszony beszámolójára és magyarázataira támaszkodik.⁴

Tehát: 1949 február hatodikától az emberek hívatlanul is tömegesen kezdenek jönni, hogy a szentasszony hirdetéseit meghallgassák; előbb a házba körbe padokat tesznek, oda ülnek az érkezők a hirdetés alatt; férje és anyósa, az ő beleegyezésével, próbálják megakadályozni a hirdetést, de nem sikerül. A belügyi szervek első pillanattól figyelik; a tömeges hirdetés után el akarják vinni, de a falu lakói ezt erőszakkal megakadályozzák; ekkor megkéri a társait, hogy ne szegüljenek ellen; engedi elvitetni magát Marosvásárelyre; itt elmegyógyintézetbe, a bolondok közé zárják. Angyal, majd maga az Isten szólítja, hogy szökjön meg. Hazafele egy csillag vezet; hazaérkezése nagy esemény; a falubeliek öröket állítanak az utcába, hogy megvédjék. Mikor újra jönnek a belügyi-
sek, az Isten jelenti: hat hétig a pusztában kell bújdosnia. Elszökik, bújdosik, ezalatt egy kicsi madár táplálja; közben is állandóan felkeresik falubeliek vagy távolabbról jövők. Végül, a hat hét letelte után, az Isten jelenti: a szomszéd községnek, Zetelakának egy része minden évben leég; neki előbb a Rengőkönél kell hirdetnie (ennek a hirdetésnek a dátuma írott források szerint augusztus 10-11.), majd Zetelakára kell mennie, hogy ott elfogják, és ennek fejében megszabaduljon a bűntől a nép, s ne égjen le többet a falurész. Valóban, a zetelaki templomba megy az őt követő emberekkel együtt, ott hirdet utoljára; a tömeget a belügyi alakulatok szétverik, ő engedi magát elfogatni, elvinni.

A hirdetések előtt, közben és után is csodák történtek. Például beszéd közben időnként „megmerődött”: karját kitarva, kereszt alakban megmerevedett; ilyenkor a mellette levő férfiak „felemel-
ték, megmutatták, hogy meg van meredve”; „Úgy megmerődött, hogy a karját behajtani nem tudták”, hiába próbálták erős férfiak ezt megtenni.

Előbb a székelyudvarhelyi Securitaten tartják fogva, majd Nagyszebenbe viszik. Itt másfél évet tölt az elmegyógyászati intézetben, majd Fogarasra, s azután Brassóba hurcolják. Ez utóbbi helyen megkínózzák, vallatják: árulja el, kikkel állt kapcsolatban a papok közül, ki tanította arra, amit tett. Végül visszaviszik

Székelyudvarhelyre, oda hivatják a férjét is: hazaengedik azzal a feltétellel, hogy a lakásukat csak férje kíséretében hagyja el, közösségbe, templomba nem járhat. Azóta mai napig visszavonult, családja állandó felügyelete alatt él; mai napig a helyi falusi közösségek tagjai számára „tudósként” (mondó, jósló, halottlátó, „fogdosó” gyógyító) tevékenykedik.

Mielőtt továbbhaladnék, meg kell jegyezni, hogy akkoriban több helyen is voltak hasonló jelenségek; nekem eddig az atyhai és a csíkszentsimoni esetekről van tudomásom. Atyhában egy asszony „elrejtett”. A templomban történt vele ez meg először: transzba esett, és önkívületben beszélt. Ezután naponta, előre megadott időpontban, a házához összegyűlt embereknek prédikált és jósolt. Csodák történtek, mert amit mondott, beteljesedett: a száraz fa kivirágzott, a villám az általa megjelölt helyre csapott, a néptanács épületének ablakain megjelent Mária képe. A börtönben nem adtak enni neki, és mégsem éhezett. Jósolta, hogy az elkövetkező években nem a csűrjükbe hordják a gabonájukat. Végül családjával együtt elköltözött a faluból.

Összefoglalva: a következők történtek 1949 tavaszán a Székelyföld ezen a részén:

1. Két faluban (de valószínűleg nemcsak itt) a közösség egy-egy (női) tagja a transzcendenssel kerül kapcsolatba.

2. Ez a kapcsolatteremtés többször, több napon (heteken-hónapokon) keresztül megismétlődik.

3. Az események során az asszonyok hirdetnek, prédikálnak (azaz: az evangélium szavait mondják, Jézus történetét elevenítik fel) és jósólnak (azaz: a közösség, a világ eljövendő sorsáról beszélnek).

4. Az esemény során csodák történnek (a száraz fa kivirágzik, a szentasszony vékony ruhában nem érzi a hideget, miközben a többiek fáznak, az ellenség képtelen meglőni a szentasszonyt, stb).

5. A (katolikus) papok mindkét faluban elutasítják a jelenségek értelmezését; nem vesznek részt bennük. Azt lehet mondani, hogy az egyháztól függetlenül létezik ez a mozgalom.

6. A falvakban (nemcsak azokban, ahol az asszonyok élnek) a középületek ablakain Mária, Jézus, a szent család jelenik meg.

7. Az eseményeknek nagyszámú résztvevője van.

8. Az eseményeket a hatóságok rendszerellenes megmozdulásnak minősítik; erőszakkal felszámolják; a főszereplőket megfélemlítik.

2. Mindaz, amit vázoltam, a krízis látható oldalának, másképpen: megjelenítésének lehet nevezni. Mindebből kiderül: valami olyan történik ezeknek a lokális közösségeknek a világában, amely nem elsősorban, és nem csak az egyén létét veszélyezteti, hanem a közösségek szimbolikus létét – identitását – fenyegeti. Általános nyugtalanság, csodavárás alakul ki; ami történik, az azért rendkívüli jelentőségű, mert a helyi közösségek

1. identitását megadó, és így:

2. életképességüket megadó

*világértelemző szimbólumait*⁵ fenyegeti.

Egyértelmű számomra, hogy a felsorolt és a helyi közösségek szempontjából mindenképpen rendkívülinek minősíthető események az illető *falusi társadalmak – kistrégiók – szociálpszichikai krízisére* utalnak. Milyen fenyegetés érte ebben az időszakban ezeket a székelyföldi lokális társadalmakat, hogy – a maguk eszközeivel – ebben a formában artikulálniuk kellett ezt a helyzetet, válaszolniuk kellett erre a kihívásra? Mi az oka annak, hogy egy, az antropológiai szakirodalomban *revitalistának vagy millenaristának nevezett*⁶ népi mozdalom zajlott ezen a vidéken 1949-ben?

Sokkal könnyebb lenne a válasz megfogalmazása, ha mind makro, mind mikro-szinten zajló folyamatokat bemutató, elemző tanulmányok, netán monográfiák során át a romániai magyar, vagy a román történészek feltárták, bemutatták volna ezt a korszakot – a szovjet segítséggel történt romániai kommunista hatalomátvételnél, a kommunista hatalmi berendezkedésnél, a székelyföldi helyi hatalmi struktúrák átalakításánál, a gazdaság

feletti pártállami ellenőrzés helyi kialakításának korszakát. Erre azonban, sajnos, még várni kell. Éppen ezért a fenyegetés természetére vonatkozó elképzeléseim igen korlátozott érvényűek.

Az 1949-es máréfalvi és atyhai népi mozgalmakat kiváltó igen komplex feltételrendszernek egyszerre vannak 1. helyi, 2. regionális-nemzetiségi, 3. romániai és egyúttal kelet-európai, valamint 4. egyetemes dimenziói. Az alábbiakban részletesebben a fenyegetést jelentő, a krízist kiváltó romániai, valamint a regionális-nemzetiségi háttérről szeretnék szólni.

Hála Vincze Gábor kronológiájának, az országos jelentőségű, és a helyi közösségeket bizonyára mélyebben érintő események kibontakozása ma már jól követhető; ebből emelek ki néhány mozzanatot. 1947 augusztus 15-én történik meg Romániában a pénzstabilizáció. Amint Vincze Gábor is jelzi, a készpénz leginkább falun, a paraszti gazdaságokban halmozódik, tehát a váratlan esemény – hogy reggelre virradólag a dunna alatt felhalmozott „vagyon” értéktelen lett – sokkszerűen éri őket. Ugyanakkor ez az intézkedés már előre jelzi az elkövetkező megszorításokat, és azt, hogy ezekkel az államhatalom a falusi társadalom eddigi működésébe szándékszik igen komolyan beleavatkozni, *a létező morális egységet és szolidaritást szándékszik megbontani*: azok a falusi családok, akik eleget tettek beszolgáltatási kötelezettségeiknek, másfélszer annyi pénzt válthatnak át, mint társaik!

1948 október 7-én kelt egy olyan kormányrendelet, amelynek fontos helye van a mezőgazdaság átalakítását célzó intézkedési sorban: megalakítják a mezőgazdasági gép- és traktorállomásokat (betűrövidítése: SMA); ezek léte a feltétele a társas gazdaságok megalakulásának. Mintegy fél évre rá, 1949 március 3 és 5 között tartja plenáris ülését a Román Munkáspárt Központi Vezetősége; határozatot hoznak a mezőgazdaság szocialista átalakításáról; valószínű, hogy ez jelenti a falusi, paraszti társadalmak gazdasági, társadalmi, morális legyűrésének nyitányát: a „falu szocialista átalakításának” stratégiájára és taktikájára vonatkozó döntések születnek ekkor. Ezeknek a döntéseknek – a „mezőgazdaság

szocialista átalakításáról hozott Központi Vezetőségi határozatnak” – a gyakorlati eredménye például az 1949 július 14-i 18. sz. törvény, amely szerint a paraszti kisgazdaságok dolgozói nem fizetnek adót; ebből arra lehet következtetni, hogy az előző időszakban már megtörtént a paraszti gazdaságok rangsorolása; és az, hogy nem kell adót fizessenek, csak az egyik a kisgazdaságoknak nyújtott kedvezmények sorában. Beindul a „gőzhenger”: július 24-én megalakul az ország első öt kollektív gazdasága (mind az öt Erdélyben); augusztus 14-én megalakul az első székelyföldi kollektív gazdaság a Kézdivásárhely melletti Torján. Még ezelőtt megtörténik egy, az államhatalmi beavatkozáshoz feltétlenül szükséges lépés, a helyi adminisztratív-karhatalmi szerkezet átalakulása: 1949. január 23-án jön létre a Népi Milícia, és április 3-án a 17-es számú törvény intézkedik a néptanácsi rendszer bevezetéséről; a tisztségviselőket kinevezik; választásokat csak jó egy évvel később rendeznek.

A nemzetiségi-regionális dimenzióra vonatkozó események közül csak kettőt említek. Igen jó lenne feltárni, hogy a párizsi béketárgyalásokat megelőző és azt követő nagypolitikai eseményeknek milyen helyi kihatásai vannak: hiszen akkor erőteljesen élt a magyarság körében a vélemény, hogy újra (akárcsak Trianonban) sorsáról döntenek. Valószínű, hogy a helyi közösségekben „kétféle magyarok” voltak: olyanok, akik a Székelyföldet, saját közösségüket Magyarország – és akik Románia részeként képzelték el. Feltételezhető, hogy a székelyföldi közösségekben az előbbiek voltak döntő többségben. Bizonyíték erre a Magyar Népi Szövetség 1946. június 28-30. között Székelyudvarhelyen rendezett kongresszusának eseményei; az erre adott helyi reakció. Az eseményeket nem ismerem, csak azt tudom, hogy például egy Máréfalvához közeli településen, Lövétén gyilkosság, majd „az Udvarhely vármegye területén, sőt az egész Székelyföldön, az egész nemzetiségi magyarság soraiban tüzet, békétlenséget és gyűlöletet szító, a nemzetiségi sorsban élő magyar nép érdekei és szabadságharca ellen vakmerő eszközökkel fellépő reakciós tevő-

kenység” elleni kommunista propagandahadjárat, kirakatper lett a székelyudvarhelyi tüntetés következménye.⁷

A magyar kisebbségi intézmények fenyegetése, megszüntetése, átszervezése is egy kríziskiváltó tényező. A legismertebb a katolikus egyház ellen indított támadás – éppen amiatt, mert Márton Áron első pillanattól kezdve illúziók nélkül, a kockázatot átgondolva és vállalva cselekszik. 1947 augusztus 3-án körlevelében szólítja fel a papokat, híveit, hogy forduljanak szembe a magyarság érdekeit nem képviselő Magyar Népi Szövetséggel; október 15-én arról ír körlevelében, hogy ne engedjék be a politikát az iskola falai közé. Az állampolitika megvalósítását azonban nem tudja megakadályozni: 1948 augusztus harmadikán államosítják az egyházi iskolákat, augusztus negyedikén „vallási kultusz” rendeletet adnak ki, a papok állami fizetést kapnak, ergo az ateista állam alkalmazottai lesznek; logikus lépés, hogy 1949. február elsejétől megvonják a fizetést Márton Árontól és a hozzá hű papoktól. Az 1949. június 10-i, utolsó nagy; csíksomlyói pünkösdi búcsú – az általam kikérdezett szemtanúk vallomásai szerint – *a bizonytalanság, a félelem, a hősies szembeszállás: egyszóval a krízis jegyében* zajlik. Nem véletlen, hogy azok, akik Máréfalván a szentasszony rengőkői hirdetésére emlékeznek, ahol a legnagyobb tömeg gyűlt össze, ezzel a fordulattal éltek: „annyi ember volt, mint a csíksomlyói búcsún”. Nem csak mennyiségről tájékoztat ez a hasonlat, hanem arról is, hogy magát az eseményt – a csodát – mérik „csíksomlyói mércével”.

3. A továbbiakban arról beszélnék, hogy a mai társadalom – az elmúlt hetven év székelyföldi társadalma, a helyi társadalmak – megértéséhez miért nélkülözhetetlen a szóbeliség dimenziójának ismerete.

A máréfalvi események ideológai, hatalmi konfliktusként bontakoztak ki. Egyik oldalon a helyi kommunista, ateista vezetők, tisztségviselők, a karhatalom emberei – másik oldalon a szentasszony és hívei /katolikusok és más vallásúak egyaránt/ álltak.

Az egyik oldalon az államhatalom ereje – a másikon a csodákban megnyilvánuló isteni erő szegült szembe egymással. A helyi papok távol maradtak az eseményektől – hogy mi okból, az hosszabb elemzést igényelne.⁸

Számomra most az a fontos, hogy a csodákban megnyilvánuló isteni erő létdimenziója: a szóbeliség. A népi mozgalmat szét lehetett verni, a vezetőt, a szentasszonyt – okos megfontolásból, hiszen ha mártír lesz belőle, akkor az a csoda érvényességét erősíti – megfélemlítették, házi fogságra kényszerítették. A csoda érvényességébe vetett hitet azonban nem lehetett erőszakkal megszüntetni – tovább élt, él mai napig is. Ha ennek a jelenségnek a társadalmi vetületét vesszük szemügyre, akkor azt mondhatjuk: a szóbeliségben tovább élt, újra és újra artikulálódott a hivatalos, ateista ideológia és adminisztrációs gyakorlat ellenében egy másik ideológia, másik valóság; sőt, az 1989 utáni eseményeket sokan úgy élték meg, mint ennek a valóságnak a győzelmét! Ebben az értelmezésben a szóbeliség: az ezekben a közösségekben kibontakozó „rejtett ellenállás” (Scott 1996) közege. A csodára, a mozgalomra, a szentasszony tetteire való emlékezés – a kollektív ellenállás cselekedeteként értelmezhető.

A székelyföldi helyi közösségek az életformát diktáló gazdálkodási formákat megváltoztatni akaró, az „ősöktől örökölt” földet tőlük elvenni szándékozó, vallásosságukat tagadó, konzervatív magyarságtudatukat nacionalizmusnak bélyegző államhatalom támadásával szemben kereste a védekezési lehetőségeket. Természetesen meg lehet különböztetni reálisan eredményes ellenállási technikákat – és virtuálisan eredményes védekezési technikákat. A kérdés csak az, hogy milyen történelmi pillanatra vonatkoztatva nevezünk valamit reálisnak vagy virtuálisnak; valamint egy újabb történelmi pillanatban hogyan válik mindaz, ami addig csak virtuális, reálissá.

Véleményem szerint mindaz, amit a máréfalvi szentasszony vezetett mozgalom szimbolikus dimenzióban elért – a transzcendens, isteni erő beavatkozásának, azaz a korrekció lehetőségének

a fenntartása – a mából visszatekintve reális eredménynek tekinthető. Hogy csak egy dolgot említsek: igen természetesnek tartom, hogy azok a máréfalviak, akik kuláklístára kerültek, előszeretettel fordultak tanácsért, bátorításért 1951-ben, 1952-ben is a szentasszonyhoz. Ugyanis nem személyesen a szentasszony hanem a szimbolika, amelynek artikulációját ő elvégezte, valóban jelentős eredményt ért el: a helyi társadalomban *megtermelte és fenntartott a máshonnan nem meríthető reményt a változásban, a jobbra fordulásban*. Mindez pedig csakis és kizárólagosan az államhatalom majdnem mindenre kiterjedő ellenőrzése alá nem tartozó, helyi közösség fenntartotta – és a helyi közösséget fenntartó – szóbeliségben történhetett meg.

1948–49-ben az a fenyegetés, hogy „elveszik a földet, elveszik az állatokat”, és ezzel együtt szétszaggatják a paraszti mindennapok identitást szövő szimbolikus szövedéket, nagy egyéni és közösségi egzisztenciális szorongást, bizonytalanságot szült. Ehhez hasonló az elmúlt ötven évben csak az annak nyomán kialakult állapot lehetett, amikor, a diktatúra szempontjából logikus, következő és utolsó lépésként, 1987-ben Ceausescu bejelentette falurombolási terveit.

A kettő között azonban eltelt másfél emberöltő. A nyolcvanas évek végén már nem ugyanazok az egyének, a családok, a helyi közösségek, mint 1949-ben. Hogy milyenek? Az erre adott válasz igen fontos és aktuális feladata a társadalomkutatásnak. Annyit megkockáztatnék: 1949-ben mindaz, ami Máréfalván és környékén történt, *a székelyföldi paraszti közösségek (parasztiként) utolsó kríziseként* is felfogható. Ennek bizonyítása azonban igen hosszas és alapos vizsgálódásokat igényel.

Irodalom

Biró A. Zoltán – Gagy József – Oláh Sándor: 1994 Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön (A paraszti mentalitás működése a gazdálkodásban és korlátozó szerepe a piacgazdaság kialakulásában). *Antropológiai Műhely* 1994. 4. sz. 7-40. o.

- Biró A. Zoltán – Bodó Julianna – Gagy József – Oláh Sándor – Túros Endre: Gazdasági elit a Székelyföldön – 1993. In *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. KAM – Pro-Print, Csíkszereda, 1995.
- Gagy József: A máréfalvi szentasszony. A túlvilággal való találkozás egy formája: a kegyelem. Előadás az 1995 szeptemberében Budapesten megtartott Lélek-Halál-Túlvilág konferencián. Kézirat
- Greetz, Clifford: A vallás mint kulturális rendszer. In *Az értelmezés hatalma*. Budapest, 1995.
- Harris, Malvin: *Culture, People, Nature. An Introduction to General Anthropology*. Harper&Row, Publishers, New York, 1988. Magyar Néprajzi Lexikon, 1982
- Scott, James C.: 1996 Az ellenállás hétköznapi formái. In *Replika* 1996. 23–24. o.
- Vincze Gábor: A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1953. Budapest-Szeged, 1994.

Jegyzetek

1. Ezekről az általam helyi közösségeknek nevezett mai falusi közösségekről, az ide vágó kutatások hiányában, igen keveset tudok mondani. Az 1989 utáni társadalmi jelenségeknek éppen a helytörténet hatáskörébe vonható helyi, egyedi, mikroszintű kutatása igen hiányzik. Munkacsoportunk keretében két olyan tanulmány készült, amelyek konklúziói a helyi közösségekre is vonatkoztathatók. Az egyik tanulmány a székelyföldi régióra ma jellemző gazdálkodási magatartásokat vázolja; a másik a székelyföldi gazdasági elit, így a falusi gazdasági elit fontosabb típusait jellemzi.
2. Lásd Voigt Vilmosnak a fogalomról írt szócikkét a Magyar Néprajzi Lexikonban.
3. Éppen ezért van fokozott jelentősége Vincze Gábor munkájának.
4. Az esemény részletesebb bemutatásával, egy megadott szempontból való vizsgálatával külön tanulmányban foglalkozom.
5. Clifford Geertz fogalma, lásd A vallás mint kulturális rendszer című tanulmányában.
6. Lásd erre vonatkozóan például Marvin Harris fejtegetéseit: a gyarmati hódítás, az intenzív osztály- vagy kisebbségellenes cselekvéssorokra adott reakcióként *a közvetlen életkörülmények megváltoztatására, a túlvilági ígéretetek evilágon való megvalósítására törekvő népi mozgalmak*; a revitalizációt összefoglaló terminusként használja, Wilson Wallace nyomán: a világ számos pontján, a tizenkilencedik, huszadik században számos nép, nécsoport részvételével kibontakozó nativista, revivalisztikus, millenarista, messianisztikus mozgalmakat ért alatta.

8. Lásd Kovács György: *A lövétei szégven*. Romániai Magyar Népi Szövetség Kiadása. Bolyai Nyomda és Könyvkiadó Kft. nyomása Marosvásárhely 1946.
9. A távolmaradásnak különböző fokozatai voltak; a papok a hívek „babonáságát” nem helyeselték, hozzájuk nem csatlakoztak, azt sem engedték, hogy a templomból a zászlókat kivigyék és zarándokként, csoportosan induljanak Máréfalvára – tehát a csodát nem kezelték csodaként, isteni jelként. Azt, hogy a „templomok megteltek, gyóntak, áldoztak” valószínűleg helyeselték; az is megesett, hogy Homoródalmásnak a szentasszony hirdetéséről visszatérő unitárius lakossága kényszerítette papját, hogy szolgáltasson úrvacsorát; ez meg is történt.

A kisebbségtörténet forrásai

[Vákát oldal]

Hermann Gusztáv

A székely nemzeti láda: egy mítosz keletkezése és utóélete

Kövári László írja 1843-ban megjelent útikönyvében: „Udvarhelyt sok oldalról toll alá vehetni; mint oly várost, hol némelyek Utidavat keresik, hol mint anyavárosban a nemzeti gyűlések tartattak, mint hol tömlöc van, s így verés és kínzás máig is; mint oly várost, hol klastrom és iskolák vannak, s *gazdag levéltár*.”¹

A hosszú időn keresztül Székelyudvarhelyen őrzött *Udvarhelyszék levéltára* valóban gazdag: legrégebbi irata egy 1506-ban kelt magyar nyelvű szerződés, a XVI. század végétől kezdődően fennmaradtak a szék törvénykezési jegyzőkönyvei, melyeket utóbb Demény Lajos és Pataki József tettek közzé a Székely Oklevéltár új sorozatának ez idáig megjelent három kötetében. Értékesek továbbá a későbbi bíraskodási jegyzőkönyvek is, csakúgy mint a XVIII. és XIX. századi közgyűlési jegyzőkönyvek, vagy a levéltár túlnyomó részét alkotó különféle (politikai, bíraskodási) iratok, ám régóta különös érdeklődés, ugyanakkor homály és misztikum övezte a *Nemzeti Láda* vagy *Székely Láda* néven ismert gyűjteményt. A hagyomány ezt a legendás *Székely Nemzeti Levéltár* csekély maradványának tartotta, a székbeli rendek pedig a XVIII. század második felétől kezdődően időt és fáradságot nem kímélve nyomoztak az elképzelésük szerint tekintélyes méretű és igen régi eredetű „archívum” felkutatása érdekében.

Hogy megértsük, mi ösztökelte a széki nemességet az elveszettek-elraboltnak vélt levéltár utáni nyomozásban, előbb vissza kell tekintenünk a középkori Székelyföld politikai-közigazgatási állapotára, tisztáznunk kell, milyen volt a valóságban a viszony Udvarhelyszék és a székelység egésze között. A köztudat ugyanis a hét székely szék *anyaszékét* tiszteli benne, sőt székhelyét,

Székelyudvarhelyt a XVIII. század elejétől gyakran emlegették a Székelyföld „fővárosa”-, majd „anyavárosa”-ként, a reformkori írónál pedig találkozunk az enyhén tudálékos „Areiopolis”, illetve „Székely Athén” megnevezéssel is. Ma már egyre többen vitatják e címek valós alapjait, hiszen *főszékként* (capitalis sedes) Udvarhely szék viszonylag későn (a XIV-XV. század fordulóján) bukkan fel, ráadásul a többi szék tisztségviselői általában nem úgy kezelték, mint fölöttük álló hatóságot. Hegemón szerepe abban nyilvánult meg, hogy itt tartották a székelység fő tanácskozó fórumát, a *székely nemzetgyűlést*, illetve, hogy itt lehetett megfellebbezni a székek szintjén eldöntetlen peres ügyeket (ezek intézésére 1506-tól 1562-ig külön *fellebbviteli törvényszék* működött). Az is nyilvánvaló viszont, hogy mindez nem feltételezte egy nagyszámú hivatalnoki apparátus létét, mely kitermelje a valóban régi és gazdag széki levéltártól elkülönített „nemzeti levéltárat”. A fejedelemség korában ez a hegemón szerep elsorvadt, a Habsburg-korban pedig teljesen megszűnt.²

A „Nemzeti Láda” tehát aligha tekinthető egy valamikori imponáló méretű levéltár megfogyatkozott maradékának, sokkal valószínűbb, hogy anyagát a XVIII. században kezdték egybegyűjteni, amikor a székely privilégiumrendszer összeomlásával sokasodó rendi sérelmek orvoslásához nyomós történelmi érvekre, ezeket alátámasztó hiteles iratokra volt szükség, melyek egy helyütt tárolva könnyen hozzáférhetőek legyenek. Számottevő gyarapodása 1763 utánra tehető, amikor a határőrkatonaság szervezése által előidézett pánikhangulatban, a szomszédos székely székekben lakók unszolására a katonaságtól megszabadult Udvarhelyszék köznemesei, mintegy „nemzetmentő” szerepkörben tetszelegve, mint „a székely nationak főbb tagjai”³ sürgetik a rendi privilégiumok bizonyítékainak előkeresését, melyek szerintük „nemes székünknek, mint első és anyaszékünknek protocollumában találtathatnak”. A siker érdekében nyomatékosan kéri: „méltotassék a tekintetes officiolatus az egész archívumot az első levéltől fogva az utolsó levélig felhánytatni”.⁴ Kétségkívül e

„felhányattatáskor” – csakúgy, mint a későbbi levéltárrendezési munkálatok során – előbukkant, a „nemzet” szempontjából értékesnek ítélt iratok a „Ládába” kerültek. Erre mutat az az utasítás is, amelyet valamikor a XVIII. század végén egy 1734-ben kelt, guberniumhoz címzett udvarhelyi „instancia” másolatára írtak: „A Nationalis Ládába kell tenni”.⁵

1768. szeptember 29-én, midőn a levéltár számára külön épületszárny emelésének engedélyezését kérelmezték, Udvarhelyszék előljárói már azzal érveltek, hogy székük archívuma mellett az új építmény otthont kell hogy adjon a „székely nemzet” levéltárának is. Igyekezetüket siker koronázta, bár az erdélyi kancellária túlméretezettnek vélte az udvarhelyiek igényeit, figyelmeztetve a királynőt, hogy az a bizonyos „nemzeti levéltár legfeljebb néhány régi másolatból, lustrakönyvből, periratból, illetve rendelet gyűjteményből áll.”⁶

A levéltár iránti érdeklődés nem csupán a kollektív privilégiumok igazolására hivatott bizonyítékok keresése révén vált élenkebbé: több kérés érkezett a Székelyföldön élő, vagy éppen Magyarországra telepedett egyénektől, melyekben a kérelmezők családjuk nemességét bizonyító iratok felkutatására és másolatban való kiadására ösztökélték az udvarhelyi levéltár kezelőit. Ez nem udvarhelyi, de még csak nem is székelyföldi jelenség: ugyanez történt a magyarországi vármegyékben, ahol a nemesség családi privilégiumlevelek után nyomoztatva, közvetve ugyan, de nem kis mértékben segítette a vármegyei levéltárak megismerését, rendbetételét.⁷

A II. József idején történő rendiségellenes offenzíva a privilégiumok igazolását célzó levéltári vizsgálódások újabb lendületét eredményezte, ezzel egy időben a reformok megfékezése, az egész Székelyföldről *szervezett módon* begyűjtött (olykor azonos szövegű!) petíciók áradatát indította el, mely utóbbiak gyűjteményét – természetesen nem véletlenül – éppen a „Nemzeti Ládá”-ban helyezték el.⁸ Ezen igyekezet nem lankad a császár halála után sem: 1792-es vízjelzésű papírra írták a *regestrumát* „azoknak a

leveleknek, melyek nevezetesebbek, és vagy az egész Nemes Székely Natiót, vagy ezen nemes vármegyének Udvarhely Circulusát mely ez előtt székel szék nevezeten hivatott illetik és ezen nemes vármegye archívumában találtattak”.⁹

1796-ban szenzációs hír rázta fel az amúgy is nyughatatlan székely rendeket: a csíkszéki levéltárban felbukkant a később *csíki székely krónika* néven híressé vált hamisítvány, mely a székelység történetét a „rabonbánokon” át egészen Attila királyig vezeti vissza. Szádeczky Lajos 1905-ben a korszerű szövegkritika eszközeivel bizonyította, hogy a nemzeti eposzként tisztelt írás tulajdonképpen egy csíkszéki ifjú jogtudó nemesember, Sándor Zsigmond apokrif műve.¹⁰ A korántsem jelentéktelen irodalmi tehetségre és határtalan fantáziára valló kompiláció viszont addigra már oly mélyen beásta magát a köztudatba, hogy mind a mai napig rengetegen hisznek benne, esküsznek valóságára. 1818-ban Kilyéni Székely Mihály *A Nemes Székely Nemzet Constitutiói* című gyűjteményében a krónika szövege nyomtatásában is megjelent, a szerkesztő pedig egy példányt eljuttatott Udvarhelyszék „gyrás-székének” (széki közgyűlésének), melynek tagjai ezt a gesztust igen nagyra értékelve elrendelték, hogy e „Kedves Ajánlás és betses Ajándék (...) a Nemzeti Levél-tárba örök emlékezetül meg tartassék...”¹¹

Kilyéni Székely Mihály ítélmester kapcsolatai Udvarhelyszékkal, illetve az ott őrzött levéltárral régebbi keletűek. 1815. december 21-én Marosvásárhelyen kelt, az udvarhelyi „Gyras szék”-hez címzett, készülő munkájához segítséget kérő leveléhez mellékelten ő már elküldte Apafi Mihály fejedelem egyik 1665-ben kelt udvarhelyi vonatkozású levelét „eredeti valóságában”, adományát azzal indokolva, hogy ez „Nemes Nemzetem Szabad Választásbeli törvényeinek edj igen jeles bizonyitto Levele; következő a Nemes Anyaszék Leveles tártjában tartandó Levél”. Udvarhelyszék előljárói 1816. március 20-i válaszukban megköszönik a „Méltóságos Camerarius és Ítélmester Úrnak (...) a Székely Nemzet törvényes Szabad Jussát bizonyító egy el tévejedet Levelének

vissza szerzésében tetéző hasznos szolgálatát...”, egyetértve az adományozóval abban, hogy valóban „anya Székünk Leveles tájját illető” ereklyéről van szó.¹² Ez az eset arra is fényt derít, hogy a „Láda” anyaga az udvarhelyi levéltár „felhányatásán” kívül még adományok révén is gyarapodott.

Kétségtelen: az udvarhelyi nemes uraknak sikerült elhíttetniük önmagukkal, hogy az „anyavárosban” őrzött levéltár – mint 1806-ban is, ki tudja hányadszor, állítják – „nem csak ezen Széké, hanem az egész Székely Nemzeté”.¹³ Arról is megvoltak győződve, hogy benne a nótáriusok és levéltárosok állításával ellentétben ősrégi, a „nemzet” kiváltságos jogait cáfolhatatlanul bizonyító értékek lappanganak. Még Szigeti Gyula Mihály, a székely-udvarhelyi református kollégium művelt rektortanára is a szemtanú magabiztosságával állította 1826-ban, hogy ott „1100-tól és 1200-tól fogva való leveleket láthatni”.¹⁴ Ám tudták azt is, hogy a levéltár össz-székely vonatkozású, vagy annak minősített része gyanúsán kevés: elfér egy közönséges ládában... Ez az ellentmondás pedig hamarosan országos méretű botrányhoz vezet...

Az 1820. február 1-jén tartott „gyrasgyűlésen” Sombori József kanonok állítja, „biztos értesítése” van afelől, hogy a segesvári levéltárban sok a székely nemzetet érdeklő okmány, mely véleménye szerint csakis az egykori nemzeti levéltár része lehet. A szék az ügy kivizsgálásával Ugron János alkirálybíró, Ferenczi István jegyzőt és Matskási János assesort bízta meg. Az ugyanazon év augusztus 11-én tartott gyrasgyűlés jegyzőkönyvének 13. pontja szerint a segesvári tanács a szék kérésére azt válaszolta, hogy „a kért és a nemes széket illető levelek több szobákban összevissza lévén hányva, míg azok nem registrálódnak és rendbe nem szedetnek, kutatásra engedélyt nem adhatnak...” Még az említett gyűlés felírt a guberniumhoz, kérve, hogy rendelje el a segesvári tanács levéltárába szóló kutatási engedély kiadását, de eredménytelenül, mert az 1821. január 21-i székgyűlés jegyzőkönyvének 6. pontja szerint az első eredménytelen próbálkozás után újra kéri

a főkormányshéket, tegye lehetővé az udvarhelyi bizottság bebo-csátását a segesvári levéltárba.

1822-ben a gubernium közli a székkal a segesvári tanács jelentését, miszerint „a Berverth registrumban bejegyezve nem lévén, hogy ottan székely levelek lennének, valószínűtlen ilyeneknek ottléte...”. 1824. szeptember 22-én Józsika János arra kéri levélben Henter Antalt, Udvarhelyszék főkirálybíróját, hogy „mivel a szék kétségtelenül ez ügybeni felterjesztését alap nélkül nem tette, s bizonyjal a levelek Segesváron létéről segesvári egyénektől hallott, azért ezeknek nevét titokban közölje, melyet a kormányshék óvni fog a nyilvánítástól...” 1848-ban az ügy újból napirendre került, s csupán a forradalom megrázkódtatásai feledtették el.¹⁵

A nemzet archívuma tehát – Orbán Balázst idézve – továbbra is „gyarló egy kis gyűjtemény” maradt, de valamikori nagyságát nem volt sem illendő, sem tanácsos megkérdőjelezni. A forráskutató Barabás Domokos is értetlenkedve kérdezte 1889-ben: „Hová lett a székely nemzeti levéltár?” Válaszként pedig egy Jókai tollára illő történetet mesél el: „Öreg emberek beszélnek, hogy egy, a vár árkában lakott öreg asszony a romok között több száz zsák *papirost* kapott, s fája nem lévén a kemény télben, felfütötte”.¹⁶ Néhány évvel később Jakab Elek, aki az *Udvarhely vármegye története* című munkájához végzett adatgyűjtés során Udvarhelyszék levéltárának teljes anyagát tüzetesen átvizsgálta, kénytelen megállapítani: „Udvarhelyszék fő- és anyaszék voltát soká nem ismerték el maguk a székely székek sem, idegenkedve minden felsőbbbségtől. Inkább a fehérvári káptalan és kolozsmonostori konventhez tették le a közokleveleket”.¹⁷

A századfordulón az udvarhelyi levéltár, mindenekelőtt ennek „Székely Ládája” élénk érdeklődésnek örvendett: sokat dolgozott itt a Jakab Elek monográfiáját befejező Szádeczky Lajos, aki a feltárt dokumentumok egy részét a *Székely Oklevéltárban* tette közzé, kettőjükön, illetve a már szintén említett Barabás Domokoson kívül anyagából rangos forráskiadványokban közöltek Vass Miklós¹⁸ és Sándor Imre¹⁹. Hadd jegyezzük fel azt is, hogy a

századfordulón és századelőn két derék öre akadt az udvarhelyi archívumnak: Pálmai József, aki levéltári vizsgálódásait *Udvarhely vármegye nemes családai* (Székelyudvarhely, 1900) című munkájában hasznosította, illetve a forrásokat szellemes ismeretterjesztő cikkekben, történelmi tárcákban nagyközönség elé táró Dóczy Lajos.

Az első világháború éveiben, illetve azt követően a székely történelem több jeles kutatója az anyaországba települt át. Nyugodtan állíthatjuk: ebben az időszakban a „Láda” fedele ritkán nyílt... Szádeczky Lajos 1927-ben Budapesten megjelenő székely történelmi szintézisében több ízben hivatkozik a „Nemzeti Ládában” található iratokra, de tudjuk, ez mind a háború előtti udvarhelyi vizsgálódásainak eredménye. 1934-ben, a Székely Oklevéltár VIII. kötetének előszavában Barabás Samu a következőket írja: „...a világháború alatt és az azt követő időkben a szabad mozgás megismétlődő akadályai, no meg az anyagiakban való szűkösködés is lehetetlenné tették számomra, hogy kicsiny gyűjteményemet legalább az erdélyi nyilvános, továbbá a vármegyei, városi és magánlevéltárak bizonyára értékes anyagával kiegészíthessem”. Hasonlóképpen panaszodik 1939-ben Rugonfalvi Kiss István is: „Az első pillanatban jól tudtam azt (amit kéziratom átolvasása után is megállapítottam), hogy jobban sikerülne munkám, ha csak néhány hónapot tölthetnék a Székelyföldön és a már közölt forrásanyagot levéltári kutatásokkal kiegészíthetném...”²⁰

A néhány helyi búvárkodó inkább a református kollégium könyvtárában, a céhek ládáiban vagy egyházi irattárakban kutagott. Pálmainak és Dóczynak sem került méltó utóda. 1934-ben, amikor az egykori Udvarhelyszék levéltárával együtt a „Székely Ládát” is Kolozsvárra költöztették, mintha senki sem észlelte volna a változást: a korábban rövid ideig vármegyei főlevéltárosként is tevékenykedő Tompa László *Székely Közélete*, a Bányai János szerkesztette *Székelység* nem szenteltek figyelmet az eseménynek. Ez idő tájt úgy tűnik, a „Székely Athénban” a székely múlt inkább a retorika eszköze volt, mint érdembeni

kutatási terület. A történelmi köztudat pedig úgy rögzítette a „Székely Nemzeti Levéltár” kérdését, ahogy azt a századforduló történetírása hátrahagyta. Hadd idézzük a megfelelő részt Kosáry Domokos 1970-ben megjelent monumentális forrás- és könyvészeti kalauzából: „...Udvarhely megye levéltárába kerültek (...) a szék központján, a székely ispánok egykori székhelyén: Székelyudvarhelyen őrzött, úgynevezett Székely nemzeti láda ekkor már igen hiányos iratai is (...) Historikusaink a múlt században sokat, de hiába nyomoztak az után, hogy hol kallódott el a székely nemzeti levéltár ennél fetételezeten bővebb anyaga”.²¹

A Székely Láda eredetének kérdését dr. Kiss András kolozsvári főlevéltáros tisztázta, kutatása eredményeit a hetvenes évek végén közölve e sorok írójával, aki 1980-ban a kolozsvári egyetemen elkészítette államvizsga-dolgozatában már ennek megfelelően tárgyalta a „Láda” történetét. Ezzel egy időben jelent meg a Kolozsvári Állami Levéltár állagait bemutató kiadvány, melyben Someşfálean Livia ismerteti Udvarhelyszék levéltárát és ezen belül a Székely Ládát, az utóbbi keletkezését ugyancsak a Kiss András konklúziói alapján.²² Végül a magyar nyilvánosság előtt Benkő Samu mondta ki az igazságot 1983-ban: „...Egy viszonylag új keletű, mesterségesen létrehozott levéltári állagról van szó. Székely Nemzeti Ládának nevezték azokat a székelyek történelme szempontjából különlegesen fontosnak és értékesnek ítélt iratokat, melyeket a XVIII. században a székely székek és magánosok levéltáraiból válogattak ki, illetőleg gyűjtöttek össze”.²³

Befejezésképpen lássuk – bár szemelvényesen –, milyen valós értékeket, kutatási lehetőségeket kínál a mítosztól megfosztott, de korántsem érdektelen és még kevésbé kimerített Székely Láda. Itt találjuk az 1506-os agyagfalvi gyűlés határozatait, melyeket már a XVII. században magyarra fordított Orbán Ferenc udvarhelyi nótárius; Udvarhelyszék XVI. század végéről vagy XVII. század elejéről származó helyhatósági szabályrendeletét a bírák, esküdtek, kapitányok és jegyzők választása ügyében; Bardócz szék 1635-ben kelt privilégiumlevelének másolatát, az udvarhelyi jezsui-

ita rendház javainak összeírását 1778-ból; a nemesi és székely szabadságok betartását követelő, a XVIII. század második feléből származó beadványok gyűjteményeit; és végül több mint tucatnyi, jórészt kiadatlan, páratlan értékű összeírást a XVII-XIX. századból, nem csupán Udvarhelyszékről, hanem az egész Székelyföldről.

Ma a Székely Láda Udvarhelyszék Levéltárának részeként a Kolozsvári Állami Levéltár egyik állagát képezi. Kutatható, az érdeklődőket újabban áttekinthető leltár segíti az eligazodásban. Ennek ellenére talán nem tűnik értelmetlen lokálpatrióta túlbuzgóságnak kijelenteni: Székelyudvarhely lassan újra kitermelte azt a humán értelmiségi réteget, mely feljogosítja arra, hogy viszontlássa a Bukarestbe szállított városi levéltárral, illetve a Csíkszeredában őrzött vármegyei és céhes levéltárral együtt a szék levéltárát, és ennek tartozékaként a „Székely Ládát”. Olyan értékek ezek, melyeket az egykor itt élő közösség „termelt ki”, de melyeket – amennyiben jogot formálunk rájuk – nem szabad csupán ereklyéknek tekintenünk, hanem mindenekelőtt a kutatásra, a munkára lehetőséget adó műhelynek kell felfognunk őket.

Jegyzetek

1. Kővári László: *Székelyhonról*. Kolozsvár, 1843. 75. o., Utidovat: múlt századi szerzők által Székelyudvarhellyel azonosított dák helynév.
2. Udvarhelyszék anyaszéki státusára vonatkozóan lásd: Hermann Gusztáv Mihály: Székely nacionalizmus vagy rendi öntudat? *Tiszatáj* 1992. 6. sz.; Uő. Rendiség és nemzeti identitástudat a székelyeknél. *Aetas* 1993./3. sz.
3. Szádeczky Lajos: *A székely határőrség szervezése 1762–64-ben*. Bp., 1908. 417. o.
4. Uo. 403–404. o.
5. Udvarhelyszék Levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban. Székely Láda. *UszLt. SzL.* 94 sz.
6. Föglein Antal: A vármegyei Levéltárak Mária Terézia korában. *Levéltári Közlemények* 1935. 162-163. o.
7. Degré Alajos: A magyarországi vármegyei levéltárak története. *Levéltári Szemle* 1964. 107. o.
8. *UszLt. SzL.* 25.
9. *UszLt. SzL.* 87.

11. Szádeczky Lajos: *A csíki székely krónika*. Bp., 1905.
12. UszLt. SzL. 65.
13. UszLt. SzL. 108.
14. UszLt. SzL. Guberniumale. Dekrétumok, 1806. III. 896. (339).
15. Szigeti Gyula Mihály: Székely-Udvarhely a Nemes Székely Nemzet Anya-Városnak leírása. *Felső Magyar-Országi Minerva*, 1828. 3. sz. 1745.
16. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. I. Pest, 1868, 42. o.
17. Barabás Domokos: Oklevelek Erdély történetéhez Udvarhely megye levéltárából. 1615-1676. *Történelmi Tár* 1889.
18. Jakab Elek – Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története*. Bp., 1901. 244. o.
19. Vass Miklós: Udvarhely megye levéltárából 1614-1677. *Történelmi Tár* 1907.
20. Sándor Imre: *Udvarhelyszéki lustra 1604-ből*. Genealógiai Füzetek, 1912.
21. Rugonfalvi Kiss István (szerk.): *A nemes székely nemzet képe*. I. köt. Debrecen, 1939. 3. o.
22. Kosáry Domokos: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*. I. 1. Általános rész I-II. Bp., 1970. 391. o.
23. *Îndrumător în Arhivele Statului. Județul Cluj*. București, 1980.
24. Benkő Samu: Írásbeliség és történelmi valóság a Székelyföldön a XVI. század végén. *A Hét* 1983. 28. sz.

Rövidítés: UszLt. SzL. = Udvarhelyszék Levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban. Székely Láda

Sas Péter

A Kolozsvári egyházi levéltárak

Erdély múltjának – művelődés-, társadalom-, egyház- és művészettörténetének – kutatásához, beható elemzéséhez, megírásához alapvetően fontos a levéltári források megismerése és feldolgozása. Ez az erdélyi közgyűjtemények és levéltárak esetében nem is olyan egyszerű feladat.

Az 1920-as impériumváltás előtt az Erdély történetét vagy annak valamilyen részletkérdését feldolgozó kutatók, tanárok, történészek, nyelvészek legtöbbször levéltári források alapján írta meg publikációját, tanulmányát, könyvét. Gondoljunk csak – többek között – Jakab Elek, Márki Sándor, Szádeczky K. Lajos, Török István és Veress Endre munkásságára. Ez a munkamódszer a két világháború közötti időszakban is folytatódott. Itt elsősorban Kelemen Lajosra és köré csoportosult kollégáira, tanítványaira kell gondolnunk. A levéltári anyagok gondos feldolgozásával készültek el a ma már alapművekként ismert tudományos munkák. A jelen időszak, a ma kutatói is nagy haszonnal forgathatják Balogh Jolán, Bíró József, Entz Géza művészettörténeti, Herepei János, Jakó Zsigmond művelődéstörténeti, Bíró Vencel, Temesváry János egyháztörténeti, Gál Kelemen, Gyalui Farkas, Kristóf György intézmény- és irodalomtörténeti, Szabó T. Attila nyelvészeti és a Posta Béla professor tanítványaiként ismert kolozsvári „triász”, Buday György, Kovács István, Létay Balázs régészeti tanulmányait, könyveit. Kelemen Lajos pedig nemcsak kutatásokat folytatott, előbányászva a levéltárak legféltettebb kincseit, hanem elmondható, hogy ő maga is valóságos levéltár, egyszemélyes intézmény volt. Kitűnő memóriája révén enciklopédikus tudásra tett szert, melyet bőkezűen és szakmai irigység nélkül szétosztott a kollégák és az érdeklődők között. Nemcsak

használta, hanem építette, gazdagította is a levéltárat, összegyűjtve a kallódó, veszendő anyagokat kastélyokból, udvarházakból, mágnásoktól, nemesektől és polgároktól egyaránt. Saját genealógiai gyűjteményét is az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) levéltárára hagyta.

1920-ban az erdélyi román Kormányzótanács (Consiliul Dirigent) elhatározta, hogy új intézményként megszervezi az Erdélyi Állami Levéltár Igazgatóságát (Direcțiunea Arhivelor Statului pentru transilvania), amely 1923-ban kezdte meg működését.¹ Az intézmény az 1925. július 15-én életbe lépő új levéltári törvény hatására egyike lett Románia négy tartományi Levéltári Igazgatóságának (Direcțiunea regională din Cluj). Gyűjtőkörébe tartoztak az erdélyi, a partiumi és a bászági megyék. Gyűjtőköre később leszűkült, mert 1936-ban Temesvárt, 1937-ben Naszódon és 1938-ban is Brassóban létesítettek levéltári igazgatóságokat.

A nemzeti kisebbségek és a felekezetek levéltárainak addigi működését és további sorsát is érintette az új levéltári törvény bevezetése. Ez a gyulafehérvári határozatok szellemében megfogalmazott 8. szakaszában kimondja, hogy ezek a levéltárak megmaradnak, megmaradhatnak korábbi állapotukban, de az Állami Levéltár főigazgatója felügyeleti jogot gyakorol fölöttük.² Az önálló törvényhatósági levéltárak elvesztették gyűjtőlevéltári jellegüket, és anyaguk kötelező módon az állami levéltárba került. Ezzel szemben az önálló nemzetiségi és felekezeti levéltárak tovább működhettek. Ezért nem történt változás akkor az EME keretében kialakult Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára sorsában, működésében sem.

Az 1940–44 közötti időszak annyi változást hozott magával a levéltárak történetében, hogy a bécsi döntés után a kolozsvári levéltári igazgatóság a begyűjtött levéltári anyagot Nagyszébenbe szállította, és csak a háború befejeződése után hozta vissza Kolozsvárra.³ (Így például a levéltár Kolozsvár középkori történetével kapcsolatos, úgynevezett ólevéltárát is.) 1944 nyarának vége

felé – a háborús kártételek megakadályozására országosan kiadott menekítési parancs értelmében – az Egyetemi Könyvtár épületében elhelyezett Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárából a különösen értékesnek vélt levéltári anyagot – például középkori okleveleket – elszállították. A békekötés után ez az anyag is visszakerült Romániába, korábbi őrzési helyére.⁴

Az 1944 ősze után történt bosszúállások sorából a levéltárak sem maradtak ki. Az érvényben lévő levéltári törvény ellenére pártutasításra megyei, városi, közintézményi levéltári anyagokat semmisítettek meg, vagy teremtettek számukra olyan körülményeket, hogy idővel maguktól is megsemmisültek, tönkrementek. Ilyen volt például a Kolozs és Szilágy megyei levéltári anyag szétválása, vagy Dés város XVI-XVIII. századi jegyzőkönyveinek tüzelőanyagként való hasznosítása.⁵

1949-ben egy igazságügy-minisztériumi határozattal megszüntették az egyesületeket, így az Erdélyi Múzeum-Egyesületet is⁶. A korábban önálló egységként a Farkas u. 8. szám alá, a Bethlen – Nemes-házba beköltöztetett levéltára a Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárának kezelésébe került. Történeti Levéltár néven.

A felekezeti levéltárak anyaga továbbra is az egyházak kezelésében maradhatott, az egyházközségi, esperességi, az egyházmegyei, püspökségi vagy egyházkerületi, illetve felekezeti gyűjtőlevéltárakban. Nem tarthatták meg azonban az anyakönyveket. Ezeket a községi és városi elöljáróságok 1949-től begyűjtötték. Intézkedésüket azzal indokolták, hogy az új személyazonossági igazolványok, az anyakönyvi kivonatok kiadásához szükségük van az állami anyakönyvezés 1895-ben történt bevezetése előtti anyakönyvekre. Mivel a használat és a helytelen tárolás következtében rongálódtak, 1951-ben az állami levéltárak őrizetére bízták őket, ahol jelenleg is találhatóak, és amelyek semmiféle hajlandóságot nem mutatnak a visszaszolgáltatásukra.

Az új levéltári törvény 1957-ben lépett életbe. A szovjet levéltári rendszer mintájára hozták létre az Állami Levéltári Alapot,

melynek része lett minden levéltári anyag, az egyházak és a magánszemélyek működése, tevékenysége során keletkezett iratok kivételével⁷.

Az 1971-es újabb levéltári törvény létrehozta a Nemzeti Levéltári Alapot (Fondul Arhivistic Național)⁸ melynek 1974-ben történt kiegészítése az ország mindenfajta levéltári anyagát az állami levéltárak gyűjtőkörébe utalta.⁹ Így kerülhetett az állami levéltárak őrizetébe az akadémiai és könyvtári gyűjtemények, az egyházak és a magánszemélyek anyagainak jelentős része. A begyűjtési folyamat eredményességét külső tényezők is befolyásolták, ezért maradhattak anyagok az egyházi, felekezeti levéltárakban. Sajnos, Kolozsvárott nagy lendülettel igyekeztek eleget tenni a törvénynek. Ráadásul párt- és államvédelmi intézkedések is segítettek a begyűjtők munkáját. Az egyházi iratanyag egy részét olyan jellegűnek ítélték, hogy annak feltétlenül állami levéltárban van a helye. Így vették el a Ferenc-rendiek levéltárának és az Unitárius Püspökségen őrzött irat és könyvanyagok a jelentős részét is.

Az egyházi vagy felekezeti jellegű anyagok közül említést érdemel az Állami Levéltár gazdag anyagából¹⁰: a Kolozsvári Református Kollégium (1878–1923), a Marianum Római Katolikus Leányiskola (1910–1948), a Kolozsvári Marianum Kereskedelmi Iskola (1911–1948), a kolozsvári Római Katolikus Líceum (1702–1948), a kolozsvári Unitárius Kollégium (1851–1948), a Szilágyi Kerületi – Közép-Szolnok és Kraszna vármegye – református egyházi szék jegyzőkönyvei (1636–1948), a kolozsvári Ferenc-rendi rendház iratanyaga (XVII–XX. sz.), a Szatmári Római Katolikus Püspökség levéltártöredéke (XVIII–XIX. sz.).

Nagy jelentőségük van az egyházi levéltárakban őrzött forrásanyagoknak is. Ezek közül csak egy szűkebb területet, a kolozsvári gyűjteményeket vizsgáljuk, különös tekintettel a római katolikus egyház levéltárára.

Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának helyzete egyedülálló a maga nemében, hiszen az egyetlen nem állami tulajdonban és kezelésben lévő nyilvános levéltár.¹¹

Ezért volt lehetősége olyan tudós vagy író hagyatékának az őrzésére, amely egyébként nem tartozott volna szorosan vett gyűjtőkörébe. Legnagyobb terjedelmű őrzött anyaga az Erdélyi Református Egyházfőtanács levéltára (1700–1965). Gazdag és becses forrásul szolgál a hét erdélyi református kollégium, a XVIII-XX. századi népiskolák és egyházközségek történetéhez. Az egyházmegyei (esperességi) levéltárak értékes forrásai a helytörténeti kutatásnak. Az erdélyi egyházkerület 18 történeti egyházmegyéje itt helyezte el iratanyagát. Az egyházközségek iratanyagaiban is régi, forrásértékű anyagokat őriznek, például XVI. századi okleveleket és XVII. századi számadáskönyveket. (Részben ezeket dolgozta fel Herepei János háromkötetes Adattára összeállításakor.) Az erdélyi református kollégiumok levéltárai az iskolák államosításakor állami tulajdonba kerültek. Egyetlen kivétel van csupán, a szászvárosi, melynek levéltára egyházi kezelésbe jutott.

Említettük, hogy tudósok és írók hagyatéka is helyet kapott a gyűjtőlevéltárban. Ezek közül ki kell emelnünk Kecskeméthy Csapó István és Nagy András, a két neves hebraista, valamint Nagy Géza és Musnai László, a két jeles irodalomtörténész levéltári jellegű hagyatékát. Itt található Kristóf György irodalomtörténész könyvtára és főleg személyes jellegű iratai. R. Berde Mária író és lapszerkesztő hagyatéka nélkülözhetetlen forrásanyag a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom kutatásához. Szintén itt tanulmányozható és kutatható a műépítész és művészettörténeti tanulmányokat is író Kós-követő, Debreczeni László műemléki jellegű szakmai anyaggyűjtése és az általa készített, református épületeket, műemlékeket ábrázoló rajzanyag.

Ugyancsak gazdag kéziratos anyagot őrzött a Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtára¹², amely a kolozsvári Akadémiai Könyvtárba került. Egyik legértékesebb darabja az 1453. évi kolozsvári magyar polgárok adóösszeírását tartalmazó kézirat. Kolozsvár történetével és múltjával kapcsolatos a két templom, a Szent Mihály- és a mellette álló „kistemplom” leltára 1585-ből és a város leírását tartalmazó kézirat 1734-ből. Történeti forrásai

közül kiemelkedik a madэфalvi veszedelem után kirendelt vizsgálóbizottság eredeti jegyzőkönyve 1764-ből. Ugyancsak becses darabja volt Kénosi Tőzsér János XVIII. századi adatgyűjteménye és Kótsi Patkó János A Régi és az Új theatrom rövid Históriaja című kézirata, valamint a Toroczkay- és a Lisznyai-kódex. A régi énekeskönyveket – köztük Péchi Simonét is – jó érzékkel idejében feldolgozta Szabó T. Attila. A kéziratok XVI. századi, régen elpusztult törzsállományából szerencsésen megmenekültek Enyedi György munkáinak egyes részei is.

A Brassai Sámuel Líceum épületében működő Unitárius Püspökség Levéltára számos nagy jelentőségű hagyaték és letét kezelője. A két világháború közötti unitárius egyháztörténet megírhatatlan Ferencz József püspök és Boros György püspök irathagyatékának áttanulmányozása és feldolgozása nélkül. Ugyanilyen jelentőségű az irodalomtörténet szempontjából az *Erdélyi Irodalmi Szemle* szerkesztőjének, Borbély Istvánnak a munkásságát tükröző levéltári anyag. Kolozsvár városa történetének tanulmányozása és kutatása szempontjából is jelentős Benczédi Gergely anyaggyűjtése és a Pákey Lajos építész terveit, rajzait magában foglaló gyűjtemény, melyben a város reneszánsz emlékei és az általa tervezett épületek maradtak meg. Ebben a levéltárban is dolgozott, működött Kelemen Lajos, a legendás levéltáros.

Az egyházi levéltárak anyagairól, a kezelésükben lévő iratokról készült beszámoló, előadás nem lenne teljes, ha nem említenénk meg a római katolikus egyház levéltárát. Meglepő módon a legkevesebbet erről az egyházi levéltárról tudunk. Ezt a levéltárat többféleképpen is említik. A Kolozsmonostori Konvent levéltáraként, az erdélyi római katolikus Státus levéltáraként és a Szent Mihály-plébánia levéltáraként. Az itt található anyagok közül csak nagyon kevés került feldolgozásra¹⁵. Ebben szerepet játszhatott az a körülmény is, hogy az itt őrzött iratok, egyéb levéltári anyagok nincsenek feltárva, nincsenek kutatható állapotban. Ezért csak nagyon vázlatos és a teljesség igényétől messze elmaradó áttekintést tudunk adni az eddig megismert anyagokról.

A levéltár helyiségében található a kolozsvári római katolikus plébánia könyvtára is. Összességében 1200-1300 kötetnyi könyvet foglal magában. Számottevő értéket képvisel a két volt kolozsvári plébánosról elnevezett Kedves- és Élthes-féle könyvtár anyaga, melyekben az 1800 előtt kiadott könyvek száma meghaladja az ötszáz kötetet. Kedves István volt az az apátplébános, akinek működése alatt a mai formájában is látható Szent Mihály-templomtornya felépült, és az épület kiszabadult a köré épített boltok és egyéb elárusítóhelyek közül.

A levéltár a következő nagyobb állagokat tartalmazza:

I. Építkezési tervrajzok.

II. A Kolozsmonostori Konvent iratai (1700–1837).

III. A dézsmával kapcsolatos iratok (1630–1846).

IV. Kolozsvári papok hagyatékai.

V. A Szent Mihály-templommal és a tornyával kapcsolatos, főleg építészeti jellegű iratok (1740–1889).

VI. A kolozsvári pleb. főesperesség iratai. Lajstromozás nélkül talált iratok (1408–1881).

VII. A Szent Erzsébet aggmenház lajstromozva talált iratai, naplói (1377–1840).

VIII. Iskolai iratok (1834–1869).

IX. A Szent Erzsébet aggmenházzal kapcsolatos iratok (1711–1923).

X. Vegyes tárgyú naplók.

XI-XII. Pleb. esperesség lajstromozva talált iratai.

XIII. Kedves István kolozsvári apátplébános iratai.

A római számokkal jelzett állagokon belüli feltárt és azonosított anyagok leírása:

I. A kőkeri iskola helyett a Kert utcában építendő új iskolaépület tervrajza. 1897.

A Szent Erzsébet–Ferenc Aggház malmának újraépítési, átalakítási tervrajza. 1855.

A Kolozsvárott építendő római katolikus legényegylet házának tervvázlata. 1902.

A római katolikus eklézsia részére a Kőkert és felső Szén utca közötti telken építendő iskola tervrajza és költségvetése. 1899.

A bánffyhungyadi római katolikus templom építése. 1880–1884.

V. Főoltárterve a Szent Mihály-templomhoz. 1868.

Szűz Mária oltárának terve a templomhoz. 1868.

El nem fogadott toronytervek és ezzel kapcsolatos levelek. 1854.

A torony építési terve. 1854–58. Orgona és kórus tervei a templomhoz. 1854–58.

Az építkezéssel kapcsolatban fennmaradt költségvetésekből, szerződésekből és egyéb iratokból a témával kapcsolatos könyvében közölt részleteket Bíró József és Entz Géza Antal¹⁴.

VII. Az aggmenház történetével, alapításával kapcsolatos iratok, a felvételt kérők beadványai, kérelmei, valamint pénzügyi, gazdasági jellegű elszámolások. Különös értéket képvisel az itt fellelhető, 1688–89-ből származó számadáskönyv.

VIII. Itt nyertek elhelyezést a kolozsvári római katolikus elemi iskolák szépírási vizsgadolgozatai az 1830. és 1843. évek közötti időszakból.

X. Az egyik legértékesebb és legbecsesebb levéltári anyagokat őrző állag. Az itt elhelyezett iratok felsorolása önmagáért beszél. A gyalui vár jobbágyainak urbárium. 1643.

A gyalui várhoz tartozó jobbágyok összeírása. 1678.

Házassági perek naplója. 1724–1764.

A Híd utcai Quarta-ház számadáskönyve. 1729–36.

Kolozsvár leírása kezdettől fogva ... 1734. (másolat)¹⁵

Szabó Mihály plébános naplója. 1735-78.

A kolozsvári jezsuita egyetem teológusainak naplójegyzetei. 1736–73.

A kolozsvári plébánia számadáskönyve. 1739–60 és 1780–88.

Kolozsvári keresztelések, áttérések, halálozások anyakönyveinek indexe. 1783–1807.

A kolozsvári plébánia leltára. 1785.

Külön kezelték azokat az anyagokat, iratokat, melyek a piarista rend kolozsvári történetét foglalják magukban, és szintén ebben a levéltárban nyertek elhelyezést. Java részük a rend hivatalos levelezése, illetve a renddel kapcsolatos dokumentumok gyűjteménye a XVIII-XX. század közötti időszakból. Külön kötötték be az alábbiakban felsoroltakat:

A Mária-kongregáció tagjainak albuma. 1641–1921.

A magyar piarista rendtartomány halottai. 1648–1944.

A kolozsvári konviktus növendékeinek névsora és története. 1700–1879.

A Könnyező Szűz Mária képéhez felajánlott hálaajándékok könyve. 1737–1906.

A Konviktus pénztárkönyve. 1763–1790.

A kolozsvári társház története. 1776–1841.

A kolozsvári királyi Akadémiára vonatkozó guberniumi határozatok gyűjteménye.

A kolozsvári társház története és a kánoni látogatások.

Jegyzetek

1. *Îndrumător în Arhivele Statului*. Județul Cluj. I. București, 1979. 31-35. o.
2. *Istoricul Arhivelor Statului 1831–1956*. In *Arhivele Statului 125 ani de activitate*. București, 1957. 205-210. o.
3. Kiss András: A kolozsvári levéltárak. *Aetas* 1993., 3. sz. 179. o.
4. Kiss i. m. 187. o.
5. Lásd Böződi György: Magyar értékek pusztulása Észak-Erdélyben 1944. után. *A Céh* 1993., 1. sz. 9-19. o.
6. Kiss i. m. 178. o.
7. Vö.: Decret nr. 353 din 16 iulie 1957 pentru înființarea Fondului Arhivistic de Stat al Republicii Socialiste România. In *Buletinul Oficial* 1957. 19. sz. 137-139. o.
8. Vö.: Decretul nr. 472. din 20 decembrie 1971 privind Fondul Arhivistic Național al Republicii Socialiste România. In *Buletinul Oficial* partea I, 1975. 155. sz.
9. Lásd: *Buletinul Oficial* partea I, nr. 164. *Revista Arhivelor* 1975. 1. sz. 22-30. o.
10. Kiss i. m. 185. o. és 187. o.
11. Bővebb ismertetését lásd Sipos Gábor: Az Erdélyi Református Egyházkezelő Központi Gyűjtőlevéltára Kolozsvár, *Aetas* 1993. 3. sz. 189-191. o.

12. Benczédi Pál: A volt Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratáráról. In *Emlékkönyv Kelemen Lajos születése nyolcvanadik évfordulójára*. Bukarest, 1957. 33-45. o., és Lakó Elemér: A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratai a kolozsvári akadémiai könyvtárban. In *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1980. 201-220. o.
13. Bíró József: *A kolozsvári Szent Mihály-templom barokk emlékei*. Cluj-Kolozsvár, 1934., és Entz Géza Antal: A kolozsvári Szent Mihály-templom neogótikus harangtornya. In *Ars Hungarica* 1982. 2. sz. 243-287. o.
14. Bíró és Entz i. m.
15. Megjelent az Erdélyi Ritkaságok sorozatban, Márkos Albert fordításában és jegyzeteivel. Kolozsvár, 1944.

Pál-Antal Sándor

A székelyföldi levéltárak helyzete és a kutatási lehetőségek

A levéltári tevékenység minden egyes országban törvények és a belőlük fakadó rendelkezések előírásai szerint zajlik. Romániában ezt a tevékenységet az 1996. április 9-én szentesített 16. számú törvény, valamint az alkalmazásával kapcsolatos rendelkezések szabályozzák. Ide tartozik a dokumentumokhoz való hozzáférés, a kutatási lehetőségek kérdésének szabályozása is. A rendelkezések ismerete az eredményes kutatás elengedhetetlen követelménye.

Nemzeti Levéltár törvénye nevet viselő törvény mindjárt az első két cikkelyében meghatározza a *történelmi források* fogalmát, felsorolja a *Románia Nemzeti Levéltári Alapját* képező dokumentumokat, és kimondja azoknak sajátos védelemben való részesítését. A törvény megfogalmazása szerint az idők folyamán létrehozott történelmi források, bárki legyen a létrehozójuk – állami intézmény, gazdasági, társadalmi, kulturális, katonai és vallási szervezet, valamint természetes személy –, Románia Nemzeti Levéltári Alapját képezik. A Nemzeti Levéltári Alaphoz tartoznak a *történelmi jelentőségű dokumentumok*, éspedig: a hivatalos, magán, diplomáciai és konzuláris iratok, emlékiratok, kéziratok, kiáltványok, felhívások, plakátok, tervrajzok, vázlatok, térképek, mozifilmek és egyéb hasonló tanúsítványok, pecsétnyomók, valamint fénykép-, videó-, hang- és informatikai felvételek.

Megjegyzendő, hogy a történelmi jelentőség tényének megállapítása az iratlétrehozó feladata, a Nemzeti Levéltár által megállapított kritériumok keretei között. Ezért az iratkezelésnél használt ügyiratcsomó mutatóinak tartalmazniuk kell az iratok megőrzésének határidejét is. Állandó jelleggel őrizni kell a történelmi jelentőségűeket, a többi bizonyos idő után – mint történelmi vagy

gyakorlati jelentőség nélküli – kiselejtezhető. A dokumentumok kiválogatása is az iratlétrehozó feladata. A különválogatás a leltározás alkalmával történik, és a kiselejtezett iratok eltávolításával véglegessé válik. Történelmi jelentőségű iratok a bizonyos régiséggel bírók is, például az Erdély területén 1920 előtt létrehozottak, tekintet nélkül tartalmukra.

A törvény a Nemzeti Levéltári Alap kezelésével, felügyeletével és sajátos védelmével a Belügyminisztériumhoz tartozó *Nemzeti Levéltárat* bizza meg. A Nemzeti Levéltár tulajdonképpen a volt Állami Levéltár, amelynek az ország területén működő kihelyezett szervei a megyei igazgatóságok (a volt Állami Levéltár megyei fióklevéltárai).

A levéltári törvény kötelezi az iratlétrehozó szerveket, hogy történelmi jelentőségű irataikat állandó jellegű megőrzés végett *letétbe helyezték* a Nemzeti Levéltárban, illetve annak megyei szerveinél. A letétbehelyezés határideje a hagyományos iratok esetében általában 30 év, a fényképeké 20 év. Az anyakönyvek azonban csak 100 év után kerülnek a Nemzeti Levéltárhoz, a műszaki jellegű dokumentumok 50 év után, a fémből készült pecsétnyomók pedig a forgalomból való kivonásukkor. Rendkívüli esetekben, mint amilyen egy-egy levéltármentés vagy letétbehelyezést előíró intézkedés végrehajtása, az átadásra vagy begyűjtésre sor kerülhet a határidő lejártá előtt is. Így például az 1989. decemberi fordulat során megszüntetett román kommunista párt szerveinek levéltárait, ott ahol a tárolási feltételek adottak voltak, a Nemzeti Levéltár egységei már átvették, és raktáraikban tárolták. A szóban forgó levéltárak átvételének befejezését a tárolási lehetőségek szabják meg, mivel több levéltár nem rendelkezik akkora üres rakfelülettel, ahol ez a nagy mennyiségű iratanyag elférne. Ez esetben az átvétel csak a gondozásba vételt jelenti, anélkül, hogy a szóban forgó levéltárat a helyéről elszállítanák.

A hatályon kívül helyezett, 1974-ben módosított 472/1971. sz. törvényerejű rendelet előírásaival ellentétben az új törvény szerint természetes személyek nem kötelesek a tulajdonukban lévő törté-

nelmi jelentőségű dokumentumokat a Nemzeti Levéltárnak átadni. De ez utóbbinak elsőbbségi jogot biztosít a törvény áruba bocsátása esetén. Az áruba bocsátási szándék bejelentésétől számított 60 nap alatt a Nemzeti Levéltár köteles dönteni elsőbbségi vásárlási jogának érvényesítése felől. Emellett lehetőséget biztosít a törvény a civil szervezetek és természetes személyek számára, hogy történelmi jelentőségű irataikat a Nemzeti Levéltárban megőrzés végett letétbe helyezték. A letétbe helyezett dokumentumok tárolása és megőrzése ellenszolgáltatás nélküli.

A dokumentumoknak a Nemzeti Levéltárba való letétbe helyezése kapcsán említjük meg, hogy a törvény kitér az elmúlt évtizedekben az Állami Levéltárba került levéltáraknak, gyűjteményeknek és iratoknak a létrehozókhöz vagy a tulajdonosokhoz való visszajuttatására is. A 19. cikkely szerint a levéltár kezelésébe törvényes úton került dokumentumok nem vehetők vissza, azok továbbra is az erre szakosított szerv gondozásában maradnak. Kivételt csak az őrizetbe helyezett dokumentumok képeznek. Így a törvény értelmében továbbra is a Nemzeti Levéltár rendelkezik az 1950–52-ben átvett egyházi anyakönyvekkel és az 1974–76-ban, az akkori levéltári törvénykezés módosítása kapcsán begyűjtött egyházi iratokkal, könyvtári és múzeumi dokumentumgyűjteményekkel. Ugyanilyen elbánásban részesülnek a magánszemélyektől a fennebb már említett, de az új levéltári törvénnyel érvénytelenített törvényerejű rendelet előírásai alapján átvett dokumentumok is.

A törvény figyelme kiterjed az adat- és dokumentumvédelemre is. Általános adatvédelmi rendelkezés az, amelynek értelmében a dokumentumok egy bizonyos ideig nem kutathatók. Ez a korlátozás *a dokumentum létrehozása utáni 30 évre szól*. A törvényhez mellékelt felsorolásban feltüntetett esetekben a kutatási korlátozás *kiterjed 40-100 évig*. Ez utóbbi kategóriákba tartoznak az államérdeket érintő, valamint az egyének jogaira és szabadságára vonatkozó iratok. Pontosabban, egy-egy személy magánéletére vonatkozó iratok az egyén elhalálásától számított 40 év után válnak

nyilvánossá, a külpolitikai jellegű iratok 50 év után, a magántőkével rendelkező kereskedelmi társaságok dokumentumai, valamint az adóügyi iratok ugyancsak 50 év után, a személyi ügyiratsomók 75 év után, a bűnügyek, a közjegyzői és a törvénykezési dokumentumok 90 év után, az egészségügyi, anyakönyvi, valamint az állam biztonságára és egységére vonatkozóak pedig 100 év után. A 40-100 évig nem kutatható dokumentumok kijelölése minden egyes esetben az azokat őrző levéltár hatáskörébe tartozik.

Kivételes esetben a megállapított 30 éves határidő előtt is kutathatók dokumentumok. A határidő előtti kutatáshoz az *iratlétrehozó engedélyre* szükséges még akkor is, ha időközben a kutatott dokumentumok a Nemzeti Levéltár raktáraiba kerültek. Abban az esetben, ha az iratlétrehozó már nem létezik – mint ahogy a kommunista párttal történt –, a rendkívüli kutatási engedélyt a dokumentumokat őrző Nemzeti Levéltár igazgatója adja meg.

A dokumentumvédelem terén a törvény előírja, hogy nem kutathatók, vagyis kutatási korlátozás érvényes a levéltári szempontból még fel nem dolgozott – rendezetlen és leltározatlan, vagyis segédlet nélküli – levéltárakra, valamint a rossz állapotban található iratok. Ezek hozzáférhetővé a rendezés és leltározás, illetve restaurálás után válnak. A dokumentumok védelmét szolgáló egyéb rendelkezéseket a kutatóterem szabályzata és egyéb előírások tartalmazzák.

A történelmi Székelyföld területén ma a Nemzeti Levéltárnak három megyei igazgatósága működik: *a marosvásárhelyi, a csíkszeredai és a sepsiszentgyörgyi*. A volt Aranyosszék területét kivéve ez a három levéltár őrzi a XIV-XIX. századi iratok mellett a Trianon utáni időszakban a Székelyföldön keletkezett helyi és területi levéltárak anyagát is. A volt aranyosszékiet a Kolozsvári Levéltár gyűjtötte be, részben Kolozsvárra, részben Tordára. A levéltárak és gyűjtemények nagy általánosságban ekként csoportosíthatók: közigazgatási, bírósági, oktatási, művelődési, egyházi, gazdasági, családi és személyes levéltárak, valamint tematikus levéltár-gyűjtemények. A Marosvásárhelyi Levéltár állagának számottevő

részét az 1984-ben kiadott Levéltári útmutató I. kötetében ismertették. A Csíkszeredai Levéltáról 1988-ban jelent meg hasonló kiadvány. A Sepsiszentgyörgyi Levéltár állagáról, sajnos, nem rendelkezünk kiadott tájékoztatóval vagy ismertetővel. Így az itteni dokumentumokról csak a helyszínen tájékozódhat az érdeklődő.

A *közigazgatási levéltárak* közé tartoznak a megyei, városi és községi helyhatósági levéltárak. A megyeiek prefektúrai, a városiak és községiek polgármesteri hivatali előnevet viselnek. Marosvásárhelyen három megyei (Maros, Kis- és Nagy-Küküllő), három városi (Marosvásárhely, Szászrégen és Dicsőszentmárton) és számos községi levéltári gyűjtemény van. A Csíkszeredai Levéltárban két prefektúra van, a Csík megyei és az Udvarhely megyei, Sepsiszentgyörgyön egy, a háromszéki.

A megyei (prefektúrai) levéltárak anyaga 1950-nel zárul. A ránk maradt dokumentumaik közül megemlíjtük a képviselői szervek (a megyei tanácsok) és albizottságaik, az állandó küldöttségek, az ideiglenes bizottságok, a megyei iskolaszékek stb. jegyzőkönyveit az 1926–1949 közötti évekből, a prefektusi kabinetirodák 1919–1925 közötti iratait, valamint az 1926 utáni általános prefektúrai iratokat (a korábbiak többsége, amelyeket az 1925-ös közigazgatási átszervezés előtt az alispáni hivatal hozott létre, korabeli selejtezés során megsemmisült). Az 1919–1920-ban keletkezett prefektusi, alispáni és közigazgatási bizottsági iratok többek között a következő kérdéseket érintik: a rend és biztonság fenntartása, a menekültek felügyelete, a magyar tisztviselőkar kicserélése, a marosvásárhelyi közigazgatási képzés megszüntetése, az antant hatalmak küldötteinek látogatása, a mezőgazdasági kényszerbérletek bevezetése, rekvirálások, az új államhatalom előtti eskütétel, a Szováta környéki zendülés, háborús kártételi követelések, állami iskolai tanítók kinevezése, a korona bevonása, a nem román személyiségek megfigyelése, településnév-változtatások, kereskedelmi ármaximálás, kulturális és jótékonyági egyesületek szabályzatainak jóváhagyása stb. Az 1942-es Maros megyei főispá-

ni iratok többek között politikai pártok szervezésére és működésére, polgárjog elvesztésére, az 1921-es földreform során kisajátított egyes földeknek tulajdonosaikhoz való visszajuttatására, személyzeti kérdésekre, az állami oktatás támogatására, a lakosság élelemmel való ellátására, román és zsidó lakosokkal kapcsolatos ügyekre vonatkoznak. Az 1945–1950-es évekre jellemző adatok a hatalom és a társadalmi rendszer változását jelzik (így a helyi előljáróság kicserélése, a földreform végrehajtásának irányítása és mások). Ezek mellett megemlíjük a fegyverszüneti hivatal és az ellenséges javak kezelésével megbízott hivatal (CASBI) iratait.

A megyei levéltárak mellett, adatgazdagsága miatt, kiemelkedő hely illeti meg Marosvásárhely törvényhatósági jogú város és Gyergyószentmiklós levéltárát. A községi levéltárak 1945 előtről többnyire csak töredékesen maradtak ránk. Kivételt képez Szováta község (ma város) levéltára Maros megyében, és Csík néhány települése (Csíkszentgyörgy, Csíkszentmihály, Ditró, Parajd, Szárhegy stb.), amelyek részben 1940 előtti adatokat is tartalmaznak. A községi levéltárak többsége a nyolcvanas évek folyamán a Nemzeti Levéltár felügyelete alá került.

Az 1950–1968 közötti közigazgatási levéltárak az úgynevezett néptanácsi levéltárak. A korabeli közigazgatási felosztásnak megfelelően ezek létrehozó szervei a tartományi, rajoni és községi néptanácsok voltak. A Maros-Magyar Autonóm Tartományi Néptanács levéltára, a Maros, Régen, Erdőszentgyörgy, Sármás és Marosludas rajonival együtt a Marosvásárhelyi Levéltárban található. A Csík, Gyergyó, Maroshévíz, Székelykeresztúr és Székelyudvarhely rajoni néptanácsok levéltára a Csíkszeredai Levéltárban van, a Kézdi és Sepsí rajoni pedig a sepsiszentgyörgyiben. A községi néptanácsi levéltárak számottevő része a községi levéltárak részeként ugyancsak a Nemzeti Levéltár területi igazgatóságainál található.

A *törvénykezési levéltárak* a megyei törvényszékek és a járásbíróságok 1952 előtti iratanyagát és a Maros-Magyar Autonóm Tartomány törvényszékének, valamint rajoni néptörvényszékek

levéltárait tartalmazzák. Az előbbieket két világháború közötti részük többszöri selejtezés, illetve nem megfelelő tárolás miatti károsodás következtében eléggé hiányos, a peres ügyekről hozott végzések és ítéletek azonban részben megmaradtak. Az 1945–1952 közötti időszak a hatalom- és rendszerváltozás lefolyásának hű képét mutatják az egyes időszakokat jellemző politikai indíttatású periratok számottevő mennyiségével.

Az *oktatási intézmények levéltárai* közé tartoznak a tanfelügyelőségek és a különböző szintű iskoláké. A tanfelügyelőségi levéltárak 1925-tel kezdődnek, de 1940-ig csak a tanügyi alkalmazottakra vonatkozó nyilvántartásokra szorítkoznak. Állami kezelésbe kerültek a fontosabb középiskolai levéltárak: a marosvásárhelyi református kollégium levéltárának nagy része, a marosvásárhelyi római katolikus gimnázium, a csíkszeredai római katolikus gimnázium, a székelyudvarhelyi református kollégium és a római katolikus gimnázium, a székelykeresztúri unitárius gimnázium stb. és számos elemi iskolai iratanyag is (főleg Csíkból). Az elemi iskolák 1948 előtti levéltári anyaga többnyire előmeneteli és jelenléti naplóból, valamint iskolai anyakönyvekből áll.

A marosvásárhelyi Nemzeti Levéltárban található két felsőfokú intézmény, a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet és a Szentgyörgyi István Színművészeti Intézet 1965 előtti adatgazdag levéltára is.

Az *egyházi levéltárak* közül megemlíthjük a marosvásárhelyi és a gyergyószentmiklósi görög katolikus esperességek levéltárát. De a kisebbségtörténet kutatásának szempontjából nem elhanyagolhatóak az említett mindhárom megyei levéltárban található római katolikus, református, unitárius és több magyar vonatkozással is bíró görög katolikus és ortodox egyházközségi (lelkészi hivatali) levéltártöredék sem. Ezekben az egyházi iskolai vonatkozású iratok vannak túlsúlyban.

A *művelődési intézményi levéltárak* közül a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond társaság iratanyaga említésre méltó. A szocialista korszak művelődési életét irányító szervek működése a

tartományi és rajoni néptanácsok művelődési osztályainak tevékenységét megőrkítő néptanácsi levéltárakban (1950–1968) követhető nyomon.

A *politikai pártok levéltárai* csak töredékesen maradtak meg, és az 1945–1950-es évekre vonatkoznak. A két világháború közötti Országos Magyar Párt levéltára, tudomásunk szerint, egészében nem maradt meg. Töredéke a kolozsvári Nemzeti Levéltárban található, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületé (EMKE) szintén. A Magyar Népi Szövetség területi szerveinek iratai ugyancsak töredékesek.

A *családi és egyéni (személyi) levéltárak* közül kisebbségi kérdésekkel kapcsolatos adatokkal a Marosvásárhelyen található Bernády György-hagyaték szolgál. Emellett megemlíthető az ugyancsak ott őrzött Antalffi Endre-, Lány Oszkár- és Turnovszki Sándor-féle hagyaték.

A *gazdasági levéltárak* sorából kisebbségtörténeti szempontból kiemelkedőek az agrárpolitikát tükrözők, ezek közül is a földreformokat végrehajtó szervek levéltárai. Az 1921-es és az 1945-ös földreform megyei és járási bizottságainak iratai mindhárom megyei levéltárban megtalálhatók, természetesen mindenik a maga területén tevékenykedő szervek iratait őrzi. Marosvásárhelyen található még a Nagy-Küküllő megyei 1945-ös földreform levéltári anyaga is.

Kisebbségi sorsunk történetének feltérképezéséhez elengedhetetlenül szükséges a fennebb felsorolt levéltárak kutatása. Ez azonban nem elégséges. Mellettük ott vannak a Nemzeti Levéltár központi épületében, Bukarestben, a központi szervek, a minisztériumok eddig fel nem tárt adatgazdag anyagai. Ezek kisebbségtörténeti szempontból való kutatása, feltárása, a közeljövő egyik sürgős feladata kell, hogy legyen.

A levéltári kutatást körülhatároló tényezők fennebbi felvázolása alapján megállapítható, hogy a Nemzeti Levéltár kutatótermeiben adatgyűjtő tevékenységet bárki végezhet, aki betartja az érvényben lévő előírásokat. Az utóbbi évszázad iratai tekintetében

azonban a kutatási lehetőségek törvény által korlátozottak. Korunk története és ezen belül kisebbségi sorsunké csak bizonyos megszorítások között kutatható. Nem számíthat a közelmúlt iránt érdeklődő a XX. századból datált anyakönyvekre, mivel azok nyilvánossá csak száz év után válnak. (E téren a jelenlegi törvény előrelépést jelent, hisz lehetővé tette a száz évnél régebbi egyházi anyakönyvek tanulmányozását, ami eddig az anyakönyvi törvénykezésre hivatkozva lehetetlen volt, legalábbis Erdélyben.) Hasonló eljárásra számíthat a kutató az ugyancsak e században létrehozott egészségügyi dokumentumok, törvénykezési ügyek, közjegyzői iratok, személyi ügyiratcsomók stb. esetében is.

A kutatási engedély megszerzése érdekében – a belföldi kutatók esetében – írásbeli kérelemmel kell folyamodni az iratokat őrző Nemzeti Levéltár igazgatójához, aki dönt a jóváhagyás felől. A típusnyomtatványnak a személyi adatokon kívül tartalmaznia kell a kutatás témáját és időszakát is. A *külföldiek kérelmét* a Nemzeti levéltár főigazgatója hagyja jóvá, aki területi Levéltárban való kutatás esetén az illető vidéki intézmény konzultálása után adja meg az igényelt engedélyt.

A kutatók tájékoztatása érdekében megemlítjük, hogy a Nemzeti Levéltár országos viszonylatban egységes és központosított intézmény, székhelye Bukarest. Kihelyezett vidéki szervei a megyei igazgatóságok (volt megyei fióklevéltárak), amelyek szinte kivétel nélkül a megyeszékhelyeken működnek. Egypár esetben a megyei levéltárnak van más városban található lerakata is. Így a Máramaros megyei igazgatóságnak Nagybánya székhely mellett Máramarosszigeten, a Kolozs megyeinek Désen és Tordán stb.

A Levéltárak helyzete

Történetünk elsőrendű forrásai a levéltárak. A levéltárak a múlt és egyben a mindennapi élet megnyilvánulásainak olyan nélkülözhetetlen adattárolói, amelyeket minden ország törvényes előírásokkal védelmez, és működésüket szabályozta. Romániában e tevékenységgel újabban az 1996-os 16. sz. törvény foglal-

kozik, *Legea Arhivelor Naționale* címen. A levéltárak védelmével, és kezelésével a törvény a belügyminisztérium keretén belül működő Nemzeti Levéltárat (volt Állami Levéltár Főigazgatósága) bízta meg. A központi intézmények levéltárait a Nemzeti Levéltár, a területiekét pedig a Nemzeti Levéltár megyei igazgatóságai őrzik és kezelik.

A romániai magyarság történetére vonatkozó dokumentumok jórésze ezekben a levéltári intézményekben található, a 13. századtól kezdve egészen évszázadunk hatvanas évei végéig terjedően. A dokumentumok kutatása a létrehozásuktól számított 30 év után, a törvény értelmében, látszólag korlátlan. A törvény mellékleteként közzétett lajstrom szerint azonban az utolsó száz év iratainak számottevő része zárolt lett. Így 100 évig nem kutathatók az „állam biztonságára és egységére” vonatkozó iratok és az anyakönyvek, 90 évig zároltak a közjegyzői és a törvénykezési ügyek (afaceri criminale, documente notariale si judiciare) stb. Ezek a megszorítások komoly akadályokat gördítenek a magyarságnak az 1918-tól kezdődő kisebbségben letöltött időszakának kutatása elé. Így pl. nem kutatható az 1945–48 között létrehozott CASBI anyag, vagy az 1956-os eseményekkel kapcsolatos politikai perek stb. Ehhez járul még az is, hogy nem készültek lajstromok a zárolt dokumentumokról, és a nem kutatható iratok közé történő besorolás, vagy be nem sorolás az iratokat kezelő levéltárosok egyéni hozzáállásától függ, ami nem egy esetben visszaéléseket szül. A külföldi kutatók tevékenységét pedig nehezíti az a belső intézkedés, amely a megyei levéltárak igazgatóságainál történő kutatás engedélyezését a Nemzeti Levéltár főigazgatójának jóváhagyásához köti.

Tudott dolog, hogy a kommunista időszakban egyházainktól több alkalommal vettek el levéltárakat (1950–52-ben az anyakönyveket, 1975–77-ben iratokat stb.) A jelenlegi levéltári törvény 19. cikkelyében szentesíti ezeket az átvételeket is, amikor kimondja, hogy a Nemzeti Levéltár kezelésébe „törvényes uton” került dokumentumok nem vehetők vissza, azok továbbra is az erre szakosított szerv gondozásában maradnak. Ugyanezen kitétel

miatt nem kaphatják vissza a hatályon kívül helyezett 472/1971-es törvény erejű rendelet értelmében magán személyek sem a tőlük elvett dokumentumokat. És ezt a törvényt fenntartás nélkül megszavazták az RMDSZ parlament képviselői is.

Levéltári vonalon, a kutatási korlátozások mellett, leghátrányosabb a helyzetünk a levéltári személyzet terén. Magyar anyanyelvű szakemberek a Nemzeti Levéltárban szinte teljesen hiányoznak. Jelen pillanatban országszerte 4–5 magyar levéltáros tevékenykedik, és mindegyik nyugdíjazás előtt áll. Ha nem lesz biztosítva az utánpótlás, 3–4 év múlva egyetlen magyar anyanyelvű levéltári szakember sem dolgozik. Levéltáros képzés a Belügyminisztérium káderképző egyetemén Bukarestben folyik, ahol néhány év óta képeznek ki évente mintegy húsz levéltárost. Eddig két évfolyam végzett, de magyar egy sem, és a diákok között sincsenek magyarok.

Ha a jelenlegi helyzet nem változik, levéltárosok nélkül maradunk. Rájuk pedig, akik eddigi tevékenységükkel bizonyították, hogy történelemkutatás alappillérei, szükségünk van.

Vadkerty Katalin

Magyarok Csehszlovákiában 1945-1948 között és a történelmi források

Erdélyben először szólunk a csehszlovákiai magyarok háború utáni helyzetéről, a hontalanság éveiről, ezért a programban jelzett témám, a kérdés történelmi forrásainak ismertetése előtt felvázolom a megújított Csehszlovák Köztársaság úgynevezett magyarságpolitikáját.

E politika gyökerei a müncheni egyezményig, illetve az első bécsi döntésig nyúlnak vissza. Ekkor bomlott fel az az ország, amelyet 1918-ban a soha sem létezett „csehszlovák nép” számára létesítettek a győztes antanthatalmak. Az új állam a valóságban két nemzet, a cseh és a szlovák országa lett, amelyen belül a „történelmi cseh nép” magának sajátította ki a vezetést. A másodrendűvé vált szlovákok között az 1930-as évek elején már érezhető volt az állami önállóságra való törekvés. Ennek a beteljesedését üdvözölték 1939. március 14-én, a fasiszta Németország védnöksége alatt létrehozott önálló Szlovákia kikiáltásának a napján. Az új állam katonái ott harcoltak a keleti fronton, odahaza elsőként szolgáltatták ki Hitlernek – anyagi juttatás ellenében – az ország zsidó polgárait. Vagyonukat szlovák polgárok árjásították.

A Szovjetunió és a szövetségesek katonai sikereit látva, a baloldali szlovák értelmiség 1944. augusztus 29-én kirobbantotta a szlovák nemzeti felkelést. Tudták, hogy a háború után – a régi határai között – megújuló Csehszlovák Köztársaság, s ennek részeként Szlovákia, a győztesek táborába kerül. Így a felkelést nem a háborús felelősségrevonás elkerülése motiválta, hanem a szlovák nép önrendelkezésének az elismertetése a cseh partnerrel. A felkelés vezetői tudatosították, hogy a háborús konjunktúra és az arizált zsidó vagyon segítségével gazdasági jólétben élő szlovák-

kok a régi feltételek mellett nehezen tagolódnak be az új köztársaságba. Megnyerésükre szlovák nemzeti törvényhozó és végrehajtó szervek létezését akarták bejelenteni a harcok befejezése után.

A cseh politika vezetői nehezen ugyan, de kénytelenek voltak beleegyezni ebbe a politikai alkuba, mert – még Sztálin is úgy vélte – „a csehek félnek a szlovákoktól”, s teljesítették minden követelésüket. Így lett a felkelés vezetői által megalakított Szlovák Nemzeti Tanács a szlovákok parlamentje, megszervezték a szlovák minisztériumokat, a megbízotti hivatalokat. A Megbízottak Testületének elnöke szlovákiai viszonylatban kormányfői hatalommal bírt, a Szlovák Nemzeti tanács elnöke pedig Szlovákia első embere lett.

A cseh és a szlovák politikusok véleménye megegyezett a szláv nemzetállam megteremtésének, a németek és a magyarok kiűzésének kérdésében. A szövetséges nagyhatalmak a csehszlovákiai németek kollektív bűnösségét hangoztatták, az országból való távozásukat már 1943-ban jóváhagyták, de ugyanezt a magyarok esetében elvetették. A magyarok nem németek, mondták. A csehszlovák kormány a magyarok kollektív bűnösségét saját belügyének tekintette, s az 1945. április 5-én Kassán kihirdetett kormányprogramjában deklarálta. Meghirdette „a magyar kérdés végleges rendezésének” tervét, amelyet szakemberekkel (statisztikusok, politológusok, történészek, szociológusok, jogászok, közgazdászok bevonásával) dolgoztatott ki.

A kérdés megoldásának első fázisában, amelyet a potsdami konferencia zárt le (1945. augusztus 2.), a magyarok tömeges, vagyontalan kitoloncolásával számoltak. Több helyen meg is kezdték a jelentős munkásságot kifejtett magyar értelmiségiek kitoloncolását, s ezzel párhuzamosan folyt a bécsi döntéssel Magyarországnak ítélt, úgynevezett „betelepítési övezetből” az ide 1938. november 2-a után betelepedett magyarok kitoloncolása. Megközelítően 38 000 magyar lakost tettek át a határon, személyenként 30 kilogrammos csomaggal. Hátrahagyott ingatlanaiikat és ingóságaiikat szlovák kolonistáknak, illetve helybeli szlovákoknak utalták ki.

A potsdami konferencia a csehszlovákiai magyar kérdés rendezésére az érintett államok közötti lakosságcserét ajánlotta. A csalódott cseh és szlovák politikusok erre főlemlegették azt az első világháború utolsó éveiben megfogalmazott Masaryk–Beneš-féle megállapítást, hogy a trianoni Magyarország területén megközelítően ugyanannyi szlovák él majd, mind amennyi magyar az új Csehszlovák Köztársaságban. Számukat négy-, négy és fél száz-ezerre „becsülték”. A lakosságcserétől azt várták, hogy így minden „etnikai magyar” elhagyja majd a köztársaság területét. Azt, hogy állításukat maguk sem hitték el, bizonyítja 200 000 magyar egyoldalú kitoloncolásának a kérelme a párizsi konferenciától.

Közben a csehszlovák kormány megkezdte a kormányprogram megvalósítását, s egymást követték a magyarellenes rendelkezések. Május és június folyamán elbocsátották az összes magyar nemzetiségű köz- és magánalkalmazottat, leállították a nyugdíjak, a kegydíjak, a neveltetési segélyek folyósítását. Földreform címén – nemzetiségi kitétel nélkül – elkobozták az összes, 50 hektárnál nagyobb földtulajdont, míg a magyar nemzetiségű földtulajdonosok vagyonát fokozatosan, elnöki és szlovákiai törvényekkel és rendeletekkel vették el, s utalták ki szlovák telepéseknek. Zárolták a magyar nemzetiségű jogi, majd természetes személyek bankbetétjeit, érvénytelenítették az 1938. november 2-a után megkötött adásvételi szerződéseket. Feloszlatták a gazdasági, kulturális és vallási egyesületeket, megtiltották a magyar nyelv használatát a köz- és hitéletben. Bezárták a magyar tannyelvű iskolákat, magyar nemzetiségűeket nem vettek fel a közép- és főiskolákra, egyetemekre. 1945. augusztus 2-án elnöki rendelettel elvették a magyar nemzetiségűek csehszlovák állampolgárságát.

A hivatalosan is „magyartalanításnak” nevezett politika második szakasza a lakosságcsere-egyezmény 1946. február 27-i aláírásával zárult. Az 1947. április 12-ig tartó harmadik szakasz jellemzője, hogy a csehszlovák kormány legalább 150 000 magyarországi szlovák „hazatérésével” számolt. A lakosságcsere-egyezmény jellegzetessége, hogy a magyarországi szlovákok jelentkezése önkéntes

volt, a szlovákiai magyarokat viszont a szlovák hivatalok – élükön a Szlovák Telepítési Hivatal állt – jelölték ki, természetesen a legmódosabbakat. A magyarországi toborzás – Clementis megállapítása szerint – a csehszlovák kormány „legnagyobb csalódása volt”.

Mivel az aránylag gyorsan, megfelelő előkészítés nélkül aláírt lakosságcsere-egyezmény a kitelepítendő magyarok szempontjából előnytelen volt, a magyar kormány módosításokat javasolt, s ezek reabzálásáig nem kezdte meg a lakosságcserét. A tárgyalások 1946 őszeig sem hozták meg a magyar kormány által várt eredményt, ezért a Csehszlovák Köztársaság kényszerítő lépésre határozta el magát. Az általános érvényű, csak a munkaerőre vonatkozó 88/1945-ös elnöki rendeletre hivatkozva a kényszerítés módszerével élt, deportáláshoz folyamodott: 1946. november 19. és 1947. február 27. között – csekély számú önkéntessel együtt – 9610 családot, 43 546 személyt, köztük 5.462 hat évnél fiatalabb gyermeket szállított ki a cseh országrészekbe, ahol a volt kisparasztok cselédmunkát végeztek. A csehszlovák kormány eredeti célja a magyar családok végleges letelepítése és szétszórása volt a cseh országrészen, de a magyar kormány csak a deportálások leállítására, a deportáltak hazatérésének engedélyezése, s más követeléseinek a teljesítése esetében volt hajlandó megkezdni a lakosságcserét. A deportálásokat 1947. február 27-én Clementis rendeletére leállították, s 1948 februárjától engedélyezték a deportáltak hazatérését.

A lakosságcsere 1947. április 12-én kezdődött meg, s 1948. december 23-ig tartott, ez a magyar kérdés rendezésének negyedik szakasza. Az akció keretében – különböző indokokkal – 89 660 személy hagyta el ősei szülőföldjét, ahol 109 294 katasztrális hold földet hagytak. Az eredetileg áttelepítést kérő 95 421 magyarországi szlovákból 73 273-an jöttek át Csehszlovákiába, de cseretranszportokkal, vagyis ingatlanvagyonnal közülük is csak 37 961-en rendelkeztek. Magyarországi földvagyonuk 38 372 katasztrális hold volt.

A csehszlovákiai magyarok „eltüntetésnek” látszólag legbékésebb formája volt a belügyi megbízott rendeletével meghirdetett

reszlovakizálási akció. 1946 júliusától a szláv felmenőkkel bíró magyarok kérhették a szlovák nemzetiség megítélését. A létüket, fizikai fennmaradásukat biztosítani akarók hatalmas tömege kérte a szlovák nemzetiség jóváhagyását. A 435 264-jelentkező kérelméből 99 401-et utasítottak el. A részlovakizálási választók zöme a kiváráásra, a túlélésre játszott, s az első adandó alkalommal újból magyarnak jelentette magát (például az 1950-es népszámláláskor). A részlovakizáltak egy része, bár odahaza továbbra is ősei nyelvét beszélte, a megfélemlítések hatására nem vette ki gyermekeit a szlovák iskolából. Két generáció múltán látszik az eredmény, az unokák már nem beszélik nagyapáik nyelvét.

A csehszlovákiai magyarok üldözése az 1948. februári kommunista hatalomátvétel után is folytatódott, sőt az év nyarán a földek elkobzása felgyorsult, s nem állították le a belső telepítést sem. A győztes nagyhatalmak közötti eszmei-politikai ellentétek kiéleződését követően a Szovjetunió rendet és csendet akart a fennhatósága alá tartozó közép-európai térségben. A csehszlovák kormány 1948 augusztusában már kénytelen volt elrendelni, hogy az év őszétől kezdve a magyar nemzetiségű lakosság visszakapja elvett csehszlovák állampolgárságát.

Nemzetiségünk történetének 1948 decemberében kezdődő, ötödik szakasza a vagyoni kérdések rendezésének, a magyarok állampolgári egyenlősége megteremtésének a jegyében – nagy általánosságban – 1953-ig tartott. Leállították a földek elkobzását, megkezdték a szlovák telepeseknek ki nem utalt, elkobzott földek visszaadását, elhelyezték, illetve vagyonukba visszahelyezték a csehországi deportálásból hazatérőket, s meghirdették a kárpótlásukat. Ez utóbbi szerény mértékű volt, s a hatalom jellegének megfelelően osztályalapokon valósították meg. A kárpótlás maximuma az elszenvedett átlagkár alig 10 százaléka volt, s míg a mezőgazdasági munkások kárának hozzávetőleg kétharmadát megtérítették, addig a módosabb gazdák a jelzett átlagot vehették fel.

A csehszlovák kormány 1945 utáni „magyartalanítási” politikája jelentősen befolyásolta nemzetiségünk sorsát, lakóhelyének

nemzetiségi összetételét. A hatalomváltással járó tisztviselőcsere, a magyarok kitoloncolása, a lakosságcsere megközelítően 200 000 fős magyar tömeget mozdított ki szülőföldjéről, illetve lakóhelyéről. A helyüket elfoglaló szlovák tisztviselők, belső telepések és áttelepültek fellazították a több száz éves magyar etnikai egységet, s a csehszlovák kormány véleménye szerint 1948-ra ez a színmagyar etnikai terület vegyes lakosságúvá lett. Ez a folyamat a kommunista rendszerben folytatódott: a nyelvi, nemzeti asszimilációt a magyar gazdatársadalom szétverése egészítette ki. Ennek következménye, hogy a mai Dél-Szlovákiában élő magyarok létszáma nem éri el az 1921-es lélekszámot.

A csehszlovák és szlovák törvényhozó és végrehajtó szervek magyarságpolitikájára vonatkozó levéltári dokumentumok alapvetően két csoportba oszthatók. Az elsőbe a törvényhozás szerveinek (a csehszlovák kormány, a minisztériumok, Szlovákiában a Szlovák Nemzeti Tanács, a Megbízottak Testülete, illetve a megbízotti hivatalok) dokumentumai sorolhatók. Az iratok tartalmának közös vonása a háborús győztes nagy szláv pártfogó, a Szovjetunió támogatását élvező kormány magabiztos, diktatórikus magatartása, amely nemegyszer a kegyetlenséggel volt határos (például a vagyon nélkül történt kitoloncolások, a lakosságcserénél a vagyoni határ megvonása, ami a kitelepítendőök létfenntartási lehetőségeit megkérdőjelezte stb.). Alapállása, hogy „a saját területünkön a magyar kérdést saját belátásunk szerint rendezzük, úgy, ahogyan az nekünk tetszik”. Prágában a kormány és a vezető tisztségviselők, Szlovákiában a befolyásos személyek a „magyartalanítási tervek” kidolgozásában szinte kivétel nélkül egymásra licitáltak. Amikor Gottwald 10 ezer magyar családot akart kény szer közmunkára kiszállítani a cseh országrészekbe, kormányának más tagjai 50, sőt 80 ezer család kiszállítását kérték.

Kemény, szinte irtalmatlan nemzeti türelmetlenség jellemezte a szlovák politikusok magatartását, akik közül kiemelkedtek a Szlovák Telepítési Hivatal vezetői.

A második csoportba kerülnek a járási és helyi szervek működését és a kialakult helyzetről alkotott véleményüket tükröző iratok. Nem voltak magyarbarátok, a felmerült problémákat keményen, határozottan kezelték, de jelentéseikben olykor enyhébb hangot ütnek meg a rendeletek által érintett hontalan magyarokkal kapcsolatban. A járási rendőrparancsnokok, a deportálásokat, kitelepítéseket végző katonák jelentéseiben ott vannak a szenvedő emberek, s nemegyszer felvetik, miért nem lehet a kérdést más módon kezelni. Az említettek jelentéseivel ellentétes tartalmú a magyarok vagyónából anyagi előnyökre számító szervezetek és egyesületek véleménye (például a Szlovák Partizánok Szövetsége, Szlovák Liga, Szlovák Matica, Szlovák Földművesek Egységes Szövetsége).

A Szlovák Köztársaságban (akárcsak a Csehszlovák Köztársaságban) a levéltárak a Belügyminisztérium fennhatósága alá tartoznak. Működtetésüket az 571/1991-es számú törvény szabályozza. Az iratok hozzáférhetősége 30 év. A kutatást a levéltár igazgatója, illetve a fond tudományos kezelője engedélyezi. Minden rendezett állag kutatható. A kutatók munkáját szakleltárak és katalógusok segítik.

Szlovákiában a levéltárak területi hatáskörük alapján négy csoportba oszthatók. Az országos hatáskörű pozsonyi Szlovák Nemzeti Levéltár az országos, központi szervek állagait, valamint Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának teljes dokumentumanyagát kezeli. A történelmi vármegyék, illetve az 1918 utáni nagy vármegyék, majd kerületek iratait a területi levéltárak (Pozsony, Nyitra, Bicsé, Besztercebánya, Lőcse, Kassa), az alacsonyabb közigazgatási szervek (járások, községek) állagait a járási levéltárak őrzik. Saját levéltárat üzemeltetnek a volt vármegyei, majd kerületi székhelyek, illetve a városi rangú települések, s több nagyüzem, de statútummal csak a Pozsonyi és a Kassai Városi Levéltár rendelkezik.

A volt Csehszlovák Köztársaság történetének feltárása lehetetlen az országos hatáskörű törvényhozó és végrehajtó szervek Prágában tárolt anyagának ismerete nélkül.

A témánkra, a magyarok 1945 utáni történetére vonatkozó dokumentumokat az Állami Központi Levéltár őrzi. Az iratok, még a Belügyminisztérium titkosított iratai is szabadon kutathatók. Ez a levéltár kezeli a Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának hatalmas levéltárát is.

A csehszlovákiai magyarok történetére vonatkozó legjelentősebb adatokat éppen ez utóbbi levéltár állagai rejtik. A belpolitikai határozatok, a javaslatok indoklásai mellett itt találhatóak a külföldi kommunista vezetőkkel (például Rákosi Mátyással, Révai Józseffel, Rajk Lászlóval s másokkal) folytatott tárgyalások jegyzőkönyvei, a csehszlovák javaslatok indoklásai.

A kormányulések jegyzőkönyvei mellett a Belügyminisztérium állagaiban találjuk a számunkra legjelentősebb dokumentumokat. Az iratok zöme fennmaradt, s a magyar kérdésre vonatkozó iratokat egységes szignatúra alatt tárolják. Hiányos a magyarok csehországi kényszerközmunkáját irányító Szociális Ügyek Minisztériumának irattára, mert az iratok a többszöri költözködés idején egyszerűen elkallódtak. Saját levéltára van a Védelmi Minisztériumnak, a Külügyminisztériumnak, s mindkettő a tárca engedélyével látogatható. Figyelmet érdemel még a Köztársasági Elnök levéltára és a Masaryk Levéltár. Itt tárolják a magyarüldözés külföldi megítélésének dokumentumait, valamint a csehszlovák hírszerzők jelentéseit.

A szlovákiai levéltárakban a témánkat érintő állagok zöme rendezett, s így kutatható. A pozsonyi Szlovák Nemzeti Levéltárban leltárak segítségével kutathatók a Szlovák Nemzeti Tanács Elnökségének, a Megbízottak Testülete Elnökségének, a Belügyi, Földművelésügyi, Iskolaügyi és Igazságügyi Megbízotti Hivatal állagai. Csak részben kutatható a Szlovák Telepítési Hivatal levéltára. Egyes osztályai – szlovák kutatók kérésére – rendezték, de például a kitelepítésekkel, a lakosságcserével kapcsolatos iratok közül csak a betelepített repatriánsokkal foglalkozó állagok rendezettek. A hivatal területi kirendeltségeinek megmaradt iratai – a

területi levéltárakban – rendezettek, s segítenek a tények rekonstruálásában.

Témánk feltárása szempontjából már 1945-től szinte mérvadó Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága Elnökségének és Titkárságának a tevékenysége. A főtitkár állagában a magyar kérdésre vonatkozó iratokat egy alapszámon kezelték, s így könnyen hozzáférhetők. Jelenleg még rendezetlen a főtitkári utasításokat végrehajtó, a járásokat ellenőrző „magyar osztály” állaga.

Hasonlóan rendezetlen még a magyarok kényszerközmunkáját, csehországi kiszállítását, majd hazahozatalát irányító Szociális Ügyek Megbízotti Hivatalának iratanyaga. Rendezése a következő években nem várható.

Külön kell szólni a magyaroktól nemzetiségük alapján elvett földvagyonról, amellyel a Földművelésügyi Megbízotti Hivatal rendelkezett. A hivatalnak két osztálya volt. A megbízott által vezetett A osztály fogalmazta meg a rendeleteket és a végrehajtási irányelveket, valamint ezek ideológiai és szakmai indoklását. Ezek végrehajtója volt a B osztály, amely elrendelte – névre szólóan – az ingó és ingatlan tulajdonok elkobzását, a magyar gazda kilakoltatását, az elkobzott ingatlan és ingó vagyon kiutalását és átadását az Állami Birtokkezelőségnek, illetve az új szlovák tulajdonosnak, a telepesnek.

A korabeli szlovák közgondolkodás figyelemre méltó adatait találjuk a pozsonyi Szlovák Nemzeti Levéltárban kezelt egyesületi állagokban (például a Szlovák Liga, a Szlovák Földművesek Egységes Szövetségének anyaga), valamint kiemelkedő politikusok személyi hagyatékában.

A területi levéltárak közül a pozsonyi és a kassai őriz a témánkra vonatkozó anyagokat. A pozsonyi levéltár munkatársai összeállították a területükre betelepített repatriánsok névsorát, s rendezték a személyi és vagyonjogi irataikat.

A járási levéltárak közül kiemelkedik a somorjai, dunaszerdahelyi, galántai és a vágsellyei járás állagait kezelő

Vágsellyei Levéltár. A járások állagaiban megtalálhatók a járási nemzeti bizottságok elnökségének iratai, amelyek a központi rendeletek helyi lebontását és végrehajtását dokumentálják. A községek válaszaiból szinte naprakészen lehetne követni az eseményeket, ha nem kallódott volna el az iratok egy része.

Befejezésül legalább egy mondatot a levéltárak kiválóan képzett, tudományos munkát is végző munkatársairól. Segítőkészek, figyelmesek, tanácsaikkal segítik a kutatókat.

Oláh Sándor

A hétköznapi kisebbségtörténet lehetséges forrásai

Ha történelmet írunk soha nem szabadulunk a szubjektivitástól. A pozitivizmus álma illuzorikus volt: a tárgyilagosság kétségkívül nem elérhető.

Georges Duby

Az előadás címe rövid magyarázatot igényel. Hétköznapi kisebbségtörténeten a romániai magyarság hétköznapi embereinek, névtelen tömegeinek, történetét értem. Ennek a differenciált társadalmi alakzatnak feltáratlan, megíratlan az e századi története. Nem ez a hely és időpont alkalmas arra, hogy e hiány okait fejtegyük: tény, hogy a kisebbségi helyzet jó emberöltőnyi időszakának társadalmi folyamatai, mélyszerkezeti változásai ma még feltáratlanok, dokumentálatlanok. A társadalom úgynevezett alsóbb rétegeinek, a mindenkori hatalmak kiszolgáltatójainak története nem része a romániai magyarok történeti önismeretének.

A történeti közösségek társadalmi valóságának sokoldalú rekonstrukciójában az „új történetírás” néven ismert történetírói irányzat ért el jelentős eredményeket. Az új történetírás szemléleti, módszertani, tematikai újításairól a magyar nyelvű társadalomkutatási irodalomban is szó esik. (A *Világtörténet* 1986. 3-4. számában Gyáni Gábor ismertette elsőik között az új történetírás jelenségét, bemutatva ugyanebben a lapszámban három idevágó tanulmányt. Legutóbb a szegedi *Aetas* 1995. 4. számában fejtegeti egy alább idézett szerzőhármast a francia társadalomtörténet-írás paradigmaváltása kapcsán az új történetírás sajátosságait.) Később e módszerrel feltárt történeti valóságokról szóló műveket is olvas-

hattunk magyar nyelven.¹ A szakmabeliek előtt ismert történetírói beállítottságról lévén szó, itt csak érinteni szükséges az új történetírás koncepcionális, módszertani, technikai eljárásainak sajátosságait, éppen az alább történeti forrásokként és forráshelyekként felsorolt irattípusok és intézmények jelentőségét hangsúlyozva a jövőbeni, remélhetően új szemléletű társadalomtörténeti kutatások szempontjából. Röviden: a társadalomtörténetírás új irányzata figyelmét a történelem szereplőire fordítja, az érdeklő, hogy „a múlt emberei miképpen értelmezték a világot és hogyan léteztek benne” (Bódy – Czoch – Sonkoly 1995:134). Ez a szemléletmód az embert nem a történelem tárgyának, hanem alanyának tekinti, a történelmi valóságot kulturális konstrukcióként értelmezi, amely a történelmi szereplők interakcióiban konstruálódott valóság. Az új kutatói szemléletben a kutatás alapkategóriái a történeti cselekvők tapasztalata és mindennapi élete. A hagyományos történetírói szemléletben kevésbé tükrözött, „valóságos” hétköznapi élet rejtett jelenségeit az új irányzat képviselőinek szakmai beállítódása szerint mikrotörténeti vizsgálatokkal lehet felderíteni: a múltbeli cselekvési terek feltárásával, a letűnt életvilágok, marginális társadalmi csoportok valóság-tapasztalatának lehető legkomplexebb rekonstrukciójával. A kutatásban mind eddig elhanyagolt történelmi valóságtartományok vizsgálatát az új szemléletmód nem narratív, hanem analitikus módon közelíti meg, alkalmazott módszertani eljárásként a rendszeres értelmezést és a türelmes rekonstrukciót használja.

Az új történeti irányzat új forrásanyaggal is dolgozik, kitér a forrásadottságokra, az írott anyagok felhasználása mellett az emberi tevékenység számos más formáját – a „múlt emberei által hátrahagyott nyomok” – at (Georges Duby) kutatja, a településszerkezettől az építkezésig, a fogyasztás, öltözködés vagy gazdálkodás stb. vizsgálatától akár a fényképek elemzéséig. A közelmúlt társadalomtörténetének rekonstrukciójához ez a kutatói beállítódás forrásokat is létrehoz, a vizsgált történelmi korszak még megszólaltatható szereplőinek módszeres kikérdezésével (oral history).

Az adatok értelmezésénél fontos forráskritikai szempontként érvényesíti a kontextualizálás eljárását, vagyis mindig felteszi a kérdést, hogy az illető forrás milyen történeti-társadalmi összefüggésrendszerben született és elemzi, hogy mit jelent ez kontextus a forrás dokumentumértéke szempontjából.

Forráshelyek és források

A továbbiakban azokról a forrásadottságokról lesz szó amelyek a szóbanforgó időszakra vonatkoztatva hozzáférhetők, illetve megteremthetők a kisebbségi magyar társadalom történetének megírásához.

A helyi életvilágok múltjának értelmező rekonstruálásához hasznosítható írott forrásokat találunk a *családok iratanyagaiban*. Itt a köznapi írásbeliség legkülönbözőbb darabjai maradhattak fenn: naplók, feljegyzések, levelek, a formális intézményektől érkezett hivatalos iratok, stb. Még hozzávetőlegesen se becsülhető fel hogy milyen mennyiségű és társadalomtörténeti értékű iratanyag hever a családok birtokában. Feltehetően sok helyzetben igen esetleges és bizonytalan kimenetelű forráskutatói tevékenység ezek felfedezése, az eredmény számos, a kutató által nem befolyásolható tényező függvénye lehet. Egyéni „forrásgyűjtői” tapasztalat, hogy a falusi családokban a köznapi írásbeliségnek hosszú történeti hagyományai vannak: az írásnak esetenként már a XVIII. sz. végétől a közepes termelőbázist birtokló falusi földműves családok gazdasági-társadalmi életében is. széleskörű funkcionalitása volt. Ebben a században a paraszti írásbeliséget már jelentősen háttérbe szorította az állami intézmények, hatóságok hivatalos ügyvitele (pl. peres ügyekben, örökösödési szokásokban), de ebből a korszakból is több – éven, sőt évtizedeken keresztül vezetett paraszti naplóra is találtunk példát. Úgy tapasztaltuk gyakoriak voltak a termelőtevékenységekhez, gazdasági tranzakciókhoz kapcsolódó feljegyzések, (pl. a vagyonátadáskor, perefernális vagy hagyatéki leltárak, a föld adásvételekor, földörökléskor kötött szerződések, a család gazdasági eszközeinek pl. a földparcellák

határainak, kiterjedésének, a dűlök- és szomszédok neveinek írásos nyilvántartása).

Az írott anyagok mellett a családok fényképanyagai, a gazdaság és a háztartás eszközkészletének összetétele, a személyes tárgyak egyes darabjai is elemezhető, a rétegek és csoportok közti egykori viszonyokra utaló vagy ezek tartalmi jelentéseit őrző, társadalomtörténeti adalékokkal szolgáló források lehetnek.

A fenti források felfedező feltárása különleges kutatói kvalitásokat is igényel: a személyközi kapcsolatok olymódú alakításának kompetenciáját a terepen amely lehetővé teszi, hogy a forrásokat birtoklóik időleges, vagy jó esetben végleges használatra átengedjék a kutatóknak.²

A terepen tartózkodó kutató nemcsak forrásfeltárással, hanem forráslétrehozással is gyarapíthatja a közelmúlt társadalomtörténetének forrásbázisát. A társadalomkutatásban oral history módszerrel rögzített szövegek történeti forrásértékére gondolok. Ezzel a módszerrel létrehozható szövegek történeti forrásként való hasznosítása körüli vitákban kialakult egy olyan álláspont, amely tagadja ezek használhatóságát a múltbeli történések *tényszerű* rekonstrukálásában. Ha azonban az elemzés középpontjába azt a kérdéskört állítjuk, hogy a történelmi szereplők hogyan élték át az úgynevezett történelmi sorsfordulókat, mit jelentett mindennapi életükben egy-egy történeti esemény, akkor az oral history módszert a közelmúlt társadalomtörténetéhez hasznos forrásokat szállító, alkalmas eszközként tarthatjuk számon. Ma az anyaországi történeti kutatásban is felvetődik, hogy társadalomban végbe ment változásokat indokolt lenne az oral history, az életút elemzés módszereivel is vizsgálni (Benda 1997:42), itt nálunk, ahol más diszciplínák (szociológia, társadalomnéprajz, statisztika) jóval kevesebbet tártak fel a közelmúlt társadalmi folyamataiból, úgy gondoljuk nem mellőzhető a szóbanforgó kutatási eszköz.

A települések *formális intézményei* közül kétségtelenül a helyi polgármesteri hivatalok irattáraiban található a leggazdagabb forrásbázis.³ Az itt tárolt egyik legfontosabb forrástípus az 1895

október 1-től vezetett *polgári anyakönyv*. Az anyakönyvvezetés gyakorlata az elmúlt száz évben többször változott. A kisebbségi helyzet különböző időszakában adminisztratív és ideológiai szempontok érvényesültek az anyakönyvi adatrögzítésnél.

1. A születési anyakönyvek bejegyzései:

1.a. 1922–1929: a születés időpontja, név, nem, vallás, a szülők neve, foglalkozása, lakhelye, vallása, életkora, a születés helye abban az esetben ha különbözik a lakhelytől.

1.b. 1930–1940: az 1.a. pontban leírt adatok kiegészülnek a születést igazoló tanuk adataival (név, foglalkozás, lakhely).

1.c. 1941–1945: a magyar nyelvű bejegyzések megegyeznek az 1.a.-val.

1.d. 1946–1950: megegyezik az 1.b.-vel.

1.e. 1951–1955: a szokásos személyi adatok mellett bejegyzik az újszülött családi állapotát (törvényes, törvénytelen, elismert), nemzetiségét, az anya terhesség alatti egészségügyi felügyeletének formáját, a szülők személyi adatait, lakhelyét, az utolsó elvégzett iskolai osztályt, írni-olvasni tudását, foglalkozását, beosztását, a munkaadó vállalat, intézmény nevét, végül két tanu nevét és lakhelyét.

1.f. 1956–1960: megegyezik az 1.e. pontban rögzítettekkel, annyi különbséggel, hogy elmaradt a szülők írni-olvasni tudására vonatkozó bejegyzés.

1.g. 1960-tól napjainkig: az újszülött személyi adatai, állampolgársága, a szülők nemzetisége állampolgársága, lakhelye, a bejelentő lakhelye.

2. A házassági anyakönyvek bejegyzései:

2.a. 1922–1929: a házasságkötés helye, ideje, a házasulandók személyi adatai, foglalkozása, vallása, a szülők neve, a tanuk neve, lakhelye.

2.b. 1930–1940: megegyezik 2.a.-val, kiegészül a tanuk foglalkozásával.

2.c. 1941–1945: megegyezik 2.b.-vel (magyar nyelvű).

2.d. 1946–1950: megegyezik 2.b.-vel.

2.e. 1951–1960: a házasulandók és szüleik szokásos személyi adatai mellett bejegyzik a nemzetiséget, állampolgárságot, családi állapotot, foglalkozást, a munkaadó vállalat, intézmény jellegét, nevét, a házasság előtti és utáni lakhelyet.

2.f. 1961-től napjainkig rögzítik: a házasulandók és szüleik személyi adatait, nemzetiségét, állampolgárságát, (1990-től a személyi kódszámot).

3. A halotti anyakönyvek bejegyzései

3.a. 1922–1929: személyi adatok, lakhely, foglalkozás, vallás, a halál oka, fizikai helye, ha nem a lakhelyen történt.

3.b. 1930–1940: megegyezik 3.a.-val, kiegészül a halál tényét igazoló hivatalos akta bejegyzésével.

3.c. 1941–1945 és 3.d. 1946–1950 közötti bejegyzések: megegyeznek 3.b.-vel.

3.e. 1951–1955: a halott és szülei személyi adatai mellett bejegyzik családi állapotát (15 éves korig, ha törvényes vagy törvénytelen házasságban született, illetve elismert, talált vagy ismeretlen személy volt; 15 éves kor fölött, ha házasulandó, özvegy, elvált), nemzetiségét, írni-olvasni tudását, az utolsó elvégzett iskolai osztályt, eltartott volt-e, vagy önálló egzisztenciájú, foglalkozását, szakmáját, a munkaadó vállalat jellegét, nevét (kiskorú elhalálozott esetében az utóbbi adatokat a szülőkről rögzítik), nők esetében feljegyzik hány gyereket szült, végül a halál nemét, okát, a halotti bizonyítvány és a bejelentő tanuk adatait.

3.f. 1956–1960: megegyezik a 3.e.-vel, kiegészül az állampolgárság bejegyzésével.

3.g. 1961-től napjainkig: személyi adatok, szülők neve, csak az anya születési éve, nemzetiség, állampolgárság, utolsó lakhely, a halál időpontja, orvosi látlelet, a bejelentő adatai.

Mindhárom anyakönyvben 1950-től kimarad a felekezeti hovatartozás feljegyzése.

Az anyakönyvekben rögzített adatok más történeti forrásokkal a társadalmi folyamatok, szerkezeti átalakulások vizsgálatának nélkülözhetetlen forrástípusai, de önmagukban is több problémakör elemzését teszik lehetővé. Így pl. településszinten kutatható a népesség demográfiai struktúrája (létszám, kor, nem) a természetes népmozgalom: születés, termékenység, halandóság, a házassági és termékenységi stratégiák, a helyi lakosság vándormozgalma, rekonstruálhatók a mikrotársadalmi kapcsolatrendszerek, a helyi társadalmi szokások, (pl. a névadás, a születés és keresetelés közötti időszak változása).

A helyi adminisztráció közigazgatási iratainak hivatali, tematikus irattározási rendje az évtizedek alatt felgyűlt tetemes anyagban tájékozódni kívánó kutatónak gyakorlati segítséget jelent. Az intézmény iratanyaga az 1968 előtti időszakból – kivéve az anyakönyveket – a megyei levéltárakban kutatható. Ez az iratanyag századunk közepétől igen bőséges: ismeretes az élet minden szférájának uralására törekvő, bürokratikus, kommunista rendeleti irányítás papírgyártó buzgósága. A megyei levéltárakban tárolt, még egészében őrzött anyag a közelmúlt társadalomtörténetének feltáratlan kincsesbányája. Ebből a forrástípusból felhívjuk a figyelmet a felsőbb szervek utasításait, rendeleteit tartalmazó (évente 800-1000 oldalnyi terjedelmű) iratgyűjtőkre és a helyi Végrehajtó Bizottságok gyűléseinek jegyzőkönyveit tartalmazó dossziéokra. Elsősorban a centralizált hatalompolitika helyi érvényesülési folyamatának, a mindennapokba beavatkozó hatalmi beállítódás rekonstruálásának megkerülhetetlen forrásbázisa, de nélkülözhetetlen az alávett társadalom magatartásmódjának, a „fent” és a „lent” viszonyának megértéséhez is. Közvetlen forrásanyag pl. nemcsak a helyi intézményi szervezetekben dolgozók, – a korábbi hivatalvitel szintjéhez képest – rendkívül gyatra „írásbeli készség”-nek megismeréséhez, hanem adalékokkal szolgál a hatalommal kényszerből ily módon kommunikáló kiszolgáltatottak védekezési, rejtett ellenállási formáiról, kibúvási kísérleteiről, viselkedéskultúrájáról, gondolkodásmódjáról, érzelmvilágáról.

Az 1968 utáni korszak anyagát még a legelső közigazgatási szinten, a helyi polgármesteri hivatalok irattáraiban őrzik. Ezt az iratanyagot is a tárgyi problémakörök szerinti tematikus csoportokba és a megőrzési időtartam szerint irattározták. A megőrzési időtartam változó, vannak állandó időre, 15, 10, 6, 5 és 3 évre tárolt iratanyagok. Társadalomtörténeti forrásértéke nyilvánvalóan a rövid idő alatt kisorolható iratoknak is van. Az alábbiakban megőrzés időtartama szerinti csoportosításban röviden ismertetjük a tanácsi iratanyag tárgyi, tematikus iratcsomóit.

Állandó megőrzésre irattározták a születési, házassági, halálozási bejelentéseket, a hatalmi hierarchia felsőbb szintjeiről érkező határozatokat, rendeleteket, a néptanácsi képviselőválasztásokat szabályozó utasításokat, a tanácsgyűlések jegyzőkönyveit, ezek határozatait, a helyi békéltető bizottságok tevékenységéről szóló jelentéseket, a tanácsi apparátus működési szabályzatát, a település mezőgazdasági- és erdőterületeinek használatára vonatkozó szabályozásokat, az állami vagyon nyilvántartóit, az állatszámllások eredményeit, a kibocsátott építkezési engedélyeket, területrendezési terveket és tanulmányokat, népszámlálási adatokat, valamint a település fejlesztési terveit;

Tizenöt éves megőrzési időszakra a következő tárgyköröket tartalmazó iratokat tárolták: a népgyűlések jegyzőkönyvei, leltári tárgyak nyilvántartói; állami tervmegvalósítások; az önkéntes lakossági hozzájárulások; mezőgazdasági termelői igazolások; a helyi költségvetés dokumentumai;

Tíz éves megőrzési időszakra tárolt iratok: a közmunkák szabályozása és nyilvántartása; pénzügyi tervek; munkaerőnyilvántartás; kisipari engedélyek; a biztosítótársasági kártalanítások; a szocialista verseny helyzete;

Hat év megőrzési időre: a képviselők tevékenységét és a tanács állandó bizottságainak aktivitását tartalmazó jegyzőkönyveket;

Öt év megőrzési időre: jelentések az anyaggazdálkodásról, a lakosság kiskereskedelmi árukkal történő ellátásáról, a helyi energiafogyasztásról, a tervfeladatok megvalósításáról;

Három év megőrzési időre: jelentések a néptanácsok közötti szocialista verseny helyzetéről, a falusi képviselők tevékenységéről, a „dolgozók javaslatai és észrevételei”-ről (a demagóg pártpolitika dokumentumai).

A közelmúlt falusi társadalom- és gazdaságtörténetének fontos forráshelyei a kilencvenes évek elején felszámolt *termelőszövetkezetek irattárai*. A közös gazdálkodás három-négy évtizede alatt e gazdasági szervezetben létrejött iratanyag a vonatkozó korszak társadalmi, gazdasági folyamatainak rekonstruálásához nélkülözhetetlen. Az itt található irattípusok közül véleményünk szerint társadalomtörténeti fontosságúak: a kollektivek szervezésekor kiállított belépési nyilatkozatok (ezek tartalmazzák az egyes családok tulajdonából a közös gazdaságba bevitt vagyontárgyak, termelőeszközök listáját); a vezetőtanácsi gyűlések jegyzőkönyvei; személyi munkanyilvántartók, az egyéni munkateljesítmény és bérezés adataival napi lebontásban; könyvelési akták a bevételekről, kiadásokról, önköltségekről; a „megyés” dosszié a felsőbb szervektől kapott rendeletekkel, utasításokkal, tervfeladatokkal; évvégi leltárak a termelőszövetkezet alapeszközeiről.

A termelőszövetkezeti irattárakat a törvényes szabályozások a közös termelőszervezet felszámolása után, a helyi tanácsok kezelésébe utalták. Ebből az iratanyagból a nagyüzemi gazdaság-szervezet működésmódja mellett, olyan közismert, máig ható, de alig dokumentált társadalmi folyamatok rekonstruálhatók mint: az agrárnépeesség ipari munkavállalása, városra vándorlása, a kistelepülések életképességének adminisztratív intézkedésekkel történt elsorvasztása, a demográfiai elöregedés, a foglalkozási átrétegződés, az életformaváltás társadalmi feszültségei, a terményelvonás mértéke, a helyi gazdasági önállóság felszámolása, az ideologikus gazdaságirányításnak kiszolgáltatott termelőszövetkezeti tagság lopások, teljesítményvisszatartás, pazarlás „fegyelmeztelenség”, „hanyagosság” formájában kifejeződő rejtett ellenállása.

Gazdaságtörténeti szempontból fontos adatokat találhat a kutató, község és városszinten a helyi *fogyasztási szövetkezetek*

irattáraiban. A havonta összesített adatokból kép alkotható a kiskereskedelmi áruforgalom mennyiségi arányairól, hosszabb időintervallumot átfogó adatsorok képezhetők az árukészlet és a lakossági fogyasztás szerkezeti összetételének változásairól, ezekből közvetve a népesség gazdasági viselkedésmódjáról, fogyasztási szokásairól is tehetők megállapítások, akár csak a vidék és a központi elosztó hatalom viszonyának alakulásáról.

Egyházi források

A helyi plébániák, egyházközségek paróchiák iratanyagának forráslehetőségei nemcsak az elmúlt századok történetére, hanem a közelmúlt társadalomtörténetére vonatkozóan is kiaknázatlanok. Az egyház belső szervezeti életének, az egyház és hatalom, egyház és társadalom viszonyának kutatása mellett az iratanyag olyan rejtettebb problémakörök feltárását is lehetővé teszi, mint a mindennapi vallási kultúra jelenségei, a lelkészek egyházi szolgálatainak írásos anyagaiból következtetni lehet akár a vallási tudat tartalmainak változásaira is.

Az egyházi iratanyag rendje a különböző felekezetek belső, egyházigazgatási szabályai szerint tagolódik. Az alábbiakban az unitárius egyházközségek irattárának vázlatos, tematikus ismeretével szemléltetjük a helyi egyházi források társadalomtörténeti jelentőségét. Elsőként a jelenkori egyházi anyakönyveket említjük. A polgári anyakönyvvitel bevezetése óta a helyi szinten párhuzamos anyakönyvvezetés folyik, ami a kutatóknak összehasonlítási, ellenőrizhetőségi lehetőséget is jelent. Az egyházi anyakönyvek szintén hosszabb időszakot átfogó társadalmi folyamatok és változások rekonstruálására használható forrástípusok.

A keresztelési anyakönyv a következő adatokat tartalmazza: a keresztelés időpontja, a szülők családi és utóneve, foglalkozása, lakóhelye, a gyermek keresztnéve, neme, a keresztszülők neve, foglalkozása, lakóhelye, a születést igazoló okmány száma és a kiállító hatóság, a keresztelő lelkész neve, valamint a „megjegyzések” rovatot a különleges események feljegyzésére.

Az *esketési anyakönyv* bejegyzései: a házasság megáldása, család és utónév, vallás, kor, lakóhely, a tanúk nevei, a házasságkötés helye, időpontja, az igazoló okmány száma, és az eskető lelkész neve.

A *temetési anyakönyv* bejegyzései: a halál időpontja, a temetés időpontja, név, életkor, nem, a halál oka, a kór neve, a halotti bizonyítványt kiállító hatóság, a temető lelkész neve.

A fenti három anyakönyv mellett vezetik a *konfirmálók anyakönyvit*, az *egyházközség aranykönyve* a hívek adományainak kimutatását tartalmazza.

Az évenkénti *lelkészi jelentések* a vonatkozó időszak egyházi életének egészét igyekeznek átfogni. Kimutatásokat, adatsorokat, értékeléseket tartalmaznak a valláserkölcsei nevelésről, az egyházi szolgálatokban részesültek létszámáról (keresztelés, konfirmálás, esketés, temetés, úrvacsoravétel) a templomlátogatási átlagról, a hívek egyházak közötti fluktuációjáról (kitérések, betérések).

A jelentés részletes beszámolót tartalmaz az egyház anyagi helyzetéről, költségvetéséről, tartozásokról, követelésekről, nagyobb adományokról, javaslatokról, tervekről.

A *presbiteri jegyzőkönyvek* az egyházközség pénzügyeiről a kepe megállapításáról, jövedelmekkel való gazdálkodásról, folyó épületjavítások, karbantartási munkálatok kiadásairól tudósítanak.

Társadalomtörténeti forrásértékük a lelkészi szolgálatokon elhangzó *prédikációk, beszédek szövegei*, vagy ezek vázlatai is, ezek nélkül nem érthető meg a hívek gondolat és érzélemlépe. Ez a forrás már a lelkész egyéni beállítottságától függően lehet jelentős, vagy szegényes dokumentum. E forrástípus fontosságára utalnak más kutatók is (Vörös 1989:423).

Az egyházkörök szintjén az *esperesi vizsgálószéki jegyzőkönyvek* a helyi társadalmi viszonyok kutatásának fontos forrásai: a lelkészi jelentések adatainak összesítése mellett az egyházköri közigazgatás problémái, peres ügyek valamint a vagyonkezelés módjának bemutatása és az előző évi számadás mellett kiértékelő fejezetet is tartalmaznak, megválaszolva azt a kérdést, hogy „az egyházköz-

ség életében fejlődés vagy visszaesés állapítható-e meg?” van-e panasz, kifogás a helyi lelkész munkáját illetően, van-e háborúság a hívek és az egyház között, majd a jegyzőkönyv az esperesi „meghagyásokkal” zárul.

Végezetül feltehető a kérdés: miért lenne szükséges az új történetírás módszereivel, a fennebb felsorolt forráshelyek és forrástípusok használatával is kutatni a romániai magyarság közelmúltjának társadalomtörténetét? Válaszunk összefügg a társadalomtörténeti kutatás szükséges társadalmi szerepvállalásának értelmezésével. Ez utóbbira a társadalomtörténeti kutatásnak saját érdekében is szüksége van, ha nem akar marginális diszciplína maradni. Amellett érvelnék, hogy a romániai magyar társadalomkutatásnak és ezen belül a történeti kutatásnak ha meg akarja érteni és értetni a jelen átalakuló társadalmának problémáit új társadalomképet kell megfogalmaznia. Ebben a társadalomképben helyet kellene kapniuk az alávetetteknek, a hatalomból kiszorítottaknak, a történelem névtelen formálóinak. Véleményem szerint az új történetírás szemléleti módszertani eszköztárával, a rekonstruáló, értelmező munkával feltárhatók azok az interpretációs sémák, kulturális minták, amelyek a hatalomnak alávetett tömegek viselkedés- és viszonyulásmódját a társadalmat erőszakosan átrendező hatalmi célokkal szemben a közelmúltban meghatározták. A szocialista modernizáció ellenében kifejtett szembenállási gyakorlat formáinak, kulturális mintáinak feltárása és megértése hozzásegítene a mai társadalmi viselkedés, az új gazdasági körülményekhez való alkalmazkodási képesség illetve képtelenség megértéséhez is. Úgy vélem, a jövőbeni romániai magyar társadalomtörténeti kutatás – saját érdekében is – valahol ezen a pászmán kereshetné társadalmi szerepét.

Irodalom

- Benda Gyula: A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. *Századvég Új folyam* 1997. 4. sz. 33-43. o.
- Bódy Zsombor-Czoch Gábor-Sonkoly Gábor: Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban. *Aetas* 1995. 4. sz. 131-141. o.
- Vörös Károly: Hozzászólás a társadalomkutatás forrásairól Gyulán rendezett konferencián. In *Rendi társadalom – Polgári társadalom*. Gyula, 1989.

Jegyzetek

1. Az új történetírás módszereit használó, magyar nyelven megjelent tanulmányok minél teljesebb listájának felsorolása gondolom ezúttal nem elengedhetetlen kérdés. Utalnék a *Misszionáriusok a csónakban* (Bp. 1988); *A német társadalomtörténet új útjai* (Bp. 1990) c. kötetek tanulmányaira (mindkét kötetet Vári András szerkesztette), valamint James C. Scott és Rév István tanulmányaira a parasztság rejtett ellenállási formáiról a *Replika* 1996 decemberi számából. Az önálló kötetek közül megemlítem: Ginzburg, Carl: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*. Bp. 1991., Imhof, E. Arthur: *Elveszített világok*. Bp. 1992.
2. E források a régi házak padlásain, öreg, olykor kidobott bútorok fiókjában lapulnak és csak ritkán menekülnek meg az újabb nemzedékek lomtalánító igekezetétől.
3. Az érvényben lévő levéltári törvény (1996/16.) a helyi állami szerveket, szövetkezeti, egyházi hivatalokat dokumentumokat létrehozó és őrző intézményekként határozza meg, ezek felelnek a tárolt dokumentumok nyilvántartásáért, megőrzéséért, a törvényes szabályozásokat betartó használatukért. A törvény 20. szakasza értelmében ezen intézmények vezetői (néhány korlátozással), engedélyezhetik dokumentumaik tudományos kutatását.

Dippold Péter

A TLA Közép-Európa Intézet könyvtára

A könyvtár története

A TLA Közép-Európa Intézetének könyvtára viszonylag fiatal gyűjtemény. Alapjainak letétele 1985 őszén történt, amikor az egykori Magyarországtudós Intézet archívumaként az Országos Széchényi Könyvtár épületébe bújtatva kezdte meg tevékenységét. A nagykönyvtár védőszárnyai alatt elsősorban az akkor publikálhatatlan kéziratok archiválására specializálódott, valamint feladatként kapta a Magyarország határain kívül élő magyarságra vonatkozó legfontosabb adatok összegyűjtését. A könyvtár munkatársai a kutatókkal szoros együttműködésben ekkor vetették meg az alapját a mára jelentősen kibővült bibliográfiai és statisztikai adatbázisoknak. 1991-ben a Magyarországtudós Intézet jogutódként megalakult a Közép-Európa Intézet, amelynek finanszírozását a Teleki László Alapítvány vette át. Az alapítvány működtette a Magyar Külügyi Intézetet, és az akkor szervezetileg önálló Könyvtár- és Dokumentációs Szolgálatot is. 1992-ben elkészült a Teleki László Alapítvány székháza, ahol a könyvtár az intézetekkel együtt megújult körülmények között folytatta munkáját, majd 1995-ben szervezetileg beolvadt a Közép-Európa Intézetbe.

Kikerülve az OSZK keretei közül, újra át kellett gondolni a könyvtár feladatkörét hiszen a kutatók az új helyen már nem támaszkodhattak közvetlenül a nemzeti könyvtárra. Ennek megfelelően megerősödött a folyóirat gyűjtemény, és a könyvvállomány is teljesebbé vált. Számításba kellett venni azt a tényt, hogy a nagykönyvtár bázisa csak úgy helyettesíthető, ha legalább információszintű tudomásunk van a rokon területek bázisanyagairól, adatgyűjteményeiről. Ezért a könyvtár és dokumentáció a könyvek, folyóiratok, kéziratok mellett rátért az információk gyűjtésére is.

Az információk adatbázisokba kerültek, és így alakultak ki a különböző címtárak, statisztikai és kronológiai adatgyűjtemények, amelyeket a későbbiekben részletesebben ismertetek.

A könyvtár gyűjtőköre, gyűjteményszervezési tevékenysége

Az intézetek átszervezése tematikailag is átrendezte a kutatási témákat és ezzel együtt a gyűjtemény profilját. Az anyaintézet továbbra is megkülönböztetett figyelmet fordít a kisebbségi kérdés, így a határon túli magyarság tanulmányozására, de további témák is érdeklődési körébe kerültek: többek között Magyarország politikai szerepe és lehetőségei a régióban vagy az európai integráció kérdései. Ennek megfelelően a gyűjtemény is szélesebb területre koncentrál, ami nem jelenti azt, hogy elhanyagolja a korábban kialakított, magyarságkutatásra koncentráló gyűjteményei fejlesztését.

A gyűjtemény a következő egységeket foglalja magában:

a. A könyvtár kézikönyvtári szinten gyűjti és feldolgozza a közép-kelet-európai térségre, valamint a külpolitikára vonatkozó (döntően 1945 utáni) szakirodalmat (jelenlegi állománya körülbelül 10 ezer kötet).

b. Mintegy 100 magyar és külföldi folyóirat megrendelésével segíti a tájékozódást a fenti témakörökben.

c. Korábban a Magyarságkutató Intézet keretei között működő archívum megtartásával továbbra is gyűjtőkörébe tartozik a nem publikus dokumentumok (gépiratok, statisztikák, adattárak, interjúk, konferenciajelentések stb.) feldolgozása – jelenleg a hagyományok folytatásként főleg a nemzetiségi témakörben.

d. Saját adatbázisok építésével, valamint külső szolgáltatások megvásárlásával és felhasználásával bibliográfiai és faktográfikus tájékoztatást nyújt a kutatóknak.

A gyűjtemény gyarapodása, illetve finanszírozása több szinten történik. A legegyszerűbb eset, hogy a könyvtár saját beszerzési keretéből a kutatók igényei alapján megrendeli a dokumentumokat. Nemzetközi cserekapcsolatok révén további lehetőségek nyíl-

nak a dokumentumok beszerzésére. A harmadik lehetséges forrás az intézetben folyó kutatási projektek pénzeinek részleges elkülönítése könyvbeszerzésre.

Néhány esetben azonban mód nyílik arra is, hogy önálló pályázatok, programok támogatásával a könyvtár vagy az intézet munkatársai maguk végezzék el egy-egy állományrész fejlesztését, kiegészítését. Ez utóbbira jó példa az Illyés Alapítvány támogatta, Bárdi Nándor vezette program, amelynek keretében a határon túli magyar pártok dokumentumai kerültek be a gyűjteménybe. Ez a gyűjteményrész reményeink szerint folyamatosan bővülni fog, jelenleg mintegy 4 folyóméter papíron lévő iratanyag, valamint körülbelül 40 MB-nyi szövegszerkesztőben átadott dokumentáció áll a kutatók rendelkezésére a szlovákiai, romániai, kárpátaljai és vajdasági magyar pártok aktuális dokumentumairól. Ez a kollekció megkíméli a kutatókat az utazástól, és lehetőséget ad a dokumentumok egy helyen történő tanulmányozására, nyugodt könyvtári körülmények között.

A könyvtár szolgáltatásai

a. Részvétel az Országgyűlési Könyvtár HUNDOK szolgáltatásában

A HUNDOK eredetileg azzal a céllal jött létre 1990-ben, hogy a világsajtóban megjelenő cikkek alapján dokumentálja a Magyarország-kép alakulását. Az Országgyűlés Könyvtár a saját gyűjteményében meglévő periodikák feldolgozásával ennek a feladatnak egészen 1992-ig eleget tudott tenni. A kelet-európai változások nyomán azonban a régió országainak könyv- és sajtópiaca egyik pillanatról a másikra felborult, és a nagykönyvtár laprendeléseiben képtelen volt követni az áttekinthetetlen változásokat. Hiányként jelentkezett a HUNDOK-ban a keleteurópai országok sajtótermékeinek feldolgozása. Ezt az űrt igyekeznek kitölteni sokkal kisebb és ezért talán mozgékonyabb könyvtárunk azzal a vállalásával, hogy a HUNDOK megszabta formában összegyűjti és számítógépen visszakereshetővé teszi a kelet-európai országok Magyaror-

szágról és a magyar kisebbségekről szóló legfontosabb sajtócikkeit. (Az Országgyűlési Könyvtár főleg nyugati lapokat dolgoz fel.) A munka eredménye az Országgyűlési Könyvtárral közös használatban úgynevezett floppy-újságként és CD-ROM-on kerül forgalomba.

b. Online katalógus a könyv- és folyóirat-állományról

A könyvtár állományát a TINLIB integrált könyvtári rendszer katalógusmodulján keresztül használhatják a kutatók.

A TINLIB a könyvtári munkafolyamatok teljes számítógépes szervezését képes menedzselni. A könyvtár gyarapítása, a periodikák megrendelése, vagy éppen a kölcsönzés automatizálása éppen úgy hozzátartozik a rendszer szolgáltatásaihoz, mint a rendkívül fejlett visszakeresési lehetőségek biztosítása online katalógusmodulján keresztül.

Az állomány adatbázisba szervezése körültekintő előkészítést igényelt a könyvtár munkatársai részéről. A visszakeresést biztosító tárgyszó rendszer kidolgozása megelőzte az adatbevítelt, és a gyűjtemény mélyebb ismeretét feltételezte. A rendszer lehetőséget biztosít a teaurusz építésére, és ezt az adottságát kihasználva kezdődött meg a keresési rendszer kidolgozása. A mintegy ezer teaurusz-kifejezést tartalmazó alapstruktúrát az adatbevétel előrehaladtával folyamatosan egészítjük ki. A teauruszban a tartalmi tárgyszavak mellett külön gondot fordítottunk a földrajzi, nyelvi, etnikai és időbeli visszakeresés biztosítására.

A könyvtár online katalógusa egyelőre csak helyben használható. Közeli terveink között szerepel a katalógus internetes hozzáféréseinek biztosítása.

A könyvtár kutatási tevékenysége

Az EuroGraph program

Az EuroGraph olyan komplex rendszer, amely számítógépen rögzített (digitalizált) térképi állományok és különböző adatbázisok több szintű összekapcsolását és megjelenítését képes kezelni. Esetünkben a térképi állomány Magyarország és több közép-euró-

pai ország község- vagy járásszintig feltárt térképeit jelenti, míg az adatbázis ezen területek nemzetiségi megoszlásának statisztikai adatait tartalmazza. A statisztikai adatbázisban 1910-től napjainkig szerepelnek a nemzetiségi adatok, mindig a hivatalos népszámlálások számsorainak felhasználásával. Az adatbázis „mellékterméke” egy többnyelvű helységnévtár is a szomszédos országokban lévő magyarlakta településekről (ennek egy része megjelent a programvezető, Sebők László: *Magyar neve?* című könyvében, amelynek felújított második kiadása 1997 őszén jelenik meg).

A program használatakor tetszőleges területi egység kijelölésével (ez lehet település, járás, megye) megjeleníthető a kiválasztott terület térképe, lakosságszáma az adott időpontban, valamint nemzetiségeinek számszerű és százalékos megoszlása. A statisztikai adatok diagram formájában is megjeleníthetők (kör- vagy oszlopdiaagram). A program lehetőséget nyújt a felhasználónak arra, hogy a vizsgált részterületet – az úgynevezett szűrők alkalmazásával – a térképről maga jelölje ki.

1998 első felében az etnikai adatok és térképek CD-ROM-on publikussá válnak. A CD-n a Balti államoktól Bulgáriáig húzódó terület 1930 körüli és legfrissebb népszámlálásainak etnikai adatai szerepelnek, a hozzájuk tartozó térképekkel. A magyarlakta területek községszinten, a többi ország általában járásszinten kerül feldolgozásra.

Közép-Európa magyar kisebbségi intézményrendszere. Adattár.

A program célja az ausztriai, szlovákiai, ukrainai, romániai, szerbiai, horvátországi és szlovéniai magyar intézmények címjegyzékének összeállítása az 1993-94-es állapotokra vonatkozóan. Az adattár a következő intézménytípusokat tartalmazza:

- politikai pártok, mozgalmak, érdekvédelmi szervezetek,
- oktatási intézmények (óvodák, elemi iskolák, középiskolák és felsőoktatási intézmények),
- művelődési intézmények (művelődési házak, könyvtárak, múzeumok, színházak, zenekarok, énekkarok, könyv- és lapkiadók, sajtó),

- tudományos intézmények,
- egyházak (az egyházközségek szintjéig),
- egyesületek, alapítványok, egyéb önszerveződések.

A gyűjtés adatlapokon történik, amely a következő azonosító pontokat, illetve információkat tartalmazza: az intézmény hivatalos és magyar neve, a település hivatalos és magyar neve, pontos cím, a vezető neve, az intézmény tevékenységi körének leírása. Minden adatlapot kódszámmal látnak el a gyűjtők, ami a számítógépes visszakeresést biztosítja intézménytípus és területi hovatartozás szerint.

Kelet-Közép-Európa kisebbségeinek bibliográfiai kézikönyve

A projekt „történeti” gyökerei több évre nyúlnak vissza, amikor az egykori Magyarországművelődési Intézetben, a tárcaközi TS-4/5 nevű kutatási program támogatásával, bibliográfiai adatgyűjtést indítottunk el, „*A szomszédos országokban élő magyarság történetének annotált bibliográfiája. 1918-1945*” címmel. A munka során feldolgozásra került a két háború közötti időszakban megjelent magyar és szomszédos országokbeli könyv- és folyóiratanyag. A 6.200 annotált címléírást tartalmazó bibliográfia jelenleg adatbázis formájában a Teleki László Alapítvány központi számítógépén található, kiadásra még nem került sor. Az anyag jelenleg a könyvtár tájékoztató munkájában használatos, a két világháború között megjelent legfontosabb monografikus munkákat és mintegy 40 magyarországi és kárpát-medencei folyóirat cikkeinek bibliográfiáját tartalmazza. A bibliográfia a korszak magyarságára vonatkozó legteljesebb gyűjtemény, kiadásra előkészítése folyamatban van. Az adatbázis a következőkben ismertetendő általános nemzetiségi bibliográfiai kézikönyvet jól kiegészíti, hiszen abban a mintegy 6.000 tételes cikk- és tanulmánygyűjtemény nem kapott helyet. Úgy is mondhatjuk, hogy a magyarságtudományi bibliográfia a kelet-közép-európai nemzetiségi bibliográfiai kézikönyv előmunkájaként fogható fel, bár kiadvány formában csak később jelenik meg.

A magyarsággal foglalkozó bibliográfia gyűjtési fázisban jött létre kapcsolatunk a müncheni Súdost Institut könyvtárának igazgatójával, Gerhard Seewannal, aki a Kelet- és Délkelet-Európa valamennyi kisebbségére vonatkozó bibliográfia gyűjtési munkálatait szervezte. Egymás munkáját megismerve határoztuk el, hogy adatainkat összesítve, közösen jelenítjük meg a nagybibliográfiát.

A 12 ezer tételt magába foglaló kötet Kelet-Közép-Európa (Magyarország, Csehszlovákia, Ausztria, Kárpátalja, Románia, Bulgária, Albánia, Görögország és az egykori Jugoszlávia) valamennyi kisebbségére vonatkozó helyi és nemzetközi szakirodalom közreadására vállalkozik. A bibliográfia időhatárai az 1918 utáni időszakra korlátozódnak. A kiadvány a két háború közötti időszakban megjelent könyvek, valamint a háború utáni önálló kiadványok és folyóiratcikkek-tanulmányok bibliográfiai leírásait tartalmazza.

A magyar kisebbségekre vonatkozó anyag gondozása mellett könyvtárunk vállalta a teljes szlovákiai és kárpátaljai szakirodalom összeállítását is. A bibliográfia egységesen a MicroISIS programrendszerben került feldolgozásra, amelynek technikai kidolgozását szintén a magyar fél végezte.

A bibliográfia a 19 ország, illetve területegység nemzeti kisebbségeire vonatkozó szakirodalom rendszerbe foglalása mellett az etnikai csoportok lexikoncikkszintű ismertetésére is vállalkozik, és térképvázlatok segítségével tájékoztatja a felhasználókat a csoportok elhelyezkedéséről az adott országon belül. A kötetben különálló mellékletként nagyméretű színes térkép ad áttekintést az egész kelet-közép-európai térség etnikai viszonyairól.

A kötetben való jobb tájékozódást név- és földrajzi mutató segíti elő.

Az 1997 őszi tervezett megjelenés után a bibliográfia aktualizált és kiegészített változata hamarosan CD-ROM-on is hozzáférhetővé válik.

A könyvtár kiadványterve

A könyvtár az európai kisebbségekre vonatkozó tényadatok hozzáférhetővé tételére önálló kiadványsorozat megjelentetését kezdte el „Kisebbségi adattár” címmel. A sorozatban a fentebb már ismertetett kutatási projektek eredményein kívül külső szerzők munkái is helyet kapnak. Az adatok körét a következőkben határoztuk meg: az etnikai kisebbségekre vonatkozó statisztikák, térképek, bibliográfiák, repertóriumok, kronológiák és a kisebbségi kérdés jobb megértését vagy rendezését szolgáló modellértékű dokumentumok. A sorozat periodicitása évi 4-5 füzetre tervezett, de megfelelő anyagi lehetőségek megszerzése esetén (pályázatok) ennél több kiadvány is megjelentethető. A sorozat nyelve alapvetően magyar, de a statisztikához, térképekhez – amelyek értelmezése nem teljesen nyelvtől függő – többnyelvű módszertani és a megértést segítő szövegek is illeszthetők. A kiadványok színvonalát többirányú szakmai lektorálás biztosítja. Amennyiben a kiadvány jellege szükségessé teszi, a kéziratokról szakértők bevonásával szakmai vitákat rendezünk.

A sorozatban megjelent kötetek a következők:

– Vincze Gábor: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1953*. Bp. –Szeged, 1994. 107 p. (Kisebbségi adattár 1.)

A munka részletes sajtó- és levéltári forrásfeltárás, valamint 80 életútinterjú felhasználásával készült.

– *Az Aland szigetek önkormányzata*. Bev. tan.: Kovács Péter. Bp. 1994. 54 p. (Kisebbségi adattár 2.)

A füzet dokumentumkiadás (A Népszövetség tanácsának 1921. június 21-i döntése a finn–svéd vita ügyében, majd az 1992–1993-as módosítások szövegének magyar fordítása).

– Jakabffy Imre: *Magyarázat Közép-Európa nemzetiségi térképéhez 1942*. Bp., 1994. 109 p., 1 térképmell. (Kisebbségi adattár 3.)

A térkép és magyarázó szövege az 1940-es évek elején készült, 1942-ben jelent meg, de napjainkra csak néhány példány maradt

nagyobb budapesti közgyűjteményekben. A térképhez tartozó magyarázó szöveget korábban nem publikálták.

– Gál Gyula: *A dél-tiroli kérdés*. Bp., 1995. 106 p. (Kisebbségi adattár 4.)

A könyv a dél-tiroli autonómia történetét ismerteti a dokumentumok tükrében. A bevezető tanulmányt írta és a dokumentumot fordította: Gál Gyula.

– *Erdély etnikai arculatának változása*. Nyárády R. Károly és Varga E. Árpád elemzése az 1977. évi romániai népszámlálásról. Bp., 1996. 107 p. 17 t. (Kisebbségi adattár 5.)

Két egymást kiegészítő elemzés az 1977-es népszámlálásról, annak visszasságairól, és Erdély nemzetiségi viszonyairól.

– Kuszálík Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989*. Bp., 1996. 261 p. (Kisebbségi adattár 6.)

A kötet Monoki István sajtóbibliográfiájának időbeni folytatása. Gyűjtőkörébe a tárgyidőszakban megjelent hírlapok, folyóiratok és alkalmi lapok tartoznak. Már készül a legújabb időszak sajtóbibliográfiája is.

A Közép-Európa Intézet könyvtára több szempontból sem nevezhető tipikus esetnek, legalábbis az átlagos magyar könyvtár-fejlődés szempontjából nem. Aktív részvétele a társadalomtudományi alap kutatásokban különleges helyet biztosít számára a magyarországi könyvtárak palettáján. A különbözőség jegyeinek ugyanakkor nem szabad elnyomniuk a minden könyvtári gyűjteményre vonatkozó szabályt: a könyvtár feladata elsősorban a felhasználók igényeinek kielégítése, az összes többi tevékenységi forma akár járulékos elemnek is tekinthető. Könyvtárunk arra törekszik, hogy mindkét feladatának eleget tegyen a jövőben is.

Tartalomjegyzék

Kisebbségpolitikai stratégiák

<i>A. Sajti Enikő:</i> Kisebbség és külpolitika	7
<i>Popély Gyula:</i> Keleti Svájc? Csehszlovákia magyarságpolitikája, 1918-1938	16
<i>Bárdi Nándor:</i> A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940)	29
<i>Tóth Sándor:</i> A transzszilvanizmus színeváltozásáról	114
<i>Szarka László:</i> A magyar kisebbségekkel kapcsolatos elképzelések és a magyar békepolitika (1945-1947)	124
<i>Molnár Imre:</i> A magyar anyanyelvű egyházak helyzete Csehszlovákiában	149
<i>Vincze Gábor:</i> Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románokéig (Negyvenöt év romániai magyarságpolitikájának vázlata)	170
<i>Mirnic Károly:</i> Asszimilációs tényezők és asszimilációs politika Jugoszláviában (a Vajdaságban)	232
<i>Tóth István:</i> A nemzetiségpolitika elvei és gyakorlata Ukrajnában	259
<i>Bíró A. Zoltán:</i> Kisebbségpolitika – a kisebbség felől nézve	270

Helytörténetírás mint kisebbségtörténet

<i>B. Kovács István:</i> Gondolattöredékek a Gömör-kutatás múltjáról, jelenéről és értelméről, „tekintettel a kisebbségkutatásra”	281
<i>Zepezsaner Jenő:</i> Történetírás a két világháború közti Székelyudvarhelyen	296
<i>Mák Ferenc:</i> A délvidéki honismeret és a helytörténetírás kialakulása	307
<i>Fleisz János:</i> A román és az erdélyi magyar sajtó néhány vitája 1918 után	365
<i>Gagyi József:</i> Helyi közösségek és szóbeliség	377

A kisebbségtörténet forrásai

<i>Hermann Gusztáv:</i> A székely nemzeti láda: egy mítosz keletkezése és utóélete	391
<i>Sas Péter:</i> A Kolozsvári egyházi levéltárak	401
<i>Pál-Antal Sándor:</i> A székelyföldi levéltárak helyzete és a kutatási lehetőségek	411
<i>Vadkerty Katalin:</i> Magyarok Csehszlovákiában 1945-1948 között és a történelmi források	422
<i>Oláh Sándor:</i> A hétköznapi kisebbségtörténet lehetséges forrásai	432
<i>Dippold Péter:</i> A TLA Közép-Európa Intézet könyvtára	445

Kiadja a Pro-Print Könyvkiadó
Felelős vezető: Burus Endre igazgató
Műszaki szerkesztő: Botár Emőke
Megjelenés éve: 1999

Készült a Pro-Print Rt. nyomdájában,
1000 példányban, 28,5 ív terjedelemben.
Csíkszereda, Temesvári u. 19.

